

BIBLIOTHECA TOMITANA IX

LIVIA BUZOIANU

MARIA BĂRBULESCU

TOMIS

COMENTARIU ISTORIC ȘI
ARHEOLOGIC

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL
COMMENTARY

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA
2012

LIVIA BUZOIANU

MARIA BĂRBULESCU

T O M I S

COMENTARIU ISTORIC ȘI
ARHEOLOGIC

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL
COMMENTARY

EX PONTO

CONSTANȚA - 2012

Coperta I:

Tomis. Zona arheologică de la Parcul Catedralei.

Tomis. Archaeological researches in the area of the Cathedral Park.

Coperta IV:

Simbolul palmelor ridicate pe o inscripție funerară. Sec. I p. Chr.

The raised palms symbol on a funerary inscription. 1st c. AD.

Versiune limba engleză:

Corina Apostoleanu

Tehnoredactare computerizată:

Vasilica Podariu

Fotografii:

Oltița Țiței

Copertă:

Răzvan Petcu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BUZOIANU, LIVIA

Tomis. Comentariu istoric și arheologic/

Tomis. Historical and archaeological commentary

Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu.-

Constanța: Ex Ponto, 2012

ISBN: 978-606-598-169-0

MARIA, BĂRBULESCU

902 (498 Tomis)

ISBN: 978-606-598-169-0

Ex Ponto - 2012

*Moliter a vobis mea sors excepta, Tomitae
Tam mites Graios indicat esse viros*

Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 14, v. 47-48.

Cu dragoste pe mine voi m-ați primit aice,
O tomitani! Se vede că sunteți de neam grec.

(trad. T. Naum, vol. *Tristele. Ponticele*,
Publius Ovidius Naso, București, 1972)

*Tomitae, my situation's gentle reception among you
shows how kind men of Greek extraction are.*

(Translated by A. S. Kline, 2003)

CUPRINS

Cuvânt înainte.....	7
Foreword.....	9
Tomis – versiune în limba română.....	11
Etapa I: sec. VI – mijlocul sec. III a. Chr.....	17
Etapa II: mijlocul sec. III – sec. I a. Chr.....	24
Etapa III: sec. I – III p. Chr.....	37
Etapa IV: sfârșitul sec. III – sec. VI (VII) p. Chr.....	74
Tomisul după sec. VII p. Chr.....	107
Abrevieri.....	217
Lista ilustrațiilor.....	219
Ilustrații.....	231
 Tomis – english version.....	 113
Stage I: 6 th – middle of the 3 rd centuries BC.....	120
Stage II: middle of the 3 rd – 1 st centuries BC.....	127
Stage III: 1 st – 3 rd centuries AD.....	140
Stage IV: end of the 3 rd – 6 th (7 th) centuries AD.....	178
Tomis after 7 th century AD.....	213
Abbreviations.....	217
Table of illustrations.....	225
Illustrations.....	231

CUVÂNT ÎNAINTE

Preocupările noastre de mai multă vreme pentru epigrafia tomitană și interesul pentru cercetările arheologice din Constanța, ne-au determinat, în anii precedenți, ca urmare a unei invitații externe, să alcătuim un studiu mai larg destinat Tomisului, apărut în vol. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, (ed. D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos), BAR International Series, 1675 (I), 2007, p. 287-366. Pentru mai buna cunoaștere a acestuia, dar și pentru prilejul de a adăuga cele mai recente descoperiri arheologice (limitându-ne la cele edite), epigrafice și numismatice de la Tomis, am dezvoltat subiectul, realizând această ediție bilingvă, româno-engeză. Lucrarea conține analiza sintetică a evoluției Tomisului, de la întemeiere (sec. VI a. Chr.), până la încetarea vieții urbane (sec. VII p. Chr.), cu câteva mențiuni despre existența ulterioară a așezării, în contextul general istoric și cel special vest-pontic.

Momentul a fost un bun prilej pentru a *evidenția contribuțiile anterioare ale celor care s-au aplecat în decursul timpului asupra istoriei tomitane, cărora le dedicăm aceste rânduri*, dar și celor care în viitor vor investiga Tomisul arheologic și istoric, pe măsura importanței metropolei Pontului Stâng.

Traducerea lucrării în limba engleză a fost realizată de dr. Corina Apostoleanu, căreia îi mulțumim și aici pentru colaborarea exemplară. Mulțumim deopotrivă d-nelor Vasilica Podariu, pentru tehnoredactarea textului și Oltița Țiței, pentru realizarea ilustrației, după clișotea MINAC.

Înscriem contribuția noastră în seria *Bibliotheca Tomitana*, ajunsă la vol IX, susținută cu multă convingere de conducerea MINAC, instituție care a asigurat apariția acestei lucrări destinate celor preocupați de istoria Tomisului și de istoria antică a Dobrogei.

Constanța, aprilie 2012

Cercetător științ. I, dr. Livia Buzoianu

Cercetător științ. I, dr. Maria Bărbulescu

FOREWORD

Our long time studies about the Tomitan epigraphy and the interest for the archaeological researches in Constanța have determined us, that, in the previous years, as a result of an external invitation, to write a larger study about Tomis, published in the volume *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, eds. D.V. Grammenos, E. K. Petropoulos, BAR International Series 1675, (I), 2007, p. 287-366. For a better knowledge of the city, but also for the opportunity to add the most recent archaeological, epigraphic and numismatic discoveries at Tomis (limiting us to the ones already published), we have developed the subject, by the present bilingual edition, Romanian and English. The work includes the synthetic analysis of the city development, from the foundation (6th BC), until the end of urban life (7th AD), with some mentions about the subsequent existence of the settlement, in the general historical framework and under the special west-Pontic circumstances.

The moment has been a good opportunity for highlighting the previous contributions of those scholars who, along the time, studied the Tomitan history and to whom we dedicate these lines, but also to those who, in future, will investigate the archaeology and history of Tomis, as the importance this metropolis from the Left Pont used to have.

The English version belongs to dr. Corina Apostoleanu, to whom we express our gratitude here, for the exemplary collaboration. We express also our gratitude to Mrs. Vasilica Podariu, for the text editing and Mrs. Oltița Țiței for the illustrations from the Museum photo collection.

We place our contribution in the series *Bibliotheca Tomitana*, now at vol. IX, sustained with great enthusiasm by the Museum management, the institution which also has supported the publication of the present work, destined to those interested in the history of Tomis and ancient history of Dobruja.

Constanța, april 2012

Researcher I, Dr. Livia Buzoianu
Researcher I. Dr. Maria Bărbulescu

TOMIS

Alături de Histria și Callatis, Tomis¹ apare în procesul colonizării grecești din Pontul Stâng, din secolele VII-VI a. Chr.² Promontoriul tomitan se oferea ca

¹ Istoria Tomisului este prezentată în câteva monografii: I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962; V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961; A. Rădulescu, *Tomis*, Constanța, 1967; idem, *Ovidiu la Pontul Euxin*, București, 1981. Informații istorice despre Tomis sunt cuprinse și în volumele: *Din istoria Dobrogei (DID)*, vol. I: D. Berciu, D.M. Pippidi, *Geți și greci la Dunărea de Jos*, București, 1965; vol. II: R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *A concise history of Dobruja*, Bucarest, 1984; iidem, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998; lor li se adaugă lucrarea mai veche a lui R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938 (*HAD*) și lucrarea mai recentă semnată Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991. Descoperirile tomitane au făcut obiectul unor publicații distincte: V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, București, 1915; D.M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, București, 1918; P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*, București, 1920; I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei*, Cernăuți, 1937; V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, (*Tezaurul*); M. Bucovăla, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1968; A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966. Inscriptiile sunt editate de I. Stoian în *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*. II. *Tomis și teritoriul său*, București, 1987 (*ISM II*); cele târzii sunt incluse de Em. Popescu în *Inscriptii grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România*, București, 1976 (*IGLR*); notăm și lucrarea colectivă semnată de A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea și A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964 (*NMESM*) și inscripții publicate mai recent, în general în revista *Pontica*. Alte informații aflăm la A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, (*Armata*); Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977 (*VEDR*); G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo nazionale di antichità di Bucarest*. I. *Statue e relievi di culto, elementi arhitettonici e decorativi*, București, 1969; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967 (*Contribuții*²); idem, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, (*Studii*); monografii recente privind domenii distincte ale Dobrogei în perioada romană și romano-bizantină: M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001; Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană (sec. I-III)*, Cluj-Napoca, 2002; A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca, 2002; M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța, 2005; Gh. Papuc, *Tomis I. Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie*, Constanța, 2005; Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

² J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Londra, 1964 (în traducere românească M. Alexandrescu-Vianu și P. Alexandrescu, București, 1988), cap. 6 (*Nordul și Marea Neagră*); P. Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră*, *ibid.*, p. 409-428; D.M. Pippidi în *DID*

escală inevitabilă pentru navigatori. Izvoarele literare (Strabon, *Geogr.*, VII, 6, 1; Pomponius Mela, *De chorogr.*, II, 2, 22; Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 3; Arrian, *Scutum Durae Europi repertum, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini* etc.) îi stabilesc locul în Pontul Stâng, între Histria și Callatis și distanța în stadii față de acestea: 250 de stadii față de Histria și 280 de Callatis – după Strabon – sau 300 de stadii față de amândouă – după Arrian³. Izvoarele mai târzii păstrează mai puțin această ordine în enumerare – notăm totuși la Geograful din Ravenna secvența Callatis – Stratonis – Tomis – Histria; restul documentelor fie că adoptă o notație selectivă (la Ammianus Marcellinus), fie că amestecă plasarea unor toponime (la Procopius din Caesarea).

Denumirea așezării variază în greacă Τόμις sau Τομεύς iar în latină, *Tomis* sau *Tomis*⁴. Alte forme - Τομείοι (Pseudo Skymnos), *Tomoe* (Pomponius Mela), *Tomos* (acuzativul de la un nominativ *Tomoi* la Plinius cel Bătrân) sau în forma grecească în aceeași relație casuală - Τόμους-Τόμοι (*Apollodori Bibliotheca*), Τομέα (*Scutum Durae Europi*) sau cu acuzativul Τομέας de la un nominativ Τομεῖς (la Arrian) -, sunt considerate aberante sau rare. Monedele au înscrise și ele forme diferite - Τόμι, Τομέως, Τόμος, Τομέων (pe monedele autonome forma frecventă fiind Τόμι)⁵. În documentele epigrafice⁶ toponimul este constant Τόμις (greacă) sau *Tomis* (latină), un nominativ Τομεύς apărând ca o formă poetică pentru Τόμις. Locul este desemnat prin *terra Tomitana* (Ovidiu, *Ex Ponto*, I, 1, 1-2), iar locuitorii sunt *Tomitae* (la Ovidiu), Τομίτης, Τομ(ε)ίτης (plural Τομ(ε)ῖται), *Tomitani* (în izvoarele epigrafice).

Toponimul a ocazionat căutarea unor etimologii legate de uciderea lui Absyrtos, la Ovidiu (*Tristia*, III, 9, 1-10) și într-un compendiu de mitologie de sec. I-II p. Chr., cunoscut ca *Biblioteca lui Apollodor*⁷. Ambele surse apropie numele așezării de substantivele grecești τόμος = *tăietură, bucată* și τομεύς = *cuțit, lamă*. Nu lipsesc nici credințele într-un „erou fondator” sau „eroină fondatoare”, primul recunoscut pe monedele locale⁸, iar ultima variantă întâlnită la un scriitor de sec. VI p. Chr. – Iordanes, care vrea să explice, probabil, prezența sciților în sec. IV

I, p. 139-156; idem, *Contribuții*², *passim*; idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975, *passim*; P. Alexandrescu, *La colonisation grecque*, în *L'Aigle sur le Dauphin*, Bucarest-Paris, 1999, p. 1-48; Istros/Histria, *Ibid.*, p. 49-181; G.R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation of the Black Sea Area. Stages, Models and Native Population*, în *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*, Stuttgart, 1998, p. 9-68; Al. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, în *Symposia Thracologica*, 7 (1989), Tulcea, p. 70-93; L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone* (sec. VII-IV a. Chr.), Constanța, 2001, p. 192-207.

³ Pentru autorii citați vezi și *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes*, I, București, 1964, *passim*; în rezumat, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 61-68.

⁴ Vezi discuția la I. Stoian, *Tomitana*, p. 13 și 16.

⁵ C. Moisil, *Creșterea colecțiilor*, 1912, Academia Română, Cabinetul Numismatic, 1912, p. 21-102.

⁶ ISM II, p. 407 și 409, *Geographica*: Τομ(ε)ῖται, Τομ(ε)ίτης, Τομεύς, Τόμις, *Tomis*, *Tomitani*.

⁷ *Apollodori Bibliotheca*, I, 133, în *Fontes* I, p. 464-465.

⁸ B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, 1, Berlin, 1910, p. 614.

a. Chr. în Dobrogea: după Iordanes (*Getica*, 62), regina acestora, Tomyris, a zidit pe țărmul moesic al Pontului orașul Tomis, căruia i-a dat numele său.

Dincolo de aceste etimologii populare reținem notația lui Ovidiu după care numele acestui loc este mai vechi decât așezarea cetății (*sed vetus huic nomen positaque antiquius urbe; Tristia*, III, 9, 5). Poate pornind de aici unii cercetători se pronunță pentru o etimologie tracă⁹ și recunosc în forma *Tomis* o mai veche rădăcină indo-europeană* *tum*= *umflătură*, legată de aspectul geografic al locului¹⁰.

În izvoarele scrise din sec. VI p. Chr. (Hierocles, Procopius din Caesarea), paralel cu vechiul toponim Τόμις apare unul nou, Κωνσταντιανή¹¹; cum niciunul din izvoare nu respectă o ordonare toponimică, iar cele două forme apar în texte în locuri (rânduri) diferite, este dificil de ales între desemnarea prin două nume a unui singur *topos* sau a doi *topoi* diferiți. O scriere anonimă (Υποτύποις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ, 41)¹², alcătuită probabil la începutul sec. VI p. Chr. după izvoare mai vechi, din sec. V p. Chr., păstrează forma Τόμις, referindu-se la distanța de 6000 de *stadii* care desparte acest loc de gurile râului Phasis. Mai târziu (sec. VII-VIII), forma *Tomis* o aflăm la Geograful din Ravenna; inspirându-se din surse și hărți mai vechi, izvorul amintit păstrează secvența Callatis-Stratonis-Tomis-Istriopolis¹³. Folosindu-se de Hierocles, un izvor de sec. X, Constantin Porphyrogenetul, păstrează ambele toponimii Τόμις și Κωνσταντιανή¹⁴.

În sec. XI-XII, Georgios Kedrenos¹⁵ și Zonaras¹⁶, referindu-se la revenirea autorității bizantine în cetățile de la nord de Dunăre, menționează *Constanteia* (Κωνσταντεία), de unde vin soli la împăratul Ioan Tzimiskes. Toponimul a fost identificat, pe rând, cu Constantiana Daphné (încă nelocalizată) sau cu actuala Constanța.

În hărțile nautice italiene din sec. XIV-XVI apare forma *Constanza*¹⁷. În perioada otomană, denumirea adaptată *Kiustenge* nu o înlătură pe cea veche, *Constanza*. În sfârșit, administrația românească instaurată după 1878, consacră definitiv forma *Constanța*.

Revenind la toponimiile mai vechi -*Tomis* și *Constantiana*, concomitența folosirii lor în aceleași izvoare lasă loc la interpretări: o cetate *Constantiana* sau *Constantia* ar fi existat în apropiere de Tomis, ceea ce ar fi favorizat substituirea de nume; sau ambele nume *Tomis* și *Constantiana* ar fi fost purtate simultan în sec. IV

⁹ Chr. Danov, *Zapadnijat briag na Cerno More v drevnostata*, Sofia, 1947, p. 80-81.

¹⁰ W. Tomaschek, *Die alten Thraker: eine ethnologische Untersuchung*, Wien, 1893-1894, II, 2, p. 75; E. Philippon, *Les peuples primitifs de l'Europe méridionale*, Paris, 1925, p. 7.

¹¹ Hierocles, *Synekdemos*, 637, 1 și 6; Procopius din Caesarea, *De aedificiis*, IV, 11 (vezi *Fontes* II, București, 1970, p. 350-351 și 472-475).

¹² Υποτύποις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ, 41, în *Fontes*, II, p. 343.

¹³ *Cosmographia*, IV, 6, 47.

¹⁴ Constantinus Porphyrogenetus, *De thematibus*, 47, 1, 58-60.

¹⁵ Georgios Kedrenos, *Synopsis*, 23.

¹⁶ Zonaras, *Chronicon*, XVII, 2, 33.

¹⁷ N. Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio Evo*, *Ephemeris Daco-Romana* 4 (1930), p. 220-227, 236-240.

p. Chr. de unul și același oraș¹⁸. Ulterior, vechiul nume ar fi dispărut din uz, rămânând doar forma *Constantiana*.

O problemă ar fi și eventuala derivare din *Constantiana* a numelui *Constantia*: se admite în general că formele *Constantia* și apoi *Constanța* ar fi prescurtarea celei arhaice¹⁹.

O inscripție funerară din sec. V-VI p. Chr. găsită chiar la Constanța (IGLR, 37) menționează expres originea defunctului din *Constantiana* (ἀπὸ Κονσταντιανᾶς)²⁰. Inscripția aduce confirmarea epigrafică doar a toponimului *Constantiana*, dar nu rezolvă problema identității sau distincției celor două toponimii. Operându-se o demarcație pe harta actualului oraș între zona peninsulară și zona continentală s-a propus²¹ că prima denumire desemnează mai vechiul *Tomis*, iar a doua s-ar referi la *Constantiana/Constantia*. Tocmai evoluția acestei zone continentale a orașului a impus noul nume care, prin extindere, se aplică întregului areal, înlocuind vechea denumire²². Momentul când numele *Tomis* a ieșit din uz este fixat prin sec. VII p. Chr. (a doua jumătate a secolului)²³.

Numele *Constantiana/Constantia* s-ar datora unuia din personajele dinastiei constantiniene, fie că este vorba de Constantius II, cunoscut că a determinat o intensă activitate constructivă în Scythia Minor, fie de fiica acestuia, Flavia Maxima Constantia, sanctificată de biserica ortodoxă²⁴.

Identificarea vechiului oraș cu Constanța actuală s-a petrecut relativ târziu, în sec. XIX, după ce fuseseră avansate diferite ipoteze, pentru un areal care includea Kiev, Ovidiopol, Capul Midia, Tomiswar, Tuzla, Mangalia, Varna etc., și cel mai apropiat, cartierul Anadolchioi al Constanței moderne²⁵.

Problemele legate de data întemeierii și originea coloniei *Tomis* trebuiesc tratate împreună. Din păcate izvoarele literare nu ne dau nicio informație referitoare la momentul întemeierii. S-a considerat că *Tomis* a fost creat odată cu primele colonii milesiene din Pontul Euxin sau curând după aceea (cel mai târziu la începutul sec. VI a. Chr.)²⁶. Nu au lipsit nici opiniile care îi plasează începuturile în sec. VII a. Chr. (Regling, Weiss, Danov)²⁷. Majoritatea istoricilor se

¹⁸ N. Grămadă, *op.cit.*, p. 238.

¹⁹ A. Aricescu, *Armata*, p. 164 respinge forma *Constantiana*: toponimul aparține unei alte așezări dobrogene, iar forma actuală a numelui orașului nu poate fi explicată ca provenind din mai vechea *Constantiana*.

²⁰ I. Barnea, *DID* II, p. 463; Em. Popescu, *Constantiana. Un problème de géographie historique de la Scythie Mineure*, BZ 66 (1973), p. 359-382 (altă localizare); R. Vulpe, *Note de istorie tomitană*, Pontice 2 (1969), p. 159.

²¹ R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 160-162.

²² Vezi și A. Aricescu, *Armata*, p. 163-164.

²³ I. Barnea, *DID* II, p. 443; R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 165.

²⁴ În această idee s-a propus ca una din basilicile din zona continentală a orașului să fi purtat chiar numele ei; R. Vulpe, *op.cit.*, p. 163-164.

²⁵ I. Stoian, *Tomitana*, p. 16 și nota 10; N. Lascu, *Știri și tradiții cu privire la locul de exil al lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 340-373.

²⁶ R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 150; I. Stoian, *Tomitana*, p. 18.

²⁷ B. Pick, K. Regling, *op. cit.*, p. 590; J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 27 și 62; Chr. Danov, *Zapadnijat briag*, p. 80-81; idem, RE, Suppl. IX, v. *Tomis*, col. 1397-1398.

opresc însă la sec. VI a. Chr.: prima jumătate a secolului²⁸ sau doar „cu titlu provizoriu” sec. VI a. Chr.²⁹. S-a emis și ipoteza, după noi cea mai verosimilă, a emigrării unui grup de coloniști din Milet și fixării lor pe promontoriul tomitan în intervalul 549-494 a. Chr.³⁰. Istoriografia de dată recentă se oprește tot la sec. VI a. Chr., dar nu mai târziu de al doilea sfert al secolului³¹.

O raportare cronologică la coloniile apropiate are în vedere anterioritatea indiscutabilă a Histriei. Pentru Tomis și Callatis opiniile se împart între acceptarea priorității primei așezări – la R. Vulpe, aducând ca argument situația topografică și originea orașului: „întemeind Histria, milesienii trebuiau să se aigure de toate stațiunile principale și de drumul de acces spre Histria și de promontoriul tomitan”³². D.M. Pippidi propune un raport cronologic invers: atât Tomis cât și Callatis sunt întemeiate în sec. VI a. Chr., dar cu eventuală precedență a Callatidei³³.

În discutarea raportului cronologic Tomis/Callatis singurele documente de care dispunem deocamdată sunt cele arheologice și ele pledează în favoarea vechimii celei dintâi³⁴.

Originea milesiană a coloniei a fost multă vreme necontestată. Ea este afirmată de Demetrios din Callatis, preluat de Pseudo-Skymnos: „Orașul Tomis a fost o colonie a milesienilor” (Τομέοι πόλις ἄποικοι γενόμενοι Μιλησίων) (*Periegesis*, 774) și mai târziu de Ovidiu: „*Miletida ad urbem*”, (*Tristia*, I, 10, 41) sau „*Huc quoque Mileto missi venere coloni*” (*Tristia*, III, 9, 3). Arrian dă o referire mai generală, notând doar originea greacă a primilor coloniști (Arrian, *Peripl.*, 24, 1). Prima mențiune scrisă despre Tomis apare însă la Memnon și se referă la un eveniment de la mijlocul sec. III a. Chr. asupra căruia vom avea ocazia să revenim: „războiul pentru *emporion*-ul Tomisului” (ἐπὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου). Data târzie a unei mențiuni literare și utilizarea specială a termenului de ἐμπόριον pe lângă *Tomis*, a făcut posibilă și altă opinie: Tomis ar fi o colonie creată nu direct de milesieni, ci de Histria³⁵. Primii coloniști milesieni stabiliți la Tomis ar fi venit prin intermediul Histriei, cândva în prima jumătate a sec. VI a. Chr.; Tomis ar fi fost folosit ca punct principal de sprijin în extinderea intereselor comerciale ale Histriei de-a lungul litoralului de vest al Mării Negre, în direcția

²⁸ R. Vulpe, Pontice 2 (1969), p. 152 consideră că activitatea colonizatoare a Miletului ia sfârșit în prima jumătate a sec. VI a. Chr. (după 546 a. Chr. Miletul nu mai putea avea colonii, iar cel mai nou oraș milesian din Pontul Stâng este Odessos: cca. 570 a. Chr.).

²⁹ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 152; mai departe, p. 157 se consideră că la sfârșitul sec. VI a. Chr. Histria, Tomis și Callatis erau deja întemeiate.

³⁰ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei)*, 1971-1974, Pontica 8 (1975), p. 9-54 și în special p. 46-49.

³¹ G.R. Tsetskhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, în *The Archaeology of Greek Colonisation*, Oxford University Committee for Archaeology, 1994, p. 111-135.

³² R. Vulpe, Pontice 2 (1969), p. 151.

³³ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 155.

³⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica 8 (1975), p. 9-54; A. Rădulescu, *Știri despre începuturile orașului Constanța*, Pontica 10 (1977), p. 53-57; L. Buzoianu, *Tipuri de amfore de sec. VI-IV a. Chr. descoperite la Tomis*, Pontica 24 (1991), p. 75-96.

³⁵ Vl. Iliescu, *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural*, Pontica 3 (1970), p. 91-92 și nota 52; Al. Avram, în *Symposia Thracologica* 7 (1989), p. 73.

sudică³⁶. Susținătorii acestei opinii caută argumente în descoperiri similare – în special de piese cu valori premonetare și monede histriene cu roata – în așezări din teritoriul histrian și la Tomis. Totodată, nu identifică un partener local de schimb pentru relațiile pe care noua așezare trebuia să le stabilească cu populația din jur. Ori tocmai prezența acestor piese premonetare și monetare³⁷ și a unei cantități apreciabile de ceramică locală lucrată cu mâna³⁸ pledează, în opinia noastră, pentru prezența chiar *aici* a partenerilor de schimb³⁹. De altfel Tomis nici prin situație și nici prin evoluția ulterioară nu poate fi comparat cu așezările create de Histria în teritoriu (incluzând aici și așezarea Nikonion/Roxolani). Apreciind că „Histria a jucat un rol esențial în istoria de început a orașului Tomis, controlând întreaga viață economică și politică a acestuia”⁴⁰, anulăm recunoașterea vreunei forme de autonomie. Pe de altă parte, chiar dacă provin dintr-o perioadă mai târzie, elementele care pledează pentru creație direct milesiană sunt prea numeroase pentru a le pune, toate, pe seama Histriei; avem în vedere dialectul inscripțiilor, atestarea triburilor ioniene, instituțiile, cultele, antroponimia⁴¹. Rămânem la opinia pe care raportorii cercetării de la Parcul Catedralei și-au exprimat-o de mai multă vreme: ipoteza că Tomisul ar putea fi o creație a Histriei rămâne o prezumție foarte greu de controlat⁴².

S-a încercat o conciliere între datele diferite atribuite înființării Tomisului raportate la desemnarea lui ca *emporion* și *polis*: data timpurie s-ar referi la faza de *emporion* (care ar fi durat până la data evenimentului din textul lui Memnon) , iar data târzie – la cea de *polis*⁴³. Cum s-a demonstrat⁴⁴ că cei doi termeni nu se exclud și nu au nici implicație juridică, rămâne să apreciem valoarea primului ca referindu-se la o funcție economică și să considerăm Tomisul ca așezare exclusiv portuară, creată numai pentru micul comerț⁴⁵. S-ar putea explica astfel și nivelul modest la care a rămas Tomis multă vreme după întemeiere și absența menționării sale în evenimente care au implicat Pontul Stâng până în sec. III a. Chr.

În privința recunoașterii sale, majoritatea izvoarelor literare îl desemnează ca

³⁶ C. Preda, *Cu privire la începuturile orașului Tomis, Istro-Pontica*, 2000, p. 113.

³⁷ C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți – semne premonetare și monede cu „roata” descoperite la Tomis*, SCN 7 (1980), p. 25-34; G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI-I a. Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 360.

³⁸ C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis*, SCIV 21 (1970), 1, p. 65-90; L. Arsenie, *Ceramica lucrată cu mâna de la Tomis. Stadiul actual al cercetărilor*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 283-298.

³⁹ L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 281-286.

⁴⁰ C. Preda, *Istro-Pontica*, 2000, p. 112.

⁴¹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 202-203; I Stoian, *Tomitana*, p. 17-18; 56-74; 148-160; idem, *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, Dacia NS 10 (1966), p. 347-349, 355-356; R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 151-152; L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 207-220.

⁴² A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 49.

⁴³ I. Stoian, *Tomitana*, p. 18; R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 153 și nota 19; G. Talmațchi, *Pontica 35-36* (2002-2003), p. 362 și notele 36, 37.

⁴⁴ A. Bresson, *Les cités grecques et leurs emporia*, în *Emporion* (eds. A. Bresson, P. Rouillard), Paris, 1993, p. 163-226.

⁴⁵ R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 153-154.

polis (Ptolemeu, Arrian, Sozomenos, Zosimos ș.a.) sau cu echivalentele latinești *urbs* (la Ovidiu și Eusebius din Caesarea) sau *civitas* (la Eutropius, Rufius Festus, Ammianus Marcellinus – acesta folosind paralel și termenul de *oppidum*-, Iordanes, Geograful din Ravenna). Strabon folosește un diminutiv de la *polis-polichnion*, dar nu știm în ce măsură folosirea acestuia mai corespunde unor realități tomitane de la începutul epocii romane sau nu este cumva doar o apreciere exterioară⁴⁶.

Premisele pe care le avem în vedere în tratarea subiectului nostru în continuare sunt două:

a) existența așezării de la Tomis dintr-o perioadă mai timpurie decât cea a primelor consemnări scrise; apreciem ca o realitate deja dovedită și acceptată plasarea începuturilor Tomisului în sec. VI a. Chr. (probabil a doua jumătate a secolului);

b) a doua premisă înseamnă recunoașterea și pentru Tomis a unor evenimente comune prin conținutul și repercursiunile lor litoralului vest-pontic și care sunt anterioare evenimentelor de la mijlocul sec. III a. Chr. menționate de Memnon.

Din punct de vedere metodologic, împărțim perioada analizată în patru capitole care corespund și marilor etape istorice ale orașului antic:

- etapa I – sec. VI – mijlocul sec. III a. Chr. (de la înființare până la „războiul Tomisului”);

- etapa II – mijlocul sec. III – primele decenii ale sec. I a. Chr. (de la „războiul Tomisului” până la primele prezențe militare romane în Pontul Stâng);

- etapa III – sec. I a. Chr. – sfârșitul sec. III p. Chr. - perioada romană timpurie;

- etapa IV – sfârșitul sec. III – sec. VI (VII) – perioada romană-târzie.

Cronologia o bazăm pe situațiile stratigrafice înregistrate în teren (zona Parcul Catedralei⁴⁷ și notații privind săpăturile de salvare din alte puncte din zona peninsulară)⁴⁸ corelate cu materiale arheologice descoperite și cu elemente ce țin de organizarea urbană, chiar dacă pentru ultimele istoricii nu au ajuns la aprecieri definitive. Prezentarea situației arheologice va fi precedată de un comentariu istoric al perioadei.

Etapa I (sec. VI – mijlocul sec. III a. Chr.).

Urmărind evenimentele în ordinea desfășurării lor în timp, primul, dar din păcate asupra căruia nu ne putem pronunța ar fi incursiunea, sau mai degrabă urmările incursiunii persane de la sfârșitul sec. VI a. Chr.⁴⁹. Pentru Tomis data

⁴⁶ Strabon, VII, 6, 1; vezi discuția asupra termenului la D.M. Pippidi, *DID I*, p. 319; R. Vulpe, *op.cit.*, p. 154.

⁴⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 9-54; Gh. Papuc *et alii*, CCA. Campania 2001, p. 108-110.

⁴⁸ Multe inedite; vezi și notațiile noastre din *Pontica 24* (1991), p. 80.

⁴⁹ Vezi în general, P. Alexandrescu, *Izvoare grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, SCIV 7 (1956), 3-4, p. 319-341; idem, *Histria în epoca arhaică*, *Pontica 19* (1986), p. 28-31 în special nota 99; S. Dimitriu, *Événements du Pont Euxin de la fin du VIe siècle av.n.è. reflétés dans l'histoire d'Histria*, *Dacia NS 8* (1964), p. 133-144; vezi L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 31-39 (cadrul istoric).

este foarte timpurie pentru a ne permite să facem vreo presupunere, iar o analogie cu Histria, acum, nu ne-ar ajuta.

Admițând, în continuare, interesul acordat de Athena și de liga condusă de ea pentru orașele grecești din Pont⁵⁰, nu credem că mica așezare tomitană să fi atras într-un fel atenția puternicii *symachii* și nici că ar fi fost în măsură să-și asume vreo obligație ca eventual membru.

Nici pentru o stăpânire scitică (până la data conflictului dintre Ateas și Filip al II-lea, din anul 339 a. Chr.) sau una macedoneană care a urmat evenimentului menționat și s-ar fi încheiat odată cu moartea lui Lysimach (281 a. Chr.) nu avem informații directe. Dacă acceptăm că autoritatea primilor s-ar fi manifestat în Dobrogea de la mijlocul sec. IV a. Chr., anterior deci datei conflictului⁵¹, probabil informația lui Iordanes din *Getica*, II, 10, 65, după care Tomis era supus geților îi avea în vedere pe sciți⁵², iar termenul de *supunere* s-ar putea referi la plata unor tributuri⁵³. Ulterior, intervenția macedoneană a putut să însemne o eliberare de teama barbarilor și intrarea sub un nou „protectorat”. Dacă instituirea acestui protectorat s-a produs pe cale violentă⁵⁴ sau a fost acceptată și însoțită de acorduri și prezențe nemijlocite macedonene aici⁵⁵, este greu de decis. Nu știm nici de data aceasta dacă o comparație cu Histria ne-ar ajuta. Afirmatia că Tomis a avut față de Filip o atitudine asemănătoare cu cea a Histriei și a suferit aceeași soartă⁵⁶ nu beneficiază de o argumentare suficientă⁵⁷. Este posibil ca urmele de incendiu înregistrate la Tomis să se datoreze acestor evenimente sau celor care au urmat spre sfârșitul secolului și s-au datorat revoltei orașelor pontice împotriva lui Lysimach⁵⁸. Tomisul nu pare străin de alianța cetăților pontice îndreptată împotriva diadohului Lysimach, urmată, în două rânduri, de asediul Callatidei și înfrângerea aliaților. Informația lui Diodor (XIX, 73, 1-2) referitoare la alianța callatienilor cu celelalte cetăți vecine pare să fi avut în vedere și Tomisul. Dacă istoricul din Sicilia nu face mențiunea expresă decât pentru Histria, aceasta s-ar datora și faptului că puternica până atunci cetate milesiană nu se situa în imediata vecinătate a Callatidei și deci nu putea fi inclusă în categoria de *καὶ τὰς ἄλλας τὰς πλεονομαχίας πολεῖς*, care convenea mai degrabă Tomisului. Nici situarea

⁵⁰ Pentru eventuala prezență în liga delio-attică a Histriei și Callatidei, vezi D.M. Pippidi, *DID I*, p. 181-183.

⁵¹ Vl. Iliescu, *Pontica 3* (1970), p. 87-90; vezi și D.M. Pippidi, *DID I*, p. 213-215 și nota 129.

⁵² Vl. Iliescu, *Geten oder Skythen? Zu Iord. Get.*, 65, în *Eos* 56 (1966), 2, p. 341-346.

⁵³ D.M. Pippidi, *Contribuții*², 1967, p. 152 și nota 111 cu trimiteri la textul din Diodor, XVI, 71; Ligia Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002, p. 66-67.

⁵⁴ Vezi distrugerea incintei histriene puse pe seama intervenției lui Filip II la M. Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în sec. al IV-lea î.e.n.*, SCIV 15 (1964), 3, p. 383-398; opinie diferită, D.M. Pippidi, *DID I*, p. 218 și nota 149.

⁵⁵ L. Ruscu, *op.cit.*, p. 71-73 cu trimitere (nota 71) și la E. Badian, *Philip II and Thrace*, *Pulpușeva* 4 (1983), p. 51-71.

⁵⁶ L. Ruscu, *loc. cit.*

⁵⁷ Vezi totuși G. Talmațchi, *Descoperiri monetare macedonene în Dobrogea*, BSNR 92-97 (1998-2003), p. 27-37.

⁵⁸ De altfel și pentru Histria cele două evenimente sunt considerate deopotrivă posibile în distrugerea incintei clasice; vezi mai sus, nota 54.

geografică și, cum vom vedea, nici starea economică de până atunci a așezării nu exclud această participare (ar mai trebui să recunoaștem apelativul πόλις, aplicat indirect așezării la sfârșitul sec. IV a. Chr.). În plus dacă considerăm Miletul nu străin de revolta împotriva lui Lysimach, participarea Tomisului la evenimente pare asigurată⁵⁹.

Perioada de după înfrângerea definitivă a Callatidei (după asediul reluat în 309 a. Chr.)⁶⁰ și până la moartea lui Lysimach nu mai cunoaște manifestări violente, orașele pontice rămânând sub autoritatea regelui Thraciei. Nicio sursă literară nu ne oferă informații despre situația orașelor din Pont după moartea lui Lysimach. „Protecția seleucidă” care ar fi urmat, se manifestă de la distanță și are în vedere mai mult coasta tracică.

Stratigrafia la Tomis, în zona de la Parcul Catedralei, stabilește pentru intervalul secolelor VI-IV a. Chr. cinci niveluri arheologice⁶¹, a căror ordonare, de jos în sus, are următoarea structură*:

- N XII-XI – secolele VI-V a. Chr., cu precizările că cele două niveluri aparțin celei de a doua jumătăți a sec. VI a. Chr., iar N XI se prelungește în primii ani ai secolului V a. Chr. (nu mai mult însă de sfârșitul celui de al doilea deceniu al secolului).

- N X și IX – secolele V și IV a. Chr.: N X – prima jumătate a secolului V a. Chr.; N IX – a doua jumătate a secolului V a. Chr. și probabil primii ani ai sec. IV a. Chr.

Cele două niveluri se constituie din mai multe podele de lut succesive, cu arsuri pe fiecare din ele, interpretate ca refaceri repetate.

- N VIII este bine constituit; el se întâlnește în toată zona cercetată și este acoperit cu un strat foarte gros de incendiu. Depunerile de pe acest nivel conțin materiale arheologice unitare, databile în sec. IV a. Chr.

Referitor la cronologia nivelurilor arheologice de la Parcul Catedralei și în funcție de realitățile numismatice⁶² s-a apreciat ca fiind corecte pentru nivelurile XII-IX datele indicate de autorii raportului în paranteze: respectiv, N XII-XI: sec. VI-V a. Chr.; N X-IX: sec. V-IV a. Chr. Din punct de vedere al interpretării stratigrafice, observația, după părerea noastră, nu modifică aceste date, ci le precizează⁶³.

Reținem ipoteza potrivit căreia N X ar trebui să înceapă pe la 465-460 a. Chr., iar N IX s-ar încheia totuși spre sfârșitul primului pătrar al sec. IV a. Chr. Aceste

⁵⁹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 216-217; Iu.G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, Acta Centri Historiae „Terra Antiqua Balcanica”, 2, Tîrnovo, 1987, p. 43; Al. Avram, *ISM III*, p. 23 și nota 94.

⁶⁰ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 218; Al. Avram, *ISM III*, p. 24.

⁶¹ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 9-49 și pl. 1-4.

* În notațiile noastre N = nivel; NA = nivel arhaic.

⁶² R. Ocheșeanu, P. Dicu, *Monede antice și bizantine din Dobrogea*, BSNR 75-76 (1981-1982), 1983, în special p. 447-454.

⁶³ Cercetarea arheologică dintr-o zonă aflată în imediata apropiere stabilește pentru perioada greacă patru niveluri arheologice, datate din a doua jumătate a sec. VI – până la sfârșitul sec. IV/începutul sec. III a. Chr. Ele corespund nivelurilor XII-VIII de la Parcul Catedralei. Vezi Gh. Papuc et alii, *Constanța, jud. Constanța [Tomis]. Punct str. Arhiepiscopiei nr. 23*, în CCA, Campania 2001, cIMeC 2002, p. 108-110.

datări pornesc de la realități numismatice aflate în teren: prezența paralelă a semnelor premonetare și a monedelor cu roata pe N X, de exemplu, sau prezența semnelor premonetare și pe N IX; monedele cu roata lipsesc cu desăvârșire pe N VIII (sec. IV a. Chr.), fapt pus în legătură cu epoca de destrămare a primei ligi maritime ateniene în Pont (care ar corespunde stratigrafic la Tomis nivelului IX).

Dintr-o cercetare anterioară de control stratigrafic, întreprinsă în anii 1959-1960 în zona peninsulară, provin mai multe materiale de sec. V a. Chr. și câteva de sec. IV a. Chr. Într-un raport de săpătură din vremea respectivă se consemnează faptul că toate provin de pe un singur nivel (N I), aflat la -4 m adâncime, nivel pe care s-a aflat și un fragment de vas indigen, lucrat cu mâna, de epocă hallstattiană târzie. Autorul raportului data nivelul respectiv la începutul sec. V a. Chr. și îl considera „deocamdată ca cel mai timpuriu nivel de viață al Tomisului”⁶⁴. Reluând această apreciere, noi lărgim datarea nivelului la sfârșitul sec. VI – începutul (sau al doilea sfert al) sec. V a. Chr. și-l punem în legătură cu săpăturile ulterioare de la Parcul Catedralei (respectiv N XI)⁶⁵.

Raportând noile date celor din așezarea histriană de pe platou⁶⁶, remarcăm:

1) începuturile așezării de la Tomis corespund NA III de la Histria;
2) secolului V a. Chr. îi corespund la Tomis două niveluri arheologice; refacerile repetate ale amenajărilor de pe aceste niveluri nu au semnificații generale;

3) secolul IV a. Chr. ia sfârșit tot printr-un incendiu puternic, pe care autorii raportului ezită în a-l atribui unuia din cele două evenimente: expediția lui Filip al II-lea sau expediția lui Lysimach (al doilea eveniment pare, totuși, în opinia raportorilor, responsabil de distrugere)⁶⁷;

4) pe N XI au fost înregistrate urme puternice de incendiu. Suprafața restrânsă cercetată nu ne permite să deducem dacă este vorba de un incendiu general, cu motivație istorică, sau de unul parțial și accidental. Nu excludem însă posibilitatea stabilirii unei corelații cu incendiul care a pus capăt NA III de la Histria⁶⁸.

Categoriile ceramice descoperite⁶⁹ fac dovada existenței la Tomis a unei așezări grecești stabile, bine marcate încă din a doua jumătate a sec. VI a. Chr.

⁶⁴ A. Aricescu, *Raport* inedit aflat în fondul documentar al Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța (MINAC), inv. 1327. Numerotarea nivelurilor aparține autorului săpăturii, (aici N I este primul cronologic).

⁶⁵ De altfel, întreaga zonă peninsulară a făcut obiectul unor săpături de salvare între 1959-1960 și 1986-1988, care au prilejuit surprinderea precisă numai a două niveluri de locuire, din epoca romană și respectiv, romano-bizantină. Materialele elenistice și grecești s-au aflat pe toată aria cercetată, fără însă a putea forma un nivel compact.

⁶⁶ Pentru stratigrafia zonei de platou a Histriei vezi S. Dimitriu, în *Histria II*, București, 1966, p. 21-37; vezi mai recent M. Angelescu, în CCA. Campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 42; *Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 58-59; M. Angelescu, A. Băltăc, *Sondaajul „α” din basilica episcopală de la Histria*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 85-122; Al. Suceveanu, M. Angelescu (ed.), *Histria. Ghid album*, Constanța, 2005, p. 17-19.

⁶⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 25-27.

⁶⁸ În cercetările din 2001 (mai sus, n. 63) pe nivelul I sunt notate refaceri succesive în urma a cel puțin două incendii.

⁶⁹ Ceramica de epocă greacă de la Tomis este în mare parte inedită; referiri generale se fac cu privire la materialele provenite de la Parcul Catedralei; vezi A. Rădulescu *et alii*,

Categoria cea mai bine reprezentată pentru secolele VI-V a. Chr. este cea a ceramicii greco-orientale; vasele aparțin categoriei ceramicii de uz curent și se regăsesc în forme comune descoperite în nivelurile arhaice de la Histria.

Majoritatea pieselor se apropie de ceramica din NA III de la Histria⁷⁰. Între descoperirile de sec. VI-V a. Chr. notăm și câteva fragmente corintiene, nesemnificative; ele aparțin probabil stilului corintian recent, deși nu este exclusă nici faza mijlocie a stilului.

Ceramica attică înregistrează aceleași faze ca la Histria: relativă în sec. VI a. Chr. și a doua jumătate a sec. V a. Chr., total absentă în prima jumătate a sec. V a. Chr. și „masivă” la sfârșitul sec. V și în sec. IV a. Chr.

Ceramica attică de la sfârșitul sec. VI a. Chr. este prezentă prin mai multe fragmente din categoria cupelor cu picior înalt și decor în benzi, datate cca. 530-520 a. Chr., cupe cu firnis negru și fără decor (cca. 525 a. Chr.) și piese cu figuri negre târzii, databile pe la 520-510 a. Chr. La sfârșitul sec. V – începutul sec. IV a. Chr. continuă seria ceramicii cu firnis negru, reprezentată de cupe, *skyphoi*, boluri cu marginea joasă, *bolsals* cu decor imprimat. Își fac apariția și tipuri ceramice cu figuri roșii, reprezentate în prima jumătate a sec. IV a. Chr. de fragmente de *pelike* și *skyphoi*. Registrul decorativ este comun: personaje drapate, Satiri, palmete și acolade.

Ceramica presupusă colonială își află analogii în forme recunoscute între produsele histriene; fiind vorba de forme uzuale, ele pot reprezenta nu neapărat importuri histriene, ci și produse ale atelierelor tomitane. Analiza de soluri prelevate din depozitele de loessuri de pe faleza de nord a orașului a identificat mai multe calități. Cum este recunoscut faptul că argilele unei regiuni formează un „ansamblu omogen”, calitățile argilelor tomitane sunt, probabil, foarte apropiate de cele ale Histriei. Selecția se dovedește din acest punct de vedere dificilă, iar răspunsul nu-l poate da decât o fină analiză comparativă de laborator. Între categoriile presupuse coloniale notăm farfurii de pește (*fish plates*), cu vopsea roșie în interior; platouri cu marginea canelată, castroane dintr-o argilă roșie, insuficient arsă, cu miez cenușiu.

O remarcă specială datorăm amforelor care documentează la Tomis o vie activitate economică în sec. V a. Chr., ale cărei premise se plasează în a doua jumătate sau spre sfârșitul sec. VI a. Chr.⁷¹. Importurile, ca și la Histria ajung dinspre Chios, Lesbos și Thasos. Această caracteristică se menține și în prima jumătate a sec. IV a. Chr. Demonstrativ, raportul importului amforic dintre sec. V și prima jumătate a sec. IV a. Chr. este quasiegal. În a doua jumătate a sec. IV a. Chr., importurile deși mai variate înregistrează valori mai scăzute, datorate probabil situației politice nesigure a Dobrogei și mai ales a litoralului în această perioadă⁷².

Comparația dintre Tomis și Callatis privind începuturile importului de

Pontica 6 (1973), p. 333-347; A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica 8 (1975), p. 34 și fig. 28-35; L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 254-260.

⁷⁰ Vezi materialul ceramic la S. Dimitriu, *Histria II*, p. 41-54.

⁷¹ L. Buzoianu, Pontica 24 (1991), p. 75-96.

⁷² Vezi L. Buzoianu, *Les premières importations d'amphores timbrées dans les cités grecques de Tomis et de Callatis*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 406-415.

amfore șampilate este la rândul ei sugestivă. Considerarea situației de ansamblu a importurilor din cele două colonii plasează Thasos-ul ca prim centru exportator de produse folosind ambalaje șampilate pe piața tomitană, cu un comerț permanent din al doilea sfert al sec. IV a. Chr. Piața callatiană, spre deosebire de Histria și Tomis, era orientată la acea dată spre comerțul cu Heracleea Pontică. Absența șampilelor timpurii de la sfârșitul sec. V – începutul sec. IV a. Chr. atât la Tomis cât și la Callatis este o dovadă a activității economice mai restrânse în comparație cu Histria, datorate și datei mai recente de întemeiere a lor. Pe de altă parte, la Tomis, numărul ridicat de șampile de la mijlocul sec. IV a. Chr., în comparație cu Callatis, constituie dovada unei activități comerciale mai timpurii cu insula Thasos.

Factorul local se dovedește destul de puternic, în cele două aspecte surprinse și la Histria: autohton (predominant) și nord-pontic. Probabil este prezent și aspectul local colonial mai greu de identificat în stadiul actual al cercetărilor. Ceramica autohtonă este prezentă din primele niveluri arheologice. Din punct de vedere cantitativ pare mai bine reprezentată decât la Histria. Se continuă tradiția hallstattiană a formelor. Tehnica de decorare a vaselor are un repertoriu larg, în care recunoaștem elemente de decor getic, dar și altele apropiate ceramicii nord-pontice. Formele le recunoaștem în ceramica descoperită în NA III de la Histria sau în stratul arhaic, tot de acolo, cu dateare coborâtă la limita secolelor VI-V a. Chr.⁷³

În privința *descoperirilor numismatice* observațiile noastre au în vedere mai ales vârfurile de săgeți de bronz cu valoare premonetară și monedele de bronz cu „roata”⁷⁴. În privința primelor reținem:

1) repartiția stratigrafică a pieselor de la Parcul Catedralei: aceasta evidențiază pentru sec. VI a. Chr. (N XII-XI) atât prezența săgeților cu trei muchii cât și a celor foliforme; în prima jumătate a sec. V a. Chr. cele două tipuri se mențin; în a doua jumătate a sec. V a. Chr. apar numai vârfuri de săgeți foliforme;

2) apariția pe unele piese a unor semne distincte în relief, care ar putea fi interpretate ca semne de atelier;

3) la Tomis sunt cunoscute două tezaure de vârfuri de săgeți de bronz cu valoare premonetară și un depozit⁷⁵. Notate pe rând, Tomis I (58 piese și doi delfinași olbieni), Tomis II (140 piese) și Tomis III (12 piese), ele pun Tomisul în situația unică de a afla astfel de tezaure în mediu „grecesc”. Este posibil ca ele să fi aparținut grecilor din cetate și să fi constituit obiecte de dar (*dora*) sau de schimb cu populația locală; am afla astfel și un argument pentru funcția de *emporion* a așezării.

Monedele de bronz cu roata, atribuite Histriei, s-au aflat pe nivele de sec. V

⁷³ L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 259-260; L. Arsenie, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 283-298.

⁷⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 34-37; C. Scorpan, *SCN* 7 (1980), p. 25-34; G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI-V a. Chr.)*, Cluj-Napoca 2010, *passim*.

⁷⁵ G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 82; G. Talmațchi, Gh. Papuc, *The arrowhead-monetary signs hoard, founded in Constanța (Constanța county)*, in *Coin hoards of Dobruđa. I. Constanța* 2007, p. 11-35.

a. Chr. și sunt absente pe nivelul de sec. IV a. Chr. (N VIII). Numărul pieselor este însă prea mic (28 exemplare la Parcul Catedralei și câteva pe str. Arhiepiscopiei, nivelul 2) pentru a susține ideea, tentantă de altfel, a prezenței unor ateliere locale. Trebuie să acceptăm remarca⁷⁶ potrivit căreia moneda respectivă reprezintă o valoare circulatorie pe raza maximă de relații comerciale ale Histriei. Notăm aici și un tezaur de 110 monede histriene de argint aflat „în apropiere de anticul Tomis” și datat la sfârșitul sec. IV a. Chr.*

Pentru perioada de început, s-a emis părerea⁷⁷ că din punct de vedere monetar Tomis se află în „sfera de interese” a Histriei. Această „rămânere” sub influența Histriei este apreciată ca durând până pe la jumătatea sau după jumătatea sec. IV a. Chr.

Acestei remarci categorice îi preferăm una mai nuanțată, în sensul că Tomis a beneficiat de faptul că s-a aflat în zona de circulație a monedei histriene. Moneda histriană se dovedește destul de puternică în sec. VI-IV a. Chr., pentru a acoperi necesarul monetar al celorlalte așezări grecești aflate în apropiere⁷⁸.

Decoperiri întâmplătoare au ocazionat prezența la Tomis și a unor monede străine⁷⁹. Ele provin, în ordine, din Chersonesul Tracic (515-493 a. Chr.), Persia (486-450 a. Chr.), Apollonia Pontică (sfârșitul sec. V – începutul sec. IV a. Chr.) și Thessalia (începutul sec. IV a. Chr.). Informații mai vechi semnalează aici și două tezaure monetare din Apollonia Pontică (sfârșitul sec. V – începutul sec. IV a. Chr.) și Mesambria (sec. IV a. Chr.), fără alte date suplimentare⁸⁰.

Aria descoperirilor de sec. VI-IV a. Chr. ocupă capătul peninsulei tomitane (zona de la Parcul Catedralei și cea apropiată ei)⁸¹, zona peninsulară în general, aflată pe locul și imediat la sud și vest de actuala Piață Ovidiu.

Este adevărat însă, în zona peninsulară mai numeroase sunt materialele de sec. IV a. Chr. Notăm un grup de 8 amfore de Chios din prima jumătate a sec. IV a. Chr., care provin, probabil, dintr-un depozit ale cărui condiții de descoperire nu ne sunt suficient de clare⁸².

Elementele constructive sunt reprezentate numai în zona cercetată de câteva

⁷⁶ Bucur Mitrea, *Roata, simbol solar pe monedele histriene*, Pontica 15 (1982), p. 97.

* Tezaurul al cărui loc de păstrare nu se cunoaște, a fost descoperit în 1916. Vezi G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța 2011, p. 164, nr. II (cu trimitere la G. Severeanu, BSNR 15 (1920), 35-36, p. 20-27).

⁷⁷ Gh. Poenaru-Bordea, *Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică*, SCIV 21 (1970), 1, p. 137.

⁷⁸ Pentru aria de răspândire a monedei histriene, vezi recent, G. Talmațchi, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

⁷⁹ G. Talmațchi, *The mints' issues from the Black Sea coast and other areas of Dobruja. The Pre-roman and Early Roman Periods (6th Century BC – 1st Century AD)*, Cluj-Napoca 2007, *passim*.

⁸⁰ C. Moisil, *Creșterea Colecțiilor Cabinetului Numismatic în Biblioteca Academiei Române*, București, 1944, p. 5, nr. 40, 42, reluat și de G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 164-165; vezi recent și G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor*, p. 169 (VIII; aici datarea probabilă 330-320 a. Chr.).

⁸¹ Cercetări în curtea catedralei episcopale și în zona muzeului Ion Jalea; vezi Z. Covacef, *Constanța (Tomis)*, în CCA, 1983-1992, București, 1997, p. 25, nr. 18; Gh. Papuc et alii, *Constanța (Tomis)*, CCA, Campania 2001, p. 108-110, nr. 73.

⁸² L. Buzoianu, Pontica 24 (1991), p. 88.

locuințe – bordeie (sec. VI-V a. Chr.), pavimente și ziduri de piatră ale unor locuințe de suprafață (sec. V-IV a. Chr.). Notăm identificarea unei străzi cu două niveluri de amenajare (N II, inferior, sec. V-IV a. Chr.; N I – sec. IV a. Chr.); traseul ei este identic cu cel al străzii romane de mai târziu⁸³. Aceleași structuri constructive sunt semnalate și în punctul de pe str. Arhiepiscopiei; notăm aici o locuință de suprafață cu două încăperi, din sec. V a. Chr. și continuarea pavajului de piatră al străzii din sec. IV a. Chr.⁸⁴

Deocamdată reținem ca elemente caracteristice ale acestei perioade:

- suprafața redusă de locuire/aria redusă ocupată de așezare;
- posibilitatea implantării grecilor într-un mediu autohton ce pare mai puternic exprimat decât la Histria;
- orientarea relațiilor economice spre aceleași centre micro-asiatice și egeene identificate la Histria.

Etapă a II-a: mijlocul sec. III – sec. I a. Chr.

Evenimentul important al perioadei este așa-numitul „război al Tomisului” sau, după sintagma greacă, *περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου*, rezumat de Memnon, după o prezentare mai detaliată a lui Nymphis. Pentru importanța informației redăm textul din Memnon (FGrHist III B, p. 347-348)⁸⁵:

Οὐ πολλῶ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνερράγη Βυζαντίοις πρὸς Καλλατιανούς (ἄποικοι δὲ οὗτοι Ἡρακλεωτῶν ἦσαν) καὶ πρὸς Ἰστριανούς περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου, ὁ τοῖς Καλλατιανοῖς ὁμορον ἦ, μονοπώλιον τοῦτο διανοομένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν. Διεπρεσβεύοντο οὖν πρὸς Ἡρακλεώτας ἐπὶ συμμαχίαν ἐκάτεροι· οἱ δὲ πολεμικὴν μὲν ῥοπήν οὐδετέρῳ ἔνεμον μέρει, διαλλακτῆριους δὲ ἄνδρας ἐκατέροις ἀπέστελλον, καὶ ἄπρακτος αὐτῶν ἡ σπουδὴ τότε γέγονε. Πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλλάτιδος ὑπὸ τῶν πολεμίων παθόντες, ὕστερον εἰς διαλύσεις ἤλθον, ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες.

„Nu mult după aceea, a izbucnit un război, pe care-l porniseră bizantinii împotriva callatienilor – aceștia erau coloniști ai heracleoților – și [totodată] împotriva istrienilor, pentru emporiul de la Tomis, care se afla în vecinătatea callatienilor. Aceștia se gândeau să facă acolo un monopol al lor. Și unii și alții trimiseră soli heracleoților, ca să le vină într-ajutor, dar aceștia nu acordară sprijin militar nici unora nici altora, ci trimiseră în ambele părți soli care să-i împace, fără ca strădania lor să fi ajuns la rezultat. Locuitorii din Callatis suferiră multe pierderi din pricina dușmanilor și mai târziu începură tratative de pace, dar n-au mai putut să se refacă din această nenorocire”⁸⁶.

Analizată secvențial și tradițional, informația are în vedere:

⁸³ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 44 și planul general al zonei; C. Scorpan, *L'évolution urbanistique de la cité de Tomis*, RRH 15 (1976), 1, p. 3-10.

⁸⁴ CCA, Campania 2001, p. 108-109.

⁸⁵ Memnon, *frg.* 21 (FHG III, p. 537 = FGr, Hist III, B, 434, fr. 13). Referiri la războiul Tomisului la D.M. Pippidi, DID I, p. 222; idem, *Contribuții*², p. 33-35; I. Stoian, *Tomitana*, p. 20-21 și 215-216; vezi mai recent, A. Rădulescu, *Constanța, 2250*, *Pontica* 23 (1990), p. 23-28; L. Ruscu, *Relațiile*, p. 150-163; Al. Avram, ISM III, p. 26-32.

⁸⁶ Traducerea textului din Memnon, după *Fontes* I, p. 511.

- o înfruntare militară între o coaliție histro-callatiană și Byzantion, ca parte adversă;
- obiectivul înfruntării: obținerea monopolului asupra emporion-ului de la Tomis;
- apelul pe care părțile implicate îl adresează Heracleei Pontice;
- intervenția diplomatică (nu și militară) a Heracleei, rămasă fără rezultat;
- încheierea conflictului în defavoarea Callatidei (tratative de pace probabil anterioare înfrângerii finale).

Evenimentul relatat, de o importanță covârșitoare pentru istoria cetății vest-pontice, se plasează într-un context politico-militar mai larg⁸⁷, care a antrenat mai multe spații geografice – Marea Egee, răsăritul Mării Mediterane și Marea Neagră – și a opus regate și uniuni politice cu interese diferite. Între ultimele, amintim *Liga nordică*, symachie temporară cu orientare antiseleucidă, ale cărei interese erau legate de politica economică a Heracleei Pontice⁸⁸. Atitudinea acesteia față de Bizanț, și el membru al ligii, capătă un aspect mai special datorat deținerii de ultimul a monopolului comercial în bazinul pontic și a rolului de intermediar în relațiile Pontului cu bazinul Mării Egee. Aceasta explică de ce Heracleea, care în alte împrejurări a venit cu ajutoare substanțiale în sprijinul Bizanțului, la data conflictului, în care erau antrenate deopotrivă și Bizanț și Callatis, își păstrează neutralitatea și optează pentru împăcare.

Mai mult decât rațiunile economice avute în vedere în acest conflict, care pentru ligă însemna constituirea unor orașe grecești libere – și Tomisului, prin poziția sa, cu atât mai mult i se potrivea această stare-, bizantinii au urmărit și alte interese, mai ales politice, care însemnau spargerea sferei de influență seleucidă, în a cărei clientelă Callatis se pare că se afla de mai multă vreme. În ordinea evenimentelor, războiul cu Callatis trebuie să fi constituit motivul pentru care regele seleucid Antiochos II Theos (261-246 a. Chr.) pornește un asediu împotriva Bizanțului, acțiune conjugată cu o campanie în Thracia (255/254 a. Chr.)⁸⁹. „Războiul Tomisului” îl plasăm în raport tocmai cu acest conflict în care a fost angajat Bizanțul și care se termină dacă nu la sfârșitul anului 255 a. Chr., cel mai târziu în primăvara anului 254 a. Chr.⁹⁰. Pentru data de început a războiului Tomisului, aflăm un reper în războiul de succesiune bithynian⁹¹. În relatarea lui Memnon, fragmentul referitor la războiul Tomisului este plasat înaintea prezentării conflictului din Bithynia; începutul pentru amândouă se plasează undeva între 256-255 a. Chr. Obținem ca limite ale războiului Tomisului anii

⁸⁷ B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten zeit der Schlacht bei Chaeronea*, II, Gotha, 1899, p. 137-138; W.P. Newskaia, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Leipzig, 1955, p. 150-151; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, I, p. 590-591; S.Iu. Saprykin, *Gerakleja Pontijskaja i Hersones Tavriceskij*, Moscova, 1986, p. 124-139.

⁸⁸ Despre Liga nordică, vezi în special M. Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 26-27 și 590; S.Iu. Saprykin, *loc. cit.*; idem, „Severnaja Liga”, *Pričernomor’e v epohu ellenizma*, 1985, p. 49-61.

⁸⁹ Memnon, p. 228 a, 53 f; b 28 f.

⁹⁰ Vezi datele și la Al. Avram, *op. cit.*, p. 31.

⁹¹ După B. Niese, *op. cit.*, p. 137; vezi și Al. Avram, *op. cit.*, p. 26-27, n. 115.

256/255-254 a. Chr.⁹². Se aduce astfel o corectură datei de cca. 260 a. Chr. admisă în general de istorici⁹³; alte cronologii – cca. 275 a. Chr. sau 253-247 a. Chr., sunt considerate fie prea înalte, fie prea joase și oricum neargumentate⁹⁴.

Desfășurarea ostilităților, prezentate lacunar de Memnon, lasă loc la supoziții. Provocarea pare să fi venit din partea Byzantionului care, după R. Vulpe, „voulait s’emparer de cette ville située au milieu de la côte de Dobroudja et bien placée pour contrôler le commerce de tout le Pont Gauche”⁹⁵. Deși avantajele proprii nu par să fi fost ignorate⁹⁶, credem mai curând că Bizanțul a luat asupra sa acest război și l-a purtat în spiritul și în numele intereselor ligii, iar scopul urmărit a fost desființarea oricărui monopol asupra Tomisului și declararea lui ca port liber. Este, de altfel, și ceea ce a reușit să realizeze. Tomisul beneficiind ulterior de condiția creată, își va consolida forțele care aveau să-l ridice în fruntea cetăților din Pont.

Nu mai insistăm și asupra altor supoziții privind desfășurarea pe mare a ostilităților⁹⁷.

Menționarea expresă de către Memnon μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν-, a făcut pe unii istorici să presupună că instituirea acestui monopol era urmărită exclusiv de callatieni, în timp ce Histria urma să-și anexeze o parte din teritoriul rural tomitan⁹⁸. În cazul acesta nu vedem de ce Memnon, referindu-se tocmai la acest teritoriu⁹⁹, are în vedere în primul rând vecinătatea callatiană - ὁ τοῖς Καλλατιανοῖς ὁμορον ἤ.

Pe de altă parte, nu credem că Histria, deținătoarea unui teritoriu rural¹⁰⁰, care trebuie să se fi întins destul de mult și spre sud¹⁰¹ și a cărei apărare îi va crea

⁹² Vezi schema desfășurării evenimentelor propusă de Iu.G. Vinogradov la Al. Avram, ISM III, p. 31-32; *ibid.*, p. 27, n. 116.

⁹³ Vezi mai sus, n. 87.

⁹⁴ Pentru datele vezi și Iu.G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos*, p. 47, n. 184; K. Nawotka, *The western pontic cities: history and political organization*, Ohio State University, 1991, p. 41, n. 116.

⁹⁵ R. Vulpe, *HAD*, p. 85-86.

⁹⁶ B. Niese, *op. cit.*, p. 137.

⁹⁷ Cf. D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 34. Deși anevoie de controlat, supoziția rămâne în picioare, ținând seama că Bizanțul dispune de numeroase vase maritime de război (poate nu în aceeași măsură ca Heraclea Pontică); Tomis și Callatis se pare că dispuneau și ele de câte o flotă, în primul rând comercială și, poate, și de câteva vase de apărare.

⁹⁸ R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 154 și n. 22.

⁹⁹ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 197-198; idem, *Contribuții*², p. 175, n. 22.

¹⁰⁰ Vezi nota anterioară; de asemenea, P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, StCls 12 (1970), p. 152 care și adaugă prudent: „Pentru moment nu știm care era în vremea arhaică și clasică (...) limita sudică a expansiunii histriene”.

¹⁰¹ Pentru perioada romană, limita sudică propusă este Lacul Tașaul-Capul Midia; vezi D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 348-385 și fig. 4; Al. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina hotărâniciei consularului Manius Laberius. Încercare de reconstituire*, CCDJ, Călărași, 5-7 (1988-1989), p. 189-197; idem, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste* (eds. P. Alexandrescu și W. Schuller), Xenia, 25, Konstanz, 1990, p. 11-14. Vezi și Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 157-160.

dificultăți¹⁰², mai avea nevoie la mijlocul sec. III a. Chr. să și-l extindă în defavoarea unei cetăți ale cărei interese convergeau cu ale sale. Mai degrabă histrienii vizau același monopol asupra comerțului de tranzit pe care, conform alianței, aveau să și-l împartă cu Callatis. La data conflictului callatienii încă nu-l dețineau ci doar „se gândeau” să și-l asume, iar histrienii, dacă-l aveau, nu înțelegeau să-l piardă în favoarea Bizanțului sau a confederației pontice.

O nouă interpretare¹⁰³ modifică scenariul alianțelor și ridică mai multe semne de întrebare. Ea a fost avansată de Vinogradov și a avut ca obiectiv tocmai „*Monopolkrieg*” um Tomis zur Seeschlacht bei Kos”. Vinogradov pornește de la recunoașterea unei stări conflictuale între Histria și Callatis, pe care o pune în legătură cu războiul pentru Tomis. Documentul epigrafic care menționează acest conflict (ISM III, 7) este datat de Vinogradov (și cu argumente de sprijin din partea lui Al. Avram) în 253 a. Chr. În ce ne privește reținem că este vorba de un război între Histria și Callatis, care, chiar dacă îl raportăm la războiul Tomisului, diferă și prin conținut și prin rezultat de conflictul notat de Memnon.

Acest război, dacă s-a desfășurat la mijlocul sec. III a. Chr., este posibil să fi reprezentat începutul sau prima fază a războiului Tomisului: inițial Histria și Callatis, adversare pentru controlul emporionului tomitan, devin aliante în momentul când Byzantion este și el interesat. Există și posibilitatea ca Histria și Callatis să nu fi fost aliante în acest conflict, iar referirea la Histria în textul lui Memnon să redea o stare conflictuală pe care și histrienii au avut-o περί Τόμεως τοῦ ἐμπορίου. Adversare rămân doar Callatis și Byzantion: ambasada heracleiană le privește doar pe ele; rezultatul dezastruos este notat doar pentru Callatis. Mai mult, callatienii apelează la „tratative de pace”, exercițiu pus în practică și în războiul împotriva histrienilor. Între cele două stări conflictuale a existat un scurt interval în care „lucrurile au fost restabilite la starea lor inițială” (εἰς τὰν ἐξ ἀρχᾶς διάθεισιν, după ISM III, 7). În această interpretare, plasând războiul dintre Histria și Callatis înaintea celui dintre Callatis și Byzantion, și, raportându-le pe ambele asigurării controlului emporionului tomitan, putem păstra și o dată în jur de 264/261 a. Chr. pentru începutul evenimentelor¹⁰⁴.

Oricare ar fi fost însă ordonarea evenimentelor, urmările lor sunt benefice pentru Tomis: de acum orașul își începe ascensiunea.

De la mijlocul sec. III a. Chr. emite primele monede: este vorba de emisiuni de bronz, mai numeroase și mai variate decât cele bătute în aceeași perioadă la Histria și Callatis¹⁰⁵; în cantitate mai mică, acestea ajung și în afara pieței orașului,

¹⁰² D.M. Pippidi, *Contribuții*ⁱⁱ, p. 167-185 (pentru sec. III a. Chr.) și p. 186-221 (pentru sec. II a. Chr.).

¹⁰³ Iu.G. Vinogradov, *Vom „Monopolkrieg” um Tomis zur Seeschlacht bei Kos*, preluat de noi după Al. Avram, ISM III, p. 27-32.

¹⁰⁴ Rămâne să fim de acord și cu o posibilă comunitate de interese între Bithynia și Milet în acest interval. O astfel de „comunitate de interese”, L. Ruscu, *op. cit.*, p. 160 o văzuse ca posibilă în perioada dintre cca. 241 a. Chr. și cel puțin data izbucnirii celui de al IV-lea război sirian.

¹⁰⁵ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 78-84; idem, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394. Recent este semnalat un tezaur de peste 100 de monede de bronz emise de Tomis, descoperit „în oraș sau împrejurimi” și păstrat într-o colecție particulară; vezi G. Custurea, G. Talmațchi,

în Dobrogea (inclusiv la Histria și Callatis), NE Bulgariei și în zona de vecinătate a Dunării¹⁰⁶. Se cunosc 26 de localități cu un total de peste 166 de monede tomitane (între care peste 96 s-au aflat numai în orașele grecești)¹⁰⁷. Este posibil ca în sec. III a. Chr. Tomis să fi emis și stateri de aur de tip Alexandru cel Mare, considerați emisiuni postume, care la Callatis se plasează între cca. 279/5- 228/220 a. Chr.¹⁰⁸.

În literatura de specialitate sunt cunoscute mai multe tezaure monetare ce conțin și monede tomitane: șase în Dobrogea (între care două în NE Bulgariei, la Graničar și Bălgarevo)¹⁰⁹; două la nordul Dunării (la Anadol/Ucraina și Mărășești)¹¹⁰ și alte două în Turcia actuală (la Kirazli și Mektepini). Monede izolate antrenate în circulația monetară elenistică¹¹¹ au mai fost semnalate în zona pontică la Tyras, Olbia, Chersones și Leuké, iar în afara ei, la Thessalonice și Delos.

Din sec. II a. Chr. datează și primele inscripții oficiale ale orașului¹¹².

Până la începutul sec. I a. Chr. nu avem mărturia niciunui eveniment important în care orașele pontice să fie implicate. Ele trăiesc o stare de nesiguranță, în care termeni precum καιροί, περιστάσεις, δύσελπις, ἀπορία etc. apar frecvent în inscripții (ISM II, 2 și 3).

În jurul începutului sec. I a. Chr. aflăm orașele vest-pontice în situația de aliate ale lui Mithridates VI Eupator. Nu cunoaștem însă nici data și nici condițiile în care aceste orașe au fost cuprinse în regatul pontic al lui Mithridates.

Se apreciază, pe rând, instaurarea dominației lui Mithridates aici în primul deceniu al sec. I a. Chr.¹¹³ sau între cucerirea Crimeei și cuprinderea Regatului

Repertoriul, p. 182-183 (LXIV). Alte monede, tot de bronz, au fost descoperite în zona peninsulară a Constanței; vezi tot G. Custurea, G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 169 (IX; tezaur de 11 piese de bronz tip Filip II), 171 (XIV: depozit funerar compus din 11 monede), 182 (LXII: depozit monetar cu 12 piese).

¹⁰⁶ Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, in *Presenza e funzioni della moneta nelle choraie delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero*, Roma, 2004, p. 41.

¹⁰⁷ G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren 2006, p. 40-41.

¹⁰⁸ C. Preda, *op. cit.*, p. 113. Vezi, totuși, Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 41 și notele 48, 49: „Notre atelier ne semble pas avoir frappé des pseudoalexandres en or, mais a eu une production considérable de statères pseudolisimaques, supérieure, il nous semble, à celle de Callatis”. Notăm totuși aici descoperirea înainte de 1895 a unui tezaur de cca. 1000 de stateri de tip Filip II și Alexandru III, în cartierul Anadolchioi (unde va fi localizat, în epoca romană vicus Turris Muca...). Pentru tezaur vezi G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 164 (I), cu bibliografia.

¹⁰⁹ Celelalte provin din Constanța, Cumpăna, Dăeni și Tuzla. Pentru răspândirea monedelor tomitane vezi Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 64-66; G. Talmațchi, *op. cit.*, *passim*. Reținem ca noutate tezaurul de 30-35 monede de bronz tomitane și monede autonome callatiene descoperit la Tuzla, în 2003; cf. G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 94, nr. 22.

¹¹⁰ Mai există tezaurul de la Vârteju (București), în care s-a aflat și o monedă de Tomis; cf. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 66, nr. 30.

¹¹¹ După Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 41.

¹¹² Izolată, în sec. IV a. Chr., este inscripția funerară publicată de Maria Munteanu, *Câteva inscripții tomitane inedite*, Pontica 7 (1974), p. 157-159; vezi și ISM II, 456.

¹¹³ Al. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30 (1997), p. 155-165. *Idem*,

Bosporan și Chersonesului în regatul pontic (între 114-107 a. Chr.) și izbucnirea primului război cu Roma¹¹⁴ (89 a. Chr.). Al. Suceveanu fixează această dată imediat după ce Mithridates își va fi extins dominația în Crimeea (cu observația ca acest moment să fie datat mai târziu)¹¹⁵; cel mai târziu termen *post quem* este considerat anul 86 a. Chr., când, după cucerirea Athenei, soarta războiului se schimbă în defavoarea lui Mithridates. În sfârșit, un argument pentru plasarea dominației lui Mithridates în zona vest-pontică în intervalul 106-76 a. Chr. este lacuna misiunilor guvernatorilor Macedoniei și Thraciei la Dunăre tocmai în acest interval.

Noua dominație se va fi manifestat printr-o rețea de alianțe individuale, încheiate cu cetățile grecești. Că aceste alianțe puteau fi încheiate chiar la solicitarea orașelor grecești¹¹⁶ sau din inițiativa lui Mithridates (prin „binefaceri” și „daruri”, după Trogus Pompeius, XXXVIII, 3, 6), are aici mai puțină importanță. Oricum, orașele își păstrau autonomia în cadrul unei uniuni politice cu Regatul Pontic și Bosporul Cimmerian și se bucurau de o siguranță internă și externă. Tomisul nu putea face excepție sustrăgându-se alianței sau refuzând protecția. Argumente aflăm în numărul mare de stateri de tip Lysimach bătuți la Tomis mai ales în perioada 90-72 a. Chr. și în cantitate mai mică în sec. II a. Chr.¹¹⁷. Probabil ca și Histria și Apollonia (și la Nord, Olbia), Tomis beneficia și de prezența unei garnizoane. Numele orașului apare într-o inscripție din Mesambria (IGB I², 320) alături de Histria, Apollonia și, desigur, Mesambria în acțiunea comună de celebrare a unui necunoscut. Cum fiecare din cetățile citate excelează prin bune relații cu regele Pontului (unele relații – ca în cazul Mesambriei-, de mai lungă durată, din sec. II a. Chr.), nu a fost greu pentru comentatori să stabilească o legătură între conținutul inscripției și un posibil reprezentat oficial sau trimis al regelui în oraș¹¹⁸.

La adăpostul siguranței create se vor fi desfășurat relațiile pe care Tomis le are în lumea pontică: în sec. II-I a. Chr. un tomitan, al cărui nume a fost întregit diferit, este beneficiarul unui decret de proxenie la Histria (ISM I, 48)¹¹⁹; un alt tomitan, necunoscut, este menționat pe o inscripție de sec. II a. Chr. tot la Histria

Mithridates VI Eupator und griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos in Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 397-413 (bibliografia).

¹¹⁴ L. Ruscu, *Relațiile*, p. 100-101 și n. 40.

¹¹⁵ Al. Suceveanu, *Πρώτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων* (IGB I², 13, r. 22-23), Pontica 33-34 (2000-2001), p. 319-335 (în special p. 326-327).

¹¹⁶ L. Ruscu, *Relațiile*, p. 119-120.

¹¹⁷ C. Preda, *Istoria monedei*, p. 112-114.

¹¹⁸ Inscriptia a fost datată, pe rând, la începutul sec. I a. Chr. (G. Mihailov, IGB V, 5097; idem, *Epigraphica* 41 (1979), p. 24-25); sec. II-I a. Chr. (Em. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, Dacia NS 19 (1975), p. 153), sfârșitul sec. II – începutul sec. I a. Chr. (L. Ruscu, *Relațiile*, p. 113-121).

¹¹⁹ ISM I, 48, r. 2-3: „Εὐήνωρ Π[ισι]λάου [e.g. Φιλολάου Τομί]της”; vezi și r. 8-9. În Bull.ép. 1984, 268 se propune „Εὐήνωρ Π[ισι]λάου (sau Πειθολάου, Πεισιλάου)” cf. Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia 51 (2007), p. 91-92, nr. 48, care restituie numele astfel: „ΑΛ?κήνωρ Ι[-]/[- - -άου Τομί]της”.

(ISM I, 38)¹²⁰; un decret din Odessos (IGB I², 43 bis) este dat în onoarea tomitanului Artemon Chairionos, în sec. I a. Chr. La rândul lui, Tomis cinstește pe un locuitor din Tyras care „s-a arătat prevenitor” față de toți negustorii tomitani aflați în drum spre Olbia, înlesnindu-le chiar un tratament preferențial acolo (ISM II, 5)¹²¹. Este o atitudine care a continuat să se manifeste și mai târziu: un olbian, Theocles al lui Satyros este onorat pe la sfârșitul sec. II/începutul sec. III p. Chr. de cetatea sa de origine și de încă alte 18 cetăți printre care și Tomis pentru servicii aduse concetățenilor lor aflați temporar la Olbia¹²². În jurul anului 100 a. Chr. un cetățean originar din Sinope ridică la Tomis un monument închinat lui Sarapis (ISM II, 152). Inscripția tomitană, alături de alte documente epigrafice din aceeași perioadă, probează unitatea lumii pontice realizată de Mithridates¹²³.

Dominația lui Mithridates ia sfârșit odată cu campania proconsulului Macedoniei M. Terentius Varro Lucullus, din 72-71 a. Chr. Acțiunea echivalează cu prima prezență militară romană pe țărmul vest-pontic. Termenul care redă, constant, acțiunea lui Lucullus asupra orașelor grecești de aici, cu excepția Apolloniei, este de „luare” sau „ocupare” – *capta, cepit, occupavit, capiens* și doar pentru Apollonia acțiunea este devastatoare: *evertit Apolloniam*¹²⁴.

Din punct de vedere *arheologic*, perioada elenistică din istoria Tomisului este reprezentată în săpăturile de la Parcul Catedralei printr-un singur nivel arheologic (N VII), discontinuu. El este constituit din 1-2 straturi, cu materiale arheologice diverse, din perioada elenistică târzie sau chiar romană-timpurie.

Deseori N VII lipsește, făcându-se direct trecerea la N VI. În zona imediat apropiată Parcului Catedralei au fost identificate patru niveluri arheologice, ce aparțin, pe rând, secolului IV a. Chr. (N 3, marcat spre final de un puternic incendiu), sfârșitului sec. IV – începutului sec. III a. Chr. (N 4, care constă dintr-un strat gros de nivelare), secolelor III-II a. Chr. (N 5), secolelor II a. Chr. – I p. Chr. (N 7 și N 8; nivelele elenistice târzii și romane timpurii au material arheologic amestecat)¹²⁵. Epoca elenistică este bine reprezentată la Tomis prin materiale arheologice. În zona portului antic s-au aflat câteva sute de ștampile amforice¹²⁶. Din sec. III a. Chr., după cum am văzut, orașul bate monedă

¹²⁰ Dovadă că relațiile dintre cele două orașe au continuat și după evenimentele de la mijlocul sec. III a. Chr.

¹²¹ Asupra legăturilor dintre Tomis, Tyras și Olbia, vezi și V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 382 și 384.

¹²² IOSPE I² 40 cu un comentariu și la V. Cojocaru, *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr. – III p. Chr.*, teză de doctorat (mss.), Iași 2010, p. 237-240.

¹²³ D.M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, StCls 6 (1964), p. 103-118 (în special p. 106); idem, *Studii*, p. 60-82.

¹²⁴ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 276; idem, *Contribuții*², p. 224 și n. 9; L. Ruscă, *Relațiile*, p. 127-141 (și p. 128, n. 151).

¹²⁵ Gh. Papuc et alii, *Constanța, jud. Constanța [Tomis], Punct: str. Arhiepiscopiei nr. 23*, în CCA, Campania 2001, p. 108. Tot în zonă (punct: str. Brâncoveanu), singurul nivel elenistic (de sec. III a. Chr.) conținea ca prim nivel de locuire; vezi iidem, CCA, Campania 2006, p. 132.

¹²⁶ L. Buzoianu, *Ștampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica 13 (1980), p. 119-139; eadem, *Considerații asupra ștampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic*,

proprie¹²⁷; din sec. II a. Chr., dacă nu chiar mai timpuriu¹²⁸, avem primele documente epigrafice lapidare și, în sfârșit, săpăturile de salvare au permis localizarea necropolei orașului¹²⁹.

Revenind la situarea descoperirilor, constatăm o extindere a zonei locuite a cetății în toată zona peninsulară, afectată încă din antichitate de transformări și reconstrucții succesive. Materialele descoperite s-au aflat fie în umplutura modernă, fie amestecate cu materiale mai târzii, antrenate de intervenții ulterioare epocii elenistice.

Avem informații¹³⁰ despre un sondaj executat în 1961 în fața magaziei nr. X a mozaicului, și care a atins o „groapă” cu material elenistic neamestecat. Groapa a fost tăiată de zidul Edificiului cu mozaic și de un zid modern care urma linia zidului antic (fragmentele ceramice au fost descoperite între -9,40 și -12,60 m)¹³¹. Alte materiale, în amestec însă, s-au aflat și cu prilejul urmăririi zidului dinspre edificiul principal al magaziiilor aflate mai aproape de mare, în fața încăperii mari a edificiului termal, în zona basilicii de la intrarea în port. Indiciile sunt suficiente pentru a proba faptul că ne aflăm în apropierea portului elenistic al cetății suprapus, cel puțin parțial, de marele edificiu cu mozaic.

Lucrările de salvare situate ceva mai la nord au surprins două niveluri elenistice, cu materiale arheologice din secolele III-II a. Chr.

Stadiul de dezvoltare al vieții economice din aceste secole îl analizăm din punct de vedere al importurilor amforice¹³², singurele în măsură pentru noi să evidențieze niște etape și să dea nota de originalitate (dacă a existat) a Tomisului.

Din acest punct de vedere remarcăm:

- continuarea activității comerciale din perioada anterioară;
- o adevărată liberalizare comercială cunoaște Tomisul de la mijlocul sec.

III a. Chr., pusă în valoare de apogeul produselor sinopeene (între 261-229/183 a. Chr.) și rhodiene (210-188 a. Chr.)¹³³. Este perioada care a urmat evenimentului relatat de Memnon și care, din punct de vedere economic, a echivalat cu

Pontica 14 (1981), p. 133-151; eadem, *Importul amforelor thasiene la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 15 (1982), p. 137-151; eadem, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 25 (1992), p. 99-165.

¹²⁷ Mai sus, n. 105, 106. Vezi și G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

¹²⁸ *Supra*, n. 112; proveniența inscripției din Tomis este însă nesigură; vezi comentariul în ISM II, 456.

¹²⁹ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCls, 3 (1961), p. 203-205; M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1968; idem, *Un alt mormânt de epocă elenistică la Tomis*, Pontica 8 (1975), p. 375-388; vezi, mai nou, V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19 (1986), p. 89-114; M. Bucovală, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 73-82.

¹³⁰ M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis*, SCIV 19 (1968), 1, p. 43-44 și n. 9.

¹³¹ Notății ale autorilor săpăturii, măsurate (apreciate) de la nivelul actual al Pietii Ovidiu; vezi M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 44, n. 9.

¹³² Vezi, mai sus, n. 126 și mai ales Pontica 25 (1992), p. 125.

¹³³ L. Buzoianu, Pontica 13 (1980), p. 125-129; Pontica 14 (1981), p. 139-144.

recunoașterea unei funcții în primul rând comerciale și anularea oricăror intenții de monopol;

- valorile schimburilor economice înregistrează o curbă în ușor regres până la mijlocul sec. II a. Chr. și sensibil accentuată în a doua parte a sec. II și începutul sec. I a. Chr.

Deși partenerii comerciali pentru perioada analizată sunt comuni cetăților pontice, datele de amănunt ne permit să surprindem oarecari afinități pe care le manifestă și Histria: avem în vedere ponderea mai mică a importurilor din Heraclea Pontică; perioada de apogeu a produselor de Thasos – aceeași ca și la Histria¹³⁴; situația importurilor din Sinope pentru ultimele grupe cronologice, care oricum o diferențiază de Callatis etc.¹³⁵.

Pe piața tomitană sunt prezente și monede străine: din orașele pontice (Odessos, Dionysopolis, Mesambria, Olbia, Chersonesul Tauric), dar și din zone mai îndepărtate (Cyzik, Abydos, Athena, Histiaea, Rhodos, Efes). Atrag atenția prin numărul lor monedele din Cilicia, Syria și mai ales din Egiptul elenistic (ultimele în serie continuă de la Ptolemeus I Soter la Ptolemeu VI Philometor și Cleopatra)¹³⁶.

Un alt aspect al perioadei analizate privește organizarea spațiului urban. Spre capătul peninsulei tomitane locuirea este atestată de câteva podele de lut și resturi de locuințe cu ziduri de piatră, distruse însă de gropi și fundații de ziduri romano-bizantine¹³⁷. Date mai importante putem extrage din raportarea spațiului necropolei la o eventuală incintă.

Necropola elenistică ocupa un spațiu în interiorul viitoarei cetăți romane-târzii, ce va ajunge în partea lui sudică, până în apropierea Pieței Ovidiu, unde s-au descoperit în ultimii ani mai multe morminte datate în sec. III și mai ales în sec. II a. Chr.¹³⁸.

Repartiția cronologică a mormintelor publicate coroborată cu cea topografică stabilește cele mai vechi morminte în sec. IV a. Chr.; aria lor de descoperire este însă prea largă pentru a nu exclude posibilitatea ca unele să aparțină unor așezări-satelit (sau din preajma) Tomisului¹³⁹; descoperirile de la Gara veche rămân cele mai sigur de atribuit orașului grecesc și cele mai vechi. Recent, în spatele teatrului „Fantasio”, la baza secvențelor stratigrafice din epoca romană târzie au fost descoperite 7 morminte: cel mai vechi datează din sec. IV-III a. Chr.;

¹³⁴ Vezi și Al. Avram, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucurest/Paris, 1996, p. 44 și tab. VI și VII.

¹³⁵ N. Conovici, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucurest/Paris, 1998, p. 175-181.

¹³⁶ G. Talmațchi, *The mint's issues from the Black Sea coast and other areas of Dobrudja. The Pre-roman and Early Roman periods (6th Century BC – 1st Century AD)*, Cluj-Napoca, 2007, *passim*; vezi și G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 184 (LXVIII).

¹³⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 24-25; Gh. Papuc *et alii*, CCA, Campania 2001, p. 108; Campania 2006, p. 132.

¹³⁸ Materiale inedite; L. Cliante, *Grecii în Tomis (sec. VI-I a. Chr.)*, teză de doctorat (mss.), București, 2009, p. 75-78.; inventarele funerare au fost prezentate în expoziția *Ceramică greacă la Pontul Euxin*, Constanța, septembrie, 2004.

¹³⁹ Vezi, mai sus, n. 129.

cel mai recent – sec. I p. Chr.¹⁴⁰. Pe linia ocupată de incinta târzie, la poarta de Nord și „turnul măcelarilor” au fost descoperite morminte de sec. II a. Chr.; extinderea necropolei în perioada care a urmat secolului IV a. Chr. o bazăm mai ales pe descoperirile de la Nord de acest zid.

În funcție tocmai de aria necropolei s-a încercat plasarea, ipotetică, a zidului de incintă. Existența incintei elenistice este susținută epigrafic și istoric, chiar dacă sursele respective se referă la o situație de plasat între sfârșitul sec. II – începutul sec. I a. Chr. (ISM II, 2) sau chiar începutul sec. I p. Chr. (după relatările lui Ovidius).

Situarea în teren a acestei incinte este mai dificil de stabilit:

- urmărind indicația izvoarelor literare și observațiile de teren, A. Aricescu plasează incinta spre limita Nord-Estică a Pieței Ovidiu¹⁴¹. Aici autorul ipotezei constată o descreștere evidentă a pantei terenului spre Sud și Sud-Est, iar descoperirile de materiale elenistice, situate în afara liniei propuse, le consideră provenite din strat de umplutură sau din prăbușirea malului mai înalt din partea de NE a peninsulei. Tot autorul amintit disociază incinta elenistică de incinta romană timpurie (sec. II p. Chr.), plasată, tot ipotetic, pe linia Biserica greacă – poarta nr. 2 a portului¹⁴²;

- o altă propunere vine din partea lui V. Barbu¹⁴³ care are în vedere aproximativ linia care unea cele două faleză – de Vest și de Est–, și care coincide cu linia propusă de A. Aricescu pentru incinta romană-timpurie. V. Barbu consideră însă că incinta elenistică își păstrează funcționalitatea și în perioada romană-timpurie.

Cercetările arheologice au ocazionat în câteva rânduri descoperiri de ziduri monumentale, din păcate izolate, pentru a le putea atribui în mod cert unei incinte sau altei construcții publice:

- a) zid din blocuri fasonate, de dimensiuni mari care par să fi aparținut unei incinte, descoperit înspre faleză Cazinouului¹⁴⁴;

- b) în săpăturile executate între anii 1974-1976 la SE de Edificiul roman cu mozaic s-a degajat un zid construit din blocuri masive de piatră, care putea să fi aparținut unei construcții elenistice (deși trebuie să precizăm că el a fost integrat ulterior amenajărilor romane târzii din acest punct);

- c) alte descoperiri s-au făcut pe linia presupusei incinte romane timpurii.

Toate aceste descoperiri denotă o lărgire a spațiului civil al cetății, fenomen declanșat în epoca elenistică și continuat în etapele următoare¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Gh. Papuc *et alii*, *Constanța, jud. Constanța [Tomis]. Punct – str. Mihai Viteazu*, CCA, Campania 2009, p. 290-292.

¹⁴¹ A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidius*, Pontica 5 (1972), p. 439-446.

¹⁴² Idem, *Armata*, p. 155-156.

¹⁴³ V. Barbu, *StCls* 3 (1961), p. 204.

¹⁴⁴ Zidul este cunoscut de A. Aricescu și folosit ca posibil argument în favoarea susținerii caracterului de περιβολος al incintei tomitane; vezi Pontica 5 (1972), p. 443.

¹⁴⁵ A. Aricescu, Pontica 5 (1972), p. 442 estimează spațiul din capătul peninsulei tomitane ocupat de orașul grec la cca. 17 ha; în sec. II p. Chr. suprafața locuită se extinde la cca. 30 ha (*loc. cit.* și n. 13).

Nu putem încheia prezentarea Tomisului în perioada autonomă fără a aminti și alte elemente care țin de imaginea și structura unui oraș grec: eponimat, culte, magistraturi, urbanism etc.

Eponimia cetății este deținută de un preot, care poate să fi fost preotul lui Apollon¹⁴⁶. Nu avem însă suficiente date pentru o afirmație certă. Inscripțiile din Tomis numesc fie numai funcția fără indicarea divinității, fie divinitatea însăși, deținătoarea funcției (Apollon, după *ISM* II, 5 sau Demetra, după *ISM* II, 36).

Din *pantheonul* public tomitan făceau parte zeii din Samothrake¹⁴⁷ (*ISM* II, 1), Cybela și Dioscurii (*ISM* II, 2), Apollon (*ISM* II, 5 și 6)¹⁴⁸, Demetra (*ISM* II, 36). Pe emisiunile monetare aflăm imagini ale mai multor divinități: Apollon, Zeus, Hermes, Athena, Marele Zeu, Helios, Dioscurii, Demetra¹⁴⁹. Probabil și Dionysos făcea parte din acest pantheon având în vedere existența unui teatru (τὸ θέατρον menționat la sfârșitul sec. II a. Chr.; *ISM* II, 4), edificiu unde cu prilejul Dionysiilor sau a altor sărbători se desfășurau reprezentările dramatice susținute de actori; un astfel de colegiu este atestat în epoca romană (Θυμελική σύνδοξ; *ISM* II, 70), când mărturiile de adorare a divinității sunt mult mai frecvente¹⁵⁰.

Un loc aparte dețin cultele egiptene, pătrunse de timpuriu în zona vest-pontică (*ISM* II, 152). La Tomis este menționat un templu și un prim preot al Isidei; un templu al lui Sarapis (τὸ ἱερόν τοῦ Σαράπιδος), o asociație de închinători ai lui Sarapis și Isis; slujitori ai templului (προσεδρεύοντα τῷ ἱερώϊ), și, în sfârșit, o sărbătoare a Isidei - χαρμόσυνα (*ISM* II, 7, inscripție datată sec. I a. Chr. - începutul sec. I p. Chr.). Între lunile calendarului milesian sunt atestate Ἀπατουρέων¹⁵¹ (pentru Ἀπατουρίων), prezentă și la Odessos, Olbia și Tanais¹⁵² și Μεταγειτινίων¹⁵³, menționată și la Olbia.

¹⁴⁶ I. Stoian, *Tomitana*, p. 148 și urm.; D.M. Pippidi, *DID* I, p. 202 și 258.

¹⁴⁷ Inscripția de la Tomis (*ISM* II, 1) conține „regulamentul” (νόμος) de cumpărare a sacerdoțiului zeilor din Samothrake. După afirmația lui D.M. Pippidi, *DID* I, p. 255, în cetățile vest-pontice cultul zeilor din Samothrake trebuie să fi fost înainte de toate un cult al Dioscurilor; pentru Tomis, trimitere *tot acolo* la Jean Babelon, RA, 1948, 1, p. 24-33.

¹⁴⁸ Vezi și Al. Avram, *Neue Inschriften aus Tomis* în Christof Schuler, Victor Cojocaru (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Akten des Rumänisch-Deutschen Kolloquiums*, Constanța, 20.-24. September 2010, München (în pregătire), r. 10-14: „...ε[ις]/[τὸ ἱερόν τοῦ Απόλλων]ος’ ...ὕπὸ ἐπιμηνίου Ἀρ[ι]/...τοῦ Ἐρ[μ]ίππου Μεταγειτν[ι]ῶνος η[ι]” (sec. I a. Chr.).

¹⁴⁹ M. Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidență numismatică*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 355-360; eadem, *Culte și zeități în Moesia Inferior. 2. Hermes – evidență numismatică*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 409-412; G. Talmațchi, *Aspecte iconografice privitoare la monedele emise de către coloniile vest-pontice Callatis și Tomis în epoca autonomă*, în *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (eds. L. Mihăilescu-Bîrliaba, O. Bounegru), București, 2006, p. 108-110.

¹⁵⁰ D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 534; I. Stoian, *ISM* II, p. 147; R.M. Feraru, *Sărbători dionysiace în cetățile grecești din Pontul Stâng*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 243-244; idem, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006, *passim*; M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin*, Bordeaux, 2011, *passim*.

¹⁵¹ Lectura din *ISM* II, 1 este preferată celei propuse de L. Robert (Ταυρέων); vezi, I. Stoian, *Tomitana*, p. 77, n. 1 și N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main/Bern/New York, Paris, 1988, p. 118, n. 227.

¹⁵² L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 214-215 și 309.

¹⁵³ Al. Avram, *loc. cit.* (*supra* n. 148).

Elementul de bază al organizării societății l-au reprezentat *triburile gentile*, chiar dacă acceptăm ipoteza că ele ar fi avut de la început și un caracter teritorial. La Tomis sunt atestate toate cele șase triburi milesiene în inscripții de epocă romană¹⁵⁴; singura inscripție cu o datare mai timpurie (dar nu mai devreme de prima jumătate a sec. I a. Chr.) menționează tribul Ἀργαδεῖς (ISM II, 35). Triburilor li se atribuie funcții politice în epoca autonomă și tot mai mult (dacă nu chiar exclusiv) religioase în epoca romană¹⁵⁵.

Formele de conducere sunt cele cunoscute în cetăți cu regimuri democratice: βουλή καὶ δῆμος; la Tomis este menționată și o adunare cu caracter extraordinar, în care se alegeau magistrații (ἀρχαιρετικὴ ἐκκλησία, ISM II, 6)¹⁵⁶. Pe lângă sfat funcționau un președinte (ἐπιμήλιος) ce garanta legalitatea hotărârilor¹⁵⁷ și un secretar (γραμματεὺς τῆς βουλῆς), cu atribuții practice.

Între magistraturi mai notăm colegiul arhonților (ἄρχοντες), cu atribuții administrative generale (ISM II, 2, 4, 5, 36); într-un caz special avem mențiunea expresă a unor ἄρχοντες ἐν τῷ(ι) λιμένι, considerați arhonți administratori ai portului sau ai pieții¹⁵⁸. Funcția de ἀγορανόμος este și ea atestată, într-o inscripție în care sunt notați negustori-revânzători (οἱ μετὰβολοι; ISM II, 4)¹⁵⁹. Probabil există și un οἰκονόμος care să asigure cheltuielile stipulate în decrete (ISM II, 6). În situații speciale sunt aleși din rândul cetățenilor doi hegemoni (ἡγέμονες), comandanți militari aleși pe timp limitat pentru a face față situațiilor excepționale (ISM II, 2)¹⁶⁰.

Sub raport *onomastic* predomină antroponimele grecești, unele comune prin frecvența lor repertoriului onomastic din Pontul Euxin; un număr apreciabil sunt theonime sau theofore¹⁶¹. Între numele rare notăm pe acela ale unui fost

¹⁵⁴ Pentru triburile milesiene de la Tomis, vezi I. Stoian, *Tomitana*, p. 56-74; idem, *Contribution à l'étude des tribus de Tomis*, StCls 3 (1961), p. 175-202; idem, *Cultul Dioscurilor și triburile tomitane. În lumina unui monument de curând publicat*, SCIV 16 (1965), 3, p. 519-532; Em. Doruțiu-Boilă, *Triburile la Tomis în epoca romană*, StCls, 12 (1970), p. 117-126; vezi și N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 67, n. 514.

¹⁵⁵ D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 105 acceptă că la Tomis și Odessos triburile gentile îndeplineau rosturile încredințate în alte locuri triburilor teritoriale; după același cercetător la Histria triburile gentile au fost înlocuite cu triburile teritoriale, care aveau funcții administrative.

¹⁵⁶ I. Stoian, *Un decret inedit din Tomis*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 509-513. În general, vezi K. Nawotka, *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies from Classical Age until Third century AD*, Wroclaw/Warszawa/Krakow, 1999.

¹⁵⁷ Vezi atestarea lui la Al. Avram, *loc. cit.*

¹⁵⁸ În prima situație este de presupus o divizare a atribuțiilor arhonților, în al doilea caz, funcția s-ar suprapune cu cea deținută de *agoranom*; vezi ISM II, p. 32, cu discuția.

¹⁵⁹ Negustorii propriu-ziși (ἔμποροι) sunt și ei menționați într-o inscripție din sec. II-I a. Chr. (ISM II, 5).

¹⁶⁰ Pentru funcția de ἡγέμονες, vezi D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 75. Pentru situația generală, vezi Al. Avram, *La défense des cités en mer Noire à la basse époque hellénistique*, în *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, 1, vol. I, Thessaloniki, 2003, p. 163-182.

¹⁶¹ V. Cojocaru, *Populația*, p. 153-341; idem, *Les noms théophores au nord et nord-ouest de la mer Noire (VIe – Ier siècles av. J.-C.)*, în *Aspects of spiritual life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages* (eds. V. Cojocaru și V. Spinei), Iași, 2004, p. 105-134; N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 67 și n. 515 atrage atenția asupra amprente ionic-milesiene a

conducător de trib (φυλάρχησας) Κερκίων Τιμομάχου; *ISM* II, 35)¹⁶². O inscripție funerară (*ISM* II, 165) conține un nume feminin grec (Ἀντιγόνη), alăturat la două antroponime trace (Ἀυλοσάνις și Σεύθης)¹⁶³. Deși puține la număr, inscripțiile din perioada autonomă dau măsura componenței etnice a populației, în care elementul grec este predominant.

De caracterul grec al așezării ține și *structura urbană*; asupra zidurilor, care trebuie să fi apărut orașul încă de la început, am avut prilejul să ne referim. În interiorul orașului a existat de asemenea o *agora* (*ISM* II, 5), un teatru (*ISM* II, 4)¹⁶⁴; câteva temple (pentru Apollon, după *ISM* II, 6; Isis și Sarapis, după *ISM* II, 7).

Activități citadine sunt și cele legate de strângerea sau plata impozitelor, intrările și ieșirile din port, însoțite, desigur, de achitarea unor taxe vamale, achiziționarea de bunuri mobile, acțiuni în justiție¹⁶⁵; aceste activități trebuie să fi dispus de instituții și locații proprii de desfășurare.

Orașul a beneficiat și de un teritoriu agrar (χώρα), la care se face aluzie în textul lui Memnon¹⁶⁶; întinderea lui aproximativă a fost raportată la limitele și ele aproximative ale teritoriului Histriei (în Nord) și Callatidei (în Sud)¹⁶⁷.

Cum activitățile comerciale și nu cele agricole par să primeze la Tomis și cum întinderea teritoriului rural este în funcție de mărimea și importanța coloniei, limitele lui sunt variabile. Unele descoperiri din apropierea Constanței, spre Nord, au aparținut fără îndoială teritoriului tomitan; ele sunt semnalate pe malul de SV al lacului Siutghiol și în actualul cartier Palazu Mare. Este posibil ca tot spre Nord teritoriul să se fi întins până la lacul Tașaul și râul Casimcea (ce marcau, de altfel, una din limitele sudice propuse ale teritoriului histrian). În acest spațiu au fost descoperite materiale grecești și autohtone, datate larg în secolele IV-I a. Chr. Descoperirile arheologice foarte timpurii, de sec. VI-V a. Chr. de la Capul Midia, de pe actualul amplasament al combinatului Petromidia sau de la Ovidiu sunt de interpretat mai degrabă ca tentative de fixare a grecilor în zona pontică litorală și nu ca făcând parte din teritoriul unei colonii (al Histriei, pentru primele două, sau al Tomisului pentru cele din orașul Ovidiu).

Spre Sud, teritoriul se întindea până în apropierea fostului lac Agigea și actualul canal Dunăre-Marea Neagră. Alte așezări situate mai la Sud – la Techirghiol-Urluchioi și Tuzla – puteau reprezenta, eventual, limita maximă a

antroponimelor de la Tomis; în inscripțiile din perioada autonomă reținem formele Ἐκαταῖος, Ἑστιαῖος, Νουμήνιος.

¹⁶² De văzut L. Robert, *RÉG* 75 (1962), p. 186-187.

¹⁶³ Alăturarea primelor două (Ἀντιγόνη Ἀυλοσάνις, nume feminin dublu) trădează influența greco-macedoneană; vezi *ISM* II, p. 193-194; V. Cojocaru, *Populația*, p. 143, n. 155.

¹⁶⁴ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 243 și cu trimitere la L. Robert, *RA*, 1933, p. 144; idem, *Note de lectură*, *StCls* 8 (1966), p. 231-232; *Contribuții*², p. 532-534.

¹⁶⁵ Despre toate acestea aflăm în decretul *ISM* II, 5 pentru Nylos din Tyras.

¹⁶⁶ Vezi comentariul la D.M. Pippidi, *DID* I, p. 197; idem, *Contribuții*², p. 155, n. 22.

¹⁶⁷ M. Irimia, *Considerații privind teritoriul rural al Tomisului în perioada elenistică, în Studii istorice dobrogene*, Constanța, 2003, p. 57-67 = *Überlegungen über das Hinterland von Tomis in hellenistischer Zeit*, în *Historiae diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag*, Galați, 2006, p. 51-74; idem, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problema existenței unor emporia în zona Dunării inferioare, Pontica* 40 (2007), p. 171 și p. 219, fig. 3.

teritoriului tomitan, dacă nu cumva unele făceau parte din teritoriul callatian.

În sfârșit, limita minimă spre Vest ajungea până la Constanța-Palas și actuala localitate Valu lui Traian, atingând probabil și localitățile Basarabi și Poarta Albă.

Oricum limitele propuse sunt delimitate și natural; tipul de așezare din teritoriu pare să țină mai mult de tradiția milesiană, întâlnită și la Histria (așezări deschise) și mai puțin de cea callatiană (cu așezări fortificate)¹⁶⁸.

Spre deosebire de Histria și Callatis însă, în niciuna din așezările ce pot fi atribuite teritoriului tomitan nu au fost întreprinse cercetări sistematice.

În pragul epocii romane Tomis se prezenta cu toate atributele și formele de organizare ale unui oraș grecesc, care trebuie să fi existat și funcționat aici încă de la început.

Etapa a III-a (sec. I-III p. Chr.)

Campania lui M. Terentius Varro Lucullus (72/71 a. Chr.) și cea a lui M. Licinius Crassus (29/28 a. Chr.) reprezintă premise ale cuceririi romane în Dobrogea. În tot acest interval, Dobrogea a fost în atenția romanilor cu două perioade de cezură – una marcată de acțiunea împotriva lui Caius Hybrida, a doua de cucerirea lui Burebista. Prima campanie, care a avut ca obiectiv atragerea orașelor pontice în sfera politică de interes a Romei nu pare să se fi desfășurat în cele mai amicale condiții¹⁶⁹. În acest context devine discutabilă chiar punerea în relație cu acest eveniment a tratatului mutual (*foedus*) încheiat între Roma și Callatis¹⁷⁰ și statutul juridic pe care aveau să-l primească orașele vest-pontice după 71 a. Chr. Odată cu succesul militar al lui Varro Lucullus, orașele pontice vor intra sub autoritatea proconsulului Macedoniei, fără însă a fi integrate provinciei.

Statutul de *civitates liberae* devine însă discutabil dacă avem în vedere condițiile (și mai ales modalitățile) de impunere a „protecției” romane; el rămâne valabil dacă se referă doar la situația acelororași orașe „eliberate” de obligațiile ce le reveneau prin sistemul de alianțe al lui Mithridates.

La rândul lui, statutul de *civitates foederatae* este valabil dacă vom considera ca sigură înglobarea și altor cetăți în sistemul de alianțe al Romei; acest statut nu pare însă compatibil cu situația acelororași cetăți în urma acțiunii lui Lucullus. În anul 61 a. Chr. are loc o acțiune comună (a orașelor grecești din Moesia sau a populațiilor barbare) împotriva guvernatorului Macedoniei, C. Antonius Hybrida.

Textul din Dio Cassius (XXXVII, 10, 3) este prea general pentru a nu da loc la presupuneri: καὶ περὶ τοὺς συμμάχους τοὺς ἐν τῇ Μυσίᾳ poate avea în vedere

¹⁶⁸ Vezi, de exemplu, Alexandra Wasowicz, *Modèles d'aménagement des colonies grecques: ville et territoire*, BCH, Suppl. 34, *Territoires des cités grecques* (ed. Michèle Brunet), 1999, p. 245-258.

¹⁶⁹ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 15.

¹⁷⁰ D. P. Pippidi, în *DID I*, p. 277 și urm.; Al. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.*, Pontice 2 (1969), p. 269-274, are în vedere o datare mai târzie a *foedus*-ului, raportându-l la campania lui Crassus; vezi întreaga discuție și bibliografie la Al. Avram, *ISM III*, p. 38-44 și p. 201-226, 1 (tot aici propunerea de datare a tratatului în intervalul 106-101/100 a. Chr.); idem, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

fie orașele grecești *aliate* din Moesia¹⁷¹, fie populațiile barbare (locale sau diverse) în ajutorul cărora vin bastarnii¹⁷², fie, în sfârșit, o alianță greco-barbară. Faptul însă că Hybrida a fugit în ținutul pontic și a suferit o înfrângere „lângă cetatea histrienilor” (<πρὸς> τῇ τῶν Ἰστριανῶν πόλει) pledează în favoarea unei alianțe a orașelor din această zonă. Din amintita alianță credem că nu putea lipsi Tomis, având în vedere apropierea geografică și relațiile care au legat-o din totdeauna de Histria. Cert este faptul că episodul Hybrida pune capăt primei etape de afirmare a autorității romane la Dunăre. Se crează un vid de putere; fără o protecție politică puternică din sud, orașele vest-pontice vor fi cucerite, în parte, de Burebista¹⁷³.

Evenimentul este apreciat ca având loc în mai multe etape, în intervalul 55-48 a. Chr.¹⁷⁴ sau după 48 a. Chr., anul înfrângerii lui Pompei la Pharsalos¹⁷⁵. În relatarea lui Dion Chrysostomos (XXXVI, 4) și raportat la datele la care oratorul a stat la Olbia (95 p. Chr.) și a ținut discursul (97 p. Chr.), acțiunea întreprinsă de Burebista s-ar fi produs pe la 55-53 a. Chr.¹⁷⁶. Din text reținem că este vorba de o *cucerire* (μεγίστην ἄλωσιν) prin care geții *au luat* (εἴλον) atât orașul Boristene (Olbia), „cât și alte cetăți așezate pe țărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia” (καὶ τὰς ἄλλας τὰς ἐν τοῖς ἀριστεροῖς τοῦ Πόντου πόλεις μέχρι Ἀπολλωνίας).

Acțiunea violentă¹⁷⁷ sau nu¹⁷⁸ a avut ca efect o înrăutățire a situației orașelor din Pont. Același text din Dion Chrysostomos consemnează mai departe (XXXVI, 5): „situația grecilor care locuiesc pe aici este foarte nefericită (...); majoritatea barbarilor se unesc între ei pentru a se revărsa asupra acestor cetăți”. Nu este greu să recunoaștem aici aceeași stare de nesiguranță de care se va plânge nu peste mult timp Ovidiu, relegat la Tomis.

Nesiguranța explică și măsurile pe care orașul le ia pentru instituirea unei gărzi civice de supraveghere a zidurilor și porților; că textul celor două decrete (ISM II, 2) nu face referire la Burebista, iar datarea lor este posibilă să fie mai

¹⁷¹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 280-281; idem, *În jurul datei tratatului Roma-Callatis*, StCls 15 (1973), p. 64-67; vezi și Al. Avram, *ISM III*, p. 45-46 și mai ales notele 175 și 183.

¹⁷² Vezi discuția la L. Ruscu, *Relațiile*, p. 141-143.

¹⁷³ În general, despre acesta, vezi H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, București, 1972; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², București, 1977; vezi și *Istoria Românilor*, București, 2001, p. 635-651 (cap. VIII: *Burebista*).

¹⁷⁴ D.M. Pippidi, *Parerga. Ecrits de Philologie, d'Épigraphie et d'Histoire ancienne*, București/Paris, 1984, p. 183-188; idem, *Gètes et Grecs dans l'histoire de la Scythie Mineure à l'époque de Byrebistas*, *Dacia NS* 25 (1981), p. 255-262; pentru o posibilă prezență a lui Burebista în zona pontică încă din anii 61/60 a. Chr., vezi Al. Suceveanu, *Πρώτος και μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων*: (IGB I², 13, Z. 22-23), *Tyche* 13 (1998), p. 229-247 (= *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 319-335); idem, *Burebista et la Dobroudja*, în *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas-Danube*, București, 2009, p. 35-56.

¹⁷⁵ Al. Avram, *ISM III*, p. 48 și n. 189; acțiunea ar fi fost menită să oprească trecerea orașelor vest-pontice de partea lui Caesar.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 47, n. 186.

¹⁷⁷ La Olbia, Histria, Mesambria; vezi Dyon Chrisostomos, XXXVI, 4; P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes. 1. Dossier archéologique*, *Il Mar Nero I* (1994), p. 179-214 (= *SCIIVA* 44 (1993), 3, p. 231-266); vezi și G. Mihailov (ed.), *IGB I²*, p. 323.

¹⁷⁸ Este cazul la Dionysopolis, după cum reiese din decretul pentru Acornion, *IGB I²*, 13.

devreme (sfârșitul sec. II a. Chr.)¹⁷⁹, nu împiedică constatarea unei situații de durată, caracterizate prin „vitregia vremurilor”, „situație grea și mare strâmtorare”, „disperare”, „slăbiciune”, soldate cu părăsirea orașului și imposibilitatea de a fi păzit.

Aceste fenomene declanșate de absența unei protecții, credem că puteau avea loc fie înainte de Mithridates (dacă rămânem la o datare a decretelor spre sfârșitul sec. II a. Chr.), fie (mai nesigur) în sec. I a. Chr. între Hybrida și Burebista sau *post* Burebista¹⁸⁰.

Un ultim aspect îl mai consemnăm spre mijlocul sec. I a. Chr.: în anul premergător bătăliei de la Pharsalos, Pompei avea între aliații săi „toate neamurile răsăritului și de pe meleagurile Pontului Euxin – fie greci, fie barbari. Iar regii, atât prietenii poporului roman cât și amici <ai lui Pompei> ne pun la îndemână trupe, arme, hrană și alte lucruri trebuincioase pregătirii noastre” (Appian, *Războaiele civile*, II, 51). Între acești regi prieteni (φίλοι), desigur, se afla și Burebista¹⁸¹.

Prestigiul de care trebuie să se fi bucurat Pompei în zona ponto-orientală trebuie să fi fost mare; așa se explică alinierea de partea lui deopotrivă a orașelor grecești și a regilor locali. Atitudinea comună a grecilor și a lui Burebista față de aceste evenimente ar putea constitui un argument după care acțiunile regelui get în zona pontică s-ar încadra unui plan strategic¹⁸².

Autoritatea getică durează până la moartea lui Burebista (44 a. Chr.)¹⁸³ și este urmată de starea de instabilitate pe care am văzut-o descrisă la Dion Chrysostomos.

A doua premisă a prezenței romane în Dobrogea este campania din 29/28 a. Chr. a proconsulului Macedoniei, M. Licinius Crassus¹⁸⁴. Poate este de reținut aici ipoteza potrivit căreia campania lui Licinius Crassus s-ar justifica și prin intenția lui Augustus de a atrage de partea sa o zonă dependentă până atunci de Marcus Antonius, în condițiile în care interesul acestuia din urmă pentru zona balcanică se intensificase după 35/34 a. Chr.¹⁸⁵. Data desfășurării ei a fost considerată doar un *terminus post quem* pentru momentul instaurării autorității romane aici; un

¹⁷⁹ Vezi discuțiile, în rezumat la I. Stoian, *ISM* II, p. 29-30.

¹⁸⁰ Vezi și R. Vulpe, *DID* II, p. 37 și mai ales n. 53. Pentru o datare a acelorși decrete la începutul sec. I p. Chr., vezi D.M. Pippidi, *DID* I, p. 283 și 296-297.

¹⁸¹ Pentru titulatura regelui get, data asumării ei și atitudinea pro-romană de partea lui Pompei, vezi Al. Suceveanu, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 319-335 (în special p. 330-332).

¹⁸² Indirect am afla aici și un argument al acțiunilor lui Burebista în acest areal înainte de 49/48 a. Chr.

¹⁸³ În 48 a. Chr., după Pharsalos, Burebista se retrage însă peste Dunăre (Avram, *ISM* III, p. 48). Pentru cronologia domniei lui Burebista și relațiile lui cu Roma, vezi și V. Lica, *Quaestiones Burebistanae*, în *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, p. 57-95.

¹⁸⁴ Vezi relatarea la Dio Cassius, 51, 23-27; R. Vulpe, *DID* II, p. 33-34. Asupra perioadei vezi acum V. Lica, *M. Licinius Crassus (cos. 30 a. Chr.) und die römische Donaugrenze*, *Pontica* 40 (2007), p. 236-242.

¹⁸⁵ Al. Suceveanu, *Pontice* 2 (1969), p. 274-284). Argumente indirecte sunt două inscripții (una din Odessos, IGB, I², 46, datată între anii 44/43 a. Chr. – 2/3 p. Chr.), iar cea de a doua din Tomis (*ISM* II, 37, dedicată Agrippinei), în care sunt menționați purtători ai numelui Antonius.

terminus ante quem îl reprezintă anul relegării lui Ovidiu la Tomis (8 p. Chr.)¹⁸⁶. O datare și mai strânsă este stabilită pentru anii 3-2 a. Chr., când P. Vinicius a avut misiunea de legat imperial (*propraetor*) în Thracia și Macedonia¹⁸⁷.

Ovidiu ne transmite că „regiunea aceasta a intrat foarte de curând sub jurisdicția ausonică” (*haec est Ausonio sub iure novissima; Trist.*, II, 199-200). Nu se cunoaște însă forma juridică pe care orașele grecești au avut-o sub autoritatea romană stabilită acum definitiv. Se admite, în general, că zona cuprinsă între Dunăre și mare (cu excepția litoralului) s-a aflat sub controlul regilor odrizi; litoralul cu orașele grecești ar fi constituit o *praefectura (orae maritimae)*¹⁸⁸ sau *civitatum orae maritimae*¹⁸⁹. Situația se menține și după constituirea provinciei Moesia (primul deceniu al sec. I – anul 15 p. Chr.) cu specificarea faptului că litoralul este controlat acum de *praefecti* aflați sub ordinele guvernatorului Moesiei. Ovidiu amintește prezența unor trupe odride la Aegyssus (*Ex Ponto*, I, 8; IV, 7)¹⁹⁰ și Troesmis (*Ex Ponto*, IV, 9) și face apel la regele Cotys să-i asigure siguranța exilului (*Ex Ponto*, II, 9). Într-o regiune în care geții „nu se tem de armele soldatului roman” (*nec Ausonii militis arma timet; Ex Ponto*, I, 2, 84), pacea devine nesigură (*pacis fiducia numquam; Tristia*, II, 5, 17). Nu numai geții sunt cei care atacă granițele imperiului; Ovidiu amintește de „lăncile sarmatice” (*picula Sarmatica*), sulilele bistoniene (*Bistonias sarissas*), arcul scitic (*Scythico arcu*) și de iazigii aprigi (*lasyges acres* sau *ferox lasyx*). Aceeași stare de nesiguranță o trăiește și orașul Tomis. Poetul vorbește de nenumărate neamuri din jur (*circa innumerae gentes*) care „amenință cu războaie crude” (*fera bella minantur*). Săgețile otrăvite sunt culese în interiorul cetății, în mijlocul drumurilor (*intra muros; per medias vias; Trist.*, V, 10, 21-22) sau stau înfipte pe acoperișul caselor „ca un parapet (*veluti velata; Ex Ponto*, I, 2, 23). Desigur, erau momente critice, dar imaginația poetului exagerează voit unele aspecte, menite să-și impresioneze cititorii¹⁹¹. Elementul etnic mereu prezent este reprezentat de geți. Ovidiu transmite salutări „din țara geților” (*e Getico; Tristia*, V, 13, 1); ogoarele sunt getice (*Geticis... ab arvis; Ex Ponto*, I, 9, 45); el se află printre geți (*inque Getis; Tristia*, III, 9, 4); pe linia Dunării se află „geții cei nesupuși pe deplin” (*non bene pacatis flumina pota Getis; Ex Ponto*, III, 4, 92). Referindu-se la geții din Tomis, poetul constată că lor le aparține cea mai mare parte din case (*tecta plus quoque parte tenet; Ex Ponto*, III, 4) și că deși sunt

¹⁸⁶ Pentru aceste date, vezi D.M. Pippidi, *Note de lecture*, StCls 16 (1974), p. 256-260; *Parerga*, p. 209.

¹⁸⁷ Al. Avram, ISM III, p. 46-54; idem, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinus* în G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 115-129; ISM III, 57.

¹⁸⁸ Asupra denumirii și evoluției acestei structuri vezi Al. Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, Pontica 4 (1971), p. 114-115; vezi și *infra.*, n. 200.

¹⁸⁹ Vezi discuția la Al. Avram, ISM III, p. 54-56.

¹⁹⁰ *Ex Ponto*, I, 8, 15: *Odrisiis inopino Marte peremptis*.

¹⁹¹ N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera de exil a lui Ovidiu*, în vol. *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 119-191; idem, *Ovidiu, omul și poetul*, Cluj, 1971, p. 309-348; L. Franga, *Ovidiu și spațiul danubiano-pontic*, Thraco-Dacica 11 (1990), 1-2, p. 225-238; L. Franga, M. Franga, *Ovidiana Pontica. Sur les deux mondes réels du poète*, StCls 40-41 (2004-2005), p. 215-222. Asupra operei din exil, vezi pe larg, Al. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für Geschichte des Schwarzmeergebiets*, Konstanz, 1987, *passim*.

amestecați cu grecii „țărml ține mai mult de geții nedomoliți” (*Mixta sit haec quamvis inter Graecosque Getasque la male pacatis plus trahit ora Getis*; *Tristia*, V, 7, 11-12). Ovidiu exagerează aici rezultatele unui proces de conviețuire îndelungat și de manifestare recentă tot mai accentuată a factorului getic. În mai multe locuri poetul ne oferă informații prețioase asupra sistemului de apărare al Tomisului. Este menționat un zid de incintă așezat pe un promontorium (*tumullus*) și care este prevăzut cu turnuri și porți (*Tristia*, V, 10). În cele mai multe pasaje, Ovidiu încearcă să demonstreze nesiguranța sistemului, folosind epitete care subliniază slăbiciunea zidului și a porților: *brevis murus* (zid mic), *moenia exigua* (ziduri scunde), *porta vix firma* (poartă insuficient de solidă). Și de data aceasta poetul exagerează: zidul, poate mic în comparație cu altele cunoscute poetului, rezistă atacurilor din afară și poate face față nevoilor de securitate ale cetății. De altfel, poetul însuși când vrea să atragă atenția asupra altor neajunsuri suferite în exil spune că vântul face una cu pământul „turnurile înalte” (*altas turres*). Contradicția este evidentă: zidul este prea mic dacă este vorba de pericolul atacurilor năvălitoare, dar turnurile lui sunt înalte când sunt zăgrăvite rigorile iernii. Nu este momentul să discutăm aici dacă zidul apăra orașul numai pe o latură sau era un zid de împrejmuire¹⁹², faptul însă că poetul folosește pentru oraș și termenii de *castellum* și *castra*, sugerează că este vorba de un zid de împrejmuire; informația este sprijinită de un document epigrafic la care deja ne-am referit (*ISM* II, 2), și unde întâlnim termenul de περιβολος.

După constituirea provinciei Moesia¹⁹³, deși atacurile geților continuă, se fac simțite simptomele unei stabilități în zonă. Referindu-se la atacul din anul 15 p. Chr. asupra cetății Troesmis și la victoria lui Pomponius Flaccus¹⁹⁴, poetul notează: *ripa ferox Histri(...)tuta fuit* (*Ex Ponto*, IV, 9, 76); în același an locuitorii Tomisului organizează jocuri publice; cu ocazia unei ceremonii consacrate memoriei lui Augustus, Ovidiu este ales agonothet (*Ex Ponto*, IV, 9, 101-116)¹⁹⁵; în orașele vest-pontice vecine sunt cunoscute deopotrivă manifestări de pietate față de împăratul roman¹⁹⁶. În sfârșit, notăm că orașul Tomis își reîncepe emisiunile monetare¹⁹⁷.

Odată cu transformarea Thraciei în provincie romană, în anul 46 p. Chr., ia sfârșit și „mandatul” regilor odrizi în Dobrogea¹⁹⁸. Dacă această zonă este

¹⁹² A. Aricescu, *Pontica* 5 (1972), p. 439-446.

¹⁹³ R. Syme, *Danubian Papers*, Bucharest, 1971, p. 40-72; R. Vulpe, *DID*, II, p. 40-46.

¹⁹⁴ Vezi la Avram, *ISM* III, p. 54-56 discuția generată de calitatea lui Pomponius Flaccus de comandant militar sau *praefectus*. Remarcăm totuși că în afara termenului *praefuit* care poate fi asimilat cu calitatea de *dux*, respectiv comandant militar, Ovidius se referă la același Flaccus ca *praeses*: *in quoque quo laevus fuerat sub praeside Pontus* (*Ex Ponto*, IV, 9, 119). Vezi și R. Vulpe, în *DID* II, p. 45, n. 96.

¹⁹⁵ Adaugă, *Ex Ponto*, II, 8, 1-10; IV, 9, 105-112; III, 1, 161-164.

¹⁹⁶ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 323. Pentru Histria vezi *ISM* I, 146, iar pentru Callatis, *ISM* III, 58.

¹⁹⁷ K. Regling, *Münzen*, p. 673; R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, în *Studii Ovidiani*, Roma, 1959, p. 59; vezi și *Una città di provincia al limite dell'impero romano: Tomi al tempo di Ovidio*, *Studi Romani* 6 (1958), 6, p. 629-648.

¹⁹⁸ R. Vulpe, *DID* II, p. 46-49.

integrată în provincia Moesia la această dată¹⁹⁹ sau ceva mai târziu²⁰⁰, în vremea lui Vespasian, este o problemă pe care nu ne propunem să o dezbatem aici. În interpretarea tradițională, evenimentul s-ar fi produs în 46 p. Chr. și ar fi fost în fapt „o transformare pașnică și treptată”²⁰¹, prin care cetățile pontice rămân „cu autonomia lor internă de mai înainte”²⁰².

Conform unei păreri mai noi, de-abia în vremea lui Vespasian avem „dovezi indiscutabile despre o reorganizare a Moesiei, în care Dobrogea pare să fie încadrată definitiv măcar din punct de vedere militar”²⁰³.

Un ultim act ce vizează administrația romană în această perioadă de început a imperiului este divizarea Moesiei în timpul lui Domitian (86 p. Chr.); Dobrogea și orașele pontice sunt integrate provinciei Moesia Inferior.

Între toate orașele vest-pontice, Tomis s-a bucurat de o atenție specială. Până în perioada domniei lui Vespasian a avut probabil statut de *civitas libera*²⁰⁴. Acest statut pierdut temporar va face ca în calitate de *civitas stipendiaria* Tomisului să-i sporească obligațiile financiare și militare față de Roma (dovadă existența aici a unei garnizoane la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p. Chr.)²⁰⁵.

Preeminența Tomisului se poate observa încă din sec. I p. Chr. La o dată cuprinsă între 47-53 p. Chr. este prezent aici guvernatorul Moesiei, Tullius Geminus²⁰⁶: fie acesta a venit la Tomis pentru rezolvarea problemelor de hotar ale histrienilor, fie că își avea chiar sediul aici²⁰⁷. De altfel, se consideră că Tomis va fi fost capitala provinciei²⁰⁸. Cu siguranță a fost sediul Comunității pontice în sec. II p. Chr. (κοινὸν τοῦ Πόντου *sive* τῶν Ἑλλήνων), confederație a orașelor grecești din Pontul Stâng. Începuturile acesteia au fost plasate la date diferite; fără a fi omisă epoca elenistică, mai evident a fost luată în considerare cea romană și anume, vremea lui Augustus²⁰⁹ sau Tiberius²¹⁰ și mijlocul sec. I p. Chr., odată cu extinderea provinciei Moesia²¹¹. Mai cunoscută este Comunitatea în sec. II-III p. Chr. (prima jumătate), de când datează toate documentele epigrafice care privesc

¹⁹⁹ Vezi Al. Suceveanu, Pontica 4 (1971), p. 106-111 și notele 4-15.

²⁰⁰ Al. Suceveanu, Pontica 4 (1971), p. 105-123; idem, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, QC 2 (1980), 4, p. 469-499 = *Opuscula Scythica*, p. 77-95; idem, M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja, în *Ancient Society* 22 (1991), p. 255-276 = *Opuscula Scythica*, p. 97-114. Asupra perioadei, vezi și T. Sarnowski, *Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classis Moesica*, Dacia NS 50 (2006), p. 85-92.

²⁰¹ R. Vulpe, *DID* II, p. 48.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 22 și *supra* n. 200.

²⁰⁴ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 47: *civitas sine foedere libera*; Em. Doruțiu-Boilă, Dacia NS 19 (1975), p. 152: *civitas foederata sive libera*.

²⁰⁵ Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 30 și 31; vezi și *infra* nota 221.

²⁰⁶ Vezi importantul document: Ὁδοθεσία Λαβερτίου Μαξίμου ὑ[πατικού] *apud* D.M. Pippidi, *ISM* I, 67-68, r. 54 și p. 210; B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, 20:17-47-53 (cca. 50/53) (mai departe *LP*).

²⁰⁷ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 47, n. 185.

²⁰⁸ B. Pick, *Münzen*, p. 73; R. Vulpe, *HAD*, p. 129; I. Stoian, *Tomitana*, p. 38-40.

²⁰⁹ D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 401-431 = *Scythica Minora*, p. 230-249.

²¹⁰ I. Stoian, *Études histriennes*, Bruxelles, 1972, p. 147-166.

²¹¹ Al. Avram, *ISM* III, p. 63-64, 67-73 și nr. 99-100.

κοινόν-ul vest-pontic centrat pe cultul imperial și având în frunte un pontarh²¹².

Pentru perioada cuprinsă între domnia lui Claudius și cea a lui Domitian (41-96 p. Chr.) documentele epigrafice descoperite la Tomis arată interesul cetății pentru casa imperială²¹³; un aflux de oameni noi, veterani, sunt veniți aici din cele mai diverse locuri: din ținutul ligur de la Aquae Statellae (*ISM* II, 8), din Pannonia (*ISM* II, 170), din Pessinus (*ISM* II, 169); numele sunt complet romanizate, unele trădând o cetățenie de dată recentă.

Interesul pentru consolidarea autorității romane va spori în timpul împăraților din dinastia Antoninilor²¹⁴. De altfel, începutul sec. II p. Chr. găsește Dobrogea în plină acțiune de refacere constructivă și de organizare administrativă și militară inițiată de împăratul Traian după rezolvarea problemei dacice. Mai multe inscripții sunt dedicate acestui împărat în numele „poporului tomitan”, desemnat expres în formule de tipul δημος Τομεϊτων (*ISM* II, 38) sau βουλή δημος Τομεϊτων (*ISM* II, 42)²¹⁵. În două rânduri, pe arhitrave fragmentare, inscripțiile sunt puse de *respublica Tomitanorum* în timpul guvernatorilor provinciei Q. Fabius Postuminus (*ISM* II, 41; 103 *sive* 103-105 p. Chr.) și Quintus Roscius Coelius Murena... Pompeius Falco (*ISM* II, 43; 116-117 p. Chr.)²¹⁶. Prezența guvernatorilor citați și interesul pentru activitatea constructivă²¹⁷ indică Tomisul pe cale de a deveni cel mai important oraș din Moesia Inferior²¹⁸. De la Tomis provine baza unei statui ridicate lui Traian, se pare, spre începutul perioadei de domnie²¹⁹. Pe monedele tomitane apare imaginea monumentului triumfal de la Adamclisi²²⁰, o dovadă în plus a glorificării acțiunilor lui Traian în această regiune.

Începând cu domnia lui Hadrian (117-138 p. Chr.), Tomisul revine la statutul

²¹² *Supra* n. 209-211. Vezi și mențiunea unei bibliografii complete la Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 152-157; G. Mihailov, *The Western Pontic Koinon*, *Epigraphica* 41 (1979), p. 7-42; M. Musielak, *Pontarchowie* în *Studia Moesiaca* I, Poznań, 1994, p. 101-115; K. Nawotka, KOINON TOY ΠΟΝΤΟΥ, *Balkanica Posnaniensia* 5 (1990), p. 151-161; idem, *The „First Pontarch” and the date of the establishment of the Western Pontic KOINON*, *Klio* 75 (1993), p. 342-350; M. Bărbulescu, *De nouveau sur le Koinon du Pont Gauche à partir d’une inscription inédite de Tomis*, *Dacia* NS 51 (2007), p. 139-145.

²¹³ *ISM* II, 37, inscripție pentru „divina Agrippina” (Θεά Αγριππείνα), soția lui Claudius și mama lui Nero; inscripția este datată în intervalul 49-59 p. Chr.

²¹⁴ R. Vulpe, *DID*, II, p. 117-179; Al Suceveanu, *VEDR*, *passim*.

²¹⁵ Vezi totuși la S. Olteanu, *Note epigrafice*, *Pontica* 21-22 (1988-1989), p. 313-315 propunerea ca cele două fragmente *ISM* II, 42 și 38 să constituie o singură dedicație.

²¹⁶ Numele mai apare pe alte trei inscripții tomitane: *ISM* II, 44, 45, 46; de asemenea, pe inscripții de la Tropaeum Traiani, Durostorum, Tyras și din altă parte; vezi B.E. Thomasson, *LP*, 20:73 (numele complet al guvernatorului amintit).

²¹⁷ Numărul arhitravelor pe care apare numele împăratului sau al guvernatorilor săi este mai mare; în afara inscripțiilor pe arhitravă citate, mai notăm *ISM* II, 40, 44, 45.

²¹⁸ I. Stoian, *Tomitana*, p. 39-40, consideră orașul ca fiind deja capitală oficială a provinciei; *contra*, R. Vulpe, *DID* II, p. 127-128.

²¹⁹ Cca. 98-103 p. Chr. Vezi propunerea de întregire (*ISM* II, 42, 38) la S. Olteanu, *op. cit.*

²²⁰ Pick-Regling, *Münzen*, II, 1, p. 635 și 680-681; M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale orașului Tomis*, *SCIV* 30 (1979), 3, p. 367-376.

de *civitas libera*²²¹, situație care îi sporește posibilitățile de dezvoltare. Dedicățiile oficiale sunt puse de *respublica Tomitanorum* (βουλὴ δῆμος Τομείων)²²² sau de *senatus populusque Tomitanorum*²²³. Reținem alte două inscripții onorifice din Tomis închinată lui Hadrian. Din prima se cunosc două fragmente, unul găsit în pământul de umplutură de la Edificiul roman cu mozaic²²⁴, iar al doilea descoperit într-o săpătură executată lângă monumentul amintit²²⁵. Cealaltă dedicație s-a aflat într-o zonă foarte apropiată, la SE de edificiu²²⁶. Cele două inscripții onorifice, descoperite într-un spațiu restrâns, se aflau poate nu departe de locul lor inițial.

O inscripție din Tomis (ISM II, 52) este extrem de importantă pentru apariția și structura Comunității pontice în sec. II p. Chr., fiind până acum prima mențiune a acesteia în veacul amintit; este o dedicație pe o bază de statuie pusă pentru „Τὸν ποντάρχην καὶ ἀρχιερῆα τῆς Ἐξαπόκλεως/τῶν υἱὸν τοῦ Πόντου καὶ/πρωτὸν ἀγωνοθέτην/ θεοῦ Ἀντιόου, Τ. Φλάουιον Ποσειδώνιον/υἱὸν Φαίδρου τοῦ ποντάρχου καὶ υἱοῦ τῆς πόλεως...” de către tribul Argadeis. Phaidros a deținut funcția de pontarh înainte de data inscripției (130-138 p. Chr.), de aici ideea organizării Comunității în vremea lui Hadrian²²⁷ sau poate chiar în timpul lui Traian, în perioada când acesta organizează provinciile dunărene (107-117 p. Chr.)²²⁸.

O atenție specială se acordă întreținerii drumurilor; este cunoscută inspecția țărmului pontic întreprinsă din ordinul împăratului de către Arrian și vizita pe care împăratul în persoană o întreprinde în Moesia Inferior în 123-124 p. Chr. Doi stâlpi miliari, unul din 124 p. Chr. – și în legătură, probabil, cu vizita la care ne-am referit²²⁹ – și altul din 134 p. Chr.²³⁰ reflectă interesul constant pentru buna

²²¹ Este interpretarea dată de Al. Suceveanu, *În legătură cu statutul juridic al orașului Tomis în epoca romană*, Pontica 8 (1975), p. 115-124 și VEDR, p. 47 pe baza epitetului Ἐλευθέριος cu care este cinstit împăratul în inscripția din ISM II, 47, datată de I. Stoian între 129-138 p. Chr.; vezi și Al. Avram, *Neue Inschriften aus Tomis*, (supra n. 148), nr. 2 (inscripție din prima jumătate a sec. II p. Chr. găsită la Topraisar, dar care trebuie atribuită cetății Tomis), în care se amintește construcția realizată de *triakostologoi* (hapax), în fața altarului unui *heroon*, cu ocazia „restabilirii libertății” („...ἀποκαθ]εσταμένης τῆς ἐλευθερίας ἡ[μῶν”); autorul presupune că este vorba de anumite privilegii acordate orașului Tomis de către Hadrian.

²²² ISM II, 48, inscripție bilingvă, pe care apare numele guvernatorului C. Ummidius Quadratus Severus Sertorius (120 p. Chr.). Inscripția a fost întregită ulterior pe baza unui nou fragment descoperit la Tomis; vezi A. Rădulescu, M. Munteanu, *Inscripții inedite din Tomis și Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 84-87, nr. 5; D.M. Pippidi, *Note de lectură*, StCls 20 (1981), p. 77-79; B.E. Thomasson, *LP*, 20: 74; C. Ummidius Quadratus S[allustius Se]rtorius: G. Molisani, *Tituli* 4 (1982), p. 395 s.q. = AE, 1985, 759.

²²³ ISM II, 50, inscripție datată în 129 p. Chr.

²²⁴ A. Rădulescu, *Note epigrafice*, I, Pontica 1 (1968), p. 329-330 și fig. 4.

²²⁵ A. Aricescu, *Adnotări epigrafice* (2), SCIVA 27 (1976), 4, p. 523-525, fig. 1.

²²⁶ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Descoperiri epigrafice recente*, Pontica 14 (1981), p. 159-162.

²²⁷ P. Veyne, *Augustal de l'an 1 – premier pontarque*, BCH 90 (1966), p. 144-145; M. Musielak, *Πρωτος ποντάρχης*, Pontica 26 (1993), p. 191-195.

²²⁸ Cf. K. Nawotka, *Klio* 75 (1993), p. 342-350.

²²⁹ ISM II, 49; vezi și DID II, p. 136.

funcționare a căilor de circulație.

Din timpul împăratului Antoninus Pius (138-161 p. Chr.) datează primul document epigrafic în care Tomisul este menționat ca *metropolă a Pontului Stâng* (μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου)²³¹, titulatură care va apare, tot de atunci pe monede²³². Dovada interesului acordat de împărat orașului²³³ sunt dedicațiile puse pe arhitravele unor edificii publice în timpul guvernatorilor L. Minicius Natalis Quadronius Verus²³⁴, Q. Fuficius Cornutus²³⁵ și Titus Flavius Turbo²³⁶; mai mulți stâlpi miliari aflați pe linia litoralului și a Dunării arată grija imperiului pentru buna funcționare a drumurilor²³⁷.

Împăratul se bucură de recunoaștere: la Tomis s-a găsit capul unei statui colosale de marmură a lui Antoninus Pius²³⁸; *Genius*-ul personal este transferat unui *Genius loci*²³⁹, expresie ce traduce *tutela* divină de care orașul s-a bucurat în timpul unui împărat considerat el însuși „*prea divin*”²⁴⁰. Pe un monument votiv de marmură din 160 p. Chr. numele lui Antoninus Pius și al caesarului Marcus Aurelius sunt invocate alături de divinități egiptene (ISM II, 153). Inscriptia, pusă de οἶκος τῶν Ἀλεξανδρεῶν atrage atenția prin referirea la elementul etnic prezent la această dată la Tomis și constituirea lui într-o asociație religioasă (de celebrare a lui Sarapis și a celorlalți zei egipteni) și totodată profesională (formată din negustori și armatori).

Cum la Tomis, în perioada când Marcus Aurelius era încă *caesar* (139-161 p. Chr.), există și o asociație a armatorilor, οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων (ISM II, 60), nu este greu să deducem că orașul desfășura o intensă activitate comercială²⁴¹.

²³⁰ ISM II, 53; este notată o așezare – *Tres Protomae* – pentru a cărei localizare vezi, mai recent, M. Bărbulescu, A. Câteia, *Drumurile din Dobrogea romană pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p. Chr.*, Pontica 31 (1998), p. 121, notele 11-16.

²³¹ ISM II, 54; datarea inscripției este stabilită între 140/141 – 144 p. Chr. Se poate ca monumentul să fie pus prin grija guvernatorului L. Minicius Natalis, vezi observațiile de la nota 234.

²³² Pick-Regling, *Münzen*, I, p. 72; II, p. 683-688.

²³³ De altfel, domnia lui Antoninus Pius este recunoscută drept „epoca celei mai exuberante activități constructive pe care a cunoscut-o antichitatea”, R. Vulpe, *DID* II, p. 149-150.

²³⁴ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Dedicații imperiale din Tomis*, Pontica 30 (1997), p. 167-170, nr. 1; autorii atrag atenția că fragmentul trebuie analizat în raport cu ISM II, 54. Asupra guvernatorului vezi B.E. Thomasson, *LP*, 20:82; Em. Doruțiu-Boilă, *Legații Moesiei Inferioare între anii 137 și 160*, I, SCIVA 40 (1989), 2, p. 161 și 163.

²³⁵ ISM II, 55; guvernator prezent cu aproximație între 147-155 (*LP* 20:85) sau? 152-153/54 (la Em. Doruțiu-Boilă, *Legații Moesiei Inferioare între anii 137-160. Partea II: Legații între 150- și 160*, SCIVA 40 (1989), 4, p. 325-338.

²³⁶ ISM II, 56, guvernatorul T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo a fost prezent în Moesia Inferior în anul 155 (*LP*, 20:86) sau? 153/4 – 156 (cf. Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*); vezi și Fl. Matei-Popescu, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 303-304 și fig. 1-2.

²³⁷ M. Bărbulescu, A. Câteia, *op. cit.*, p. 122, notele 21-23.

²³⁸ G. Bordenache, *La statue imperiale nella Moesia Inferior e propaganda ufficiali nell'impero*, StCls 7 (1965), p. 218-219 și fig. 5.

²³⁹ ISM II, 124; pentru *genius* personal, vezi D.M. Pippidi, *Studii*, p. 278-279.

²⁴⁰ Pentru epitet, vezi ISM II, 61.

²⁴¹ Vezi și Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 120-128; O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-eggean (sec. II a. C. – III p. C.)*, Iași, 2003, p. 105-119.

Perioada de dezvoltare a Tomisului din vremea lui Antoninus Pius continuă și în primii ani ai domniei lui Marcus Aurelius; sunt posibile preocupări edilitare²⁴²; mai multe dedicații sunt puse pentru Marcus Aurelius singur (*ISM* II, 63)²⁴³ sau în coregență cu Lucius Verus (*ISM* II, 67); pe o bază de statuie figurează numele lui Marcus Aurelius în calitate de *caesar* la data ridicării monumentului; o statuie loricată de marmură din Tomis se referă, probabil, tot la Marcus Aurelius²⁴⁴; în sfârșit, pe baza unor stâlpi miliari se constată refacerea unor drumuri pe artera litorală în anii 162-163 p. Chr. (*ISM* II, 68)²⁴⁵.

Procesul este întrerupt pentru o scurtă vreme, pe la 170 p. Chr., ca urmare a invaziei costoboce²⁴⁶, care a afectat mai ales zona centrală și de vest a Dobrogei și a fost resimțită și în orașele pontice²⁴⁷. Pentru Tomis nu avem dovedite clar distrugereri sau lucrări de refacere. Un important edificiu public din timpul guvernatorului M. Servilius Fabianus rămâne neterminat (*ISM* II, 65); data 162 (162/164?)²⁴⁸, este prea timpurie pentru a lega abandonarea lucrării de invazia costobocilor din 170 p. Chr. Mai probabil un eveniment extern – cum a fost războiul din Orient și costurile pe care le presupunea-, a putut determina întreruperea lucrării la Tomis²⁴⁹. Lista contribuabililor pentru refacerea unei porțiuni reduse a zidului de incintă (*ISM* II, 21), pusă în legătură cu reparația din timpul lui Marcus Aurelius²⁵⁰ pare, după caracterul literelor, mai degrabă din sec. III p. Chr.; la fel, *ISM* II, 22 analizată în legătură cu *ISM* II, 21 ca referindu-se tocmai la o operație de refacere a zidului, datează mai sigur din sec. III p. Chr., după Constituția Antoniniană²⁵¹. Un altar pentru Apollo Agyeus (*ISM* II, 116) este datat prin numele guvernatorului M. Catonius Vindex fie în jurul anului 170 p. Chr., fie ceva mai târziu²⁵², dar oricum după „furtuna” costobocă și când viața romană intră în firescul său. În sfârșit, o inscripție de pe un monument public

²⁴² *ISM* II, 65.

²⁴³ Vezi totuși, M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 166, n. 63 consideră ca nesigură recunoașterea lui Marcus Aurelius în *ISM* II, 63.

²⁴⁴ G. Bordenache, *StCls* 7 (1965), p. 217-218 și fig. 4.

²⁴⁵ Vezi și A. Ștefan, *Callatis și artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, *StCls* 22 (1984), p. 95-107; Al. Avram, *ISM* III, 195, 199.

²⁴⁶ Vezi și Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, *StCls* 6 (1964), p. 192-200.

²⁴⁷ Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja aux IIe – IVe siècles ap.J.-C., à la lumière des fouilles d'Histria*, *Dacia* NS 13 (1969), p. 340; *VEDR*, p. 26-27; fără a exclude că atacul costoboc să fi fost concomitent cu al altor populații venite dinspre mare, autorul citat remarcă totuși că la Tomis urmele invaziei sunt mai puțin clare.

²⁴⁸ B.E. Thomasson, *LP*, 20:93.

²⁴⁹ R. Vulpe, *DID* II, p. 162-163 și n. 203.

²⁵⁰ A. Aricescu, *Armata*, p. 155; V. Pârvan, *Zidul*, p. 17; I. Stoian, *ISM* II, 21 are în vedere repararea unei părți a zidului (μέγισ τοῦ τείχους); porțiunile refăcute variază între 1-3 coți (πύχαις); numai una din porțiuni ajunge la 13 coți; contribuția este în monedă de aur (χρυσούς).

²⁵¹ Un argument îl constituie numărul mare de *Aurelii* menționați în text; *ISM* II, 22 nu specifică lucrarea, dar se referă la aceeași unitate de măsură (πύχαις).

²⁵² B.E. Thomasson, *LP*, 20:96 (169-176 p. Chr.); Leiva Petersen, *PIR*², V, 2, M, nr. 22 (175-176 p. Chr.); Em. Doruțiu-Boilă, *Die Statthalter Niedermösens zwischen 161 und 175*, *Dacia* NS 36 (1992), p. 32-33, 35 (170-172/173 p. Chr.).

recent publicată²⁵³ poate dovedi lucrări întreprinse la Tomis tot după 170 p. Chr.

Perioada dintre domnia lui Marcus Aurelius și cea a lui Septimius Severus se caracterizează prin acțiuni constructive ale căror efecte s-au resimțit și la Tomis. De acum s-a presupus că datează prima fază de construcție a clădirii cu mozaic și a băilor publice (*thermae*) ale orașului²⁵⁴.

Dinastia Severilor reprezintă pentru orașele grecești din Pontul Stâng o perioadă de relativă liniște și de prelungire a unor forme de viață anterioare²⁵⁵.

La Tomis aflăm mai multe dedicații pentru Septimius Severus și familia sa, la care sunt asociați senatul, armata, guvernatorul provinciei și cetatea Tomis²⁵⁶. În două inscripții bilingve dedicate lui Septimius Severus²⁵⁷ aflăm de un mare edificiu ridicat de *metropolis Tomitanorum*, prin grija guvernatorului C. Ovinus Tertullus. Numele aceluiași guvernator este alăturat familiei imperiale și în dedicația unei asociații religioase (Θίασος) a Cybelei „pentru darul făcut asociației”²⁵⁸. De asemenea, doi stâlpi miliari descoperiți la Tomis au inscripționat numele guvernatorului²⁵⁹. Din teritoriul tomitan, din *vicus Clementianensis*, provin două altare puse „pentru sănătatea” lui Septimius Severus, la o dată de plasat spre începutul activității sale (195 și 196 p. Chr.)²⁶⁰.

Numele împăratului Caracalla apare pe două documente epigrafice: primul este un salut adus de sfatul și poporul metropolei Tomis lui Caracalla și lui Geta cu ocazia venirii lor la tron (inscripție datată 211-212 p. Chr.)²⁶¹; al doilea document îi aparține foarte probabil tot lui Caracalla și este datat între 212-217 p. Chr.²⁶². Pe un altar datat în 216 p. Chr. împăratul este amintit fără numele personal (ISM II, 130), situație ce contrastează cu prezența în inscripțiile locale a

²⁵³ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 161-166, nr. 4.

²⁵⁴ Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 33.

²⁵⁵ R. Vulpe, *DID* II, p. 180-217.

²⁵⁶ Vezi ISM II, 82.

²⁵⁷ ISM II, 84, datată 201 p. Chr.; M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 30 (1997), p. 170-174, fig. 2 (aici se face și corectura la ISM II, 84: *metropolis Tomitanorum* în loc de *respublica Tomitanorum*). Pentru monumentalitatea orașului în epoca Severilor, vezi Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27; idem, *La Dobroudja romaine*, p. 33.

²⁵⁸ ISM II, 83; pentru Θίασος, vezi Pippidi, *Studii*, p. 230-231, 245, 246 și 259, n. 104. O dedicație a unui *thiasos* pentru „întreaga augustă casă” (συνπάσης οἰκίας Αὐγούστης) este și ISM II, 85, datată undeva între 198/199 – 209/210 p. Chr. Pentru C. Ovinus Tertullus (198-201 p. Chr.) vezi și D. Boteva, *Lower Moesia and Thracia in the Roman Imperial System* (A.D. 193-217/218), Sofia, 1997, p. 46-88; 331-332 (în bulgară).

²⁵⁹ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stâlpi miliari inediți din Scythia Minor*, *Pontica* 13 (1980), p. 145-146, nr. 2; iidem, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în sec. III p. Chr.*, *Pontica* 24 (1991), p. 123-126 (întrucât pe bornă nu figurează distanța, se presupune că a fost pusă în preajma zidului de incintă al Tomisului, în punctul care marca drumul reparat pe litoral).

²⁶⁰ ISM II, 134 și 136; pentru ultima inscripție vezi și Em. Doruțiu-Boilă, ISM, V, 93.

²⁶¹ ISM II, 91; în inscripție este menționat și numele augustei Iulia Domna, „mamă a taberelor”.

²⁶² ISM II, 86. Vezi totuși și observația lui R. Vulpe din *HAD*, p. 255-256 privind lipsa dedicațiilor pentru Caracalla din perioada când acesta a condus singur imperiul.

numelui mamei sale, Iulia Domna²⁶³. Un eveniment notabil este vizita pe care împăratul o face în 214 p. Chr. provinciilor dunărene, ocazie cu care poposește și în Dacia²⁶⁴, apoi trece în Thracia și de acolo în Asia Mică²⁶⁵.

Din ultima perioadă a dinastiei reținem o dedicație (ISM II, 92) către Iulia Mamaea, mama lui Severus Alexander, pusă de „sfatul și poporul prea strălucitei metropole și capitale a Pontului Stâng, Tomis” (βουλή δήμος τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως καὶ α’ τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως), la o dată cuprinsă între 222-235 p. Chr. Formula lărgită și la organele administrației locale se mai găsește în alte două documente datate din epoca Severilor, poate chiar din cea a lui Severus Alexander²⁶⁶ și este pusă în legătură cu preocuparea administrației romane pentru această regiune²⁶⁷.

Spre sfârșitul domniei lui Severus Alexander imperiul este supus amenințărilor externe care vor crea, probabil, și în Dobrogea momente dificile.

Între Maximin Tracul și Gallienus (238-269 p. Chr.) imperiul este tulburat de mase imense de barbari. Tomisul scapă, pare-se de distrugeri, chiar dacă unele indicii ne fac să credem că nu integral. Din timpul lui Maximin Tracul (235-238 p. Chr.) dispunem de un altar fragmentar pus de *cives Romani et Lae consistentes vico Turre Muca(...)*; numele imperiale martelate aparțineau foarte probabil lui Maximin și fiului său Maximus²⁶⁸. Mai numeroase sunt monumentele epigrafice tomitane dedicate lui Gordian III (238-244 p. Chr.) și soției sale, Sabinia Tranquillina. Situația s-ar datora și guvernatorului provinciei, Tullius Menophilus, care a dus tratative cu carpii, prevenind atacurile acestora timp de trei ani cât a condus provincia (238-240/241 p. Chr.)²⁶⁹. Numele guvernatorului este înregistrat la Tomis pe un stâlp miliar pe care îl raportăm la acțiunea de refacere a drumurilor (și în general a provinciei) după atacul carpo-gotic din 238 p. Chr.²⁷⁰. Un personaj important a fost și P. Aelius Ammonius (ISM II, 106), deținător al mai multor funcții militare și civile, între care reținem pe cea de *procurator Augusti* – însărcinat cu administrația finanțelor din Moesia Inferioară,

²⁶³ Observația îi aparține tot lui R. Vulpe, *op. cit.*, p. 256. Numele Iuliei Domna apare și pe un monument de piatră (ISM II, 135) și este însoțit de epitetul *Augusta*. Monumentul poate data însă și din perioada de domnie a lui Septimius Severus.

²⁶⁴ D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2002, p. 142-149.

²⁶⁵ Nu știm nimic sigur în legătură cu prezența sa în Dobrogea.

²⁶⁶ ISM II, 96: λαμπρότατος δήμος τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως Τόμεως; ISM II, 97: λαμπρότατος δήμος τῆς λαμπροτάτης καὶ α’ τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως. A doua inscripție este apreciată la o dată ușor mai recentă decât prima (observație ISM II, p. 121 și 123, cu trimiteri și la Pick-Regling, *Münzen*, p. 73). Formularea scurtă dintr-un alt document – ISM II, 105 –[ἡ βουλή καὶ ὁ] δήμος[τῆς λαμπρο]τάτης [μητροπόλε]ως Τόμεως-, trimite tot la perioada Severilor.

²⁶⁷ Pe o dedicație provenită din Tomis (ISM II, 93) este menționat numele lui L. Annius Italicus Honoratus, cu o bogată carieră, în care este și cea de guvernator al provinciei Moesia Inferior în timpul lui Alexander Severus (224 p. Chr.).

²⁶⁸ ISM II, 141; vezi și I.I. Russu, *Note epigrafice. Seria IV*, SCIV 10 (1959), 1, p. 139-140. Pentru *vicus Turris Muca(...)*, localizat în cartierul Anadachioi din Constanța, vezi mai departe.

²⁶⁹ Informație transmisă de Petrus Patricius, FHG, IV, p. 186, fr. 8 = FHDR, p. 488-489. Vezi și B.E. Thomasson, *LP*, 20:131, cca. 238/240 vel 239/241 p. Chr.

²⁷⁰ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 24 (1991), p. 126-132, nr. 2.

și pe cea de *praefectus* al flotei Flavia Moesica Gordiana²⁷¹. Cuplul imperial beneficiază de o inscripție onorifică pusă de un *thiasos* al lui Dionysos în 241 p. Chr. (*ISM* II, 107). Sabinia Tranquillina, singură, este onorată printr-un monument pus de autoritățile locale prin grija guvernatorului Prosius Tertullianus la o dată cuprinsă între 241-244 p. Chr. (*ISM* II, 108)²⁷². Este foarte probabil ca și bustul zeiței Isis, descoperit într-un tezaur de sculpturi la Tomis, să reprezinte tot pe Sabinia Tranquillina în ipostază de preoteasă a cultului zeiței egiptene²⁷³.

Domniile următoare ale lui Filip Arabul, Decius și Valerianus sunt marcate de puternice invazii ale neamurilor transdanubiene care ating și provinciile Moesia și Thracia²⁷⁴. Tomis își păstrează calitatea de metropolă; tomitanii au mijloace necesare să reconstruiască porțiuni din drumul litoralului cu sprijinul guvernatorilor provinciei care-și aveau aici sediul sau să-și exprime atașamentul față de imperiu. O inscripție onorifică din vremea lui Decius, provenind foarte probabil de la Tomis, este ridicată pentru cinstirea împărătesei Herennia Etruscilla și a caesarului Q. Herennius Etruscus, pe la 250-251 p. Chr.²⁷⁵. Între repetate atacuri carpo-gotice a existat totuși și o stare de acalmie între 254-258 p. Chr. Doi stâlpi miliari din vremea împăraților Valerian și Gallienus puși de *metropolis Tomitanorum* dovedesc refacerea drumului litoral în preajma cetății, tocmai în această perioadă²⁷⁶. Imediat însă, în 258 p. Chr., invadatori „sciți”, cum notează Zosimos (I, 34.2), dar de fapt goți, carpi și alte neamuri transdanubiene, au trecut doar pe lângă Histria, Tomis, Anchialos în drumul lor spre Bizanț. În schimb, în 269 p. Chr., în timpul lui Claudius Gothicul, năvălitorii, de data aceasta mai numeroși și porniți într-o adevărată migrație, s-au oprit la Tomis și au încercat să asedieze orașul. Informația o aflăm de la Zosimos (I, 42), care, dincolo de cifrele dublei invazii – 6 000 de corăbii (dar probabil vreo 2 000) și 320 000 de oameni-, face mențiunea expresă: „atacară Tomis, oraș întărit cu ziduri” (Τομεῖ μὲν τειχῆρעי πόλει προοβαλόντες). Asediatorii sunt respinși, dar orașul nu a rămas neatins de distrugeri²⁷⁷. Acestea par să fi atins și monumente sacre, după cum

²⁷¹ Ultima funcție presupune reorganizarea flotei de către Gordian III prin legatul său, Tullius Menophilus; vezi și R. Vulpe, *DID* II, p. 237. Pentru P. Aelius Ammonius, vezi și I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, Dacia NS 20 (1976), p. 251-257; *IDR* III/2, 83 și 246.

²⁷² Pentru datarea inscripției în 242 p. Chr., după V. Pârvan, sau 241-243 p. Chr., după R. Vulpe, în legătură cu evenimente de natură personală și politică, vezi *DID* II, p. 236. Pentru guvernator, vezi și B.E. Thomasson, *LP*, 20:134.

²⁷³ G. Bordenache, *StCls* 7 (1965), p. 221-222, fig. 10.

²⁷⁴ Asupra aceluia îndelung *Scythicum bellum* (SHA, *Vita Maximini et Balbini*, XVI, 3), vezi Em. Doruțiu-Boilă, *Excidium Histriae* în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques Eirene*, Cluj-Napoca, 2-7 oct. 1972, București-Amsterdam, 1975, p. 635-642; Al. Suceveanu, în *La Dobroudja romaine*, p. 33-34. Probabil, în legătură cu luptele pe care Filip Arabul le dă împotriva unei puternice coaliții de goți, carpi, taifali, peucini etc. în 248 p. Chr., *Cohors I Cilicium* primește epitetul de *Philippiana*. De la Tomis provine un altar pus de un soldat al cohortei în noua titulatură (*ISM* II, 452); vezi, mai departe, *armata*.

²⁷⁵ Maria Bărbulescu, A. Rădulescu, *O nouă inscripție din vremea lui Decius în Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 131-138.

²⁷⁶ *Iidem*, Pontica 13 (1980), p. 148-151, nr. 4; Pontica 24 (1991), p. 132-136, nr. 3; pe al doilea exemplar se păstrează numele lui C. Iulius Victor ca *praeses provinciae*.

²⁷⁷ Expediția se termină cu înfrângerea năvălitorilor la Naissus.

indică unele piese sculpturale de cult, deteriorate și depozitate spre sfârșitul sec. III p. Chr. – începutul celui următor, probabil și din cauze religioase²⁷⁸.

După atacurile populațiilor transdanubiene, odată pericolul trecut, îi aflăm pe tomitani refăcând drumul din preajma orașului. Singurul miliar din timpul lui Claudius Gothicus cunoscut în Moesia Inferioară provine chiar de la Tomis: drumul litoral este reparat de metropola tomitanilor prin grija guvernatorului provinciei, Titius Saturninus²⁷⁹, a cărui activitate se plasează între 268-270 p. Chr. sau poate numai spre începutul acestui interval. Stabilitatea imperiului este asigurată pentru un timp de opera de organizare administrativă și militară întreprinsă de Aurelian (270-275 p. Chr.). Tomisul va beneficia de pe urma măsurilor de redresare luate de împărat²⁸⁰. Un stâlp miliar descoperit la Constanța (ISM II, 109) este pus în legătură tocmai cu activitatea împăratului de întărire a *limes*-ului dunărean²⁸¹. Acum a fost ridicat zidul de incintă la Tomis, lucrare de amploare care încheia o suprafață dublă față de presupusa incintă elenistică și care tăia peninsula de la Nord spre Sud, întinzându-se, probabil, și în partea de Sud a orașului, spre port. Refacerea lui va continua și în timpul împăraților Tacitus (275-276 p. Chr.) și Probus (276-282 p. Chr.). Până la domnia lui Diocletian niciun eveniment nu pare să fi atras atenția istoricilor.

Alte aspecte referitoare la Tomis în perioada Principatului le vom trata, pe rând, în continuare. Ele privesc: circulația monetară, armată, populație, culte, instituții, urbanism (și stratigrafie), teritoriu.

Monede (atelier; circulație monetară)

Odată cu manifestarea interesului romanilor pentru zona Dunării de Jos, sunt semnalate la Tomis desoperiri izolate de monede romane republicane (denari)²⁸².

Monetăria autonomă își încetează activitatea, în condiții mai puțin clare, la sfârșitul sec. I a. Chr.²⁸³. Ea reîncepe însă foarte curând și acoperă integral perioada dintre domniile lui Augustus și Filip II inclusiv (cu o cezură în timpul împăraților Macrinus și Diadumenianus)²⁸⁴. O încercare de statistică arată că

²⁷⁸ V. Canarache *et alii*, *Tezaurul*, p. 121-123 (cele mai noi piese datează de la mijlocul sec. III p. Chr.); *tot acolo* nu e respinsă nici ipoteza îngropării tezaurului de sculpturi în legătură cu conflictul dintre creștinism și cultele păgâne din secolele III-IV p. Chr. Vezi în acest din urmă sens și D.M. Pippidi, *Studii*, p. 284-310.

²⁷⁹ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 24 (1991), p. 136-139, nr. 4; remarcăm și aici desemnarea guvernatorului ca *praeses provinciae*.

²⁸⁰ R. Vulpe, *DID* II, p. 271-277.

²⁸¹ Inscripția este datată cel mai devreme la sfârșitul anului 271/începutul 272 – cel mai târziu la mijlocul anului 275 p. Chr.

²⁸² G. Talmațchi, *The Roman Republican Coinage in Dobrudja*, Cluj-Napoca 2006, p. 32, nr. 13, notează 34 de piese (7 din zona portului turistic Tomis, iar restul din localitate și împrejurimi); vezi și tabelul de la p. 150-151 (piesa cea mai timpurie este datată 179-170 a. Chr.; ultimele 32-31 a. Chr.).

²⁸³ Vezi C. Preda, *Istoria monedei*, p. 83; autorul leagă sfârșitul monedelor autonome tomitane mai curând de momentul Burebista sau de campania lui Licinius Crassus din 29-28 a. Chr., decât de campania din 72/71 a. Chr. a lui Varro Lucullus.

²⁸⁴ Aici și mai departe, vezi M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce SN 1 (14) (2003), p. 283-340.

atelierul tomitan se situează pe primul loc ca număr de emisiuni înregistrate (1128, respectiv 33% din numărul total de emisiuni moesice pentru secolele I-III p. Chr.)²⁸⁵. O primă etapă a monetăriei tomitane (fixată între Augustus și Hadrian) se caracterizează prin emisiuni puține și tipuri iconografice aproape neschimbate²⁸⁶. Nivelul scăzut poate fi cauzat și de politica de deflație a dinastiei Iulio-Claudiene. Pentru acest interval activitatea atelierului tomitan devine mai intensă în timpul lui Nero și Domitian; în schimb, în timpul lui Traian și Hadrian emisiunile sunt puține. Schimbări sunt înregistrate în perioada de prosperitate și liniște ce urmează. Poziția de metropolă apare explicit trecută pe reversul monedelor începând cu domnia lui Antoninus Pius. Numai în vremea acestui împărat numărul emisiunilor monetare atinge valori spectaculoase²⁸⁷. Urmează o perioadă cu număr redus de emisiuni la Marcus Aurelius²⁸⁸, Annius Verus, pentru ca odată cu Commodus (Caesar și Augustus) numărul emisiunilor să crească din nou²⁸⁹. În timpul lui Pertinax, atelierul tomitan este singurul din Moesia Inferioară care emite monedă cu numele împăratului.

Perioada dintre 193-217 p. Chr. este marcată de emisiuni monetare pentru Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Plautila și Geta; cele mai multe tipuri și variante sunt înregistrate în timpul lui Caracalla²⁹⁰; numărul emisiunilor din timpul lui Geta se anunță de asemenea consistent²⁹¹. După perioada scurtă de întrerupere Macrinus-Diadumenianus (217-218 p. Chr.) atelierul tomitan își continuă activitatea. Emisiunile lui Elagabal sunt destul de numeroase. Momentul de *maximum* din timpul dinastiei Severilor este atins de emisiunile lui Severus Alexander (și Iulia Mamaea)²⁹².

Perioada care a urmat dinastiei Severilor, deși dificilă, se reflectă mai puțin acut în producția atelierului tomitan. Începând cu Maximinus atelierul emite monedă neîntrerupt, până la încetarea activității, sub Filip II. De altfel, în cursul domniei lui Gordianus III se înregistrează cel mai mare număr de emisiuni din

²⁸⁵ Datele după M. Iacob, *op. cit.*, cu precizări inclusiv privind monedele fără portret imperial și iconografia monetară tomitană în sec. I-III p. Chr.

²⁸⁶ Se remarcă totuși caracterul constant cu care atelierul tomitan bate monedă în condițiile în care, în unele perioade, rămâne singurul atelier din provincie; M. Iacob, *op. cit.*, p. 296.

²⁸⁷ Pe lângă 35 emisiuni din *corpus*-ul Regling, mai sunt notate alte emisiuni noi la Ruzicka și 24 tot noi la M. Iacob; lor li se adaugă 41 emisiuni Marcus Aurelius Caesar; vezi M. Iacob, *op. cit.*, p. 296-298.

²⁸⁸ Acum se adaugă pe monede în titulatura cetății atributul Πόντου, legenda devenind Μητροπ(α) Πόντου Τόμεως.

²⁸⁹ Commodus (*Caesar*): 9 emisiuni Regling + 1 Ruzicka; 6 piese la M. Iacob sunt toate tipuri noi sau variante ale tipurilor cunoscute; (*Augustus*): 35 emisiuni Regling și Ruzicka; la M. Iacob din 38 piese, 37 reprezintă tipuri noi (totalul ar da 89 tipuri cărora li se adaugă mai multe variante); vezi M. Iacob, *op. cit.*, p. 300-302.

²⁹⁰ M. Iacob, *op. cit.*, p. 303-305; deducem numai pentru Caracalla 24 tipuri și 9 variante; acestor cifre li se adaugă o emisiune Caracalla + Plautila și 9 emisiuni Plautila singură.

²⁹¹ Numai M. Iacob, *op. cit.*, p. 303 și 308-309 se referă la 27 tipuri noi; cele mai multe sunt din perioada 211-212 p. Chr.

²⁹² *Ibidem*, p. 312-315.

toată perioada de funcționare a atelierului²⁹³. Ultima perioadă este cea a domniei lui Filip I (M. Iulius Philippus) și a fiului acestuia Filip II, dar cu un număr redus de emisiuni (comparativ cu perioada anterioară). Atelierul tomitan își încetează activitatea în timpul lui Filip II, probabil ca urmare a unei măsuri de intervenție a statului și nu în urma unui eveniment militar.

Aceste date le coroborăm cu altele, care reflectă situația de pe piața tomitană²⁹⁴. În perioada de început (ultimele decenii ale sec. I a. Chr. și primele decenii ale sec. I p. Chr.) sunt înregistrate emisiuni romane republicane și imperiale și foarte rare emisiuni pontice din perioada autonomă. Nivelul circulației monetare este scăzut până la transformarea Thraciei în provincie romană; după această dată se înregistrează o certă intensificare. Pe o secvență temporală lărgită (până la Antoninus Pius) emisiunile se întâlnesc sporadic²⁹⁵. O dată cu acest împărat se trece la o activitate monetară organizată²⁹⁶. Perioada 161-192 p. Chr. înregistrează o reprezentare monetară relativ slabă pentru Marcus Aurelius și Lucius Verus și un reviriment sub Commodus²⁹⁷. Prezența monetară înregistrează un salt spectacular în Dobrogea în vremea lui Septimius Severus, ca o reflectare a unei situații economice și politice mai bune. Saltul este înregistrat și la Tomis, este adevărat însă nu la valori sensibil mărite față de perioada anterioară²⁹⁸. Situația este similară în perioada următoare; cifrele sunt în creștere sub Caracalla, Geta²⁹⁹ și Severus Alexander, dovadă că viața s-a desfășurat în condiții relativ liniștite; un moment dificil pare să fi afectat o zonă situată în afara orașului³⁰⁰. Cel mai mare număr de monede este înregistrat în Dobrogea sub Gordian III³⁰¹; activitatea de emisie a Tomisului în această perioadă se situează la valori quasiegale cu Histria. Filip Arabul și familia sa încheie seria principalelor emisiuni greco-coloniale pe piața tomitană³⁰².

Din Tomis și din zona suburbană apropiată notăm mai multe descoperiri:

- un mic depozit, din zona *intra muros* a orașului antic, compus din 14

²⁹³ Regling înregistrează 133 de emisiuni pentru Gordianus singur, 49 emisiuni Gordianus III și Tranquillina, 2 Tranquillina singură; acestor cifre li se adaugă prin completările aduse de Ruzicka alte 7 emisiuni Gordianus III și 2 emisiuni noi Gordianus III și Tranquillina (*apud* M. Iacob, *op. cit.*, p. 317-322).

²⁹⁴ Vezi aici și în continuare, A. Vertan, *Circulația monetară, passim*.

²⁹⁵ A. Vertan, *op. cit.*, p. 337, tabel A și catalog.

²⁹⁶ Semnificativ este faptul că din totalul de 20 de emisiuni ale acestui împărat, Tomis deține primul loc, cu 13 monede (*apud* A. Vertan, *op. cit.*, p. 163).

²⁹⁷ Mai bine marcat însă la Histria; din totalul de 46 monede, Tomisului îi aparțin 10 (*ibidem*).

²⁹⁸ 14 exemplare din totalul de 83 pentru Dobrogea (cele mai multe provin și acum de la Histria). Pentru aceeași perioadă vezi în lucrarea citată și p. 69-77.

²⁹⁹ Caracalla (și Plautilla) – 18 monede (majoritatea emise de Tomis); Geta – 17 (majoritatea tot din Tomis). Vezi datele aici și în continuare la A. Vertan, *op. cit.*, p. 163-165, tabloul repartiziei monedelor greco-orientale pe împărați.

³⁰⁰ Vezi, mai departe, tezaurul de la Tomis – Grăniceri; este probabil vorba de un *vicus* sau o *villa* din teritoriu.

³⁰¹ A. Vertan, *op. cit.*, p. 164.

³⁰² *Ibidem*, p. 165; Filip I – 29 piese, majoritatea (9) emise de Callatis și doar două de Tomis.

monede coloniale de bronz (13 Tomis; 1 – Markianopolis)³⁰³;

- depozit din zona *intra muros* (descoperire în 1936) din 63 monede de bronz (din care au fost cunoscute doar 20), din perioada 276-294 p. Chr.;

- tezaur monetar descoperit în 1965, zona Tomis III, compus din 289 piese, ascuns sau pierdut la sfârșitul sec. III p. Chr.; aceeași perioadă de emitere cu depozitul anterior;

- un tezaur a fost descoperit în două etape (1976 și 1977), în zona Tomis Nord (Grăniceri). Descoperirea din 1976 se constituie din 260 monede (10 denari și 250 coloniale). În 1977 au mai fost descoperite 470 de piese: 12 denari romani imperiali și 458 monede coloniale grecești, de la Marcus Aurelius (o piesă) la Severus Alexander (174 piese)³⁰⁴. În descoperirea din 1977 majoritare (451 exemplare) sunt emisiunile tomitane. Anterioare anului 193 p. Chr. sunt doar 32 piese; celelalte aparțin perioadelor următoare: 193-217 p. Chr. (199 piese) și 217-235 p. Chr. (227 piese)³⁰⁵. Îngroparea tezaurului s-a petrecut în vremea lui Severus Alexander, probabil după 232 p. Chr.³⁰⁶;

- un lot de 20 de piese de la Tiberius la Claudius II a fost descoperit în cartierul actual Viile Noi³⁰⁷;

- un alt tezaur din 24 de monede de bronz a fost descoperit în zona Palas: toate sunt emisiuni tomitane din primele patru decade ale sec. III p. Chr., de la Caracalla la Maximinus și Maximus Caesar³⁰⁸;

- monede de sec. III p. Chr. sunt notate în nivelul de umplutură cu resturi ceramice romane timpurii în zona str. Traian/B-dul Marinarilor³⁰⁹.

Reținem ca notă comună pentru toate aceste descoperiri numărul mare de monede emise pentru Severus Alexander.

O ultimă observație privește aria de răspândire a monedelor tomitane; acestea sunt prezente în teritoriul rural al orașului; în zona litorală între Tomis și

³⁰³ G. Talmațchi, C. Nopcea, *Despre un nou tezaur monetar din prima parte a secolului III p. Chr. descoperit la Tomis*, Pontica 40 (2007), p. 593-599; ultimele emisiuni sunt de la Severus Alexander; aici și mai departe vezi acum și G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 164-184.

³⁰⁴ A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 273-274, nr. 11; eadem, *Evenimente politice reflectate în descoperirile de tezaure monetare imperiale din Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 130, nr. 11.

³⁰⁵ A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 183-184 și 202-204 (tabele).

³⁰⁶ „Semnificația istorică a ascunderii și nerecuperării (...) ne scapă în acest stadiu al cercetării” apud M. Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *Descoperiri monetare în așezările rurale din Dobrogea romană* (14 d. Cr. – 270 d. Cr.), Pontica 23 (1990), p. 246. După A. Vertan, Pontica 32 (1999), p. 122: „am putea considera că ascunderea tezaurului s-a făcut într-un vicus sau într-o villa la nord de Tomis, în vremea domniei lui Severus Alexander, probabil după anul 232, când a izbucnit „Scythicum bellum”.

³⁰⁷ Date la Gh. Poenaru Bordea, *Al 15-lea Simpozion Național de Numismatică*, Alexandria-Teleorman, 12-14 mai 1998, rezumate, p. 31-33.

³⁰⁸ M. Dima, G. Talmațchi, *A Tomitane bronze coins hoard found in Constanța*, in *Coin hoards of Dobruja*. I., Constanța 2007, p. 91-103; ultimele piese din tezaur sunt din timpul lui Maximinus I, dar în opinia autorilor ele nu par să fi circulat.

³⁰⁹ Gh. Papuc, C. Băjenaru, L. Cliante, CCA, Campania 2004, p. 127-128, nr. 79. Pentru descoperiri izolate vezi și R. Ocheșeanu, *Câteva descoperiri de denari romani republicani din Scythia Minor*, Pontica 19 (1986), p. 83, nr. 7; A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 287 și 337 (120 piese).

Callatis³¹⁰; în nordul Dobrogei (zonă în care domină însă monedele histriene); în nord-estul litoralului pontic până la Chersones; în sudul Dobrogei; dincolo de Dunăre în Moldova și în Câmpia română³¹¹.

Armata

Preocupările pentru apărarea litoralului și implicit a Tomisului s-au manifestat pe tot parcursul perioadei Principatului. Într-un interval situat între primii ani ai domniei lui Vespasian și inclusiv domnia lui Traian, este poate posibilă instalarea unei garnizoane romane la Tomis, orașul pierzând statutul de *civitas libera*³¹². Primele atestări le avem din vremea lui Vespasian, când au fost cantonate probabil aici (sau în apropiere) *Cohors I Flavia Commagenorum* și *Cohors VII Gallorum*³¹³. În timpul lui Traian, după războaiele dacice, rămâne consemnată numai *Cohors VII Gallorum*³¹⁴, ajutată eventual de vexilații din legiunile situate pe Dunăre. La Tomis sunt cunoscuți beneficiari consulari din *Legio V Macedonica* (ISM II, 192, 193); materialul epigrafic tomitan permite identificarea unor militari activi ai legiunii și a unor veterani³¹⁵. Pe baza descoperirilor din zonă putem

³¹⁰ De notat numărul mare de piese – 3 000 (32,69%) în tezaurul de la Mangalia; vezi prezentări ale tezaurului la C. Preda, *Date și concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960*, SCIV 12 (1961), 2, p. 241-250; *Monede coloniale rare și inedite – Histria, Callatis și Tomis din tezaurul de la Mangalia*, SCN 4 (1968), p. 223-237; *Noi dovezi și considerații asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960 – lotul de monede*, SCN 10 (1993), p. 27-41; A. Vertan, *op. cit.*, p. 277-278.

³¹¹ Nu ne-am propus să ne oprim aici asupra circulației monedei tomitane în teritoriu, nici asupra monedei romane imperiale descoperite la Tomis, aspecte pentru care vezi A. Vertan, *op. cit.*, *passim*; adaugă, G. Talmățchi, *Date noi privind descoperirile monetare romane imperiale din Dobrogea*, Peuce SN, 3-4 (2005-2006), p. 336-343, nr. 46-102 și p. 366-374. Pentru așezările rurale din Dobrogea vezi totuși M. Bărbulescu, *Viața rurală*, p. 219-244 (în special p. 229-230 pentru monedele tomitane).

³¹² Al. Suceveanu, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier – IIIe siècles de n.è.)*, RRH 13 (1974), 2, p. 230-231; idem, *Pontica* 8 (1975), p. 115-124.

³¹³ Ambele unități militare sunt atestate în inscripții funerare puse de soldații activi: ISM II, 176 și 177; A. Aricescu, *Armata*, p. 59-60 și 69; Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 204-205; 210-211 și 235-236, pune sub semnul întrebării staționarea la Tomis a *coh. I Flavia Commagenorum* și admite tot ipotetic prezența în acest oraș a *coh. VII Gallorum equitata*, în perioada în care a staționat în Moesia Inferior; idem, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010 (*The Army*), p. 213 și 242 – Tomis (?); vezi și L. Mihăilescu-Bîrliba, *Une nouveaux diplôme militaire de Mésie Inférieure*, Dacia NS 52 (2008), p. 207-208.

³¹⁴ *Cohors I Flavia Commagenorum*, după războaiele lui Traian, a fost dislocată la N de Dunăre și apoi afectată provinciei Dacia Inferior. Vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 95-97, nr. 30; W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, Dacia NS 50 (2006), p. 97-102, nr. 2 (14 august, 99), în care apar unele din trupele amintite, staționate în Moesia Inferior; iidem, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia Inferior und Moesia Superior*, Chiron 39 (2009), p. 510-522; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 207.

³¹⁵ Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 59 și 146, nota 179; vezi și M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța, 2005, p. 67-72; Fl. Matei-Popescu, *Note epigrafice I*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 310, n. 21: la Tomis, din cele cca. 43 de inscripții în care apar militari sau veterani, s-au identificat cca.

presupune că în prima jumătate a sec. II p. Chr. *Legio V Macedonica* avea în sfera ei de acțiune întreg litoralul dobrogean. După plecarea legiunii pe frontul parthic și apoi în Dacia (167 p. Chr.), Tomis, asemenea celorlalte două orașe vest-pontice, intră în sfera de acțiune a Legiunii XI Claudia; în câteva rânduri la Tomis sunt consemnați militari activi din această legiune (ISM II, 263, 348). Documentele epigrafice tomitane semnalează o concentrare de trupe chiar în vremea lui Traian: sunt menționați mai mulți *centuriones legionis* (ISM II, 10) și *praefecti equitum* (ISM II, 15)³¹⁶. Chiar dacă din documentele respective nu se poate deduce vreo acțiune militară precisă, monumentele având probabil un caracter comemorativ, ele pot sugera prezența efectivă a armatei la Tomis.

Cohors VII Gallorum este atestată către mijlocul sec. II p. Chr. în Syria³¹⁷, Tomisul rămânând fără garnizoană. Momentul este apropiat de cinstirea împăratului Hadrian cu apelativul de Ἐλευθέριος, iar pentru Tomis cu recăștigarea statutului de *civitas libera*³¹⁸. Antoninus Pius reînvie preocupările pentru paza litoralului³¹⁹, chiar dacă nu se poate vorbi de cantonarea la Tomis a unor unități militare. De la Marcus Aurelius, dar mai sigur din vremea Severilor, la Tomis este posibil să fi staționat *Ala I Flavia Gaetulorum* (ISM II, 247)³²⁰. Adusă în cadrul măsurilor de sporire a capacității defensive a litoralului, unitatea este atestată la Tomis către mijlocul sec. III p. Chr. fără apelativul *Flavia* (ISM II, 127)³²¹. În timpul lui Severus Alexander, *Ala I Gallorum Aetectorigiana*, purtând apelativul de *Severiana*, se pare că se afla în Dobrogea și a cantonat pentru scurt

24 militari activi, 13 veterani și 10 nu au putut fi încadrați; idem, *The Army*, p. 27, n. 70; p. 50, n. 261-264 (militari activi din leg. V Macedonica la Tomis); p. 73-74 (veterani, unii cu grad necunoscut).

³¹⁶ Pentru ISM II, 10, primul editor, D.M. Teodorescu, *Monumente*, p. 24-25 stabilește o posibilă raportare la războaiele dacice ale lui Traian; pentru ISM II, 15, I. Stoian, se pronunță pentru o datare mai târzie.

³¹⁷ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 66; Fl. Matei-Popescu, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 210 (asupra momentului transferării trupe). Vezi și P.A. Holder, *Auxiliary deployment in the reign of Trajan*, Dacia NS 50 (2006), p. 142, n. 11.

³¹⁸ *Supra* nota 312.

³¹⁹ Al. Suceveanu, RRH 13 (1974), p. 229-230 se pronunță pentru o acțiune conștientă de apărare a litoralului; idem, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobruudscha*, BJ, 1992, p. 195-223; pentru problematica apărării litoralului vest-pontic, vezi și M. Ionescu, Gh. Papuc, *op. cit.*, *passim*; opinie diferită la Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 27-28.

³²⁰ Date mai recente privind *ala I Flavia Gaetulorum* în provincia Moesia Inferior, la Al. Suceveanu, *Două inscripții inedite de la Histria*, Pontica 31 (1998), p. 109-114; Fl. Matei-Popescu, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 179-183; ultimul autor crede că nu putem preciza locul unde și-a avut trupa castrul pe perioada de staționare în Moesia Inferior (sec. II-III p. Chr.); idem, *The Army*, p. 172-178; p. 242 (Oescus, 62-71 (?); Carsium, prior 114 (?).

³²¹ *Ala I Flavia Gaetulorum* este atestată indirect printr-o inscripție (ISM II, 106) din care cunoaștem cariera lui P. Aelius Ammonius; înainte de a fi prefect al flotei în timpul lui Gordian și comandant al Moesiei Inferioare, Ammonius fusese prefect al acestei formațiuni de cavalerie, după 234 sau în timpul domniei lui Maximinus Thrax, cf. I. Piso, Dacia NS 20 (1976), p. 251-257; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 176-177, n. 1443-1444, cu trimitere la Devijver, PME, S 13, p. 724, consideră că în ISM II, 127 este vorba de *ala Gaetulorum* care staționa în Arabia.

timp și la Tomis³²². O inscripție din 224 p. Chr. este dedicată chiar guvernatorului provinciei, L. Annius Italicus Honoratus, de către un decurion al acestei ale (ISM II, 93). Prin 244-249 p. Chr., în vremea lui Filip Arabul, o vexilație din *Cohors I Cilicum* (ce primea și numele de *Philippiana*) a acționat la Tomis (ISM II, 345 și 452)³²³.

Inscripțiile nu dau vreun indiciu după care *Classis Flavia Moesica* ar fi avut sub control și Tomisul. Lucrul este foarte probabil, mai ales că nu avem nicio dovadă că aici și-ar fi extins activitatea *Classis Pontica*³²⁴. La Tomis s-a aflat inscripția funerară a unui veteran al flotei (ISM II, 199)³²⁵; în apropierea Tomisului a fost descoperit cippus-ul din 240-244 cu referire la cariera militară a lui P. Aelius Ammonius, *procurator* al Moesiei Inferioare, care avusese sub comanda sa și *Classis Flavia Moesica*, acreditată cu epitetul *Gordiana* (ISM II, 106).

La Tomis și în teritoriu s-au stabilit un număr mare de veterani; ei provin din legiunile Moesiei Inferioare – *Legio V Macedonica* (ISM II, 226, 458)³²⁶, *XI Claudia* (ISM II, 383, 374) și *I Italica* (ISM II, 250)³²⁷ sau din unități militare din alte provincii: *Leg. VII Claudia* (ISM II, 169)³²⁸, *XIII Gemina* (ISM II, 190, 221, 296); se adaugă cei proveniți din trupele auxiliare din provincie: *ala I Asturum* (ISM II, 172)³²⁹, *ala I Pannoniorum* (ISM II, 170)³³⁰, *ala II Hispanorum et Aravacorum* (ISM II, 225), *cohors I Lusitanorum Cyrenaica* (ISM II, 196). O mențiune specială datorăm veteranilor proveniți din cohortele pretoriene de la Roma; unul dintre ei, originar din *Aquae Statellae*, a făcut parte din *cohors VI praetoria* și a ajuns la Tomis încă din vremea lui Vespasian (ISM II, 8)³³¹. Alte mențiuni de militari din cohortele

³²² A. Aricescu, *Armata*, p. 53; asupra alei amintite și posibilei locații, vezi Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 178-181; 243: Appiaria (?).

³²³ Este una din unitățile cunoscute din provincie, care a staționat în sec. II-III p. Chr. la Sacidava; vezi și Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 201-205; 243.

³²⁴ A. Aricescu, *Armata*, p. 73. În mod (aproape) sigur o parte a litoralului vestic al Pontului de la vărsarea Dunării în mare până la Histria se afla sub controlul flotei moesice (*ibid.*, p. 71). Vezi mai nuanțat asupra misiunii de supraveghere și apărare a litoralului vest-pontic de către *classis Flavia Moesica* la O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la mer Noire aux Ier – VIe siècles*, Oxford, 1996, p. 15, 18-19; p. 76, 78-79 și 89, harta 1 (Tomis); Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 245-255.

³²⁵ Inscripție datată cu probabilitate în prima jumătate a sec. III p. Chr.

³²⁶ Vezi și ISM II, 466, 442; M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica* 14 (1981), p. 165-169, nr. 3 și 4; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. II*, *Pontica* 43 (2010), p. 348-351, nr. 1.

³²⁷ Pentru militariii atestați la Tomis, proveniți din diferite formațiuni, vezi acum Fl. Matei-Popescu, *The Army*, *passim*.

³²⁸ Inscripție datată în a doua jumătate a sec. I p. Chr.; pentru datare, vezi G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età Romana nella Moesia Inferior*, *Dacia* NS 9 (1965), p. 260.

³²⁹ Tot sec. I p. Chr.; pentru datare, tot G. Bordenache, *op. cit.*, p. 260-262.

³³⁰ Inscripție din vremea împăratului Vespasian sau curând după aceea; titularul ei fusese „răsplătit de Vespasian pentru vitejia sa” (*donis donato ab imperatore Vespasiano ob virtutem*).

³³¹ Diploma datează din 2 decembrie 76 p. Chr.; nu este exclusă posibilitatea ca fostul pretorian să fi deținut la Tomis o funcție importantă (A. Aricescu, *Armata*, p. 74). Vezi și C.C. Petolescu, *Un ancien prétorien dans un diplôme de Tomis*, în *Civilisation grecque et cultures*

pretoriene le avem din prima jumătate a sec. II p. Chr. (ISM II, 140)* și de la sfârșitul sec. II/începutul sec. III p. Chr. (ISM II, 266).

La Tomis exista o *statio de beneficiarii consularis* și o alta de *speculatores* (ISM II, 327)³³².

Titularii inscripțiilor, militari activi sau veterani au diferite grade militare: *praefectus alae/cohortis*, *praefecti equitum*, *decurio*, *duplicarius*, *centurio*, *imaginifer*, *trecenarius*, *primus pilus*, *signifer*, *eques vexillarius*, *librarius leg(ati)?/ legionis*. Câțiva militari activează pe lângă guvernatori: aflăm de un *cornicularius* al guvernatorului Q. Marcius Turbo (ISM II, 56; anul 155 p. Chr.); Fl(avius) Severianus *dec(urio) alae I Aetorum Severianae* era *candidatus* al lui Italicus Annius Honoratus (ISM II, 93; anul 224 p. Chr.). Un interes deosebit prezintă implicarea militarilor în viața civilă: doi veterani devin membri ai Sfatului (consilieri) la Tomis (ISM II, 180 și 249)³³³.

Populație

În epoca romană populația Tomisului a rămas esențialmente greacă³³⁴; datorită influenței romane se produc însă schimbări în structura demografică, reflectate de onomastica inscripțiilor. În inscripțiile din sec. I p. Chr., numele proprii, cu rare excepții, sunt grecești, în structura cunoscută: două nume, în filiație greacă. Se remarcă o proporție crescândă din sec. I până în sec. III p. Chr.³³⁵, urmare probabilă și a unei creșteri demografice. Chiar și numele grecești suferă modificări în cursul primelor secole; se estompează diferențele între onomastica cetăților ioniene și cele doriene. Numele tradiționale ioniene devin sporadice: *Antianax*, *Aristarchos*, *Ariston*, *Damostratos*, *Demonax*, *Epikrates*, *Kallimachos*, *Neikostratos*, *Trasymachos*³³⁶.

Pe baza unei statistici mai recente din totalul de 739 nume înregistrate, 217 (37,56%) sunt grecești și 29 (5%) în curs de grecizare³³⁷. Între numele grecești cele mai frecvente sunt: *Alexandros*, *Dionysios*, *Theodoros*, *Poseidonios* etc.

Influența romană se manifestă progresiv în onomastică. Din cele 739 nume amintite, 221 (38,23%) sunt romane și 81 (14%) în curs de romanizare (cele mai

antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70 anniversaire (éds. Al. Avram, M. Babeș), București, 2000, p. 339-341.

* C.C. Petolescu Q. Trebellius Maximus, [e]x trecenário, în *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*, în *Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994) ressemblés et édités par Yaan Le Bohec*, Paris, 1995, p. 245-248..

³³² Vezi și ISM II, 211; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 28, n. 80 și p. 50, n. 262-266 (*beneficiarii consularis la Tomis*).

³³³ Asupra organizării militare a provinciei Moesia Inferior, vezi A. Aricescu, *op. cit.*, *passim*; Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 56-72; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, *passim*.

³³⁴ Populația Tomisului pentru secolele II-III p. Chr. este apreciată la cca. 20-30000 de locuitori; vezi Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49.

³³⁵ Sec. I p. Chr. – 33 persoane; primele trei sferturi ale sec. II p. Chr. – 49; până la mijlocul sec. III p. Chr. – 55; cf. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49, n. 211. Proporția crescândă poate fi și urmarea faptului că din sec. II-III p. Chr. cunoaștem mult mai multe documente epigrafice (n. a.).

³³⁶ Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia NS* 19 (1975), p. 159.

³³⁷ Cf. V. Cojocar, *Ὀνομαστικόν. Aspects démographiques dans les villes ouest-pontiques de la province Moesia Inferior*, *ArhMol* 19 (1996), p. 135-148, tabel p. 136.

multe greco-romane)³³⁸. Între grecii deveniți recent cetățeni romani sunt numeroși purtători ai numelor imperiale: *Iulii, Flavii, Ulpii, Aelii* și *Aurelii*. Nu putem vorbi de acordarea dreptului de cetățenie decât începând cu domnia lui Claudius³³⁹. Apoi, în epoca Flaviilor, procesul se extinde, continuând neîntrerupt până către mijlocul sec. II p. Chr., epocă ce corespunde unei dezvoltări maxime a procesului de romanizare în toată lumea romană. Dacă la sfârșitul sec. I p. Chr. numele romane reprezentau încă un fenomen destul de rar la Tomis, numărul lor sporește brusc cu perioada lui Traian și în prima jumătate a sec. II p. Chr. Către sfârșitul sec. II și începutul sec. III p. Chr. numele romane ajung să depășească, în inscripții, numărul celor grecești, cuprinzând toate straturile sociale. După intrarea în vigoare a Constituției Antoniniane, titlul de cetățean roman se generalizează la Tomis, ca în întreg Imperiul Roman. Cu rare excepții, persoanele atestate în inscripțiile de la Tomis după această dată poartă nume romane³⁴⁰.

Centru economic important și capitală a comunității pontice, Tomisul este preferat și de mulți străini³⁴¹. Sunt menționați în inscripții Zopyriscos din Callatis (ISM II, 312), Aurelius Sozomenos fiul lui Zotichos originar din Bizanț (ISM II, 257), Pontikos fiul lui Neikias din Olbia (ISM II, 279), Nilos și Attas din Tyras (ISM II, 5 și 313). Alții sunt din regiuni mai îndepărtate: din Athena (ISM II, 375), Perinth (ISM II, 365, 129), Cyzik (ISM II, 366); din Ancyra Galatiae (ISM II, 375), din Abonoteichos (Paphlagonia; ISM II, 129), din Mazaca și Tyana Cappadociei (ISM II, 129), din Neapolis Syriae (ISM II, 188), Antipatris (Samaria Palestinae; ISM II, 96) și Sidon (Phoenicia; ISM II, 290)³⁴². Un număr mare provin din Bithynia: din Prousa (ISM II, 368, 308) sau din Prousius/Hypios (ISM II, 462, 248)³⁴³, Nicomedia (ISM II, 129, 281, 328, 256, 259), Heraclea (ISM II, 57, 129, 235), Caesareia și Tius (ISM II, 129)³⁴⁴. Existența asociațiilor Alexandrinilor (οἶκος τῶν

³³⁸ Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 160 sunt amintite 800 de nume, dintre care 120 sunt romane și 162 aparțin elementelor grecești și romane. Vezi și M. Musielak în *Studia Moesiaca II* (1994), p. 69-78; eadem, *Histria, Tomis und Callatis: Möglichkeiten der prosopographischen Forschung: Kataloge*, Prosopographica, Poznań, 1993, p. 97-108.

³³⁹ Asupra câștigării cetățeniei romane și a elitelor vezi L. Ruscă, *Die Struktur der Eliten westpontischen Griechenstädte während des Prinzipats im Rahmen ihres rechtlichen Status*, *Antiquitas* 28 (2005), p. 141-162; adaugă și L. Mihăilescu-Bîrliaba și V. Piftor, *Les vétérans membres d'élite civile en Dobroudja romaine*, *Peuce* SN 3-4 (2005-2006), p. 209-210.

³⁴⁰ În inscripții datate după 212 p. Chr. aflăm peste 50 de purtători ai numelui *Aurelius*. Vezi A. Boilă, Em. Doruțiu-Boilă, *Discuții recente cu privire la Constitutio Antoniniana*, *StCls* 14 (1973), p. 179-194; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS 19 (1975), p. 160; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 43 (2010), p. 356-359, nr. 5.

³⁴¹ Nu ne referim aici la numele militarilor activi sau al veteranilor aflați sau stabiliți la Tomis.

³⁴² Pentru alți străini din Sidon ajunși (stabiliți) la Tomis, vezi M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 168-169; *AE* (1995), 1343 = *SCIVA* 48 (1997), 4, nr. 717 (*Cronica*).

³⁴³ Pentru ISM II, 298, vezi și D. Slușanschi, *Tomitana Graeca*, *Pontica* 21-22 (1988-1989), p. 307 (SEG 39, 679).

³⁴⁴ Vezi și ISM II, p. 406-409, *index*; R. Curcă, N. Zugravu, „Orientaux” dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique, în *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest* (ed. V. Cojocaru), Iași, 2005, p. 313-329. Adaugă L. Ruscă, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, *ibidem*, p. 273-276. Vezi pe larg la Al. Avram, *Prosopographia*

Ἀλεξανδρέων; ISM II, 153) presupune că membrii ei erau în mare măsură, dacă nu exclusiv, negustori și armatori din vestitul oraș egiptean. În privința unor *nomina Aegyptia graecata*³⁴⁵ cităm Ἀμμώνιος, Ἀνουβίων, Εἰσιδωρος (Ἰσιδωρος), Σαβείθη, Σαραπίων (Σεραπίων), Σεραπόδωρος, Σέππων. Între orientalii de la Tomis remarcăm câteva *nomina Asiana*, precum: Ἀτταλος, atestat în mai multe rânduri (ISM II, 340, 459, 70), Ἀφρος (ISM II, 282), Ἀπφη³⁴⁶ (ISM II, 238), Δάδας (Dada, în inscripțiile latine; ISM II, 17, 18, 26, 295, 137)³⁴⁷. Alte *nomina Asiana* la Tomis sunt Δάη (ISM II, 125), Θιθισάττα și Κιάττα (ISM II, 307)³⁴⁸, Νανας (ISM II, 83), Παπᾶς (ISM II, 26 și 125), Παπείας (ISM II, 362); nume iraniene Ιρασταμος, Αδιαγος, Αβραγος (ISM II, 313)³⁴⁹; un nume semitic, dacă nu chiar iudaic, Sambatis (ISM II, 367).

Nu lipsesc nici persoanele cu nume trace (aproximativ 28 din 800 de nume înregistrate)³⁵⁰: Σεύθης (ISM II, 165), Σκίρτος (ISM II, 344)³⁵¹, Σόλα (ISM II, 330), Curithie (ISM II, 303), Daciscus (ISM II, 352), Zibes (ISM II, 303). În majoritatea cazurilor sunt nume duble greco-indigene (Ἀντιγόνη Αὐλοσάνις; ISM II, 165) sau în filiație greacă: Κουθίας Καλλικράτου (ISM II, 468), Βούτεις Ἡροξένου (ISM II, 125), Ναιέτων Δεκεβάλου³⁵². Și în cazul numelor trace înregistrăm procesul de romanizare, urmare, în unele cazuri, a câștigării cetățeniei romane: Aurelius Daleni și Aurelia Uthis (ISM II, 266)³⁵³, Tiberius Claudius Mucasiu (ISM II,

Ponti Euxini externa, în curs de apariție în colecția „Colloquia Antiqua” (Louvain); idem, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie Inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, în *Actes du Colloque international de Besançon*, 26-27 nov. 2010 (în curs de apariție); la Tomis se observă disponibilitatea de a acorda cetățenia bithinienilor, poate mai ales celor din Nicomedia.

³⁴⁵ Vezi ISM II, p. 387; numele orientale sunt în număr de 19 (3,29%), cf. V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 136.

³⁴⁶ Acesta și derivatele sale, bogat atestate în Asia Mică și bazinul pontic, sunt poate hipocoristice cu paralele în mai multe limbi; vezi comentariul la Al. Avram, ISM III, p. 411; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 42 (2009), p. 392.

³⁴⁷ Dada e un nume hipocoristic, atribuit adeseori onomasticii trace; apare însă frecvent în orașele grecești pontice (vezi Al. Avram, ISM III, p. 380-381). Tot un hipocoristic este și Mama, nume care aparține mai multor fonduri lingvistice, inclusiv celui tracic; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 284.

³⁴⁸ Ultimele două apar pe o inscripție aflată în teritoriul tomitan la Valu lui Traian; pentru ele se propune și o origine tracă; vezi ISM II, 307 și p. 291.

³⁴⁹ L. Robert, *RÉG* 73 (1960), p. 178; I.I. Russu, *Note epigrafice*, StCls 8 (1966), p. 226-227.

³⁵⁰ Inclusiv cele din teritoriu, vezi ISM II, p. 383. Asupra numelor trace din Tomis (15) și din teritoriul acestuia (6) vezi și Em. Doruțiu-Boilă în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, II, Bucarest, 1980, p. 281-287. La V. Cojocaru, *ArhMold* 19 (1996), p. 136 din 739 de antroponime la Tomis, 4 (0,69%) sunt trace și tot 4 (0,69%) în curs de tracizare.

³⁵¹ Al doilea nume bănuie a fi și iliric; vezi și I.I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 246.

³⁵² Atestat mai recent în teritoriul tomitan, la Topraisar, vezi M. Bărbulescu, *Numele Δεκέβαλος pe o inscripție descoperită în Dobrogea*, *Thraco-Dacica* 11 (1990), 1-2, p. 5-9; C.C. Petolescu, IDRE II, 348.

³⁵³ Inscripția apare și în ISM III, 237 întrucât în text este menționat *vicus Amlaidina*, integrat teritoriului callatian; D. Detschew, *op. cit.*, p. 114 – *Dalenus*; I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*², București, 1967, p. 100-101.

128)³⁵⁴.

Îndeletnicirile populației³⁵⁵ sunt în mare măsură orientate spre navigație și comerț³⁵⁶. Am avut ocazia să ne referim deja la „casa Alexandrinilor”, menționată într-o inscripție din 160 p. Chr. (ISM II, 153). Alte două inscripții, tot din sec. II p. Chr., menționează o asociație de armatori tomitani οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων ISM II, 60)³⁵⁷ sau οἶκος τῶν ναυκλήρων (ISM II, 132)³⁵⁸. Alături de colegiul armatorilor tomitani sunt atestați și armatori (ναύκληροι) izolați (ISM II, 186 și 291)³⁵⁹, precum și o familie de armatori străini stabiliți la Tomis (ISM II, 375).

Calitatea de negustor (ἔμπορος) o aflăm menționată pe un catalog fragmentar de nume proprii (asociație profesională?; ISM II, 403) și pe două monumente funerare (ISM II, 462 și 248) ale unor negustori originari din Prouusias Bithyniae. Pe o placă de calcar (ISM II, 463) este trecut un „negustor de vinuri din Alexandria” (οἰνέμπορος Ἀλεξανδρίας). Se practica și un comerț de mărunțișuri; deși termenul de κάπηλος³⁶⁰ nu este menționat expres în inscripție, nu este greu să recunoaștem un astfel de comerciant pe monumentul funerar al unui străin originar din Bizanț (ISM II, 257).

Alte îndeletniciri, tot practice, se referă la arhitectură și prelucrarea aurului. Fără a vedea exact legătura dintre aceste ocupații, același individ, Pontianos, le-a

³⁵⁴ Și aceste inscripții s-au aflat în teritoriu (tomitan de data aceasta), la Urluchioi (ISM II, 266); la Mihail Kogălniceanu (*vicus Clementianensis*; ISM II, 191: Castus Mucapori) și la Poarta Albă (ISM II, 128).

³⁵⁵ Pe larg asupra acestora Al. Suceveanu, *VEDR, passim*. Asupra denumirilor vezi și V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 146-147.

³⁵⁶ O. Bounegru, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iași, 2002, *passim*; idem, *Economie și societate în spațiul ponto-egean (sec. II a. C. – III p. C.)*, Iași, 2003, p. 105-119; idem, *Notes sur la koiné commerciale du Pont Gauche à l'époque romaine*, Peuce SN 2 (15), 2004, p. 61-72. Pentru Τομ(ε)ῖται (eventual posesori a unei „duble cetățenii”, urmare a șederii mai îndelungate în metropola Pontului Stâng), atestați în diverse centre din bazinul pontic sau mai îndepărtate, vezi Al. Avram, Στρατόνεικος Εὐαρέστου Τιανὸς ὁ καὶ Τομείτης, *StCls* 34-36 (1989-2000), p. 137-140; idem, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, p. 223-226 (*mss.*).

³⁵⁷ Pentru sensul cuvintelor οἶκος și ναύκληρος, vezi D.M. Pippidi, *StCls* 6 (1964), p. 108, n. 32; idem, *Studii*, p. 66, n. 32; O. Bounegru, *op. cit.*, p. 51-81.

³⁵⁸ Cele două asociații ale navigatorilor sunt diferite de casa Alexandrinilor, astfel încât la Tomis par a exista trei asociații de armatori, dovadă a importanței sale pentru comerțul regional și cel interprovincial din vestul Mării Negre (cf. O. Bounegru, *Comerț și navigatori*, p. 75; idem, *Economie și societate*, p. 57-73; idem, Peuce SN 2 (15), (2004), p. 67-70).

³⁵⁹ Pentru datarea inscripției ISM II, 186 (care are reprezentată și o corabie), vezi G. Bordenache, *Dacia NS* 9 (1965), p. 279. Monumentul este pentru Theocritos fiul lui Theocritos, armator zis și „regele”. Asupra acestui *signum*, βασιλεύς, vezi acum completarea la ISM II 291, cf. M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 42 (2009), p. 394-396, nr. 3.

³⁶⁰ Asupra denumirii negustorilor vezi și O. Bounegru, *Comerț și navigatori*, p. 87-108; idem, *Notes sur les petits commerçants de la Mésie et de la Thrace à l'époque romaine*, în *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (eds. L. Mihăilescu-Bîrliaba, O. Bounegru), București, 2006, p. 317-326.

practicat la Tomis pe amândouă (*ISM* II, 253; χρυσοχόος și ἀρχιτέκτων)³⁶¹.

Triburi. Instituții.

Comunitatea civică continua să fie organizată pe triburi³⁶². Inscriptiile păstrează numele celor șase triburi milesiene - Ἀργαδεῖς, Αἰγικορεῖς, Ὀπλετες, Οἰνώπες, Γελέοντες și Βορεῖς³⁶³, dar ele îndeplinesc acum tot mai mult (dacă nu chiar exclusiv) funcții religioase. Apare și un al șaptelea trib - φυλὴ Ῥωμαίων. Când a fost creat acest trib și care erau membrii săi nu se poate spune cu precizie. Notăm că φυλὴ Ῥωμαίων nu comportă un sens juridic și nici etnic, ci numai onorific, asemănător triburilor nou create în alte orașe grecești. Inscriptiile care amintesc φυλὴ Ῥωμαίων, atât la Tomis cât și la Histria, Dionysopolis și Odessos sunt din sec. III p. Chr. În tot cazul, apariția acestui trib trebuie legată de instaurarea autorităților romane aici, fiind o creație recentă, numită astfel cu intenția de a onora pe stăpânii lumii³⁶⁴. Singura inscripție care atestă existența acestui trib la Tomis (*ISM* II, 256) este pusă de un grec provenit din Nicomedia, Τειμοκράτης Ἀλεξάνδρου, devenit și cetățean al Tomisului³⁶⁵. Triburile aveau o organizare interioară: un patron - προστάτης (*ISM* II, 52 și 123), un șef de trib - φύλαρχος (*ISM* II, 35) sau δισφύλαρχος (*ISM* II, 123), un administrator - ἐπιμελήθης (*ISM* II, 123), un secretar - γραμματεὺς (*ISM* II, 179 și 95). Uneori (*ISM* II, 123) aceeași persoană cumula mai multe funcții importante în trib sau mai deținea o funcție în afara tribului, însemnată pentru cetate (*ISM* II, 95)³⁶⁶.

Orașul își păstrează organizarea internă din epoca preromană și în cea imperială. Cele două organisme – sfatul și poporul (βουλὴ καὶ δῆμος)³⁶⁷ își continuă activitatea, fiind frecvent atestate de la sfârșitul sec. II a. Chr. până în sec. III p. Chr.³⁶⁸ Ele aveau atribuții restrânse; decideau asupra problemelor interne, iar cele externe erau limitate la relațiile din cadrul *koinon*-ului. Intrarea cetățenilor romani în *sfatul* orașului și decernarea onorifică a titlului de

³⁶¹ Vezi și IOSPE I², 174, unde apare arhitectul Νεκομ[ηδευς] ὁ καὶ Τομείτ[ης] (198 p. Chr.); artizani din Nicomedia, în special sculptori, au activat și în zona vest-pontică, vezi *ISM* I, 374 (Târgușor): Φοῖβος Νικομηδευς. Nu ne referim aici la alte ocupații legate de arta spectacolului de teatru sau a jocurilor de arenă, vezi V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 146. Pentru reliefuri cu reprezentarea unor personaje cu *volumen* în mână și semnificația lor, vezi M. Dana, *Culture et mobilité*, Bordeaux, 2011, p. 165-167.

³⁶² Pentru triburile tomitane, vezi I. Stoian, *StCls* 3 (1961), p. 175 sq; *Tomitana*, p. 56 sq.; *SCIV* 16 (1965), 3, p. 519 sq.; *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, *Dacia* NS 10 (1966), p. 347-356; Em. Doruțiu-Boilă, *StCls* 12 (1970), p. 117 sq.; vezi și M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 43 (2010), p. 352-355, nr. 3 (completare la *ISM* II, 251 („...ή φυλὴ Αἰγικ[ο]ρ[έω]v...”).

³⁶³ Vezi *ISM* II, p. 420, *index*.

³⁶⁴ Pentru acest trib, vezi Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 120 sq.

³⁶⁵ Ceilalți membri ai familiei poartă însă nume romane: Olpia (pentru Ulpia) Casta – soție-, și Ulpus Martinus, fiu.

³⁶⁶ *ISM* II, 95: inscripție pentru un anonim „*phylarchos și gymnasiarchos al poporului și al tribului*” (φύλαρχος καὶ γυμνασίαρχος τοῦ δήμου τῆς τε φυλῆς).

³⁶⁷ K. Nawotka, *op. cit.* (*supra* n. 156) a analizat recent atribuțiile și activitatea acestora, inclusiv la Tomis (vezi p. 61-63, 94-95, 138-139 etc).

³⁶⁸ Cele mai timpurii decrete păstrate sunt din jurul anului 100 a. Chr., vezi *ISM* II, 2 și 5 (sec. II-I a. Chr.).

βουλευτής persoanelor influente constituie aspectul cel mai caracteristic al funcționării acestor organisme³⁶⁹. La fel ca organele deliberative, magistraturile din Tomis rămân până la sfârșit exclusiv grecești; *arhontatul* continuă să fie prima magistratură (ISM II, 61, 70, 96, 150, 273, 390)³⁷⁰. Alte magistraturi tradiționale sunt indicate prin funcțiile de ἀγορανόμος (ISM II, 57, 104, 70, 71, 273), ἀστυνόμοι (ISM II, 21), ταμίας (ISM II, 57, 70). Instituția *efebiei* este indicată de exercitarea funcției de γυμνασίαρχος (ISM II, 17, 12, 26) sau γυμνασίαρχος τοῦ δήμου τῆς τε φυλῆς (ISM II, 95). Mențiunea directă a efebilor la Tomis, organizați în clase de vârstă³⁷¹, dar și a unui σοφιστής, ajuns în carieră până în fruntea comunității vest-pontice (ISM II, 69) ne îndreptățește să presupunem o activitate intensă în gymnasiul tomitan. Apar și funcții noi: πάτρων τῆς πόλεως (ISM II, 77) sau πάτρων τῆς μητροπόλεως (ISM II, 101, 110); ἑκδικος (*defensor civitatis*; ISM II, 61)³⁷²; εὐποσίαρχης – demnitate publică (ISM II, 79, 298) sau colegială (ISM II, 82).

Colegiile, la rândul lor, pe lângă demnități comune cu cele publice - ἑκδικος³⁷³, προστάτης (ISM II, 19, 27), νομοφύλαξ (ISM II, 17, 19, 125), γραμματεὺς (ISM II, 16, 23, 25, 82, 125), au și altele, proprii: ἱερεὺς (ISM II, 26), ἱερέα (ISM II, 125), ἱεροκῆρυξ (ISM II, 17, 19, 125), μυστάρχης (ISM II, 90)³⁷⁴. În câteva rânduri la Tomis, în cadrul unor colegii, găsim și funcțiile de δημοσώστης, „*salvator al poporului*” (ISM II, 19)³⁷⁵ și κοινο[σώστης], „*salvator al koinon-ului*” (ISM II, 17 și 23)³⁷⁶.

Demnitatea cea mai importantă, menționată adeseori în cetățile membre ale κοινόν-ului vest-pontic, era aceea de ποντάρχης, președinte al Comunității în forma sa de Ἐξάπολις (sec. II p. Chr.) sau Πεντάπολις (prima jumătate a sec. III p. Chr.)³⁷⁷.

T. Flavius Poseidonius, ποντάρχης καὶ ἀρχιερεὺς τῆς Ἐξαπόλεως, fiul lui Phaidros, pontarch, apare într-o inscripție tomitană din vremea lui Hadrian (ISM II, 52, din 130-138 p. Chr.), dovadă că federația elenilor din Pontul Stâng funcționa în această structură în vremea împăratului amintit sau al lui Traian, cel mai devreme³⁷⁸.

³⁶⁹ K. Nawotka, *op. cit.*, p. 94-95, n. 469 și urm. analizează „25 public tituli honorarii of Tomis”.

³⁷⁰ În multe cazuri, magistratura este indicată prin participiul aorist al verbului ἄρχω.

³⁷¹ ISM II, 79, r. 6-7: ...ἐφηβο[ν τῶ]ν προηγούμενων (...efeb din prima clasă).

³⁷² Funcția frecvent menționată în colegii religioase (Θιάσοι): ISM II, 17, 18, 125, 468.

³⁷³ Vezi, mai sus.

³⁷⁴ Unele funcțiuni religioase le vom aminti mai jos, la *culte*; vezi și V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 143-144.

³⁷⁵ Funcția este cunoscută și la Callatis, vezi ISM III, 32, r. 7 și p. 283.

³⁷⁶ Al. Avram, *Ein neues griechisches Wort: κοινοσώστης*, StClS 28-30 (1992-1991), p. 121-123; vezi de asemenea și ISM III, 73 (comentariul).

³⁷⁷ *Supra* nota 212. Adaugă Z. Gocheva, *Organization of the religious and administrative life of the western Pontic Koinon*, în *Studia in honorem Christo M. Danov Univ. Prof. D. Dr. collegae et discipuli dedicaverunt*, Thracia 12, Sofia, 1998, p. 141-146; M. Tatscheva, *Das westpontische Koinon* (2.-3. Jh.), în *Macht und Gesellschaft in den römischen Provinzen Moesia und Thracia*, 2, Sofia, 2004, p. 181-190 (în bulgară, rezumat în germană).

³⁷⁸ D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 253; K. Nawotka, *Klio* 75 (1993), p. 342-350; Al. Avram, ISM III, p. 69, n. 273, 281-282 și p. 430.

La Tomis – „strălucita metropolă și capitală a Pontului Stâng” – „prima magistratură a Comunității Hellenilor” („ἄρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων”- ISM II, 97) este consemnată în mai multe inscripții, fiind cunoscute numele a șapte pontarchi; în câteva rânduri este păstrată pe piatră doar titulatura acestora. Constatăm că unii pontarchi poartă titulatura Comunității, iar alții sunt numiți doar simplii pontarchi³⁷⁹. Ipoteza că aceștia din urmă ar fi pontarchi locali, membrii ai unui consiliu al κοινόν-ului, condus de un πρῶτος ποντάρχης³⁸⁰, a fost respinsă³⁸¹, pe temeiul că titulatura pontarchilor putea fi simplificată sau nu în inscripții³⁸² și a faptului că celelalte κοινά din Orientul roman nu oferă analogii ale unei conduceri colegiale.

Atestarea de curând a unui πρῶτος ποντάρχης la Callatis (ISM III, 99; vezi și 100)³⁸³, pe lângă cel cunoscut la Histria (ISM I, 207)³⁸⁴, vine în sprijinul părerii exprimate mai demult că ne aflăm în acest caz în fața primului pontarch din centrul respectiv în raport cu succesorii săi în această funcție din același oraș³⁸⁵, termenul πρῶτος având aici o semnificație cronologică și nu ierarhică³⁸⁶.

Unii dintre pontarchi dețin și calitatea de ἀρχιερεὺς, mare preot al cultului imperial, fără să putem răspunde definitiv dacă ne aflăm în fața unei demnități de aspect civil și religios deținute de o singură persoană³⁸⁷ sau este vorba de demnități distincte³⁸⁸.

Într-o inscripție din Tomis (ISM II, 188) aflăm că personajul a fost pontarch de două ori („δις γὰρ ἐποντάρχησα”), prilej cu care a dat luptele lui Ares (= jocuri de gladiatori), având în esență grija cultului imperial, principala atribuție a Comunității, fără a fi excluse și aspecte de altă natură³⁸⁹.

Serbările κοινόν-ului se desfășurau la Tomis, dar probabil și în celelalte

³⁷⁹ Pentru lista completă a pontarchilor, vezi G. Mihailov, *Epigraphica* 41 (1972), p. 9-21; M. Musielak, în *Studia Moesiaca*, I (1994), p. 110-115; K. Nawotka, *The western pontic cities. History and political organization*, Amsterdam, 1997, p. 234-236; Al. Avram, ISM III, p. 67-71. Vezi și L. Ruscu, *Families at Histria, Tomis and Callatis: two prosopographical notes*, în *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 910-911.

³⁸⁰ Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS 19 (1975), p. 154-156; G. Mihailov, *op. cit.*, p. 29-33.

³⁸¹ J. Deininger, *Zu einer neuen Hypothese über die Pontarchie im westpontischen Koinon*, ZPE 51 (1983), p. 219-227.

³⁸² M. Musielak, *Πρῶτος ποντάρχης*, *Pontica* 26 (1993), p. 191-195.

³⁸³ Al. Avram, ISM III, p. 69, nota 280 și p. 428-431: T. Aelius Minicius Athanaion, atestat în 172 p. Chr. alături de fiul său, este primul pontarch originar din Callatis, care și-a exercitat funcțiunea, în anii '50 sau '60 ai sec. II p. Chr.; Al. Avram, M. Bărbulescu, M. Ionescu, *À propos des pontarches du Pont Gauche*, *Ancient West&East* 3 (2004), 2, p. 354-364.

³⁸⁴ Inscripția datează din jurul anului 140; vezi și interpretările ulterioare asupra inscripției la Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, *Dacia* NS 51 (2007), p. 103, nr. 207; p. 98-99, nr. 137.

³⁸⁵ D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 230-256.

³⁸⁶ P. Veyne, *BCH* 90 (1966), p. 149-150.

³⁸⁷ D.M. Pippidi, *StCls* 17 (1977), p. 196-198 = *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 178-180.

³⁸⁸ I. Stoian, *Latomus* 24 (1965), p. 85.

³⁸⁹ Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 156-157; Al. Avram, ISM III, p. 70. Vezi și E. Bouley, *Jeux romains dans les provinces balkano-danubiennes du IIe siècle avant J.-C. à la fin du IIIe siècle après J.-C.*, Paris, 2001, p. 131-135; M. Dana, *Culture et mobilité*, p. 121-122.

orașe ale Comunității, din moment ce la Dionysopolis sunt cinstiți „τῆς Πενταπόλεως βουλευταί”, aflați în trecere prin oraș (IGB, I², 15 și 15 bis).

O inscripție din Tomis atestă un βουλευτής τῆς Πενταπόλεως, confirmând existența acestei funcții în cadrul κοινόν-ului vest-pontic³⁹⁰.

Culte

Informații referitoare la cultele cetății le selectăm din domeniul epigrafiei și al reprezentărilor iconografice. Ele permit recunoașterea unor trăsături comune cu ale orașelor pontice vecine, dar și distingerea unor note individuale, tomitane. Între primele notăm atașamentul la cultele tradiționale grecești și romane.

În epoca romană se păstrează mitul lui Tomos, Heros eponim al cetății Tomis³⁹¹.

Apollon continuă să fie adorat într-o ipostază nouă, de ἀγνεύς³⁹², „protector al drumurilor” (ISM II, 116), într-o inscripție pusă la recomandarea unui oracol (κατὰ χρησμόν) pentru împăratul Marcus Aurelius și metropola Tomis. Monumentele sculpturale îl prezintă și în ipostaza de cithared³⁹³; aceeași ipostază – Kitharodos-, dar și altele – Pythios și probabil Ietros și Propylaïos sunt identificate pe monedele tomitane³⁹⁴. Indirect, legat de cultul lui Apollon, amintim de jocurile în cinstea Pythiei, la Smirna, la care Tomisul își trimite un participant (ISM II, 189)³⁹⁵. Între divinitățile olimpiene menționăm și pe Zeus, indicat prin patronimul „fiu al lui Cronos” (Κρονεῖων; ISM II, 197). Mai numeroase sunt atestările pentru divinitatea romană Iupiter cu epitele Optimus Maximus. În această formulă zeul este invocat singur (ISM II, 133-139) sau în asociere cu Iunona Regina (ISM II, 141), Diana Augusta (ISM II, 143) sau în triada capitolină Iupiter – Iunona – Minerva (ISM II, 142); mai notăm o asociere cu Heros (ISM II, 140)³⁹⁶. Divinitatea este reprezentată la Tomis în tipul iconografic clasic, iar într-o dedicație (ISM II, 159) este recunoscută după imaginea acvilei³⁹⁷. Pe un alt monument tomitan, acvila apare pe lângă un personaj feminin, în care am putea recunoaște pe Hera/Iunona.

³⁹⁰ M. Bărbulescu, Dacia NS 51 (2007), p. 139-145.

³⁹¹ Cetatea este numită într-o epigramă funerară din sec. II p. Chr. ἄστυ Τόμοιο” (cf. A. Avram, C. P. Jones, *An actor from Byzantium in a new epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), 126-134 (în special 131-132 și n. 17, 22); adaugă și Al. Avram, *supra*, n. 221: heroon-ul amintit aparține lui Tomos, fondatorul mitic al cetății.

³⁹² Pentru același epitet al divinității, vezi și ISM III, 30 și p. 268 cu bibliografia.

³⁹³ G. Bordenache, *Sculture*, p. 68, nr. 125; Gr. Florescu, *Monuments antiques du Musée Régional de la Dobrogea à Constanța*, Dacia 5-6 (1934-1936), p. 433. Pentru alte reprezentări, vezi Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 109-111.

³⁹⁴ M. Iacob, Peuce SN 1 (14), 2003, p. 289 și urm.; Florina Panait Bîrzescu, *Iconografia lui Apollo pe monedele cetății Tomis*, SCIVA 61 (2010), 1-2, p. 73-88.

³⁹⁵ Vezi și E. Bouley, *op. cit.*, p. 201, n. 66 (cu trimitere la Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1910, 802, nr. 3108, taf. XXI, K 26, K 31), după care Elagabal a creat sau restaurat jocurile Pythiei (Pythia) la Tomis.

³⁹⁶ Em. Doruțiu-Boilă, *O nouă inscripție a lui Q. Trebellius Maximus?*, SCIV 13 (1962), 2, p. 415-419: propune asocierea lui Iupiter-Hercules; vezi totuși A. Aricescu, *Armata*, p. 218, nr. 12 (Heros).

³⁹⁷ Vezi și G. Bordenache, *Sculture*, p. 79, nr. 154. Pentru alte reprezentări plastice ale zeului, vezi Z. Covacef, *op. cit.*, p. 104-105.

Inscripția fragmentară, păstrează, dacă suntem de acord cu editorul³⁹⁸, numele Herei. Cultul *Demetrei*, atestat epigrafic din sec. I a. Chr. (ISM II, 36), deține, în continuare, un loc important. În sec. II p. Chr. este menționat un *arhiereu* și preot al zeiței (ISM II, 59). Pe alte monumente din aceeași perioadă *Demetra* apare alături de *Asclepios* (ISM II, 118) sau de *Pluton* și *Kore* (ISM II, 150). Triada eleusină își află o replică plastică pe o friză de marmură³⁹⁹; imagini ale *Demetrei* și ale lui *Hermes* apar și pe emisiunile monetare tomitane (în mai multe tipuri iconografice)⁴⁰⁰. Ceilalți zei olimpicieni sunt reprezentați într-o măsură mai mică. *Poseidon* este prezent printr-un monument votiv, cu epitetul consacrat în lumea ioniană – *Helikonios* (ISM II, 151) și printr-o reprezentare plastică – singura, de altfel, din orașele vest-pontice-, de sec. III p. Chr.⁴⁰¹. *Hades* și *Ares* sunt menționați în inscripții; numele lor au însă valoare metaforică, primul pentru „moarte” sau „mormânt” (ISM II, 166, 197, 326), al doilea pentru „jocuri de gladiatori” și „gladiator” (ISM II, 188). O accepție legată nu neaparat de divinitate poate avea și *Hestia*: κατεσκεύασεν τὴν Ἑστίαν (ISM II, 132) s-ar putea referi chiar la „vatră”. *Afrodita*, deși nu este menționată epigrafic, este prezentă la Tomis prin nu mai puțin de nouă realizări plastice, oferind cele mai multe dovezi privind adorarea zeiței mai ales în sec. II p. Chr. Reprezentările aparțin tipurilor „*Venus pudica*”, „*Genetrix*” sau „*Anadyomene*”⁴⁰²; Τύχη πόλεως din cuplul *Fortuna* cu *Pontos*, interpretată ca Ἀφροδίτη Ποντίας⁴⁰³, trebuie privită mai degrabă în prima accepție, ca o divinitate de o extremă complexitate⁴⁰⁴. În sfârșit, intensitatea cultului *Venerii* la Tomis este dovedită de mai multe reprezentări ale principalului său acolit – *Eros*, pe care-l întâlnim și în ipostaze funerare⁴⁰⁵.

Dintre celelalte divinități, neolimpiene, reținem *Dioscurii*, *Dionysos*, *Asclepios* și *Nemesis*. Zei ai navigației, *Dioscurii* ocupă un loc preeminent în pantheonul tomitan. Pe fragmentul statuar din tezaurul de sculpturi⁴⁰⁶ sunt adorați ca „fondatori ai cetății” (κτίσται τῆς πόλεως; ISM II, 122)⁴⁰⁷. La rândul lor,

³⁹⁸ Vezi N. Gostar, în *NMESM*, 1964, p. 76 și fig. 6. Ar fi, de altfel, singura inscripție cu numele zeiței la Tomis. Pentru o reprezentare plastică, vezi Z. Covacef, *op. cit.*, p. 107 și n. 44 (fragment cap marmură, sec. I-II p. Chr.).

³⁹⁹ G. Bordenache, *La Triade Eleusina à Tomis*, *StCls* 4 (1962), p. 281-290.

⁴⁰⁰ M. Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidență numismatică*, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 355-371; eadem, *Culte și zeități în Moesia Inferior. 2. Hermes – evidență numismatică*, *Pontica* 35-36 (2002-2003), p. 409-422.

⁴⁰¹ G. Bordenache, *Sculpture*, p. 40-41, nr. 63.

⁴⁰² Z. Covacef, *op. cit.*, p. 119-121; eadem, *O nouă statueta a zeiței Venus descoperită la Tomis*, *Pontica* 39 (2006), p. 339-344.

⁴⁰³ *Tezaurul*, p. 16-24; pentru ultima opinie, vezi G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, *StCls* 6 (1964), p. 167-175.

⁴⁰⁴ M. Alexandrescu-Vianu, *The treasury of sculptures from Tomis. The cult inventory of a temple*, *Dacia NS* 53 (2009), p. 31.

⁴⁰⁵ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 121-122; eadem, *Quelques aspects de l'art funéraire romain à Tomi*, *Pontica* 7 (1974), p. 303-305, fig. 5-7; I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, *Pontica* 5 (1972), p. 257-260 și fig. 6 (sec. IV p. Chr.).

⁴⁰⁶ Vezi *Tezaurul*, p. 90-93, fig. 46-47; pentru alte reprezentări adaugă A. Aricescu, *O nouă reprezentare a Dioscurilor la Tomis*, *SCIVA* 22 (1971), 2, p. 337-339; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 123-124.

⁴⁰⁷ Vezi J. Babelon, *Les Dioscures à Tomis*, în *Mélanges Ch. Picard*, RA, 1949, p. 24-33.

comandanții gărzii civice aduc jertfe „pentru sănătatea orașului”, Mamei zeilor și Dioscurilor (ISM II, 2). Este cunoscută asimilarea lor cu Marii Zei din Samothrake, atestați ca atare la Tomis în perioada autonomă (ISM II, 1) și poate cu divinitățile locale. Apariția imaginii Dioscurilor și pe un element arhitectonic, bogata serie de reprezentări numismatice, întărește ideea existenței unui templu al divinităților protectoare ale navigației la Tomis⁴⁰⁸. Cultul lui *Dionysos* înregistrează o frecvență deosebită la Tomis⁴⁰⁹, asemenea întregii provincii⁴¹⁰. În inscripții zeul este menționat cu epicleze mai puțin obișnuite: καθηγγμῶν („conducătorul”; ISM II, 121), πυρίβορος („scânteietorul”) și ταυρόκερος („cel cu coarne de taur”; ISM II, 120). Cultul este întreținut de mai multe grupuri - θιάσοι, implicate în viața cetății (ISM II, 107); *thiasitii* (numiți βάκχοι) sunt asimilați cu zeul însuși (ISM II, 120)⁴¹¹ și fac o statuie zeului probabil în atelierele locale⁴¹². Complexitatea cultului, cu cele două aspecte ale sale, agrest și mistic, a fost adeseori analizată⁴¹³. Alături de *Dionysos* și *Demetra* nu lipsesc la Tomis și alte divinități de natură agrestă, *Nimfele* și *Artemis*, după cum era cunoscută sărbătoarea *Rosalia* (ISM II, 370)⁴¹⁴. *Asklepios* este prezent în două dedicații împreună cu *Hygeia* (ISM II, 117) și *Demetra* (ISM II, 118). Divinitatea este reprezentată și plastic, singură sau împreună cu celelalte divinități ale sănătății⁴¹⁵. Reținem și o posibilă tratare a lui *Asklepios* la Tomis sub forma lui *Glykon*⁴¹⁶. *Nemesis* apare în mai multe reprezentări plastice: în dublă ipostază într-o *aedicula* (ISM II, 148) și în două statuete ce se înscriu tipului iconografic sub care este adorată zeița la Smirna⁴¹⁷.

⁴⁰⁸ I. Stoian, SCIV 16 (1965), 3, p. 523; M. Iacob, Peuce SN 1 (14), 2003, p. 289-326; Z. Covacef, *Templele Tomisului*, Peuce SN 3-4 (2005-2006), p. 161; M. Oppermann, *Der Dioskurenkult im Östbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen*, în *Antiquitas Istro-Pontica*, Cluj-Napoca, 2010, p. 445-452 și pl. I-III.

⁴⁰⁹ Pe lângă monumentele epigrafice, vezi *Tezaurul*, p. 29-30; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1966, *passim*; G. Bordenache, *Sculture*, nr. 106, 107, 111, 113-116; alte trimiteri în ISM II, p. 147; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 127-131; eadem, Peuce SN 3-4 (2005-2006), p. 163-164.

⁴¹⁰ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 234-266.

⁴¹¹ Asociația este fondată de o femeie, *Paso*, fenomen mai puțin obișnuit; vezi I. Stoian, ISM II, p. 147.

⁴¹² În aceeași inscripție (ISM II, 120) sunt menționate numele a doi meseriași – artiști: (fiul lui) Parmis și Hermogenes.

⁴¹³ D.M. Pippidi, *op. cit.*; Alexandra Ștefan, *Cultul lui Dionysos în cetățile nord și vest-pontice în epocile greacă și romană, în lumina monumentelor epigrafice și figurate* (rezumatul tezei de doctorat), București, 1978. Vezi și R.M. Feraru, *Sărbători Dionysiace în cetățile grecești din Pontul Stâng*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 239-252; M. Alexandrescu Vianu, *Sur les mystères dionysiaques à Tomis*, Dacia NS 51 (2007), p. 221-226; eadem, Dacia NS 53 (2009), p. 31-33 (cu precizări privind epiclezele purtate de divinitate); vezi și L. Ruscu, *Pergamenisches an der westpontischen Küste*, în *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 51-58. Pentru imaginea lui *Dionysos* pe monede, vezi M. Iacob, *op. cit.*, p. 289-326.

⁴¹⁴ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 88, n. 122-127.

⁴¹⁵ *Tezaurul*, p. 42-44; G. Bordenache, *Sculture*, p. 16-18, nr. 6, 7, 9, 10.

⁴¹⁶ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 157-163.

⁴¹⁷ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 165-167 și fig. 11-12; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 144-145; adaugă un mic basorelief al zeiței pentru care vezi Z. Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanța*, Pontica 5 (1972), p. 519, nr. 5.

Numărul reprezentărilor zeiței la Tomis permite ipoteza existenței aici a unui *nemeseion*⁴¹⁸.

Dintre eroi, *Heracles* este prezent pe mai mult de zece reliefuri și statui⁴¹⁹. S-a propus chiar prezența la Tomis a unui templu: două coloane pe care sunt sculptate scene din muncile lui Hercule nu ar fi putut proveni decât de la un templu închinat eroului⁴²⁰.

Dintre *divinitățile orientale*, se pare că cele egiptene au făcut la Tomis obiectul unei adorații mai statornice. Menționate încă din sec. I a. Chr., popularitatea lor avea să crească în secolele următoare. În timpul lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius prestigiul lor trebuie să fi sporit prin existența acelui οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων. Pătrunderea lor (și în special a lui *Sarapis*) pare să se fi petrecut în afara oricărei propagande oficiale și numai datorită circulației oamenilor și schimbului de bunuri⁴²¹. În epigrafe zeii egipteni sunt menționați în grup – *Sarapis, Isis, Anubis*, cărora le sunt asociați „toți zeii” (οἱ θεοὶ πάντες; ISM II, 154)⁴²²; un monument votiv este pus pentru „marele zeu *Sarapis*” și „zeii cinstiți împreună cu el în același templu” (οἱ σύνναοι θεοί; ISM II, 153)⁴²³; o inscripție din sec. I p. Chr. menționează un preot al lui *Sarapis* și *Isis* (ISM II, 37). Legat numai de cultul Isidei, cunoaștem sărbătoarea zeiței - χαρμόσυνα (ISM II, 7) și ceremoniile conținute în *navigium Isidis*; aflăm o confrerie de credincioși proprii - ἱεροναῦται-, cu un „părinte al *pastophorilor*” (πατήρ τῶν παστοφόρων) și un președinte (προστάτων τοῦ κοινοῦ, (?) sau, mai curând, τοῦ οἴκου; ISM II, 98). Aceleași divinități egiptene sunt reprezentate și plastic: *Sarapis* apare singur⁴²⁴ sau însoțit de *Isis* și *Harpocrate*⁴²⁵. *Isis* este reprezentată în două busturi, unul din epoca Flavilor⁴²⁶, al doilea, spre mijlocul sec. III p. Chr. (240-250 p. Chr.), apropiat de portretul Sabiniei *Tranquillina*⁴²⁷. Imaginea lui *Osiris* o aflăm pe un altar votiv din sec. II p. Chr.⁴²⁸.

⁴¹⁸ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 144.

⁴¹⁹ D.M. Pippidi, *Studii, passim*; Z. Covacef, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, Pontica 8 (1975), p. 391-428; Chr. Știrbulescu, *Il culto d'Ercole nella provincia Moesia Inferiore. I bassorilievi votivi*, în *Antiquitas Istro-Pontica*, Cluj-Napoca, 2010, p. 463-489 și pl. I-III.

⁴²⁰ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 148; eadem, *Peuce* SN 3-4 (2005-2006), p. 167-168.

⁴²¹ Vezi și D.M. Pippidi, *Cu privire la răspândirea cultelor egiptene în Scitia Mică, în Studii*, p. 60-82.

⁴²² Aceleași divinități sunt amintite într-o dedicație recent descoperită la Tomis cu epiclezele: *Serapis* - κύριος, θεὸς μέγας, *Isis* - μυριονίμα, *Anubis* și θεοὶ σύνναοι ἐπήκοοι (a doua jumătate a sec. II p. Chr.), vezi M. Bărbulescu, A. Câteia, *Inscripții inedite din Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 209-215 și fig. 5.

⁴²³ Vezi și SIRIS, 708; adaugă, Al. Avram, *Une inscription de Tomis redécouverte à Caen*, în *Studia historiae et religionis Daco-Romanae*, București, 2006, p. 277-283.

⁴²⁴ G. Bordenache, *Sculture*, cat. 165, 168.

⁴²⁵ *Ibidem*, cat. 171, basorelief, dar cu proveniență probabilă Tomis.

⁴²⁶ *Ibidem*, cat. 170.

⁴²⁷ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 175-176.

⁴²⁸ Eadem, *Sculture*, cat. 172.

În afara cultelor egiptene se fac remarcate la Tomis altele, din Asia Mică și Siria. De o vechime mai mare⁴²⁹ și de cele mai multe reprezentări beneficiază *Cybele*. Numele zeiței (Μήτηρ Θεῶν) este menționat în decretul pentru garda orașului (ISM II, 2) și pe mai multe dedicații din secolele II și III p. Chr. (ISM II, 72, 146)⁴³⁰. În timpul lui Septimius Severus funcționa la Tomis și un *thiasos* al Cybelei (ISM II, 83); între magistrații cu sarcini speciale reținem *archidendrophoroi*⁴³¹, o mamă a dendrophorilor (μήτηρ δεινδοφόρων) și o *archirabdouchisa* (funcție redată aici printr-un participiu verbal). Închinătorii unui colegiu, foarte probabil ai Cybelei (ISM II, 160)⁴³² sunt numiți în această inscripție găsită nu departe de Constanța⁴³³, *sacrați dumi*⁴³⁴: *Aur(elius) Valeria[nu]s pater dumi* și *Fl(avia) Nona, mater dumi* au dedicat monumentul închinătorilor colegiului (*sacrați dumi*), prin îngrijirea stegarului „*vixillarius*”, *Dionusius*. Cel mai târziu monument este consacrat zeiței de Aurelius Firminianus, *dux limitis provinciae Scythiae* între 293-305 p. Chr. (ISM II, 144)⁴³⁵. Pe monumentele sculpturale zeița este reprezentată singură, cu Attis⁴³⁶ sau înconjurată de choribanți. Unitatea tipologică și stilistică a reprezentărilor a condus la ipoteza existenței unui centru de producție (atelier) ce ar fi putut exista la Tomis⁴³⁷.

Cultul zeului-șarpe *Glykon*, ipostază a lui *Asclepios*, instituit de *Alexandros* din *Abonuteichos*, este documentat la Tomis printr-o piesă sculpturală considerată unicat prin maniera artistică și mai ales iconografică⁴³⁸.

Forma sincritică a lui *Iupiter* cu *Baal* din *Doliche* este *Iupiter Dolichenus*. Ajuns la Tomis prin negustori și soldați sirieni, cultul beneficiază de un colegiu de preoți (ISM II, 292) și statuete votive (ISM II, 158)⁴³⁹.

⁴²⁹ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 228 și 292. Asupra divinității vezi și R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, București, 1998, p. 43-90.

⁴³⁰ În ISM II, 146 este numită: [Μήτηρ] ἐπήκοος καὶ [πάν]των δέσπο[ινα].

⁴³¹ Vezi și ISM II, 119.

⁴³² R. Vulpe, *Akten des IV. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 111 sq.; D.M. Pippidi, *Note de lectură*, StCls 9 (1967), p. 226-228 presupunea că este vorba de zeița iraniană *Anaitis*.

⁴³³ În localitatea M. Kogălniceanu (nu excludem ca altarul să fi ajuns aici din Tomis). Din aceeași localitate provine un alt altar votiv pus drept prinos (εὐχαριστήριον) „Μητρί Θεῶν”, vezi M. Bărbulescu, A. Câteia, W. Wisosenschi, *Piese epigrafice și sculpturale din teritoriul rural, Pontica* 42 (2009), p. 410-414, nr. 1.

⁴³⁴ *Sacrați*, desigur, sinonim cu *consacrani*, *cultores*, iar *dumus*/δοῦμος este întâlnit în câteva epigrafe din spațiul cultural traco-phryian, unde a căpătat sensul de „colegiu”.

⁴³⁵ ISM II, 144: *Mater deum magna*; ISM II, 145: *Mater deorum*.

⁴³⁶ G. Bordenache, *Sculture*, cat. 56 = ISM II, 453; vezi și ISM II, 119.

⁴³⁷ Z. Covacef, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 374-375; eadem, *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube*, în *Eight International Congress of Thracology, II, Thrace and the Aegean*, Sofia, 2002, p. 823-831; vezi acum, M. Nenninger, *Der Kult der Kybele in der römischen Provinz Moesia Inferior, in Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes*, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 199-212.

⁴³⁸ Tezaurul, p. 109-111; G. Bordenache, StCls 6 (1964), p. 157-163; eadem, *Ancona su due sculture del deposito di Constanța. Glykon, la Tyche di Tomis*, StCls 12 (1970), p. 135-136; M. Irimia, *Statuia lui Glykon la Tomis (Glykonis Statue at Tomis)*, în *Preda's International Magazine, Art. Antiques. Archaeology*, 1 (2005), 2, p. 88-105.

⁴³⁹ Proveniența din Tomis a piesei este nesigură, vezi ISM V, 109.

La Tomis este adorată și Θέα Συρία de către Sosippos al lui Callicrates din Sidon⁴⁴⁰.

Divinitate persană, *Mithras*, este atestat aici din prima jumătate a sec. III p. Chr. și în sec. IV p. Chr. Se cunosc monumente mithriace cu inscripții (ISM II 454 și 147) și reliefuri cu scena consacrată a sacrificiului⁴⁴¹.

Între zeii care ilustrează o tradiție religioasă locală cel mai bine reprezentat este zeul-cavaler cunoscut sub numele de *Cavalerul Trac* (Ἡρώς sau Ἡρών). Divinitatea capătă un caracter complex – zeu funerar, dar și mare zeu în sincretism cu alți zei greci sau romani⁴⁴². Între materialele epigrafice⁴⁴³ înregistrăm o dedicație din perioada Severilor pusă de un *thiasos* (ISM II, 125)⁴⁴⁴. Numele este însoțit de epitete care exprimă ipostazele multiple în care divinitatea era adorată: *Manimazos* (ISM II, 126) sau *Manibazos* (ISM II, 127), *Irsaios*⁴⁴⁵, *Domnus* (ISM II, 129, inscripție pusă de o confraternitate a romanilor)⁴⁴⁶, *Invictus et Sacer* (ISM II, 130), Κατοικάδιος (deformare pentru κατοικίδιος, „casnic”, ISM II, 131), Ἐπιφανής (ISM II, 455). Este cunoscut sincretismul Eroului cu Dioscurii (poate prin sincretismul cu Cybela sau Cabirii)⁴⁴⁷, cu Cybela⁴⁴⁸ sau cu Dionysos⁴⁴⁹. Iconografia⁴⁵⁰ Cavalerului Trac este bine ilustrată de monumentele sculpturale, cu atribute care definesc calitatea votivă sau funerară a reprezentărilor⁴⁵¹.

La Tomis întâlnim deopotrivă monumente închinat *Cavalerilor Danubieni*, religie în care se observă combinarea unor credințe locale cu elemente din alte

⁴⁴⁰ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 166-168, nr. 5, fig. 5.

⁴⁴¹ *Tezaurul*, p. 102-103, fig. 53; G. Bordenache, *Sculpture*, cat. 182 (Tomis?); M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, 1960, p. 263-264, nr. 2297-2302; V. Bottez, *Quelques aspects du culte mithriaque en Mésie Inferieure*, *Dacia* NS 50 (2006), p. 285-296; asupra zeității vezi, R. Turcan, *op. cit.*, p. 224-280; I. Moga, *Mithra în Asia Mică și în lumea romană*, *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 253-273; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 165-166.

⁴⁴² D.M. Pippidi, *Studii*, p. 219-224; N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii, IV. Moesia Inferior (Rumanian Section) and Dacia*, (CCET), Leiden, 1979, *passim*; M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweissbach, 2006, *passim* (cu un comentariu complet asupra descoperirilor și semnificației acestora).

⁴⁴³ Documentele epigrafice sunt din sec. I p. Chr. până în sec. III p. Chr. (inclusiv).

⁴⁴⁴ Interesul inscripției constă și în faptul că sunt menționate mai multe funcții în cadrul colegiului; de asemenea, de reținut în catalog amestecul de nume grecești, romane și băștinașe.

⁴⁴⁵ Piesa a fost descoperită în apropiere de Constanța, la Oituz, vezi Cr. Matei, *Heros Irsaios*, *Thraco-Dacia* 9 (1988), 1-2, p. 219-223.

⁴⁴⁶ În realitate o serie de orientali romanizați, vezi și D.M. Pippidi, *Studii*, p. 292.

⁴⁴⁷ ISM II, 126 și p. 157; vezi și Z. Gočeva, *Le culte du Cavalier Thrace dans le contexte de la région est-méditerranéenne*, în *Eight International Congress of Thracology*, vol. II, Sofia, 2002, p. 769-794.

⁴⁴⁸ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 163; N. Hampartumian, *CCET* IV, nr. 35 și 37 (Tomis).

⁴⁴⁹ *Tezaurul*, p. 32-37; ISM II, 121.

⁴⁵⁰ *Tezaurul*, p. 94-103, nr. 18-21; C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1967, *passim*; G. Bordenache, *Sculpture*, cat. 206-209; N. Hampartumian, *CCET*, IV, *passim*; M. Oppermann, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁵¹ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 169-177; eadem, *Peuce* SN 3-4 (2005-2006), p. 168 (templul Eroului – Cavaler Trac).

culte, în reprezentări încadrate în clasele B și C de redare a divinităților⁴⁵².

Înainte de a trece mai departe suntem datori să menționăm descoperirea la Tomis, în 1962, a unui tezaur de 24 piese sculpturale⁴⁵³, statui, statuete, o *aedicula*, reliefuri votive și un altar de mici dimensiuni. Reprezentările aparțin atât pantheonului greco-roman (Hecate⁴⁵⁴, Selene, Nemesis, Tyche, Charites, Dionysos, Asclepios, Dioscurii, Hermes), cât și celui oriental (Cybele, Isis, Glykon, Mithras) și local (Cavalerul Trac). O singură piesă din tezaur poate fi încadrată după stilul mai arhaic la sfârșitul perioadei elenistice sau poate mai probabil începutul celei romane (sec. I p. Chr.); câteva monumente aparțin sec. II p. Chr. Datarea pentru majoritatea exemplarelor este limitată în prima jumătate a sec. III a. Chr.⁴⁵⁵ Îngroparea pieselor efectuată cu scop religios a fost determinată de evenimente istorice importante: fie că ne gândim la atacurile carpo-gotice de la mijlocul sec. III p. Chr. (din care este de reținut asediul Tomisului din 269 p. Chr.), fie că avem în vedere un moment de accentuare a luptelor dintre păgânism și creștinismul în accensiune⁴⁵⁶.

Tabloul divinităților adorate la Tomis este întregit de reprezentările pe monede⁴⁵⁷, de bronzurile figurate⁴⁵⁸, de opaițe⁴⁵⁹, statuete ceramice sau chiar vase de sticlă, găsite în cea mai mare parte în complexe funerare⁴⁶⁰.

Între ultimele nu trebuie să-i uităm pe *Dii Manes*, invocați adeseori la Tomis, ca pretutindeni în lumea romană, pe monumente funerare cu o bogată simbolistică⁴⁶¹, ilustrativă pentru credința în lumea umbrelor.

⁴⁵² D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum*, I, Leiden, 1969, nr. 93-96; idem, *Unele aspecte iconografice ale reliefurilor Cavalerilor Danubieni în Scythia Minor*, Pontica 5 (1972), p. 503-511; adaugă și C. Iconomu, C. Chiriac, *Contribuții la iconografia Cavalerilor Danubieni în Dobrogea*, ArhMold, 25 (2003), p. 54-58; o altă propunere pentru tipologia și cronologia monumentelor, inclusiv a celor din Moesia Inferior, la S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005, p. 208-216.

⁴⁵³ Vezi *Tezaurul*, *passim*; G. Bordenache, StCls 6 (1964), p. 155-178; eadem, *Il deposito di sculture votive di Tomis*, Eirene 4 (1965), p. 67-69; M. Alexandrescu-Vianu, Dacia NS 53 (2009), p. 27-46.

⁴⁵⁴ Tezaurul în ansamblul său ilustrează deplin cultele practicate la Tomis între care multe legate de mistere, cum arată numeroasele reprezentări ale Hecatei, dar și alte monumente din tezaur (vezi în acest sens M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*). Hecate, plasată în galeria zeilor salvatori (σωτῆρα Ἑκάτη), se bucură de un cult în care se distinge o ierarhie sacerdotală, vezi M. Bărbulescu, A. Câteia, *Pater nomimos în cultul Hecatei la Tomis*, Pontica 40 (2007), p. 245-253.

⁴⁵⁵ *Tezaurul*, p. 123; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 28 (*Hekataion* 1) și p. 46; D.M. Pippidi, *Studii*, p. 303-307 are în vedere și începutul sec. IV p. Chr.

⁴⁵⁶ Ambele ipoteze sunt luate în considerație în *Tezaurul*, p. 122-123; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 307 consideră mai plauzibilă ipoteza „că ne găsim înaintea unui episod caracteristic de război religios”, piesele fiind adăpostite de furia „adversarilor creștini sau a autorităților imperiale”.

⁴⁵⁷ Vezi mai sus, n. 400.

⁴⁵⁸ M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966.

⁴⁵⁹ C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța 1967.

⁴⁶⁰ C. Chera, V. Lungu, *Importuri de vase de sticlă suflate în tipar descoperite în necropolele Tomisului*, Pontica 25 (1992), p. 273-280; C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV p. Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217-236.

⁴⁶¹ Vezi S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004 (cu bibliografia).

Stratigrafie și urbanism

Perioada secolelor I-III p. Chr. este documentată stratigrafic prin trei niveluri arheologice⁴⁶²:

- N VI, sesizabil pe mici porțiuni, datat cu probabilitate în sec. I-II p. Chr. El apare ca un nivel de călcare puternic incendiat; incendiul, constatat în câteva puncte, reprezintă dovada unei distrugerii violente în sec. II p. Chr.;

- N V, mai greu sesizabil, aparține după ceramică secolelor II-III p. Chr.; el nu este marcat de vreun incendiu sau alte urme deosebite;

- N IV se caracterizează printr-un strat gros de incendiu; este cel mai gros strat de incendiu din epoca romană și indică o distrugere violentă, petrecută în a doua jumătate a sec. III p. Chr. Ceramica de pe acest nivel aparține sec. III p. Chr., cu unele elemente ce anunță secolul următor.

Zonele cercetate arheologic păstrează slabe dovezi de urbanism. Într-un sondaj executat în Piața Ovidiu se constată o locuire intensă în sec. II p. Chr., suprapusă în sec. IV p. Chr. de un edificiu⁴⁶³. Săpături de dată relativ recentă (1989), situate într-un spațiu apropiat, la NE de zona amintită au dat, sub ruinele unei basilici de mari dimensiuni, de ziduri fragmentare, care închid o suprafață de plan elipsoidal. Poziția zidurilor indică existența unei arene cu lungimea de 55-60 m și lățimea de 30-35 m, având în exterior mici încăperi utilizate în timpul luptelor cu animale⁴⁶⁴. Din acest perimetru au fost recuperate mai multe bănci de calcar, dislocate din antichitate⁴⁶⁵.

Punem în legătură urmele descoperite cu inscripțiile de sec. II-III p. Chr. care menționează organizarea la Tomis a spectacolelor de gladiatori (*ISM* II, 96, 188, 288, 341, 342, 343, 344, 206) și a luptelor de fiare (*ISM* II, 96, 341), al căror loc de desfășurare era amfiteatrul. Un teatru era atestat încă din perioada autonomă (*ISM* II, 4)⁴⁶⁶; acum aflăm de existența unui colegiu al actorilor (Θυμελική σύνοδος)⁴⁶⁷, activ la marile serbări anuale (*ISM* II, 70).

Documentele epigrafice și numismatice menționează și alte importante construcții: zid de incintă, temple, trofee și arcuri de triumf.

Dezvoltarea orașului la sfârșitul sec. I și în sec. II p. Chr. a impus lărgirea suprafeței locuite și construirea unui nou zid de apărare. Traseul exact al acestui

⁴⁶² A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 11-13, pl. I; Gh. Papuc (responsabil), CCA, Campania 2001, p. 108, Constanța, punct str. Arhiepiscopiei nr. 23, tot trei niveluri arheologice: N 7-8 (sec. I a. Chr. – I p. Chr.), N 9 (sec. II - III p. Chr.); un nivel de locuire romană timpuriu, dar puternic deranjat de construcții moderne a fost surprins tot în zona peninsulară a Tomisului; vezi și CCA, Campania 2006, p. 132, Constanța, punct str. Brâncoveanu.

⁴⁶³ Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale* 4 (1957), p. 88-94.

⁴⁶⁴ Vezi și A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récents dans le périmètre de la cité de Tomi*, Études byzantines et post-byzantines, II (1991), p. 35-36 (săpături efectuate de Tr. Cliaș și Gh. Papuc; inedite); E. Bouley, *op. cit.*, p. 125 include această construcție în categoria teatrului mixt (teatru/amfiteatru), cum sunt cele de la Dyrrachium, Marcianopolis și Diocletianopolis.

⁴⁶⁵ Una din bănci păstrează un basorelief pe latura frontală și o inscripție fragmentară.

⁴⁶⁶ Vezi mai sus, n. 164.

⁴⁶⁷ I. Stoian, *Tomitana*, p. 176-177; dintr-o epigramă funerară aflăm de un bizantin Euelpistos, fiul lui Sosos, stabilit la Tomis, apreciat ca bun recitator și cântăreț; vezi Al. Avram, C. P. Jones, *op. cit.* (*supra* n. 391).

zid nu este cunoscut. După cât se pare el unea falezile de Est (de lângă Biserica Greacă) și de Vest (lângă vechea clădire a Tribunalului)⁴⁶⁸, apărând orașul dinspre uscat. Pe faleza de Vest se mai văd resturile unui turn care pare să fi fost reutilizat cu alte scopuri mai târziu⁴⁶⁹. Suprafața apărută este dublă față de cea a orașului elenistic. Din două documente epigrafice (*ISM* II, 21 și 22) aflăm de lucrări de reparații sau completare a zidului de incintă, plasate în a doua jumătate a sec. II p. Chr. (poate chiar în vremea lui Marcus Aurelius) sau în sec. III p. Chr.⁴⁷⁰.

Ținând cont de bogata viață spirituală a cetății, numărul lăcașurilor de cult trebuie să fi fost mare. Templele din cetate apar reprezentate pe monede de la Tiberius, Nero, Titus, Domitian, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Elegabal, Severus Alexander și Maximin. Pe monede de la Traian și din dinastia Severilor apar reprezentate trofee, iar pe cele de la Maximin și Maximus – arcuri de triumf. Numeroase fragmente arhitectonice, din marmură și calcar între care semnalăm și câteva capiteli⁴⁷¹ dau măsura vieții urbane la Tomis. Mai multe arhitrave conțin dedicații către Traian (*ISM* II, 40, 41, 43, 44, 45), Antoninus Pius și Marcus Aurelius (*ISM* II, 55), Septimius Severus și familia imperială (*ISM* II, 84)⁴⁷². De altfel, este recunoscută monumentalitatea orașului în epoca Severilor, justificând titlul de λαμπροτάτη μητρόπολις καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμις purtat în prima jumătate a sec. III (*ISM* II, 92, 96, 97, 105). Este posibil ca două dintre construcțiile de certă valoare publică, *lentiaron* și edificiul cu mozaic, bine documentate pentru secolele IV-VI p. Chr., să-și fi început construirea și funcționalitatea încă din sec. III p. Chr.⁴⁷³

Un edificiu public important cu fațadă de marmură era plasat tot în partea de Vest a portului antic. Identificat, pe rând, cu un templu sau atelier de prelucrare a marmurei, monumentul respectiv a fost datat (pe baza tipului arhitectonic recunoscut în piesele de marmură) în a doua jumătate a sec. II – începutul sec. III p. Chr.⁴⁷⁴

Dintr-un document epigrafic aflăm despre existența la Tomis a unui *heroon*

⁴⁶⁸ Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie*, Constanța, 2005, p. 51; idem, CCA, Campania 2000, p. 71: urmele zidului identificate pe locul actualului hotel BTT; traseul unea faleza portului modern și Poarta II.

⁴⁶⁹ N. Toma, *Tomis-Kustendje-Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie, 1 (2010), p. 60-61 și fig. 1 și 4.

⁴⁷⁰ A. Aricescu, *Armata*, p. 155-156; vezi și *supra* notele 250 și 251.

⁴⁷¹ G. Bordenache, *Attività edilizia a Tomi nell'II secolo dell'e.n.*, *Dacia* NS 4 (1960), p. 255-272; vezi, N. Toma, *Capituli corintice romane de la Tomis. Grupul de capituli „servilene”*, *Peuce* SN 2 (2004), p. 73-94; eadem, *Eine Gruppe von Pilasterkapitellen korinthischer Ordnung aus Tomis*, *Dacia* NS 53 (2009), p. 113-129; capitulurile, realizate din marmură de import, aparținând unei categorii cu origini microasiatice și cu analogii în spațiul vest-pontic, se încadrează cronologic în a doua jumătate a sec. II p. Chr.

⁴⁷² Ultima este o dedicație pe o placă de marmură păstrată fragmentar; vezi M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 30 (1997), p. 170-174.

⁴⁷³ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27, n. 172; idem, *La Dobroudja*, p. 33; vezi la noi, mai departe, etapa IV.

⁴⁷⁴ N. Toma, *Caiete ARA, Arhitectură. Restaurare. Arheologie*, 1 (2010), p. 63-68 și fig. 5-7 (desemnat aici prin „edificiu cu scară”). Identificarea lui cu un posibil *nymphaeum* rămâne doar ipotetică; vezi *tot acolo*, p. 66, n. 55.

cu portic (*duplex* sau *bifrons*) sau o eventuală *stoa*(?)⁴⁷⁵. Resturi de pavaje sub nivelul străzilor romane târzii fac dovada amenajării unui sistem stradal⁴⁷⁶. Dintre locuințele civile, documentate de fragmente de ziduri de piatră amintim un ansamblu constructiv cu două faze de locuire din prima jumătate a sec. II p. Chr.⁴⁷⁷

Sub raport economic, activitatea comercială se arată a fi ocupația de bază a tomitanilor. Numărul orașelor cu care Tomis ajunge să întrețină relații comerciale este mare: pe lângă contactele normale cu cetățile grecești învecinate, la Tomis apar menționați o serie de străini proveniți din orașele din Marea Neagră, din Grecia, Asia Mică (mai ales ca urmare a importanței liniei maritime Nicomedia-Tomis) și din Egipt⁴⁷⁸. Acestora li se adaugă relații cu orașele din provinciile dunărene și din Italia. Activitatea comercială tomitană, controlată de oficialitățile romane, o depășește pe cea a Histriei. Un indiciu îl reprezintă importurile de ceramică la Tomis. Apariția primelor importuri occidentale are loc încă din sec. I p. Chr.⁴⁷⁹. Nu lipsesc importurile orientale care, împreună cu producția locală, vor crea în a doua jumătate a sec. II p. Chr. și prima jumătate a sec. III p. Chr. o cultură materială unitară, caracteristică întregului teritoriu dobrogean. Ceramica din a doua jumătate a sec. III p. Chr. pare să ateste o recrudescență a influenței orientale⁴⁸⁰. Produsele de sticlă⁴⁸¹ urmează liniile principale ale comerțului tomitan constatate și în ceramică: componenta greco-orientală pe toată perioada Principatului, căreia i se adaugă în sec. II-III p. Chr. un important aport occidental.

Preocupările comerciale ale capitalei sunt reflectate și în teritoriu⁴⁸².

Tomis, conform statutului său juridic de oraș liber, a avut o posesiune efectivă asupra propriului teritoriu, de aceea nu putem vorbi de o delimitare între teritoriul propriu-zis și *regio*⁴⁸³. Mărirea teritoriului tomitan trebuie să fi fost considerabilă, dacă ținem seama de însemnătatea orașului în epoca romană și de întinderea teritoriilor cetăților vecine, Histria și Callatis. În absența unor pietre de hotar, calculele rămân aproximative. Dacă limita nordică se plasa pe linia

⁴⁷⁵ Al. Avram, *supra* (n. 221).

⁴⁷⁶ CCA, Campania 2001, p. 108-109; Campania 2006, p. 132.

⁴⁷⁷ CCA, Campania 2006, p. 132.

⁴⁷⁸ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 121, n. 119; vezi și *supra*, n. 344 și n. 356; O. Bounegru, *Le Pont Gauche et Rome: traditions hellénistiques et modèles commerciaux romains*, *Classica et Christiana* 2 (2007), p. 50-58; idem, *Armateurs et marchands de Nicomédie dans la Méditerranée à l'époque romaine*, *Classica et Christiana* 5/2 (2010), p. 291-292.

⁴⁷⁹ M. Bucovală, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, *Pontice* 2 (1969), p. 297-332; vezi și Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 125, n. 165-166; vezi mai departe pentru importurile orientale, O. Bounegru, *Kleinasiatische und östliche keramische Importfunde aus Histria und Tomis (1.-3. Jh.n.Chr.)*, *MBAH* XII/2 (1993), 33 f.f.; idem, *Varia Cretaria Pergamena*, în *Economie și societate...*, p. 227-238.

⁴⁸⁰ Situație explicabilă prin afirmarea în zonă a autorității crescânde a Bizanțului; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 125 și n. 168.

⁴⁸¹ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968; V. Lungu, C. Chera, *Pontica* 25 (1992), p. 273-280.

⁴⁸² Pentru descoperiri, vezi Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 126-128.

⁴⁸³ M. Bărbulescu, *Viața rurală*, în special p. 47-61 și 151-158; Al. Suceveanu, *Contribuții la cunoașterea satului dobrogean din epoca romană*, *SCIVA* 52-53 (2001-2002), p. 157-172.

Casimcea și pe malul de nord al lacului Tașaul, cea de sud poate să fi ajuns până la lacul Techirghiol; în interior, traseul rămâne ipotetic.

Prezența elementelor romane în teritoriul tomitan încă din a doua jumătate a sec. I p. Chr. a dus de timpuriu la apariția unor *praedia* și apoi a unor *vici*. Din cele câteva toponime păstrate, lăsând de o parte *vicus Celeris*, care se localizează mai degrabă în teritoriul histrian, alți *vici* atestați aici în sec. II-III p. Chr. sunt: *v. Clementianensis*, *v. Narcissiani*, *v. Sc[apt]ia*, *v. Turris Muca(...)*. Pentru cei mai mulți propunerile de localizare rămân ipotetice.

Deoarece nu avem dovezi de împărțire a teritoriului pe triburi (*phylai*), a unor obști indigene sau a unor conducători care să stea în fruntea formațiunilor de tip neroman (*principes locorum*)⁴⁸⁴, credem că romanizarea mai intensă a dus la organizarea mai unitară a teritoriului tomitan. Prezența aproape pretutindeni a elementelor indigene și mărturiile epigrafice privind populația greacă, în special pe litoral (κώμη Ἀπολλωνίου)⁴⁸⁵ și în alte locuri, nu exclud păstrarea și a formelor tradiționale de organizare.

Etapă a IV-a: sfârșitul sec. III-sec. VI (VII) p. Chr.

Odată cu instaurarea Dominatului de către împăratul Diocletian se produc schimbări în administrația provinciilor. Despărțită de Moesia Inferior, Dobrogea va fi transformată în provincie independentă sub numele de Scythia (Minor). Și în noua structură Tomis va fi capitala provinciei. Aici își avea sediul guvernatorul provinciei (*praeses*). Este foarte probabil că acum încetează comunitatea orașelor pontice⁴⁸⁶. Încă de la începutul domniei lui Diocletian, în 284 p. Chr., „sfatul și poporul tomitanilor” dedică o inscripție împăratului „prea iubit de zei” (Θεοφιλέστατος, ISM II, 111). Inscripția poate să fi fost ocazionată de urcarea pe tron a împăratului sau de fixarea la Tomis a capitalei provinciei⁴⁸⁷. Și într-un caz și în celălalt tomitanii înțeleg să-și manifeste loialitatea față de împărat. Politica defensivă a imperiului impune lucrări speciale. Din ordinul împăraților Diocletian și Maximian și prin grija comandantului militar al provinciei (*dux limitis Scythici*), C. Aurelius Firminianus⁴⁸⁸, tomitanii construiesc porțile sau o poartă a cetății de reședință (a guvernatorului, IGLR, 3 = ISM II, 155)⁴⁸⁹. Același Firminianus, *vir perfectissimus, dux limitis provinciae Scythiae*, este menționat pe un

⁴⁸⁴ Vezi totuși părerea exprimată de Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 52 și n. 251 în legătură cu CIL III 772 (= ISM II, 183), inscripție considerată a proveni de la Techirghiol; asupra probabilei proveniențe a epigrafei de la Seimeni, vezi bibliografia la Em. Doruțiu-Boilă, ISM V, 4.

⁴⁸⁵ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 168-170, nr. 6, fig. 6; Al. Suceveanu, *SCIIVA* 52-53 (2001-2002), p. 167-171.

⁴⁸⁶ I. Barnea, *DID*, II, p. 370, n. 6.

⁴⁸⁷ Em. Popescu, comentariu la IGLR, 1.

⁴⁸⁸ Considerat de Em. Popescu, IGLR, p. 37 poate primul *dux* după înființarea provinciei de către Diocletian; A. Aricescu, *Armata*, p. 125, stabilește activitatea lui Aurelius Firminianus între 284-286 p. Chr.; Al. Barnea, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh. in Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Simposions für Byzantinische Sigillographie*, 2005, p. 6 are în vedere intervalul 285-305 p. Chr.

⁴⁸⁹ Em. Popescu, IGLR, 3 și p. 38 întregeste inscripția *porta[s] sive -m civita[ti] praesida[li] sive-ariae]* (285-292 p. Chr.). Vezi și Al. Barnea în *La Dobroudja romaine*, p. 195.

monument votiv din 293-305 p. Chr. închinat „marii mame a zeilor” pentru sănătatea împăraților (*Augusti*) și a caesarilor (*Caesares*)⁴⁹⁰. Probabil că tot Firminianus⁴⁹¹ sau un patron al orașului⁴⁹² este personajul căruia i se dedică o statuie pentru că „a ușurat sarcinile grele ale *curiilor* din Scythia⁴⁹³ și le-a făcut posibilă o viață frumoasă și sigură” (*IGLR*, 4 = *ISM* II, 113). Din politica defensivă face parte și acțiunea de refacere a drumurilor. Sunt cunoscuți stâlpi miliari din perioada Tetrarhiei pe principalele căi rutiere din provincie⁴⁹⁴, inclusiv de pe cea a litoralului, de exemplu la Corbu, pe drumul spre Histria (*IGLR*, 82)⁴⁹⁵.

De numele lui Diocletian se leagă persecuțiile anticreștine din anii 303-304 p. Chr. Textele martirologilor localizează la Tomis un mare număr de martiri⁴⁹⁶.

Continuând și dezvoltând sistemul de reforme al lui Diocletian, Constantin cel Mare a păstrat provincia Scythia în dioceza Thraciei; Tomis este mai departe capitala provinciei. Este posibil ca de atunci să dateze unele porțiuni ale zidului de incintă și clădiri de interes public situate de-a lungul falezei. Drumurile din apropierea Tomisului sunt reparate tot acum: o dovedește un miliar de la Tomis, datat între 323-337 p. Chr. (*IGLR*, 6)⁴⁹⁷. Invaziile goților care se pare că în 331-332 p. Chr. au trecut și prin Scythia Minor⁴⁹⁸, nu au atins Tomisul. De numele lui Constantius II (337-361 p. Chr.) se leagă toponimul Constanti(an)a, dat zonei din apropierea Tomisului construite sau refăcute de acest împărat⁴⁹⁹. Odată cu sfârșitul domniei lui Constantius II se încheie și perioada înfloritoare pe care o cunoscuse Tomisul și Scythia Minor în urma reformelor din prima jumătate a sec. IV p. Chr.

În timpul lui Iulian Apostatul se reia acțiunea de refacere a drumului litoralului (*IGLR*, 82 b). Incursiunile goților în dioceza Thraciei determină, în 367-369 p. Chr., expediții împotriva lor, conduse chiar de împăratul Valens⁵⁰⁰. Oratorul Themistios, care l-a însoțit pe Valens în Dobrogea în timpul expediției din 369 p. Chr., notează lucrări de reparații la apeducte, depozite și la porturile

⁴⁹⁰ *ISM* II, 144 (= *IGLR*, 2); se înțelege că cei desemnați sunt Diocletian și Maximian (*Augusti*), Galerius și Constantius Chlorus (*Caesares*).

⁴⁹¹ După Em. Popescu, *IGLR*, 4.

⁴⁹² După I. Stoian, *ISM* II, 113 și p. 139.

⁴⁹³ Pentru *ordines Scythici* în text, vezi mai departe.

⁴⁹⁴ Vezi L. Hollenstein, *Recherches de géographie historique*, *Studia Balcanica* 10, Sofia, 1975, p. 23-44; Al. Barnea, *Voies de communication au Bas-Danube aux IV-VI siècles*, în *Études byzantines et post-byzantines*, III, București, 1997, p. 29-43; idem, *La Dobroudja romaine*, p. 291, fig. 21; A. Panaite, C.-G. Alexandrescu, *A „rediscovered” inscription from Dobrudja. Roads and milestones in Scythia (3rd-4th centuries AD)*, *Pontica* 42 (2009), p. 429-455.

⁴⁹⁵ Stâlpu l a fost descoperit la Corbu de Sus și poartă două inscripții: a) datată 293-305 p. Chr.; b) datată 360-363 p. Chr. Pentru al doilea exemplar de la Corbu și alți stâlpi din perioada Tetrarhiei, vezi M. Bărbulescu, A. Câteia, *Stâlpi miliari descoperiți în Dobrogea*, *Pontica* 30 (1997), p. 183-197.

⁴⁹⁶ I. Barnea, *DID* II, p. 378-379.

⁴⁹⁷ Vezi și *DID* II, p. 387; *ISM* II, 112 (324-333 p. Chr.).

⁴⁹⁸ *DID* II, p. 389.

⁴⁹⁹ *DID* II, p. 391 și n. 108; *La Dobroudja romaine*, p. 162, 196 și notele 37 (p. 302) și 196 (p. 307); vezi și la noi, *toponimia*.

⁵⁰⁰ *DID* II, p. 394 sq.

maritime⁵⁰¹. Este posibil ca astfel de lucrări să se fi desfășurat și la Tomis.

Un stâlp miliar cu numele împăraților Valentinian, Valens și Gratian (*ISM* II, 114) este pus în legătură cu prezența lui Valens în Scythia Minor în perioada 367-369⁵⁰². O dedicație numai pentru Valentinian (*ISM* II, 115) datează din jurul anului 369 p. Chr.; în ea împăratul este numit „învingătorul neamurilor barbare” (*debelator gentium barbarum*); dacă nu este doar un simplu gest de lealitate, inscripția se referă probabil la victoriile din timpul campaniei împotriva goților⁵⁰³. Evenimentul politic este însă depășit în relatarea izvoarelor scrise de un altul, religios. Două izvoare istorice Sozomenos și *Acta Sanctorum*⁵⁰⁴, redau în aceiași termeni episodul trecerii împăratului Valens prin Tomis, în anii 368-369 p. Chr., și întâlnirea acestuia cu episcopul ortodox Bretanion sau Vetranton⁵⁰⁵. Informația lui Sozomenos (VI, 21) cu privire la Tomis este importantă din mai multe puncte de vedere:

- recunoaște Tomisul, capitala provinciei, ca „oraș mare și bogat” (πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων);
- menționează prezența la Tomis a unui episcop ortodox și a unui mare număr de creștini;
- marchează existența la această dată a unui singur episcop pentru întreaga provincie și recunoașterea sediului acestuia la Tomis.

Următorul eveniment, apropiat în timp – cca. 386 p. Chr., este legat de numele lui Gerontios, comandantul garnizoanei locale, și este relatat de Zosimos (IV, 40). Tomisul are la dispoziție o garnizoană romană, în interior, iar la exterior, în fața cetății, trupe de *foederati* vizigoți, fixate aici de împăratul Theodosius. Perioada este critică atât pentru conducerea Imperiului, cât și pentru provincii. Scythia (Minor) este în mare măsură numai cu numele o provincie romană, iar capitala – Tomis-, este amenințată de pericolul de a fi capturată de federați. „Zidurile” și „porțile” cetății, la care se referă repetat Zosimos, probabil nu constituiau un obstacol serios pentru aceștia, singurul lucru de luat în seamă fiind puterea exemplului personal⁵⁰⁶.

Situația în Imperiu și în Scythia Minor continuă să se degradeze; au loc incursiuni ale hunilor, populație pe care imperiul încearcă să o creștineze. În ultimii ani de domnie ai lui Theodosius I și sub Arcadius izvoarele bizantine menționează un episcop al Tomisului – Theotimos I zis și „Scitul” care pare să fi fost și misionar al creștinismului la huni⁵⁰⁷. De reținut tot acum bunele relații între Tomis și Constantinopol, acțiunile lui Theotimos fiind sprijinite de patriarhul

⁵⁰¹ Themistios, *Or.*, X, 133-140.

⁵⁰² Stâlpul miliar a ajuns într-o localitate din interiorul Dobrogei (Miriștea) adus de pe linia litoralului; drumul a fost probabil refăcut de cetatea Callatis (vezi Em. Popescu, discuția la *IGLR*, 81).

⁵⁰³ Vezi inscripția și la A. Rădulescu, *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, Pontica 11 (1978), p. 151-154, unde sunt propuse și alte ipoteze.

⁵⁰⁴ În *Acta Sanctorum*, III, 235, Tomis era considerată „*urbs magna et opulenta*”.

⁵⁰⁵ Trecând prin Tomis, Valens a căutat să impună aici arianismul, dar a întâmpinat opoziție din partea episcopului Bretanion (Vetranton).

⁵⁰⁶ Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 167.

⁵⁰⁷ El este numit de „hunii de la Istru” „zeul romanilor”; Sozomenos, *Hist.eccl.*, VII, 26; vezi și *DID* II, p. 407, n. 13 și 14.

Chrisostomos⁵⁰⁸.

În timpul împăratului Anastasius I (491-518 p. Chr.) Scythia Minor cunoaște o perioadă de relativă prosperitate.

La Tomis lucrări importante sunt databile în această perioadă⁵⁰⁹. De altfel, singurul sigiliu de plumb din Dobrogea de la împăratul Anastasius s-a găsit tot la Tomis⁵¹⁰. Opera începută de Anastasius este continuată de Iustinian (527-565 p. Chr.), în vremea căruia Tomisul cunoaște ultima perioadă de mare înflorire. Trei inscripții în limba greacă atestă refacerea zidurilor cetății în prima jumătate a sec. VI p. Chr., cel mai probabil în timpul lui Iustinian. Inscripția din paramentul exterior al unui turn de apărare menționează o lucrare de refacere la zidul de incintă pe o porțiune (πεδατούρα) de 24 de picioare (cca. 8 m), executată de corporația (breasla) măcelarilor (IGLR, 8). Lângă zidul cu inscripție s-a găsit și o monedă a lui Iustinian, datată 547-548 p. Chr.⁵¹¹ A doua inscripție, pe un bloc provenit din placajul incintei tomitane, conține numele a doi particulari - Ἀλέξανδρος și Βᾶσ(σ)ος, care au contribuit la lucrările de restaurare a unui segment al incintei (IGLR, 9)⁵¹². A treia inscripție oficială este o invocatie către Dumnezeu ca să ajute „orașul reînnoit” (βοήθι πόλιν ἀνανεουμένην; IGLR, 7); ea indică vremea lui Iustinian sau a predecesorilor săi imediați⁵¹³. La lucrările de construcție (sau reînnoire) este posibil să fi participat și acei *sagittarii iuniores* (sau σαγιτταριοι) menționați în două rânduri pe stele funerare din Tomis (IGLR, 30 și 41)⁵¹⁴. În cadrul reformei administrative a lui Iustinian, în 536 p. Chr. provinciile Scythia (Minor) și Moesia Secunda sunt desprinse de dioceza Thraciei și puse sub conducerea unui *quaestor Iustiniani exercitus* cu competențe civile și militare, a cărui reședință este fixată la Odessos. În intervalul dintre ultimele decenii ale sec. V p. Chr. (când s-a desființat vicariatul Thracia) și anul 536 p. Chr. (când s-a înființat *quaestura exercitus*) este posibil să fi fost un vicar al provinciilor Scythia și Moesia Secunda, cu reședința la Odessos. Existența acestui vicariat este sugerată de o inscripție funerară descoperită la Tomis pentru Marcellus „vicar odessitan” (IGLR, 47). Expresia Ὀδυσσιτᾶνος βικάρης lasă loc interpretărilor – *vicar de Odessos* (= care și-a îndeplinit funcția în orașul Odessos)⁵¹⁵ sau *vicar originar din Odessos* (și

⁵⁰⁸ Pe la 399 p. Chr. patriarhul Constantinopolului, Ioannes Chrisostomos, trimite misionari pentru „nomazii sciți de la Istru”, termen prin care sunt desemnați probabil hunii; Theodoretoș, *Hist.eccl.*, V, 31.

⁵⁰⁹ I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius I*, Dacia NS 4 (1960), p. 367-373.

⁵¹⁰ H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomis*, BCMI 8 (1915), p. 33.

⁵¹¹ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, București, 1915, p. 416-421.

⁵¹² Vezi și I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, Dacia NS 1 (1957), p. 269-270 și fig. 3/2.

⁵¹³ După I. Barnea, *DID* II, p. 424; Em. Popescu, *IGLR*, 7 are în vedere o reînnoire la sfârșitul sec. V – începutul sec. VI p. Chr., în timpul lui Anastasius sau Iustinian.

⁵¹⁴ Ambele inscripții sunt datate de I. Barnea în prima jumătate a sec. VI p. Chr. Tot astfel, A. Aricescu, *Armata*, p. 124 și 185; Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 217; Em. Popescu are în vedere pentru *IGLR*, 30 o datare mai timpurie, sec. IV-V p. Chr. și sec. V-VI pentru *IGLR*, 41.

⁵¹⁵ După I. Barnea, *Un vicar de Odessos la Tomis*, SCIV 8 (1957), 1-4, p. 347-351.

mort la Tomis)⁵¹⁶. Inscripția tomitană rămâne deocamdată ca singura atestare a acestui posibil vicariat. Sub Iustinian și în perioada care a urmat, până spre sfârșitul sec. VI p. Chr., ținutul Scythiei este devastat dar nu și ocupat de barbari (kutriguri, huni, bulgari, avari, slavi). La Constanța a fost descoperit unicul sigiliu aparținând regelui gepid Conimundos (550-567 p. Chr.) în calitate de comandant șef (*stratilates*)⁵¹⁷; descoperirea pune în lumină relațiile acestuia cu Bizanțul și, ca o noutate, relațiile lui cu metropola provinciei Scythia Minor. Orașele de pe țărmul mării au rezistat atacurilor avarilor din 586-587 p. Chr. În apropiere de Tomis, oastea condusă de haganul (χαγάνος) avar Baian este surprinsă de trupele trimise de Comentiolus, comandantul Thraciei, sub conducerea lui Martinus. Avarii sunt alungați dar nu înfrânți, Baian revenind în Imperiu și împotriva Thraciei (Theophylactos Simocatta, *Historiae*, II, 10)⁵¹⁸.

Ultimele manifestări ale Imperiului la Dunărea de Jos au loc sub semnul atacurilor repetate ale barbarilor și a așezării slavilor la sud de Dunăre. Pentru perioada care a urmat morții lui Mauriciu Tiberius (602 p. Chr.) și până la constituirea primei formații statale a bulgarilor la sud de Dunăre (681 p. Chr.) lipsesc informații speciale în izvoarele literare pentru teritoriul Dobrogei. Tomis va cunoaște atacurile avaro-slave din anii 614-615 p. Chr., care vor afecta numeroase cetăți dobrogene⁵¹⁹. Legăturile cu capitala Imperiului s-au menținut însă și în sec. VII p. Chr. Elemente materiale au permis să se presupună că viața a continuat să se manifeste în forme de cultură romano-bizantină până pe la 680 p. Chr.⁵²⁰. După această dată, pentru o perioadă de aproape trei secole istoria Tomisului (ca și a provinciei dobrogene) va intra într-o etapă puțin cunoscută.

Într-o lucrare de sinteză privind istoria Dobrogei se apreciază că Tomis, devenit simplă așezare rurală, există și la începutul sec. VIII p. Chr.⁵²¹

Administrația și armata.

Disponem de puține informații privind administrația provinciei și a orașului ei de reședință în perioada romano-bizantină. Conducătorul provinciei (*praeses*) este înlocuit destul de devreme de conducătorul militar (*dux*), ultimul primind și

⁵¹⁶ V. Velkov, *Die thrakische und dakische Stadt in der Spätantike* (4.-6. Jh). *Untersuchungen und Materialien*, Sofia, 1959, p. 58; de văzut și Em. Popescu, *Die spätgriechischen Inschriften aus Klein-Skythien*, Dacia NS 11 (1967), p. 172-173; I. Barnea, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 102, nr. 21.

⁵¹⁷ I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (II)*, Pontica 18 (1985), p. 239-240.

⁵¹⁸ I. Barnea, *DID* II, p. 433-434; vezi însă Gh. Ștefan, *Tomis et Tomea. À propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VIe siècle de notre ère*, Dacia NS 11 (1967), p. 253-258; S. Olteanu, *Toponime procopiene*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 80-86 și fig. 5, care apreciază că este vorba de Tomis-ul moesian (din apropiere de Remesiana) sau alte centre și nu de Tomis-ul pontic.

⁵¹⁹ M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea*, SCIV 22 (1971), 2, p. 221-225 consideră că Tomis și-a încetat acum existența.

⁵²⁰ A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, Dacia NS 7 (1963), p. 348-353; I. Barnea, *DID* II, p. 442-444; R. Vulpe, Pontica 2 (1969), p. 165.

⁵²¹ I. Barnea, *DID* III, p. 9. Pentru informațiile privind așezarea în secolele următoare, vezi Gh. Mănucu Adameșteanu, *Tomis - Constantia - Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

funcții civile; sediul acestuia se afla în capitala provinciei. În calitate de *dux limitis provinciae Scythiae*, în perioada 285-305 p. Chr., îl aflăm pe C. Aurelius Firminianus, *vir perfectissimus* (ISM II, 144 și 155)⁵²². Tot la Tomis se afla *officium praesidis*, cancelaria conducătorului civil al provinciei. Două inscripții din sec. IV p. Chr. numesc pe Valerius Felix, *princeps officii praesidis* (ISM II, 373)⁵²³ și pe Flavius Ursinianus, *miles officii praesidis* (ISM II, 382). De notat accepția civilă și nu militară pentru *miles* (= *officialis*), la fel ca și cea de *ex quaestionarius* al tribunalului administrației (și nu al armatei) pentru Martinus, tatăl lui Ursinianus⁵²⁴. O stelă din sec. V-VI p. Chr. (IGLR, 36) menționează un Marcus, fost *principalis*. Întrucât titlul se acorda membrilor sfatului cetății, inscripția este citată ca dovadă a continuării în sec. V-VI p. Chr. a organizării administrative romane mai vechi⁵²⁵. La Tomis, în a doua jumătate a sec. VI – începutul sec. VII p. Chr. sunt atestate funcții noi: *primus singularis* și *silentarius*. Prima desemnează un funcționar destul de important, probabil al oficiului guvernatorului provinciei; cea de a doua, mai puțin importantă, avea ca atribuții menținerea ordinii în palat în prezența împăratului⁵²⁶.

Unitățile militare atestate la Tomis sunt unități de manevră (*comitatenses*)⁵²⁷. O prezență probabilă pentru sfârșitul sec. III și începutul sec. IV p. Chr. este *cuneus D(almatarum?)*⁵²⁸, dacă nu cumva este vorba de numele vreunei unități palatine din care o subunitate a participat la lucrări de construcție la Tomis. Nu este exclusă⁵²⁹ nici eventualitatea ca la sfârșitul sec. III p. Chr. să fi fost adus la Tomis un *cuneus* sau chiar mai multe subunități care să participe la ridicarea incintei. Iulius Atzeis *vexillarius* ridică o stelă cu frumoase simboluri creștine⁵³⁰. Două inscripții funerare, ambele din sec. VI p. Chr.⁵³¹, numesc pe Atala, fiul lui Tzeiuk (IGLR, 41) și pe Terentius, fiul lui Gaione (IGLR, 30) din trupele de *sagittarii iuniores*. Inscripțiile citate sunt importante din mai multe puncte de

⁵²² Vezi, mai sus, comentariul istoric și n. 488.

⁵²³ Aceași inscripție la Em. Popescu, IGLR, 5; idem în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9-15 septembre 1977), București, 1979, p. 256-258.

⁵²⁴ În acest sens și M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 54.

⁵²⁵ I. Barnea, *Note de epigrafie romano-bizantină*, Pontica 10 (1977), p. 275; pentru termenul *principalis* în sensul de funcționar municipal, vezi IGLR, p. 72.

⁵²⁶ Al. Barnea, *Sigilii și inscripții din Dobrogea în sec. VI-VII e. n.*, SCIVA 37 (1986), 2, p. 134-140.

⁵²⁷ Pentru organizarea militară a provinciei Scythia, vezi și Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 209-221; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 55-99.

⁵²⁸ Dacă întregirea CVND pe o tegulă este corectă; vezi A. Aricescu, *Armata*, p. 122-123, care nu exclude nici alte posibilități de întregire; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 274 nu susține prezența acestei formațiuni.

⁵²⁹ Tot după A. Aricescu, *loc. cit.*; vezi și Al. Barnea, *op. cit.*, p. 216.

⁵³⁰ M. Bărbulescu, A. Câteia, *Une inscription funéraire chrétienne récemment découverte à Constantza în Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (ed. L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), București, 2006, p. 439-448 (sec. V-VI, fără a exclude o datare mai timpurie); vezi și Al. Avram, *Bull.ép.*, 2008, p. 696-697, nr. 373 (propune sec. IV și restituie [T.] Ἰούλ(ιος) Ἀτζεις).

⁵³¹ Pentru datarea inscripțiilor vezi mai sus, nota 514.

vedere: cei doi arcași, morți la vârste tinere, au căzut probabil într-o acțiune îndreptată împotriva năvălirilor barbare asupra Tomisului⁵³². Numele sunt sugestive pentru recrutarea în armata romană a unor elemente provenite din rândul populațiilor migratoare: turanice (poate hunice) – în cazul lui Tzeiuk și Atala-, și gotice pentru Gaionas. S-a presupus că unitatea militară din care aceștia făceau parte – *sagittarii iuniores Gallicani* (sau *Orientales*) a participat în sec. VI p. Chr. la refacerea zidului Tomisului⁵³³. Mai probabil este vorba de o *vexillatio comitatensis* de *equites sagittarii iuniores*, care activau în dioceza Thraciei⁵³⁴.

Monede.

După încetarea emisiunilor proprii, monedele romane au continuat să circule la Tomis până la sfârșitul sec. V p. Chr.; circulația a fost apoi continuată de monede bizantine.

De pe teritoriul orașului antic și a zonelor apropiate lui provin mai multe tezaure monetare. Două tezaure sunt puse în legătură cu invazia gotică din 295 p. Chr. Primul, descoperit în 1936, se compune din 62 de monede coloniale emise de Alexandria Egiptului⁵³⁵. Tezaurul este un import adus probabil de unul din militarii care au participat sub conducerea lui Diocletian la înfrângerea răscoalei egiptene. Cea mai târzie monedă din tezaur este o emisiune a cezarului Galerius, datată între 295-296 p. Chr.

Un al doilea tezaur conține monede imperiale de bronz; este un tezaur fragmentar, descoperit la nord de anticul Tomis, într-unul din cartierele suburbane ale cetății, din care s-au recuperat 288 de piese. Ultimele monede nu depășesc anul 294 p. Chr.⁵³⁶

Un tezaur din sec. IV p. Chr., dar constituit în altă parte, a fost descoperit în portul Constanța. Monedele – 18 piese de bronz cu numele împăraților Diocletian, Maximian, Galerius și Constantius I-, au aparținut unui depozit monetar aflat pe o navă scufundată în rada portului Tomis⁵³⁷. Structura pe monetării indică o proveniență egeană.

Din timpul lui Constantin cel Mare există un tezaur de 50 de piese de bronz, aflat în zona de la Parcul Catedralei⁵³⁸. Tezaurul se compune din piese emise între 320-324 (13 monede) și 330-335 p. Chr. (37 monede); emisiunile din perioada

⁵³² Observație la A. Aricescu, *Armata*, p. 124.

⁵³³ D.M. Teodorescu, *Monumente*, București, 1918, p. 38-44, nr. 18.

⁵³⁴ D. Hoffman, *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, II, Düsseldorf, 1969, p. 109, n. 591; vezi discuția la Em. Popescu, *IGLR*, p. 66; M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța, 2005, p. 74.

⁵³⁵ Este considerat cel mai târziu tezaur de monede coloniale grecești găsit pe teritoriul României; vezi A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 261; eadem, *Pontica* 32 (1999), p. 126.

⁵³⁶ *Ibidem*, n. 59.

⁵³⁷ R. Ocheșeanu, *Câteva descoperiri monetare din sec. IV e.n. în Scythia Minor*, *Pontica* 17 (1984), p. 131-134.

⁵³⁸ Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Smaranda, A. Diaconu, *Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis*, *Pontica* 23 (1990), p. 267-275.

intermediară sunt absente⁵³⁹. Întrucât tezaurul conține în exclusivitate emisiuni din Siscia și Thessalonic, s-a emis ipoteza⁵⁴⁰ că el a pătruns constituit ca atare din zonele vest-balcanice și de la Dunărea mijlocie. Prezența tezaurului la Tomis poate fi pusă în legătură cu acțiunea de transferare a sarmaților, în 334 p. Chr., de către autoritățile imperiale în Italia și în regiuni devastate din Peninsula Balcanică, între care și Scythia. Tezaurul poate să fi aparținut unui militar transferat în Scythia Minor pentru a-i escorta pe sarmați. Pierderea lui prin 334 sau imediat după această dată s-ar datora unui eveniment local de importanță minoră, fără o motivație politico-militară și poate chiar fără urmări pentru Tomis⁵⁴¹. Două depozite monetare au fost depuse ca ofrande funerare. Primul dintre ele se compune din 11 monede romane imperiale emise în ultimul sfert al sec. III p. Chr.⁵⁴² Al doilea, care ne interesează aici, se compune din 13 piese; cu o singură excepție⁵⁴³, monedele se datează în intervalul 355-361 p. Chr.⁵⁴⁴ Ele acoperă perioada de domnie a lui Constantius II și Iulian Apostatul (ultimul doar cu două piese).

Un tezaur s-a descoperit în 2003 într-o zonă suburbană a Tomisului⁵⁴⁵. Tezaurul, inedit, se compune din 6500 piese și cca. 500 fragmente. Din analiza preliminară rezultă că ascunderea lui a fost ocazionată de atacul gotic din 378 p. Chr.⁵⁴⁶

Două descoperiri care se încheie pe la 395-402 p. Chr. sunt semnalate în două puncte diferite ale Tomisului ; unul în zona *intra muros* (str. Traian), cu un număr neprecizat de piese, din care s-au recuperat 20 exemplare ; și altul, într-o așezare suburbană (aflată la intersecția bulevardelor Tomis și Lăpușneanu), din care s-au recuperat 10 piese⁵⁴⁷.

Un depozit mai târziu (încheiat pe la 474-491 p. Chr. cu emisiuni de la Zenon) a fost descoperit recent în Piața Ovidiu ; el se compune din 126 monede de

⁵³⁹ Este considerat singurul tezaur din Dobrogea care se datează spre sfârșitul domniei lui Constantin cel Mare.

⁵⁴⁰ Vezi Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu *et alii*, *loc. cit.* (n. 538).

⁵⁴¹ Posibilitatea punerii în legătură a tezaurului cu evenimente din primii ani de domnie ai urmașilor lui Constantin cel Mare, între 337-342 p. Chr., nu este exclusă de autorii studiului; este preferată însă ipoteza enunțată în text.

⁵⁴² Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, *Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare (secolele III-V d.Cr.)*, Pontica 24 (1991), p. 349-353.

⁵⁴³ *Iidem*, *op. cit.*, p. 353-359; excepția este o monedă de Cyzik, din 348-350 p. Chr.

⁵⁴⁴ Dintre ele 7 sunt emise între 357-358 sau poate numai 358 p. Chr.

⁵⁴⁵ Tezaurul notat Constanța-Obor, 2003, s-a aflat depus într-un vas ceramic.

⁵⁴⁶ Informație dată de colegul Gabriel Custurea, în studiul căruia se află tezaurul; după aceeași informație cea mai timpurie monedă este de la Licinius; tezaurul se încheie cu emisiuni de la Valens și Valentinian; vezi G. Custurea, *Recent monetary discoveries in Preda's International Magazine*, martie 2005, p. 118-121; G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 183, LXV.

⁵⁴⁷ Vezi ambele descoperiri la G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, punctele XV și XXIII cu bibliografia. Notăm tot aici descoperirea în zona teatrului Fantasio a cca. 800 monede de bronz și argint, datate între a doua jumătate a sec. III p. Chr. și începutul sec. VI p. Chr. (majoritatea aparțin secolelor IV-V p. Chr.); vezi Gh. Papuc *et alii*, CCA. Campania 2009, p. 290-292.

bronz⁵⁴⁸.

În 1959, cu ocazia săpăturilor arheologice de la Edificiul roman cu mozaic, în depunerile care acopereau pavimentul cu mozaic a fost descoperit un tezaur de 153 piese de bronz⁵⁴⁹. Majoritatea pieselor (102 monede) datează din perioada 425-475 p. Chr. Un procentaj ridicat (75%) este înregistrat de monedele împăratului Leon I. Descoperirea reflectă alimentarea suficientă a provinciei în al treilea sfert al sec. V p. Chr. cu monedă nou emisă și depășirea momentelor dificile datorate invaziilor barbare.

Dintr-o zonă apropiată Tomisului – cartierul Anadalchioi-, provine un tezaur fragmentar de monede bizantine (din care au fost recuperate cca. 383 de piese)⁵⁵⁰. Monedele au fost emise de Anastasius⁵⁵¹, Iustin I și Iustinian; tezaurul se încheie cu monede datate în 545/546 p. Chr. Majoritare sunt monedele de Constantinopol (84%) – dovadă că necesarul monetar al provinciei era asigurat de capitala Imperiului; urmează, în ordinea frecvenței, Nicomedia (11,54%); restul atelierelor (Cyzik, Thessalonic și Antiochia) apar cu rol minor. Îngroparea tezaurului pe la 545/546 p. Chr. (sau imediat după această dată) nu poate fi relaționată cu vreo informație istorică sau epigrafică de natură să documenteze un eveniment militar sau vreo invazie. Comparăția cu alte tezaure din timpul lui Iustinian cunoscute în alte părți, a dus la concluzia că în jurul datei îngropării tezaurului aici s-a înregistrat un puternic impact venit din afară, cu efecte devastatoare, deși trecătoare, pentru provincie. Data impactului și a îngropării tezaurului este adusă ca argument pentru refacerea incintei tomitane în timpul lui Iustinian, în prima jumătate a sec. VI p. Chr.⁵⁵²

Din descoperiri izolate sunt înregistrate peste 550 de piese databile în sec. VI-VII p. Chr.⁵⁵³ Acestea ne permit o evaluare mai strictă a prezenței monedei bizantine pe piața tomitană pe perioade dintre domnia lui Anastasius I și Constantin IV Pogonatul (cu observația că limitele de avânt sau regres monetar nu suprapun neaparat integral anii de domnie). Astfel, s-au constatat foarte

⁵⁴⁸ Idem, *Repertoriul*, LXVI; depozitul este dat ca inedit; informație G. Talmațchi și D. Moisil.

⁵⁴⁹ R. Ocheșeanu, *Circulația monetară între anii 270-498 e.n. la Dunărea de Jos, cu specială privire asupra Scythiei Minor*; lucrare de doctorat, vol. IV, București, 1995 (mss.), p. 147-150.

⁵⁵⁰ B. Mitrea, *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Constanța*, Pontica 16 (1983), p. 239-262; vezi și Gh. Poenaru-Bordea, Eug. Mihail, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadalchioi*, BSNR, 80-85 (1986-1991), 134-139, p. 101-115; G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 530-531, nr. 6.

⁵⁵¹ Monedele lui Anastasius sunt emise după reforma din 498 p. Chr.

⁵⁵² Ipoteză formulată de I. Barnea, *DID II*, p. 423-424.

⁵⁵³ Aici și în continuare, vezi Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, *Monede bizantine dintr-o colecție formată la Constanța*, SCIVA, 27 (1976), 2, p. 215-229; Gh. Poenaru-Bordea, *Problèmes historiques de la Dobroudja (VIe – VIIe siècles) à la lumière des monnaies byzantines traitées par des méthodes statistiques*, Pact 5 (1981), p. 365-377; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie). Moneta*, Wetteren, 2004; G. Custurea, *op. cit.*, p. 509, nr. 15 (înregistrează 522 monede AE) și p. 491-494; adaugă, G. Custurea, Tr. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII)*, Pontica 39 (2006), p. 426-428, nr. 38-70 (31 monede AE de la Anastasius I la Heraclius + 2 Imperiul Bizantin (date după 538 p. Chr.).

puține monede între 498-512 p. Chr.; o situație mai bună se înregistrează în a doua parte a domniei lui Anastasius; coeficientul este aproape dublu în timpul lui Iustin I ca o consecință normală a măsurilor anterioare de redresare. În prima etapă a domniei lui Iustinian se constată o oarecare scădere pusă pe seama deteriorării condițiilor politice și militare la Dunărea de Jos. Dificultățile par însă parțial depășite în perioada următoare – 538-542 p. Chr. – și în ciuda invaziilor din 540 p. Chr. Perioada dintre 542 până la sfârșitul domniei lui Iustinian înregistrează din nou scăderi, datorate presiunilor și invaziilor migratoare.

În timpul lui Iustinus II moneda bizantină înregistrează din nou valori crescute, dar puse acum pe seama tendinței inflaționiste. Imediat însă (poate chiar de la sfârșitul domniei lui Iustinus II), sub Tiberius II Constantin se înregistrează o severă scădere, urmată, sub Mauriciu Tiberiu, de o nouă creștere⁵⁵⁴. Variațiile înregistrate pentru perioada care a urmat nu mai sunt importante. De notat că la Tomis se înregistrează de la Mauriciu Tiberiu până la Constantin IV Pogonatul o serie continuă de monede⁵⁵⁵. Circulația monedei bizantine la Tomis încetează pe la cca. 680 p. Chr. în vremea acestui împărat. Deși rare, monedele marchează o prezență, fie chiar și precară, a imperiului bizantin aici⁵⁵⁶. Din punct de vedere al atelierelor monetare, primul loc este ocupat de produse de Constantinopol; urmează la distanțe mari, Nicomedia, Thessalonic, Cyzic, Antiochia⁵⁵⁷.

Cultură. Creștinism.

În sec. IV p. Chr. manifestările culturale urmează tradiția greco-romană. Cultul Soarelui, răspândit în Imperiul roman încă din sec. III p. Chr.⁵⁵⁸ este atestat la Tomis într-o dedicație (ISM II, 155) din timpul împăraților Diocletian și Maximian. Tot de atunci datează și cel mai târziu monument dedicat Cybelei (ISM II, 144). Dovezi de manifestare a *credinței creștine* se înregistrează la Tomis, înaintea datei edictului lui Constantin cel Mare. Acestea sunt însă izolate și se plasează la limita de manifestare a celor păgâne. Le deducem din formulări mai puțin obișnuite în conținutul inscripțiilor sau din posibile valori creștine ale unor elemente de decor⁵⁵⁹. Poate mai valoroase pentru începuturile creștine la Tomis sunt câteva obiecte de artă minoră: gema de cornalină, ajunsă deja celebră, cu imaginea lui Christos răstignit flancat de apostoli⁵⁶⁰. În aceeași categorie mai

⁵⁵⁴ Monedele de la Mauriciu Tiberiu denotă că momentul din 587 p. Chr. a fost mai puțin grav decât s-a crezut; orașul nu a fost distrus la această dată.

⁵⁵⁵ Irimia Dimian, *Câteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul RPR*, SCN 1 (1957), p. 197, nr. 1-5; posibil tezaur ascuns probabil cu ocazia pătrunderii bulgarilor la sud de Dunăre.

⁵⁵⁶ Numărul monedelor de la Focas (46 înregistrate de G. Custurea, *loc. cit.*) și Heraclius (16, după aceleași înregistrări) denotă că Tomisul a jucat în vremea respectivă un rol important.

⁵⁵⁷ Vezi în acest sens și Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 251.

⁵⁵⁸ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 329-330; N. Zugravu, *Antichitatea târzie*, Iași, 2005, p. 42-44.

⁵⁵⁹ În sinteză, I. Barnea, *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis*, Pontica 24 (1991), p. 269-275.

⁵⁶⁰ Gema, datată inițial în sec. II-III p. Chr., a fost considerată multă vreme cel mai vechi document creștin de la Tomis; tema iconografică, reinterpretată, a condus la redatarea piesei nu mai înainte de sec. IV-V p. Chr.; vezi I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 73-74, nr. 41; idem, *Arta creștină în*

notăm un opaiț cu imaginea lui Christos binecuvântând, înconjurat de apostoli⁵⁶¹ și un altul, lucrat din bronz, în formă de pește⁵⁶². Cel mai vechi obiect creștin cunoscut până de curând la Tomis nu depășește sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.; este un opaiț ceramic care are crucea monogramatică imprimată de trei ori⁵⁶³. Aceeași datare o are și un alt opaiț cu reprezentarea a doi pești ce pot fi considerați probabil un simbol creștin⁵⁶⁴. Recent a fost publicat un opaiț din Tomis cu trei simboluri paleocreștine – crucea, porumbelul și delfinul - datat înaintea sec. IV p. Chr.⁵⁶⁵.

Începând însă din sec. IV și mai ales din sec. V p. Chr. creștinismul a influențat în cel mai înalt grad cultura provinciei⁵⁶⁶. Organizată ierarhic, biserica era condusă până în timpul împăratului Anastasius de un singur episcop⁵⁶⁷ cu reședința la Tomis⁵⁶⁸. După întemeierea patriarhiei ecumenice de Constantinopol, episcopia Tomisului depinde direct de aceasta, legăturile culturale între regiunea Dunării de Jos și capitala imperiului bizantin devenind mai strânse. Primul

România, București, 1979, p. 92, 1; Em. Popescu, *IGLR*, 53 (cu bibliografia); între contribuțiile mai noi, P. Diaconu, *Documente vechi creștine din Dobrogea*, Pontica 17 (1984), p. 164-166; V. Lungu, C. Chera, *Din nou despre gema creștină de la Constanța*, Pontica 23 (1990), p. 177-182.

⁵⁶¹ Obiectul cu inscripție după Ioan, XIV, 27: *Pacem meam do vobis*, este considerat de producție italică și o dovadă a caracterului latin al creștinismului daco-roman. Vezi I. Barnea, *Les monuments*, p. 74, nr. 42; idem, *Arta creștină*, p. 92, nr. 2.

⁵⁶² I. Barnea, *Les monuments*, p. 230; idem, *Arta creștină*, p. 230-231; nr. 3; Em. Popescu, *IGLR*, 55.

⁵⁶³ C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17 (1984), p. 128-129; A. Rădulescu, V. Lungu, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, în *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Roma, 1989, p. 2565-2567.

⁵⁶⁴ C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *op. cit.*, p. 128 și p. 118, pl. 3/29. În general, vezi V. Lungu, *Începuturile creștinismului în Scythia Minor, în lumina descoperirilor arheologice, în Izvoarele creștinismului românesc*, Arhiepiscopia Tomisului, 2003, p. 29-45.

⁵⁶⁵ C. Băjenaru, *Un opaiț cu simboluri paleocreștine descoperit la Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 217-223, propune o datare a opaițului în sec. II-III p. Chr.

⁵⁶⁶ Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 267-295.

⁵⁶⁷ Vezi pe larg la Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, *passim*; N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, *passim*; idem, în *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc (=FHDRCh)*, traduceri M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă. Selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii, indice, N. Zugravu, Iași 2008, *passim*. Vezi și A.-C. Câteia, *Instituțiile ecleziastice pe litoralul vest-pontic, în lumina izvoarelor arheologice, literare și epigrafice în secolele IV-VII*, Constanța, 2006, *passim*; vezi și N. Zugravu, în *Classica et Christiana*, 2 (2007), p. 338-359.

⁵⁶⁸ Informația o aflăm în prima jumătate a sec. V p. Chr. la Sozomenos, Theodoret și în legea împăratului Zenon din 480 p. Chr. Pentru organizarea bisericii tomitane, vezi și I. Barnea, *Noi date despre mitropolia Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 277-282; Em. Popescu, *Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988), p. 75-94; idem, *Ierarhia ecleziastică pe teritoriul României. Creșterea și structura ei până în secolul al VII-lea, în Biserica Ortodoxă Română*, 108 (1990), 1-2, p. 152-154, 160-163; idem, *Începuturile îndepărtate ale autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române: Tomisul, Arhiepiscopie autocefală*, în *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2006, p. 171-200; N. Zugravu în *FHDRCh*, p. 74-106 (cu trimiterile bibliografice și la textele din volum).

episcop al Tomisului se pare că a fost *Evangelicus*, care a trăit în vremea lui Diocletian. Numele lui este menționat în legătură cu martirii Epictet și Astion, care au pățimit la Halmyris pe la anul 303 p. Chr.⁵⁶⁹. Nu mai târziu de sec. IV p. Chr. este datată inscripția pusă pentru „un martir al lui Christos și episcop” (IGLR, 22). Numele, căzut în lacună, se presupune a fi fost *Titus* (sau *Philus*)⁵⁷⁰, cunoscut a fi pățimit în timpul împăratului Licinius, prin anii 319-323 p. Chr.⁵⁷¹. Documentele istorice atestă sigur pe *Bretanion* (sau *Vetranion*), „bărbat destoinic și renumit prin virtuțile sale” (Sozomenos, VI, 21), care „conducea ca episcop orașele întregii Sciții” (Theodoretus, IV, 35). În 368-369 p. Chr. acesta se opune introducerii arianismului apărât de împăratul Valens⁵⁷². Îi urmează *Gerontius* (sau *Terentius*), participant în 381 p. Chr., la Sinodul II ecumenic de la Constantinopol⁵⁷³. *Theotimus* I Scitul, cca. 390 – cca. 407 p. Chr., este cunoscut și ca scriitor⁵⁷⁴; celebru propovăduitor al creștinismului în rândurile hunilor⁵⁷⁵ și numit de aceștia „Zeul /Dumnezeul romanilor” (θεός Ρωμαίων), acest episcop a fost adversar și al arianismului⁵⁷⁶. *Timotheus* este participant, în 431 p. Chr., la Sinodul III ecumenic de la Efes⁵⁷⁷. Ο τράπεζα ἀγαπῶν, descoperită la Tomis și care a făcut parte dintr-o construcție funerară, este dedicată „fericitului Timotei” din partea unui neofit (IGLR, 25). Numele inscripționat este considerat ca aparținând unei personalități religioase - martir⁵⁷⁸ sau chiar episcop⁵⁷⁹. *Ioannes* a activat în anii

⁵⁶⁹ Despre acești martiri vezi M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 115-126; vezi și N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Scythia Minor*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Teologia catholica*, LII 3, 2007, p. 11-12, n. 3-11; idem, în *FHDRCh*, p. 74-77 și CXXI; M. Zahariade, *A historical comentary to a hagiographic text: passio Epicteti Presbyteri et Astionis Monachi*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church*, Constanța, 2009, p. 83-111.

⁵⁷⁰ I. Barnea, *Inscripții paleocreștine inedite din Tomis, Pontica 7* (1974), p. 377-380; IGLR, 22.

⁵⁷¹ Cf. *Acta Sanctorum*, în *Fontes* II, p. 704-707. Inscriptia la care ne referim ar fi fost așezată la intrarea unui *martyrium*, construit spre sfârșitul sec. IV și începutul sec. V p. Chr. Vezi totuși și Petre Năsturel, *De la o inscripție creștină din Tomis la pătımirea Sf. Teogene*, în *Pontica 24* (1991), p. 283-286; N. Zugravu, în *FHDRCh*, p. 81-82: nu a existat un episcop Philus sau Titus; între cca. 308-324 – *Anonymus episcopus*.

⁵⁷² Vezi, mai sus, comentariul istoric; informația literară la Sozomenos, VI, 21, 2-6 și în alte surse; vezi N. Zugravu, în *FHDRCh*, p. 108-109, n. 709.

⁵⁷³ Sozomenos, VII, 9, 6 (Terentius; în timpul împăratului Teodosius); vezi și *FHDRCh*, XVIII și XLVI.

⁵⁷⁴ Hieronymus, *Liber de viribus illustribus*, 131 (22,152): *Theotimus, Scythiae Tomorom episcopus*.

⁵⁷⁵ Sozomenos, VII, 26, 6-9: „biserica din Tomis și din restul Sciției era condusă de scitul Theotimos”.

⁵⁷⁶ Sozomenos, VIII, 14; *Acta Sanctorum*, aprilie II, 753 îl menționează ca participând la sinodul de la Constantinopol; vezi și *FHDRCh*, XL, XLVII, XLVIII, LIII. 2 și p. 88-89, n. 552-556.

⁵⁷⁷ *Ibidem*, p. 84-85 și XLV.I.1.a, I.3a; XLV, II. 1, 4, 5, 6, 7.

⁵⁷⁸ După R. Berlinger, *Ein frühchristlicher Agapentisch aus Konstanza*, în *ByzNeugrJahrb.*, II, 1921, p. 150-153.

⁵⁷⁹ După J. Zeiller, *Strena Buliciana*, Zagreb, 1924, p. 415 (*apud*, Em. Popescu, comentariu la IGLR, 25).

445/6 – 448 p. Chr. Pe imposta unui capitel este recunoscută⁵⁸⁰ monograma sculptată a episcopului Ioan (IGLR, 14). Urmează *Alexander*, care în 451 p. Chr. semnează actele celui de al IV-lea sinod ecumenic de la Chalcedon⁵⁸¹; *Theotimus II*, care semnează ca *Theotimus humilis Scythiae regionis episcopus* o scrisoare către împăratul Leon, în 458 p. Chr., apărând credința ortodoxă⁵⁸². Timp de câteva decenii nu se mai cunoaște numele niciunui alt episcop de Tomis⁵⁸³, până când este datat discul cu inscripția episcopului *Paternus*⁵⁸⁴. În 520 p. Chr. Paternus semnează actele sinodului de la Constantinopol cu titlul de *episcopus provinciae Scythiae metropolitanus*. Titlul pare să îndreptățească ipoteza⁵⁸⁵ după care, în timpul lui Anastasius, sub autoritatea episcopatului mai vechi de Tomis, înălțat acum la rangul de mitropolie, să fi fost create episcopate noi și în alte locuri din Dobrogea⁵⁸⁶. Paternus este considerat primul mitropolit al Scythiei și a avut sub autoritatea sa alte 14 episcopate⁵⁸⁷. Activitatea sa este plasată încă în ultima decadă a sec. V p. Chr. (în orice caz înainte de 498 p. Chr.)⁵⁸⁸. Ultimul episcop de Tomis cunoscut este *Valentinianus* (550-553 p. Chr.), aflat în relații strânse cu biserica din Constantinopol și în corespondență cu papa Vigilius de la Roma⁵⁸⁹.

⁵⁸⁰ I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul RPR*, în *St. Teologice* 17 (1965), 3-4, p. 153-154 și fig. 15; N. Zugravu, în *FHDRCh*, p. 85 și XLIX.

⁵⁸¹ *Ibidem*, p. 85 (episcop între 448-452); vezi și L, n. 8 și LIII, 1, n. 5 („prezența sa la conciliu este problematică”).

⁵⁸² R. Netzhhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, p. 52-56; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 173; I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 278; vezi și *FHDRCh*, LVII, 1, 2.

⁵⁸³ Vezi totuși *FHDR*, p. 372 (480 p. Chr.); *FHDRCh*, p. 86, n. 541 și LXXII, 1 (*Petrus episcopus*) – 496 p. Chr.

⁵⁸⁴ Discul, din argint aurit, cu un diametru de 0,61 m și o greutate de 7855,11 g, a făcut parte din tezaurul catedralei din Tomis; tehnica de lucru ar indica un produs al atelierelor de Constantinopol. Asupra condițiilor de descoperire vezi *IGLR*, 64 (bibliografia); vezi și Al. Madgearu, *Discul lui Paternus în tezaurul de la Malaja Peresčepina: pradă sau dar?*, *SCIVA* 61 (2010), 1-2, p. 179-187. Despre Paternus (498-520 p. Chr.), vezi și N. Zugravu, *Histria XIII și câteva probleme ale creștinismului timpuriu dobrogean*, *Classica et Christiana* 3 (2008), p. 282-287; idem, *FHDRCh*, p. 86 și LXXVI.4, n. 12 și 14.

⁵⁸⁵ V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, II (1924), p. 122 și 132-135; vezi și *DID* II, p. 458-459 și n. 12.

⁵⁸⁶ Ipoteză confirmată și de mărturia „călugărilor sciți”: *isti de sua provincia episcopos accusant inter quos est Paternus Tomitanae civitatis antistes* (Papa Hormisdas, *Epistolae*, 217). Asupra „călugărilor sciți”, vezi N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica*, p. 16-17 și 20 (bibliografia); idem, în *FHDRCh*, p. 96, n. 602-614 și p. 123-126.

⁵⁸⁷ Em. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve – VIIIe siècles de notre ère*, *Dacia NS* 13 (1969), p. 411 și urm.; idem, în *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 197.

⁵⁸⁸ Este data atribuită discului inscripționat cu numele lui Paternus; vezi I. Barnea, *Note de epigrafie romano-bizantină*, *Pontica* 10 (1977), p. 276; se corectează astfel datarea mai largă, în timpul împăratului Anastasius, 491-518 p. Chr., acceptată mult timp; vezi și N. Zugravu, în *FHDRCh*, p. 91-92.

⁵⁸⁹ *Vigilii Papae Epistola (olim XII) ad Valentinianum episcopum Tomitanum*, în *Fontes II*, p. 400-405; Em. Popescu, *L'église de Tomis au temps du métropolitain Valentinien. L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople*, *Dacia NS* 51 (2007), p. 251-255 (= *Pontica* 40 (2007), p. 407-414).

Valentinian și-a păstrat probabil titlul de *episcopus metropolitanus* care îl distingea de ceilalți episcopi din Scythia Minor⁵⁹⁰. După sec. VI p. Chr. nu mai cunoaștem niciun ierarh la Tomis.

Episcopii de Tomis au fost personalități culturale și religioase, care au întreținut legături permanente cu cei mai de seamă reprezentanți ai bisericii oficiale. Aceste legături au contribuit la menținerea unității bisericii și la dezvoltarea culturală a provinciei Scythia Minor.

Din ierarhia bisericească, inscripțiile tomitane menționează un preot (*presbyter*) Patricius (*IGLR*, 27); un *hypodiaconos* de origine siriană, dar cu nume latin, Paulos (*IGLR*, 48)⁵⁹¹; pe Ioan, administrator al bisericii Sf. Ioan (πραγματευτής τοῦ ἁγίου Ἰωάννου; *IGLR*, 32)⁵⁹²; pe Heraclides, „citeț al sfintei biserici universale” (ἀναγνώστης τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας; *IGLR*, 45)⁵⁹³. Între credincioși sunt menționați doar indivizi de curând convertiți (*neofiti*; νεόφυτοι; *IGLR*, 25 și 29) și *catehumenii* (*audientes*), care se pregăteau să primească botezul creștin (*IGLR*, 23).

La Tomis sunt înregistrați cei mai mulți martiri creștini din Scythia Minor; majoritatea sunt din timpul persecuțiilor lui Diocletian, Maximian, Galerius și Licinius (290-325 p. Chr.). După unele surse se cunosc peste 60 de martiri executați aici - mai mulți decât în celelalte centre ale provinciei⁵⁹⁴. Între numele menționate în sinaxarele grecești, mineele ortodoxe și *Acta Sanctorum* reținem două: Efrem și Theogenes. Primul a fost trimis în Scythia de patriarhul Hermon al Ierusalimului și ar fi fost decapitat în 304 p. Chr.; unii cercetători îl consideră ca cel dintâi episcop de Tomis, cunoscut în izvoarele literare, alții neagă prezența sa aici sau poate mai exact îl apreciază ca episcop misionar în Scythia Minor⁵⁹⁵. Al doilea nume a beneficiat de un „studiu de caz” care a condus la o plasare corectă a lui nu printre martirii de Tomis, ci între cei de Cyzik⁵⁹⁶. Precizarea nu diminuează importanța mărturiilor paleo-creștine la Tomis.

Populația.

Un loc important în susținerea creștinismului la Tomis îl reprezintă antroponomia. Onomastica inscripțiilor tomitane denotă legăturile Scythiei Minor

⁵⁹⁰ Este posibil ca Tomis să fi fost ridicat la rangul de arhiepiscopat autocefal în vremea lui Iustinianus; vezi discuția la N. Zugravu în *FHDRCh.*, p. 92-95.

⁵⁹¹ Este prima mențiune a unui *hypodiaconos* în Scythia Minor; pentru sirienii din această zonă, vezi I. Barnea, *Pontica* 5 (1972), p. 255-257; Em. Popescu, *IGLR*, 92.

⁵⁹² Textul ar fi trebuit să fie πραγματευτής τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου).

⁵⁹³ „ἡ καθολικὴ ἐκκλησία semnifică probabil biserica universală, ortodoxă, în opoziție cu cea eretică” (după Em. Popescu, *IGLR*, 46 și I. Barnea, *DID* II, p. 462); A. Câteia, *op. cit.*, p. 506; vezi și p. 522-535 (contribuții de ordin lingvistic).

⁵⁹⁴ Vezi Ch. Auner, *Dobrogea*, în *Dict. d'Archéol. Chrét. et de Liturgie*, t. IV, col. 1238-1239; Ene Braniște, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în *De la Dunăre la mare. Mărturiile istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 34-62; I. Barnea, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos*, *Symposia Thracologica* 7, Tulcea, 1989, p. 168-174; V.H. Baumann, în *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 99-113; idem, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004, p. 41-63; 90-132.

⁵⁹⁵ Vezi discuția la I. Holubeanu, *Despre aria misionară a Sfântului Episcop Mucenic Ephraim*, *Pontica* 40 (2007), p. 415-428.

⁵⁹⁶ P. Năsturel, *Pontica* 24 (1991), p. 283-286.

cu Asia Mică, Siria și Egiptul. Sunt atestate la Tomis nume proprii frecvente în inscripțiile creștine din Imperiul de răsărit – *Alexandros* și *Alexandra*, *Basos*, *Gennadios*, *Focas*, *Thecla* etc. Pentru unele se poate preciza originea lor din Siria. Astfel, numele propriu *Serghios*, ctitorul sau beneficiarul unei construcții funerare sau de cult (IGLR, 12), înscris pe fragmentele unui capitel de marmură din sec. V-VI p. Chr.⁵⁹⁷, îl punem în legătură cu localitatea Serghiopolis din Siria și cu Sf. Serghie, al cărui mormânt se află acolo. Numele feminin *Maru*, fiica lui *Ioannes*, administrator al bisericii Sf. Ioan (IGLR, 32), își află corespondența tot între numele din Siria și Asia Mică⁵⁹⁸. Originea siriană este în mod expres specificată pe o stelă funerară din sec. VI p. Chr. pentru un anume *Paulos*, hipodiamon și pentru soția lui, *Paula* (IGLR, 48). Pe un bloc de marmură din sec. V-VI p. Chr. este menționat, fragmentar, numele *Nazarin*(...), pus în legătură cu *Nazareos*, epitet al lui Iisus în Siria, sau *Nazarenus*, în alte părți ale Imperiului (IGLR, 40)⁵⁹⁹. Altor nume le recunoaștem originea semitică, deși ulterior ele au fost adoptate de creștini, în special în Orient. Este cazul numelui *Em(m)aniel*, într-o inscripție tomitană din secolele V-VI p. Chr. (IGLR, 16) care repetă, prescurtat, profeția nașterii lui Christos, și a numelui *Ioannes*, apărut pe mai multe inscripții din aceeași perioadă (IGLR, 14, 32, 37)⁶⁰⁰. Probabil tot nume semitic este și *Sulifera* (IGLR, 44), pus în relație cu forma sigur semitică *Suleif*-, purtătorul lui, ca și cel care a ridicat monumentul funerar, *Entolios*, ar fi originari mai curând din Cezareea Cappadociei⁶⁰¹ decât din Cezareea Palestinei⁶⁰². Frecvente sunt și numele care denotă originea grecească. Pe o stelă funerară din sec. IV-V p. Chr. întâlnim pe *Theodule*, fiica preotului *Patricius* (IGLR, 27). Tot de origine grecească, dar frecvente în mediul roman sau oriental sunt și numele lui *Orestes*, *Timotheos*⁶⁰³, *Eufemia*, *Kalliope* și *Heracleides*. Pentru numele Gheorghe (*Georgios*) s-a remarcat frecvența lui în limba greacă⁶⁰⁴. Reluarea inscripției IGLR, 52 și reconstituirea corectă⁶⁰⁵ stabilește caracterul votiv (și nu funerar) al inscripției⁶⁰⁶. Același caracter, stabilit și pentru IGLR, 49⁶⁰⁷, este pus în legătură cu cultul Sfântului Gheorghe ca sfânt militar intrat pe teritoriul Dobrogei⁶⁰⁸ în sec. VI-VII p. Chr.

O importanță deosebită prezintă și numele latine. Din perioada de început a

⁵⁹⁷ După I. Barnea, *Pontica* 10 (1977), p. 274 (datat în perioada lui Iustinian).

⁵⁹⁸ Vezi în general, L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prague, 1964.

⁵⁹⁹ IGLR, p. 77; în onomastica creștină, *Nazarius* este cunoscut ca nume de martir și sfânt.

⁶⁰⁰ Pentru frecvența numelui în Bulgaria vezi V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, p. 191.

⁶⁰¹ I. Barnea, *Pontica* 10 (1977), p. 275-276 (argumentul îl constituie relațiile destul de intense ale provinciei Scythia Minor cu Cappadocia în prima jumătate a sec. IV p. Chr.)

⁶⁰² Em. Popescu, IGLR, 44.

⁶⁰³ Pentru eventualitatea identificării cu numele episcopului, vezi mai sus.

⁶⁰⁴ I. Barnea, *Pontica* 10 (1977), p. 276.

⁶⁰⁵ N. Duval, *Revue Archéologique*, 1980, p. 318-319 (*apud* Al. Barnea, *Sigilii și inscripții din Dobrogea (sec. VI-VII e.n.)*, SCIVA 37 (1986), 2, p. 137-139 și n. 20).

⁶⁰⁶ Al. Barnea, *loc. cit.*

⁶⁰⁷ Recitită [*Sanc*]ti *Georgii*.

⁶⁰⁸ Pătrunderea cultului este considerată normală aici și în spațiul Illyricum-ului Oriental spre deosebire de zona lui apuseană, până la Salonic, unde în aceeași perioadă dominant era cultul Sfântului Dumitru; vezi Al. Barnea, *loc. cit.*

epocii creștine notăm numele *Aurelia Ianuaria*, fiica lui *Ianuarius*, căsătorită cu *Flavius Martinus* (IGLR, 21). Alte monumente creștine din secolele V și VI p. Chr. menționează pe *Terentius, filius Gaione*(...) (IGLR, 30)⁶⁰⁹, pe *Marcella* și pe fiul ei *Marcellus* (IGLR, 31), pe *Marcia Aurelia*, soția unui oarecare *Marcus* (IGLR, 36); pe *Aurelia Veneria* (IGLR, 39) și pe *Sabina, Leontina, Venera* (IGLR, 35), pe *Iulius Atzeis* (= *Attius* sau *Atteius*) și soția sa *Bonosa*. Și alte nume feminine aparțin epigrafiei creștine: *Lupicina* (IGLR, 46, nume creat după forma masculină *Lupicinus*); *Colunba* (pentru *Columba*; IGLR, 51) și *Romana* (IGLR, 37), creat tot după un nume masculin, *Romanus*.

Bassianus și *Ianuaria*, atestați pe o inscripție în versuri de la începutul sec. IV p. Chr. (IGLR, 18), ambii cu nume romane, deplâng soarta copilului lor mort de timpuriu, *Lillas* care poartă un nume de o posibilă origine tracă sau bithynică⁶¹⁰. Numele *Dinias* (IGLR, 25), atestat și în câteva inscripții din Bulgaria și Beoția, prezintă și o formă *Dinis*, căreia i se recunoaște o origine tracă.

Concludent în ce privește rolul creștinismului în convertirea populațiilor migratoare și includerea acestora în elementul local stabil este menționarea pe un monument de la Tomis a lui *Atala*, fiul lui *Tzeiuk* (IGLR, 41)⁶¹¹. Numele lui *Gaiones(-as?)* de pe o altă inscripție (IGLR, 30) pare să fi aparținut unui got federat. În felul acesta, religia creștină, adaptată mai întâi de populația locală stabilă, devine și o caracteristică a acestei populații în raport cu „barbarii” necreștinați și, ulterior, un element de atragere și asimilare a acestora. Dincolo de aspectul aparent eterogen pe care-l oferă antroponimia⁶¹² reținem că noua religie creștină este în primul rând atributul populației romanizate stabile, iar căile de pătrundere a ei din Orient au trecut mai întâi prin Scythia Minor și prin capitala provinciei.

Stratigrafie și urbanism.

În zona cercetată arheologic de la Parcul Catedralei au fost surprinse nivelurile III-I, corespunzătoare secolelor IV-V p. Chr. Pentru perioada care a urmat până în sec. VII p. Chr. aflăm elemente de referință în monumentele publice păstrate.

- Nivelul III aparține sec. IV p. Chr., foarte probabil primei jumătăți, datare confirmată de mai multe monede. Majoritatea monumentelor păstrate în zonă au fost ridicate/sau se sprijină pe acest nivel. Refacerile și reconstrucțiile de la începutul sec. IV p. Chr. au urmat unei acțiuni de nivelare generală⁶¹³.

- Nivelul II, marcat de urmele unui incendiu, este databil spre sfârșitul

⁶⁰⁹ Patronimic considerat germanic (got); vezi mai sus, *armata*.

⁶¹⁰ În legătură cu această inscripție vezi comentariul asupra „copiei” sale de la Callatis (ISM III, 148). Numele femeii este transcris $\text{I}\alpha\nu\beta\alpha\rho\iota\alpha$. Asupra lui $\text{A}\iota\iota\lambda\lambda\alpha\varsigma$, vezi IGLR, p. 53.

⁶¹¹ Considerați huni elenizați și creștinați; cele două nume sunt puse în legătură cu activitatea misionară printre huni a episcopului Theotimus I al Tomisului. Vezi Em. Popescu, comentariu la IGLR, 41; I. Barnea, St.Teol, 6 (1954), p. 90, 103, nr. 33; idem, Dacia NS 1 (1957), p. 286.

⁶¹² Analizată în ansamblu pentru această perioadă de Em. Popescu, IGLR, *passim*. Vezi și Al. Barnea, *supra* (n. 488), p. 5-29.

⁶¹³ Acțiunea de nivelare de la începutul sec. IV p. Chr. a fost surprinsă și în alte puncte: vezi CCA, Campania 2004, p. 127-128 (punct: str. Traian/B-dul Marinarilor); CCA, Campania 2009, p. 291-292 (punct: str. Mihai Viteazu).

sec. IV p. Chr. De altfel, nivelurile II și III, cu urme evidente de incendiu, se află la adâncimi apropiate între ele și sunt asemănătoare ca structură.

- Nivelul I (format de fapt din două niveluri, notate I₁ și I₂), de asemenea foarte apropiate, se datează în sec. V p. Chr. Datarea se bazează pe descoperirea unui depozit monetar (de aproximativ 200 piese), a cărui limită superioară se termină cu emisiuni din 402, 408 și 423 p. Chr.⁶¹⁴ Nivelul I₂ este datat în prima jumătate a sec. V, iar nivelul I₁, în cea de a doua jumătate și probabil, începutul sec. VI p. Chr. Urmele de locuire din sec. VI p. Chr. au fost desființate în zona cercetată odată cu amenajarea parcului apropiat Catedralei. Secolul VI este dovedit însă arheologic prin materiale descoperite în gropi și în straturile de umplutură.

Cercetări recente (2009, 2010) surprind tot trei niveluri arheologice, cu ușoare nuanțări privind perioadele de început și sfârșit:

- Nivelul III este stabilit la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.
 - Nivelul I, este datat în sec. VI – începutul sec. VII p. Chr.; se caracterizează printr-o puternică demantelare a amenajărilor anterioare, în absența, însă, a unor urme foarte clare de incendiu.

- Între ele, N II, discontinuu, are și cea mai lungă durată în timp: a doua jumătate a sec. IV și întreg sec. V (poate chiar și începutul sec. VI) p. Chr.⁶¹⁵

Din punct de vedere urbanistic, nivelurile cercetate de la Parcul Catedralei marchează în sec. IV p. Chr. o schimbare topografică raportată la două axe stradale de bază.

Perioada este marcată prin mari complexe civile, pavaje suprapuse de străzi, canalizări și un posibil complex termal. Pentru sec. V-VI a fost identificat un edificiu cu canalizare proprie, cu urme de portic și scară interioară, accesorii întâlnite și la edificiile histriene din zona *Domus*⁶¹⁶.

Complexele de locuire, cu mai multe etape constructive, unele și cu amenajări speciale (curte interioară sau spații de depozitare) au fost descoperite în zona imediat apropiată de pe str. Arhiepiscopiei⁶¹⁷.

Urmărind în continuare urbanismul tomitan, de la zona cercetată spre nord, reținem nu atât aspectele generale, cât elementele care fac posibile nuanțări de natură cronologică.

În zona apropiată falezei de est, locuirea de sec. II p. Chr. este suprapusă în sec. IV p. Chr. de un edificiu a cărui suprafață mozaicală măsoară cca. 60 m². Epoca de construire a lui este plasată în sec. IV p. Chr.: în nivelări s-au găsit două monede datate 355-360 p. Chr. și ceramică din sec. IV p. Chr.; în sec. V p. Chr. mozaicul este deteriorat⁶¹⁸. Tot în apropierea falezei de est, pe str. Sulmona, o săpătură de salvare a dezvelit părți ale unui edificiu public din zid masiv, un canal de scurgere și pavaje interioare din dale mari de piatră, o stradă orientată

⁶¹⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 11.

⁶¹⁵ Vezi CCA, Campania 2009, p. 290-292, nr. 143, Punct: Mihai Viteazu.

⁶¹⁶ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 11-23; adaugă și Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis*, Constanța 2005, p. 57 (edificiu termal în colțul de SV al Parcului Catedralei).

⁶¹⁷ CCA, Campania 2001, nr. 73, p. 108-110 (locuințele A, B și C).

⁶¹⁸ Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale* 4 (1957), p. 88-94.

către mare și un bogat inventar arheologic: ceramică – amfore, vase de uz comun, opaițe – vase de sticlă, obiecte din metal, monede, descoperiri care încadrează locuirea din zonă în sec. IV-VI (eventual până în primele decenii ale sec. VII p. Chr.)⁶¹⁹. Reținem și un edificiu termal descoperit pe str. 21 decembrie 1989, compus din trei încăperi (bazine), *praefurnium*, canale, puț zidit, care a funcționat în sec. VI p. Chr.⁶²⁰.

Construcțiile de pe faleza de Vest – desemnate prin „marele edificiu cu mozaic” și „lentiaron” fac parte dintr-o amenajare urbanistică unitară, presupusă a fi început dintr-o perioadă anterioară sec. IV p. Chr. și terminată printr-o distrugere cândva la sfârșitul sec. VI și începutul sec. VII p. Chr.

Primul edificiu servea ca loc de desfășurare a vieții social-economice și comerciale a orașului⁶²¹. Plasat în fața portului antic, edificiul se compune din patru terase ce corespund, pe rând, nivelului de locuire a orașului antic (A), pavimentului cu mozaic (B) și magaziiilor de depozitare a mărfurilor (terasele C și D). Corespunzând terasei B este o încăpere mare, pardosită cu peste 2000 m² de mozaic policrom, suprafață care îl plasează între cele mai mari din imperiu. Zidul de sprijin al terasei, spre est, păstrat pe o lungime de 65 m, are înălțimea maximă de 5,40 m. Lucrat din rânduri de cărămizi alternând cu blochete de calcar, zidul prezintă la distanțe de 4 metri pilaștri, uniți, se pare, la partea superioară prin arcuri. Suprafața zidului era acoperită cu marmură, iar pilaștrii erau ornamentați la partea superioară cu capitele de placat, decorate. Modificări ulterioare construirii au adăugat ca elemente noi, la acest zid, o nișă și o tribună.

Dimensiunile construcției pot fi fixate pe baza celorlalte ziduri conservate: cel de sud, pe lungime, de 18 m, corespunzătoare lățimii edificiului și parțial cele de vest și nord, toate susținând acoperișul încăperii de tip hală. Partea cea mai interesantă a încăperii este pavimentul cu mozaic, din care s-a păstrat o suprafață de cca. 850 m². Decorul constă din motive geometrice și florale realizate din *tesserae* colorate natural (singurul element de decor zoomorf este un porumbel). Suprafața centrală, lucrată în *opus vermiculatum*, este acoperită de cercuri mari, distanțate între ele, înscrise în pătrate și despărțite de câmpuri dreptunghiulare (diametrul unui cerc este de 7 m). Terasa C reprezintă nivelul încăperilor – magazii. În număr de 11, ele au 11 m lungime și 6 m lățime; intrările masive, sunt înalte de 8 m. Treapta de jos a falezei, ocupată de terasa D, era destinată altor magazii⁶²²; aflată acum sub nivelul mării, terasa este acoperită. Zona complexului era legată de platforma din fața cheiului și de nivelul orașului printr-o scară de calcar cochilifer. S-a stabilit că edificiul face parte dintr-un sistem unitar de

⁶¹⁹ M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, str. Sulmona, nr. 7, Pontica 31 (1998), p. 171-200.*

⁶²⁰ Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 61-63 și fig. 1.

⁶²¹ V. Canarache, *L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, StCls 3 (1961), p. 229-240; A. Rădulescu, *Date tehnice despre Edificiul cu Mozaic din Constanța*, BMI 39 (1970), 3, p. 52-56; I. Barnea, *Quelques nouvelles considérations sur le pavés mosaïques de Tomi*, Dacia NS 20 (1976), p. 265-268; vezi și notele următoare.

⁶²² V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 91-92: la acest nivel se aflau antrepozite portuare, compuse din încăperi de mari dimensiuni (peste 150 m²), două (sau trei) bazine tencuite; vezi și V. Canarache, *Tomis*, mss., 2083 Fond Documentar MINAC, p. 9.

construcții, ridicate într-o perioadă de prosperitate a orașului, la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr. și suferind, în timpul funcționării lui completări și refaceri⁶²³. Monedele de sec. IV p. Chr. aflate la nivelul podelei uneia din magazine ar putea fi un indiciu de folosire a magaziiilor chiar dintr-o perioadă mai timpurie⁶²⁴. Ultimul nivel de funcționare al edificiului este datat de amforele prăbușite aflate *in situ*, unitare din punct de vedere tipologic și datate spre sfârșitul sec. V și în sec. VI p. Chr.⁶²⁵. Sub forme modificate funcțional, edificiul a continuat să existe și la sfârșitul sec. VI – începutul sec. VII p. Chr.⁶²⁶.

După o altă opinie⁶²⁷ „perioada de prosperitate” în care trebuie să se fi ridicat mozaicul este stabilită nu la sfârșitul sec. III/începutul sec. IV p. Chr., ci eventual în prima jumătate a sec. III p. Chr., în acord cu „epoca înfloritoare” a Severilor și chiar a Antoninilor. Argumente în plus sunt aflate în decorația capitелurilor și a frizelor de marmură și redatarea capului unei statui imperiale, spre mijlocul și a doua jumătate a sec. III p. Chr.⁶²⁸. Mai departe, faza a II-a și chiar faza a III-a a edificiului sunt datate în plin sec. IV p. Chr. Perioada de încetare a funcționării edificiului s-ar situa și ea mai devreme, spre sfârșitul sec. IV/sau începutul sec. V p. Chr., forme de viață materială în interiorul edificiului continuând să existe până în sec. VI p. Chr.

Cum nu ne propunem neapărat un acord între opiniile exprimate, le menționăm ca variante acceptabile într-o eventuală reevaluare a întregului complex.

Aceeași observație este valabilă și pentru „*lentiaron*”, pentru care reținem: similitudinea sistemului de construcție cu primul edificiu; posibila datare a inscripției de aici în epoca Severilor; și aflarea, după încetarea funcțională a construcției, a unor dovezi materiale (opaițe) de la sfârșitul sec. VI – începutul sec. VII p. Chr. Edificiul, compus din mai multe încăperi, a fost în mare parte distrus de lucrările moderne. Aici funcționau probabil băile (sau una din băile) publice ale orașului, după cum lasă să se înțeleagă inscripția de pe ancadramentul uneia dintre intrări⁶²⁹. S-a păstrat sala principală (cu o suprafață de 30 x 10 m) și

⁶²³ I. Barnea, *op. cit.*, consideră că pavimentul cu mozaic a fost realizat la sfârșitul sec. V – începutul sec. VI p. Chr.

⁶²⁴ M. Sâmpetru, *Precizări cronologice în legătură cu Edificiul roman cu mozaic din Constanța*, BMI 42 (1973), 4, p. 59-60; vezi și C. Ionomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 143-144 și n. 36, 40.

⁶²⁵ M. Sâmpetru, *loc. cit.* reține mai curând prima datare. Asupra amforelor, vezi A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 193-207. Adaugă, Gh. Papuc, *Ceramică romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, *ibidem*, p. 153-192; M. Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à decor estampé découverte à Tomi*, Pontica 9 (1976), p. 147-154; C. Ionomu, *op. cit.*, p. 135-146.

⁶²⁶ M. Sâmpetru, BMI 42 (1973), 4, p. 59-60; C. Ionomu, *op. cit.*, p. 142-145.

⁶²⁷ Al. Suceveanu, *Dacia NS 13* (1969), p. 349-351 (= *Opuscula Scythica*, p. 129-130); *idem*, VEDR, p. 27 și 124 (sec. II-III p. Chr.); *idem*, *La Dobroudja romaine*, p. 119-120.

⁶²⁸ În privința portretului imperial, vezi Z. Covacef, *Monumente sculpturale descoperite la edificiul roman cu mozaic din Constanța*, Pontica 30 (1997), p. 206 (sfârșitul sec. III p. Chr.).

⁶²⁹ ISM II, 389: Ἱερὰ βουλὴ κατεσκευάσθη/τὸ λεντιάριον ὑπὸ Ἑρμίππου Ἀττα; J.-L. Robert, REG, 83 (1970), p. 415, nr. 403.

un vestibul cu scară spre terasa orașului⁶³⁰, ambele pardosite cu plăci de marmură albă.

Edificii cu caracter public situate în spațiul *intra muros* al orașului antic sunt și cele șapte basilici creștine identificate până acum. În sectorul de vest al cetății se ridică „basilica mare”⁶³¹ (1), orientată ESE-VNV cu o suprafață de 48,10 x 23,45 m; avea *naos* despărțit prin două rânduri de coloane în trei nave⁶³², *nartex* simplu și tribune deasupra navelor laterale. Cel mai important element constructiv este cripta în formă de cruce (cu o suprafață de 50 m²) și împărțită în șapte compartimente care comunicau între ele. În criptă se ajungea printr-un culoar în trepte de marmură lung de 7,50 m. Blocurile folosite în construcția treptelor provin din monumente mai vechi. Planul orizontal al criptei se poate înscrie aproximativ într-un pătrat; șase dintre compartimente sunt pătrate (2,20 x 2,20 m) și al șaptelea dreptunghiular, înscris în absidă (cu dimensiunile de 2,70 x 2,20 m). Acoperișurile acestor încăperi erau în formă de calotă sferică și nu depășeau 2,50 m înălțime de la nivelul de călcare al criptei. Pereții tencuiți erau acoperiți cu picturi, din care n-au mai rămas decât urme slabe. S-au păstrat mici porțiuni din pavimentul de cărămidă al naosului și narthexului și din dalajul de marmură al altarului. S-au descoperit fragmente de fusuri de coloană, de capiteli, plăci de *cancelli* și din placajul în marmură al pereților. Basilica îndeplinea probabil funcția de catedrală a orașului în sec. VI p. Chr.⁶³³.

La NE de basilica mare și la cca. 35 m distanță se află basilica mică (2), orientată NE-SV⁶³⁴; ea este aproape paralelă pe lungimea ei cu zidul de incintă, identificat în apropiere. Lucrările de construcție moderne au permis cercetarea parțială a monumentului. Lungimea este estimată la cca. 35 m; celelalte dimensiuni sunt 18,80 m lățime și 8 m diametrul absidei. Sub centrul absidei și parțial sub nava centrală se află cripta, a cărei lățime măsurată în interior este de 2,20 m. Tencuiala pereților păstrează vagi urme de frescă. Atât cripta cât și pardoseala basilicii sunt construite din cărămizi. Câteva piese de marmură – un bloc paralelipipedic folosit probabil ca treaptă de coborâre în criptă și un fragment din placajul interior al pereților poartă resturi de inscripții mai vechi⁶³⁵. De jur împrejurul basilicii, la exterior, este un pavaj de dale de piatră, contemporan construcției.

În apropiere de faleza înaltă a portului s-au aflat ruinele unei basilici creștine (3)⁶³⁶, suprapuse de clădirea liceului „Mihai Eminescu”. Din construcția antică s-au descoperit numai fragmente din zidurile de la răsărit și un culoar care duce către cripta de sub altar; aceasta se află la -2,50 m sub nivelul pardoselei; este de formă dreptunghiulară, cu suprafața de 6,15 x 3,75 m și tavan boltit. Partea de

⁶³⁰ A. Rădulescu, *Pontice 1* (1968), p. 325-329.

⁶³¹ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, p. 28-84; I. Barnea, *Arta creștină*, I, p. 128-131; idem, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977, p. 125-126.

⁶³² Lungimea axială interioară este de 43 m.

⁶³³ I. Barnea, *Pontica 24* (1991), p. 272; vezi, totuși mai departe, basilica nr. 7.

⁶³⁴ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 23-27; I. Barnea, *Les monuments*, p. 126.

⁶³⁵ A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV 14 (1963), 1, p. 83, nr. 5 (= ISM, II, 90).

⁶³⁶ I. Barnea, *Les monuments*, p. 126-128; idem, *Arta creștină*, I, p. 132-133.

vest a criptei o constituie o încăpere aproape pătrată (3,70 x 3,75 m), cu înălțimea maximă de 2,32 m. Pe pereții încăperii se mai păstrează o parte din tencuiala pictată; în jumătatea inferioară pictura constă din chenare dreptunghiulare mai mari, iar în jumătatea superioară și la baza bolții din chenare mai mici cu decor vegetal. În partea de est a criptei sunt zidite trei morminte boltite în formă de nișe (înalte de 1,68 m și largi de 0,90 m). În interiorul criptei s-au aflat plăci de marmură cu decor provenind de la amvonul basilicii. În a doua jumătate a sec. IV p. Chr. probabil aceasta va fi fost catedrala Tomisului și poate chiar prima biserică episcopală a Scythiei Minor⁶³⁷. În sprijinul acestei ipoteze pledează unele fragmente arhitectonice de sec. IV-V p. Chr., pardoseala de mozaic și execuția îngrijită a monumentului⁶³⁸.

Altă biserică (4) era situată la intrarea portului actual. Dezvelită parțial, ea are lungimea de 24 m și un diametru al absidei de 8,70 m. Monumentul, compus, se pare, dintr-o singură navă, a fost construit în sec. V-VI p. Chr. în interiorul unui edificiu mai mare, de sec. IV p. Chr.⁶³⁹.

Pe faleza de est a orașului antic a fost descoperită o a 5-a biserică, orientată NNE-SSV. Construit din piatră și cărămidă edificiul a fost afectat de lucrările moderne. Sub pavajul altarului se află cripta dreptunghiulară (1,52 x 1,22 m), cu înălțimea maximă a tavanului boltit de 2,05 m. Pe pereții de est, nord și probabil de sud ai criptei și la înălțimea de 0,78 m de la nivelul pardoselei au fost practicate nișe; cea de pe peretele de est are pictată deasupra cu vopsea roșie o cruce latină și în nișă era depus un vas – reliquiar de sticlă. Construcția este datată în sec. V-VI p. Chr.⁶⁴⁰.

Resturile unui edificiu basilical (6) cu orientarea NE-SV, descoperit în 1979, se află tot pe faleza de est⁶⁴¹. Acesta se compune dintr-un *nartex* și o singură navă, absida fiind distrusă de construcțiile moderne. Elementul constructiv cel mai însemnat îl constituie puțul din interiorul navei, identificat cu un *baptisterium*. Construcția are ca limită inferioară de datare sec. V p. Chr.⁶⁴².

Pe faleza de NE a peninsulei⁶⁴³ s-au descoperit în 1989 temeliile celei mai mari basilici (7) cunoscute până acum la Tomis, cu orientarea NV-SE. Dimensiunile exterioare sunt de 54,7 x 24,3 m; la nivelul fundațiilor, zidurile au grosimea de cca. 1,25 m; în interior, dimensiunile naosului sunt de 32,1 x 21,7 m. Două rânduri de coloane crează un spațiu trinavat; absida are o deschidere de 9,15 m și în exterior se încadrează unui pentagon. De-a lungul zidului de nord al absidei și legate structural de corpul basilicii sunt trei încăperi anexă. Latura de

⁶³⁷ V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 100-101; I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 271-272.

⁶³⁸ I. Barnea, *loc. cit.*, nu exclude posibilitatea ca aceasta să fi fost catedrala în care se afla episcopul Bretanion la sosirea lui Valens.

⁶³⁹ I. Barnea, *Les monuments*, p. 128; V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000, p. 69.

⁶⁴⁰ Basilica a fost descoperită pe str. Revoluției din Decembrie 1989 colț cu str. 9 Mai; V. Lungu, *op. cit.*, p. 69-70; idem, în *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 157-158.

⁶⁴¹ Basilica se află la 25 m sud-vest de hotelul Palace.

⁶⁴² V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor...*, p. 70.

⁶⁴³ La intersecția străzilor Ecaterina Varga, Negru-Vodă și Mircea cel Bătrân, vezi și *supra* n. 464.

nord a ansamblului era delimitată de un portic, păstrat fragmentar. Edificiul a fost datat între sfârșitul sec. V – începutul sec. VII p. Chr.⁶⁴⁴.

Ultimul monument de interes public la care ne vom referi este zidul de incintă romano-bizantin. Acesta încheie cea mai mare suprafață a orașului antic; urmează un traseu care unește cele două maluri ale peninsulei, spre partea sa continentală, de la SV la NE. Discuțiile cu privire la acest monument au avut în vedere deopotrivă traiectoria și cronologia construcției⁶⁴⁵. În privința traiectoriei, singura latură care nu pune probleme este cea de nord. Cercetată încă de Vasile Pârvan, această latură are două porți: poarta de NE cu celebrul „turn al măcelarilor”⁶⁴⁶, are o deschidere de 4,34 m. Poarta de SV este flancată de turnuri de apărare rectangulare cu fețele frontale de circa 5,40 m; cortina are 3,20 m grosime; intrarea este de circa 4 m.

În mortarul segmentului de cortină dintre cele două porți s-au aflat două monede din timpul lui Tacitus (275-276 p. Chr.) și Probus (276-282 p. Chr.).

Orientarea zidului pe celelalte laturi este ipotetică: spre V/SV cortinele urmează un unghi obtuz, care ar putea să aibă la punctul de întâlnire un turn de colț. Planul incintei spre SV este reconstituit în funcție de porțiuni ale zidului surprinse ocazional și cu orientare uneori diferită. De la poarta de SV zidul se bifurcă: o parte urmează direcția așteptată spre SV, până la țărmul mării, unde o aglomerare de pietre poate fi indiciul incintei, posibil chiar a unei porți a ei⁶⁴⁷; o altă parte urmează direcția V/SV, după care se abate spre sud, spre același punct terminal marcat de aglomerarea de pietre⁶⁴⁸. Cercetătorii apreciază date diferite pentru cele două trasee ale incintei spre V/SV: primul traseu este legat organic și cronologic de cortina de nord (sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.); al doilea este o cortină adăugată ulterior (sec. V-VI p. Chr.), odată cu lărgirea spre vest a suprafeței orașului și pentru apărarea centrului ecleziastic al Tomisului⁶⁴⁹.

Incinta continuă și spre Est, dincolo de turnul măcelarilor⁶⁵⁰, și mai are aici o

⁶⁴⁴ V. Lungu, *op. cit.*, p. 70-71; A. Rădulescu, *Études byzantines et post-byzantines*, II, p. 34: monede de la Mauriciu Tiberiu (588-589) și Focas (602-603).

⁶⁴⁵ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, p. 415-450; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 19-20; A. Aricescu, *Armata*, p. 156-157 și 163-164; N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e. n.*, Pontica 10 (1977), p. 253-260; A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 83-93; Gh. Papuc, L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201-208.

⁶⁴⁶ Numele după inscripția IGLR, 8 ce indică o porțiune a zidului refăcută de breasla (asociația) măcelarilor; inscripția este încastrată în paramentul turnului: Μακελαρί[ων] π[ε]δατοῦ[ρα] πό[λι]ς ΚΑ; vezi și IGLR, 7 și 9.

⁶⁴⁷ Vezi și N. Toma, *op. cit.*, în Caiete ARA, 1 (2010), p. 61-63, 68-69 și fig. 1, 2 și 4, care reconstituie 9 sau 10 drumuri „vechi”, raportând unele dintre acestea la porțile cetății romano-bizantine; rămân ipotetice porțile de pe latura de V a incintei, notate P₄ și P₅ (de unde pleacă drumurile spre sud).

⁶⁴⁸ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 88, fig. 4: pietre uriașe care pot fi ale zidului prevăzut aici cu o poartă.

⁶⁴⁹ N. Cheluță-Georgescu, *loc. cit.*; A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 86-87; L. Ciantă, *Un nou segment al incintei tomitane târzii*, Pontica 39 (2006), p. 249-258.

⁶⁵⁰ Observație făcută de V. Pârvan, *op. cit.*, p. 417 și pl. I.

poartă flancată de turnuri⁶⁵¹. Săpăturile arheologice efectuate în mai multe etape au scos la iveală ansamblul dat de turnurile de apărare ale unei porți⁶⁵². Turnurile, din care s-au păstrat 2-3 rânduri de asize, au avut părțile frontale semicirculare. Turnul de SV are lungimea de aproximativ 15 m, iar lățimea (măsurată la baza arcului frontal) este de 11,50 m; elevația are grosimea de 3,5 m, iar crepida de 0,45 m. Câteva elemente constructive conferă un caracter particular turnului. Latura interioară de NE ascunde un tunel lat de 1 m și înalt de 2 m; pornit dinspre zidul de incintă acesta se deschide în interiorul turnului; podeaua tunelului se află la cca. 0,70 m sub nivelul fundației turnului. Din cel de al doilea turn, afectat de distrugerii moderne, se păstrează doar legătura frontală semicirculară. Calea de acces a porții este largă de 10,5 m și are un dalaj de piatră. Poarta, cu deschiderea spre NV, are o lățime totală de peste 31 m (ținând cont și de laturile exterioare ale celor două turnuri). Dimensiunile și complexitatea turnurilor și dimensiunile căii principale de acces conduc la aprecierea că aceasta este poarta cea mai importantă a cetății. Relieful peninsulei a suferit în timp modificări datorate eroziunii marine; poarta nu avea, în antichitate, poziția periferică, pe care, fals, suntem tentați să i-o atribuim astăzi⁶⁵³. Dincolo de al doilea turn, incinta continua spre mare⁶⁵⁴. Întrebarea dacă Tomis a avut o incintă perimetrală sau peninsula era apărată doar dinspre continent nu-și găsește un răspuns sigur⁶⁵⁵. Din punct de vedere cronologic⁶⁵⁶ construcția incintei târzii a putut începe în a doua jumătate a sec. III p. Chr., după invazia goților. Acțiunea constructivă a putut fi inițiată, eventual, de Gallienus⁶⁵⁷. Ea a fost continuată (dacă nu chiar începută) de Aurelian și Tacitus⁶⁵⁸ și terminată, probabil, de Diocletian⁶⁵⁹ (în timpul căruia se ridică porțile

⁶⁵¹ O primă descriere a monumentului o aflăm la Sc. Lambrino, în Arhiva pentru știință și reformă socială, 14 (1936), vol. II, p. 912-917.

⁶⁵² Gh. Papuc, L. Lungu, *loc. cit.*; cercetările s-au desfășurat în anii 1988, 1991-1992, 1993 și 1998.

⁶⁵³ Ziduri antice, rupte, vizibile în punctele falezei, confirmă această ipoteză. De altfel, până în urmă cu jumătate de secol exista aici strada Cărmidari, care a dispărut datorită surpării malului.

⁶⁵⁴ Zidul de incintă pare să depășească ipotetica latură exterioară a turnului de NE; vezi Gh. Papuc, L. Lungu, *op. cit.*, p. 205 și n. 15; vezi și O. Bounegru, M. Adumitroaie, „Life (after town) in town”, în *Scythia Minor. Interpretări stratigrafice*, Peuce SN, 3-4 (2005-2006), p. 265 care amintesc șanțul de apărare, aflat la 16,5 m est de linia frontală a turnurilor, ale cărui maluri erau placate cu blocuri semifasonate de calcar; poarta a funcționat până cel puțin în sec. VII p. Chr., socotind după monedele Focas descoperite în zonă.

⁶⁵⁵ Vezi A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 91-92, unde sunt notate și „vagi indicii” că ar fi existat o incintă perimetrală.

⁶⁵⁶ Al. Suceveanu, *Dacia* NS 13 (1969), p. 348-350 (= *Opuscula Scythica*, p. 128-129), propune mijlocul sec. II p. Chr.; aceeași datare și la N. Toma, *op. cit.*, p. 59-72, pe baza existenței pe faleza de SV a Tomisului a unor edificii monumentale, precum cel „cu scară”, construit probabil în a doua jumătate a sec. II – începutul sec. III p. Chr.; tot aici, ipoteza unei posibile străzi la nivelul portului antic.

⁶⁵⁷ A. Aricescu, *Armata*, p. 156.

⁶⁵⁸ Vezi monedele aflate în embletonul construcției, cf. A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 84-85, n. 5 și 6.

⁶⁵⁹ Autorii raportului de cercetare arheologică din Tomis, punct – str. Mihai Viteazu, bazeți pe începutul locuirii în acest sector, în sec. IV p. Chr. rețin această dată și pentru ridicarea incintei târzii a orașului; vezi CCA, Campania 2009, p. 290-292.

sau poarta cetății ; IGLR, 3). Nu este exclusă nici posibilitatea ca lucrarea să fi fost terminată de Constantin cel Mare⁶⁶⁰. Porțiuni ale incintei au fost refăcute în timpul împăratului Iustinian (sau poate chiar în timpul lui Anastasius). Siguranța construcției a putut permite apărarea orașului antic până în sec. VII p. Chr.

Structura urbană a Tomisului din această perioadă este completată de trasee de străzi, canale de scurgere, pavaje, complexe de locuire, fundații de pilaștri ce ar indica un posibil portic, amenajări rectangulare cu gropi de provizii în interior sau doar gropi masive, neprotejate⁶⁶¹.

În apropierea incintei se aflau *cuptoarele*; în zona de NV a orașului s-au identificat 6 cuptoare de ars cărămidă⁶⁶² (3 în zona apărută de incinta cetății și 3 în afară)⁶⁶³. Cele două grupuri de cuptoare reprezintă în fapt complexe de instalații meșteșugărești. Construite pe o suprafață restrânsă⁶⁶⁴, ele au funcționat simultan. Alegerea terenului este legată, pe de o parte, de necesitatea de a construi în sectorul de vest, iar pe de altă parte de calitatea argilei. Pe platforma unuia dintre cuptoare s-au aflat cărămizi de același tip cu cele identificate în pardoseala basilicilor din apropiere⁶⁶⁵. Mai multe elemente pledează pentru datarea cuptoarelor în a doua jumătate a sec. V p. Chr.: materialul ceramic de epocă romană-târzie, preponderent în mediul stratigrafic al cuptoarelor; aspectul rudimentar al construirii instalațiilor; identitatea tipologică dintre cărămizile întrebuințate la basilicile paleocreștine și cele de pe platforma unuia dintre cuptoare; apartenența la epoca târzie a stratului de cultură contemporan cuptoarelor.

Ateliere ceramice vor fi existat însă în număr mai mare decât arată descoperirile arheologice de până acum. În mod sigur a existat un atelier de producere a opaițelor: o dovedesc ștampilele producătorilor⁶⁶⁶, depozitele și tiparele de opaițe descoperite la Tomis⁶⁶⁷.

⁶⁶⁰ V. Canarache, *Tomis*, p. 17; R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 163; A. Aricescu, *Armata*, p. 157.

⁶⁶¹ Descoperirilor mai vechi de la Parcul Catedralei li se adaugă cele recente, aflate pe locul actualei Camere a Notarilor Publici (CCA, Campania 2004, p. 127-128, nr. 79) sau str. Mihai Viteazu, sediul OCPI Constanța (CCA, Campania 2009, p. 290-292, nr. 143).

⁶⁶² A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine*, p. 5-23.

⁶⁶³ Un alt cuptor, necercetat, s-a aflat tot în apropierea incintei, spre est; vezi A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 6, n. 5.

⁶⁶⁴ Distanțele de la un cuptor la altul sunt de 10-12 m. Asupra complexelor artizanale din regiune vezi și Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 230.

⁶⁶⁵ Se consideră aproape sigur că primul grup de cuptoare a fost special creat pentru construcția basilicilor.

⁶⁶⁶ C. Iconomu, *Opaițe*, p. 17-18, tip XIX: „Μάρκου Τομεΐτης ἐποίει”; alte nume de producători tomitani: Εὐκτῆμων, Ἀμίας, la C. Iconomu, G. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța*, *Pontica* 14 (1981), p. 269-276 (piese aflate într-un mormânt și datate la mijlocul sau al treilea sfert al sec. II p. Chr., cu o circulație mai îndelungată); un nume Εὐ(...) apare pe un opaiț de la începutul sec. IV p. Chr.: vezi C. Iconomu, *Un depozit de lucerne la Constanța*, *Pontica* 3 (1970), p. 237-238, nr. 1. Vezi recent și Viorica Rusu-Bolindeț, *The lamps from the early Roman times at Histria. An introduction on the activity of the lamp producing workshops in Roman Dobrogea*, in *Antiquitas Istro-Pontica, Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 401-419.

⁶⁶⁷ Vezi și articolul de sinteză A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände – Lucernae*, *Pontica* 14 (1981), p. 181-209.

La cca. 200 m de zidul de incintă roman târziu s-au aflat⁶⁶⁸ într-o groapă antică 141 de opaițe sparte; toate sunt rebuturi de fabricație ale unui atelier local⁶⁶⁹, ale cărui instalații trebuie să se fi aflat în apropiere. Piesele au fost produse fie cu tipare importate, fie, mai probabil, prin copierea unor originale importate la o dată de plasat în prima jumătate a sec. IV p. Chr.⁶⁷⁰. Tiparele care s-au păstrat ascunse între pietrele zidăriei uneia din bolțile edificiului cu mozaic sunt mai târzii: secolul VI, eventual și prima jumătate (sau începutul) sec. VII p. Chr.⁶⁷¹. Prezența tiparelor presupune existența în apropiere, dacă nu chiar în zona edificiului, a unor ateliere meșteșugărești⁶⁷².

Prezumptivă rămâne producția sticlei la Tomis: în apropierea clădirii actuale a muzeului de artă populară s-au descoperit urmele a două cuptoare, care nu au putut fi însă pe deplin cercetate⁶⁷³. Deși existența unuia sau mai multor cuptoare pentru fabricarea sticlei ar fi firească, ea nu poate fi susținută deocamdată decât cu titlu ipotetic.

Urmele unui atelier de prelucrare a marmurei au fost identificate de mai mult timp (1958), la baza falezei de vest a orașului, la nivelul portului antic⁶⁷⁴. Din aceeași zonă, înainte de 1900, cu ocazia lucrărilor de construcții și amenajări portuare au fost recuperate mai multe piese masive din marmură⁶⁷⁵. Se pare că atelierul era destinat în principal prelucrării marmurei pentru construcțiile monumentale⁶⁷⁶.

Producția locală nu diminuează importanța produselor provenite din importuri. Provinciile ca Egiptul, Palestina sau Siria se află pe primele locuri în privința produselor pe care le realizau și le exportau⁶⁷⁷. Scythia și implicit Tomis întrețineau relații comerciale atât cu centre economice din cadrul imperiului, cât și din afara acestuia, primele centre fiind însă și cele mai importante. La Tomis soseau amfore cu produse atât din zona syro-palestiniană, cât și din Mediterana

⁶⁶⁸ C. Iconomu, *Pontica* 3 (1970), p. 237-254.

⁶⁶⁹ După restaurare s-au stabilit 10 variante de opaițe care se încadrează în câteva tipuri importante.

⁶⁷⁰ Autorul studiului are în vedere chiar perioada lui Constantin cel Mare.

⁶⁷¹ C. Iconomu, *Pontica* 9 (1976), p. 135-146; ascunderea pieselor este pusă în legătură cu un pericol ce amenința Tomisul în această perioadă; pericolul este identificat în invaziile avaro-slave din 601-602 p. Chr. (data coincide și cu ultima distrugere a edificiului cu mozaic).

⁶⁷² Săpăturile arheologice de la edificiul cu mozaic au dat și peste cuptoare de cărămidă și de var, dar ele aparțin unor epoci mai noi; vezi C. Iconomu, *op. cit.*, p. 144 și n. 41, 42.

⁶⁷³ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă de la Tomis*, Constanța, 1968, p. 154-156.

⁶⁷⁴ Aici s-au descoperit mai multe monumente aflate în diverse stadii de prelucrare: o arhitravă de 5 m lungime, o cornișă, două capitele de colț și partea superioară a unui sarcofag. Vezi V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 33-35; *Tezaurul*, p. 120 și urm.; opinie diferită, N. Toma, *op. cit.*, p. 65-68 după care piesele de marmură nefinisate ar indica un șantier de construcție și nu un atelier de prelucrare a marmurei.

⁶⁷⁵ G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antichità*, Dacia NS 2 (1958), p. 267, n. 19.

⁶⁷⁶ Perioada sa de maximă funcționare se plasează în sec. II p. Chr. Pentru construcțiile de pe faleza de sud-vest vezi acum N. Toma, *op. cit.*

⁶⁷⁷ Vezi A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.)*. Producția ceramicii locale și de import, București, 1996, *passim*.

apuseană. Multe din amforele descoperite la edificiul cu mozaic conțineau rășini vegetale (colophoniu, terebentină, mastix), multe venite de pe coasta de vest a Asiei Mici, iar altele de pe coastele Arabiei și Somaliei⁶⁷⁸. În 599 p. Chr. când Tomis era asediat de avari, a fost posibil să se dea hanului avar câteva soiuri de condimente exotice, sosite probabil din India⁶⁷⁹. Este posibil ca unele amfore care poartă inscripții cu caracter creștin, să reprezinte daruri trimise de episcopii sirieni către episcopul de Tomis⁶⁸⁰. Mai mult decât alte orașe din zona pontică, Tomis excelează prin varietatea amforelor nord africane. Dacă la această varietate de amfore adăugăm și pe aceea a veselei de masă⁶⁸¹ și a opaițelor de iluminat⁶⁸², avem o imagine completă a produselor-marfă ajunse în acest oraș.

Organizarea financiară și comercială a provinciei⁶⁸³ este ilustrată de o serie de descoperiri de la Tomis: Flavius Servandus, *περίβλεπτος κόμης καὶ ἄρχων*, a pus în circulație *exagium* (ἐξάγιον) – o unitate de măsură (și verificare) a monedei de aur (*solidus*) (IGLR, 86; sec. V p. Chr.); el aplică foarte probabil dispozițiile autorităților imperiale, existând și alte dovezi în provincie asupra controlului centralizat, exercitat asupra comerțului.

Sigiliile comerciale de plumb indică mărfuri venite din Asia Mică și regiunile învecinate: Smyrna, Ephes, Metropolis, Koloe (Lydia)⁶⁸⁴, în sec. IV, dar și pe parcursul secolelor următoare, până la începutul sec. VII p. Chr.

Obiectul negoțului maritim este bine ilustrat de descoperirile de la edificiul roman cu mozaic: ancore de metal, piroane de fier, mari cantități de minereu de fier, greutatea de marmură pentru cântarele mari, rășini și evident amfore⁶⁸⁵.

Revenind la structurile urbane, datorăm precizări unor construcții speciale – galeriile *subterane* care traversează peninsula tomitană⁶⁸⁶. Dispuse în rețea, prevăzute cu căi de ventilare zidite și guri de ieșire, ele au fost săpate direct în stâncă sau loess și au pereții zidiți din piatră și cărămidă, tencuiată în *opus signinum*. Au fost cercetate două tronșoane⁶⁸⁷: primul, unind faleza estică cu portul turistic Tomis, are o lungime de aproape 285 m și înălțimea de 1,60/1,70 – 2,49 m. Al doilea tronșon, dintre portul Tomis și edificiul roman cu mozaic, are o lungime de 265 m. Ele străbat peninsula la –20 m sub nivelul actual de călcare.

⁶⁷⁸ A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor, Pontica* 9 (1976), p. 99-114.

⁶⁷⁹ Theophylactus Simocatta, *Historiae*, 7, 13, 1-6 (*Fontes*, II, p. 545).

⁶⁸⁰ A. Opaîț, *op. cit.*, p. 165.

⁶⁸¹ Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 153-192.

⁶⁸² Gh. Papuc, *Opaîțe de import la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 201-205.

⁶⁸³ Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 236-257.

⁶⁸⁴ I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RÉSEE 7 (1969), 1, p. 23-25, nr. 1-7.

⁶⁸⁵ A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 193-207.

⁶⁸⁶ Referiri la aceste construcții vezi la V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 37-38 și manuscrise inedite aflate în Fondul MINAC; vezi și revista Tomis, I, 3, 1966, p. 18; V. Barbu, *Tomis orașul poetului exilat*, p. 95-99; Mircea D. Matei, *Le troisième colloque mixte roumano-soviétique d'archéologie et d'ethnographie*, Dacia NS 3 (1959), p. 573-579.

⁶⁸⁷ Vezi Gh. Papuc, *Tipuri de apeducte pe litoralul vest-pontic*, Pontica 30 (1997), p. 237-250; idem, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis*, Constanța, 2005, p. 70-85.

Considerate, pe rând, canale colectoare ale apelor menajere și pluviale, adăpost în caz de primejdie și mijloc de evadare în timpul asediilor, ele nu sunt în fapt decât un apeduct de mari dimensiuni, capabil să înmagazineze și o mare cantitate de apă⁶⁸⁸. Sensul de curgere al apeductului este spre faleză de vest, unde sunt și termele orașului, cu bazine și rezervoare proprii. Sistemul de galerii-apeduct a putut fi construit în a doua jumătate a sec. II p. Chr.; ele au funcționat și pe perioada de existență a orașului romano-bizantin; sunt cunoscute totodată și instalațiile de transport a apei de la sursele din împrejurimi⁶⁸⁹.

Ultimul sector al structurilor urbane de care ne vom ocupa în continuare este cel al *necropolelor*. Raportate incintelor, au fost identificate și localizate la Tomis cinci zone de *necropole*⁶⁹⁰; acestea se întind în jurul orașului antic, din colțul de NE al peninsulei până la Vest și de-a lungul drumurilor litorale care legau Tomisul de Histria și Callatis.

Prima dintre necropole⁶⁹¹ este situată aproximativ în porțiunea dintre zidul de incintă elenistic și cel de epocă romană târzie. Este principala necropolă elenistică, suprapusă parțial de orașul roman. Există și câteva zone situate la o distanță mai mare de oraș și în care s-au depistat până acum un număr însemnat de înmormântări elenistice. Situată una din aceste zone la o distanță de cca. 2-3 km de zidul elenistic precum și existența unor mici așezări suburbane ar putea oferi eventual ipoteza unor necropole mai mici, ținând de acele așezări și nu de Tomis. Circa 2/3 din mormintele elenistice sunt de incinerare, restul, de 1/3 sunt de înhumare. Tipul de mormânt de incinerare cel mai des întâlnit este cu arderea pe loc (rug-mormânt)⁶⁹²; înhumarea se practica de obicei în gropi de formă rectangulară.

Necropola II se întinde dincolo de incinta romană timpurie; începe probabil imediat din apropierea acesteia și se întinde către N și NV, de la faleză până dincolo de intersecția bulevardelor Tomis și Lăpușneanu. Au fost identificate⁶⁹³ câteva zeci de sarcofage din marmură și piatră, morminte în ciste, câteva sute de morminte de înhumare cu protecție de țigle sau cu sicrie de lemn. Necropola

⁶⁸⁸ Despre aprovizionarea cu apă a Tomisului vezi și M. Botzan, *Observații din secolul trecut asupra unor construcții antice din Dobrogea*, Pontica 12 (1979), p. 175-179; idem, *Considerații asupra alimentării cu apă a orașelor cetăți Histria, Tomis, Callatis*, Pontica 13 (1980), p. 305-308; idem, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 164-170.

⁶⁸⁹ Gh. Papuc, Mihai Ionescu, *Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanța*, Pontica 27 (1994), p. 209-221; Gh. Papuc, *Tomis – aprovizionarea cu apă potabilă în epoca romană și romană târzie*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 425-449; idem, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis*, Constanța, 2005, p. 85-94.

⁶⁹⁰ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCls 3 (1961), p. 222-225; C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.)*, lucrare de doctorat (mss.), Constanța, 1999, p. 10-23.

⁶⁹¹ M. Bucovăla, *Necropole*, p. 131-133; idem, *Un alt mormânt de epocă elenistică la Tomis*, Pontica 8 (1975), p. 375-388; idem, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 73-82.

⁶⁹² V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19 (1986), p. 89-114.

⁶⁹³ Vezi V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22 (1971), 1, p. 47-68.

exista deja la începutul sec. II p. Chr. și a continuat să fie folosită până la sfârșitul sec. III p. Chr.⁶⁹⁴.

Necropola III se întinde de-a lungul falezei de est; începe în zona porții principale a cetății și continuă spre nord. O mare suprafață a fost distrusă de alunecări și eroziuni. Necropola se plasează la sfârșitul sec. IV p. Chr. În această zonă a fost descoperită în 1988 o construcție funerară cu pictură murală, de o realizare și semnificație deosebite⁶⁹⁵. Este un cavou cu *dromos*, utilizat ca lăcaș sepulcral familial pe o perioadă de cca. 50 de ani⁶⁹⁶. Pereții interiori sunt acoperiți cu pictură în frescă, cu reprezentări antropomorfe, zoomorfe, fitomorfe și geometrice. S-a urmărit o decorare specifică a zidurilor și a boltei. În timpanul nordic este redat un festin ritual la care participă mai multe personaje masculine; în timpanul sudic, deasupra intrării, sunt pictați patru porumbei în jurul unui *kantharos*. Latura de vest redă la baza bolții două scene: un grup de patru potârnicși și un iepure hrănindu-se cu struguri. Pe perețele de est figurează doi păuni afrontați, care ciugulesc dintr-un coș cu fructe roșii. Bolta este acoperită cu un decor fitomorf, pictat în mai multe culori. În cavou au fost depuși, succesiv, mai mulți defuncți⁶⁹⁷. Pe baza stilului naturist, al bogatului decor floral și faunistic, combinat cu ornamente geometrice și a puținelor piese de inventar descoperite, cavoul a fost datat în a doua jumătate a sec. IV p. Chr. (cu mențiunea că el a fost folosit pentru înmormântări o perioadă mai îndelungată). Interpretarea picturii lasă loc ipotezelor. Reprezentările păsărilor și ale iepurelui pot fi deopotrivă simboluri păgâne și creștine; la fel și banchetul funerar când nu poartă niciun semn sau inscripție specifică creștină. Singurul indiciu creștin este orientarea Vest/Est a mormintelor din interiorul cavoului. Analogia cea mai apropiată este aflată într-o scenă a banchetului euharistic din catacomba „Santi Pietro e Marcellino” de la Roma, al cărui caracter creștin este neîndoielnic⁶⁹⁸.

⁶⁹⁴ Vezi un mormânt de înhumatie în dale de calcar și datat la începutul sec. III p. Chr., la M. Bucovallă, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis* (Ier partie), Dacia NS 35 (1991), p. 189-199 (mormântul, de factură obișnuită, se distinge prin inventar funerar deosebit de bogat).

⁶⁹⁵ V. Lungu, C. Chera, *Un monument arheologic de o excepțională valoare la Tomis/Constanța* (An Archaeological Monument of an Excelent Value from Tomis/Constanța), în *Arta* 35 (1988), 4, p. 11-14; *idem*, *Römische Wandmalereien in neugefundenen Gräbern aus den Nekropolen der Dobrogea*, în *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühem Mittelalter*, Wien, 1992, p. 94-96 și pl. 10; A. Rădulescu, *Entre faste et dénouement. Les mystères soulévés par le „Tombeau au banquet” retrouvé à Constantza*, în *Archéologie Nouvelle* 1 (1993), p. 42-47.

⁶⁹⁶ Dimensiunile exterioare ale construcției sunt de 3,84 x 3,18 x 3 m (iar cele interioare 2,80 x 2,30 x 2,05 m).

⁶⁹⁷ S-au aflat 4 schelete în sicrie, altele, fără casetă funerară lângă intrare și un copil depus într-o amforă.

⁶⁹⁸ Vezi observația la I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 272-273 și n. 12; V. Lungu, *Începuturile creștinismului în Scythia Minor în lumina descoperirilor arheologice*, *Preda's International Magazine*, ianuarie, 2005, p. 148 (tot acolo, posibilele semnificații ale picturii de pe perețele nordic al cavoului); *idem*, în *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 30-33 și p. 53-60 (C. Chera, V. Lungu încadrează cronologic cavoul tomitan în epoca constantiniană și până către sfârșitul veacului al IV-lea); vezi și C. Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis*, *Peuce* SN 6 (2008), p. 283-296; date: primele decenii ale sec. IV p. Chr.

Necropola IV este situată spre V și SV, între zidul de incintă târzie și actuala gară feroviară. S-au cercetat mai multe sarcofage și complexe funerare în ciste de piatră, precum și morminte de înhumăție cu protecție de țigle. Necropola datează din a doua jumătate a sec. II până la mijlocul sec. III p. Chr. Un complex arheologic important reprezentând mormântul de înhumăție al unei femei a fost descoperit în 1986 pe B-dul Ferdinand. Importanța mormântului este constituită de numărul mare de piese din bronz, argint și aur. Cele din aur se constituie într-un adevărat „tezaur”: 7 inele (4 dintre ele cu pietre semiprețioase gravate), 2 cercei mari (fiecare având montate câte 7 pietre), coroniță funerară (cu 14 piese cu montură, 14 aplice și peste 50 de frunze), o fibulă-disc, 2 brățări decorate cu pietre montate, un colan cu capete de leu (lucrat din aur pe un suport vegetal), câteva tuburi mici de la un alt colier și o amforă miniaturală. Enumerarea obiectelor de inventar ar putea continua cu zeci de piese din argint, bronz, plumb, fier, ceramică, sticlă și os. Toate sunt de factură romană, din sec. II p. Chr.; unele din ele păstrează tradiții mai vechi, elenistice, ce ar putea indica o posibilă proveniență a lor din provinciile orientale ale Imperiului⁶⁹⁹.

Ca o descoperire singulară notăm un complex funerar cu șase încăperi⁷⁰⁰ realizate din lespezi de piatră. Numărul mare de schelete găsite (11) și succesiunea înmormântărilor sugerează că avem de-a face cu un cavou aparținând unor familii înrudite între ele. Inventarul recuperat se plasează din punct de vedere cronologic în limitele secolelor II-III p. Chr.

Necropola V ocupă spațiul dintre necropolele II și IV, suprapunând-o, parțial, pe ultima. Se plasează în sec. IV p. Chr., dar în multe părți mormintele de sec. IV se interferează cu cele de sec. II și III p. Chr.

Numărul mare de morminte identificate în ultimii ani⁷⁰¹, continuitatea zonelor de necropole și uneori suprapunerea lor ajung să creeze un vast teritoriu cimiterial de jur împrejurul Tomisului. Delimitarea zonelor este artificială, înmormântările practicându-se fără respectarea unor îngrădiri sau parcelări. Numai în 1987-1988, în zona de SV a orașului au fost cercetate 106 morminte⁷⁰²; majoritatea se datează în sec. II-III p. Chr.; mai puține morminte aparțin secolelor IV-VI p. Chr.⁷⁰³. Pe lângă înmormântări individuale au fost constatate și

⁶⁹⁹ C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.)*, PhD, Constanța, 1999, p. 87-88 (mss.); idem, *Tezaur funerar descoperit la Tomis (Constanța)*, în *Preda's International Magazine*, martie 2005, p. 149-154; vezi acum V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța 2012, p. 22-29.

⁷⁰⁰ C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, *Pontica* 18 (1985), p. 203-214.

⁷⁰¹ Vezi CCA, Campania 2001, p. 110, nr. 74. (Punct: Necropola romană; str. Traian; 15 morminte de înhumăție; sec. II-IV p. Chr.); CCA, Campania 2002, p. 90-91, nr. 58 (Punct: Magazinul Tomis, 25 morminte romane și romano-bizantine); CCA, Campania 2006, p. 132-134, nr. 64-65, punct – străzile G. Enescu, Smârdan – M. Eminescu (24 morminte; sec. II-VI p. Chr.); CCA, Campania 2008, nr. 144, punct: str. Traian (17 morminte; sec. II-III p. Chr.).

⁷⁰² M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, *Pontica* 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

⁷⁰³ Vezi și C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, *Pontica* 41 (2008), p. 189-208 (12 morminte din sec. II-III și 4 din sec. IV-VI, pe str. George Enescu, nr. 22).

înmormântări colective de 2-6 indivizi (și, caz singular în acest perimetru, un mare mormânt colectiv pentru 40 de indivizi). Cercetările au stabilit existența în sectorul de vest al Tomisului a unei necropole intens folosite în perioada romano-bizantină⁷⁰⁴. Săpături ulterioare (1991-1992) în aceeași zonă, au mai descoperit alte 45 de morminte de înhumatie, datate prin elementele de rit și inventar funerar în sec. II și III p. Chr.⁷⁰⁵. În continuare, spre vest, au fost cercetate tot în 1992 alte 46 de morminte de înhumatie, din sec. II până în sec. VI p. Chr. (cel mai târziu se datează la sfârșitul sec. VI/chiar începutul sec. VII p. Chr.)⁷⁰⁶.

Pentru caracterul său special notăm descoperirea în zona necropolei de SV a unui cavou ce păstrează resturile unei picturi murale paleocreștine. Este o construcție hypogeu cu o singură cameră funerară (6,15 x 3,90 și 2,90 m înălțime), precedată de un *dromos*⁷⁰⁷. Cavoul se pare că avea și elemente de arhitectură în marmură⁷⁰⁸. Pereții sunt acoperiți de pictură, dispusă în panouri care imită marmura. Panourile sunt separate de pilaștri cu capiteli corintice⁷⁰⁹; aceștia susțin o arhitravă fictivă compusă de o serie de benzi și fileuri, suprapuse de panouri mai mari, cu scene figurate. Decorul în panouri redă un banchet funerar și două figuri de oranți⁷¹⁰. Scena banchetului, rară în lumea romană, mai este întâlnită la Tomis; redarea oranților, frecventă în catacombele peninsulei italiice, apare și la Tomis. Monumentul a fost datat cel mai devreme la mijlocul sec. IV p. Chr.⁷¹¹; mormântul a fost utilizat și la sfârșitul sec. IV și eventual începutul sec. V p. Chr.

Un interes aparte îl prezintă un complex funerar în plăci de calcar⁷¹², ce a servit unor înmormântări colective, practicate în mai multe etape, din prima jumătate a sec. III până după mijlocul sec. IV p. Chr. Majoritare sunt înmormântările din sec. III p. Chr. Numărul neobișnuit de mare al defuncțiilor și prezența armelor între obiectele de inventar au stabilit o ipoteză legătură a

⁷⁰⁴ În 1961 nu se puteau face referiri la o necropolă de sec. IV-VI p. Chr., nesesizată la acea dată „d’une manière concrète” (V. Barbu, StCls 3 (1961), p. 207). Pentru morminte de sec. IV-VI p. Chr. la Tomis vezi și C. Chera-Mărgineanu, *Noi morminte din necropolele Tomisului*, Pontica 12 (1979), p. 247-250; M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d. Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului*, Pontica 26 (1993), p. 207-214.

⁷⁰⁵ M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 185-236.

⁷⁰⁶ M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului* (1992), Pontica 25 (1992), p. 241-272.

⁷⁰⁷ Alix Barbet, M. Bucovală, *L’hypogée paléochrétien des orants à Constanța (Roumanie), l’ancienne Tomis*, MEFRA 108 (1996), 1, p. 105-158.

⁷⁰⁸ Aceste elemente de marmură – fragmente de colonete și câteva fragmente din mobilierul mormântului, este posibil să fi fost aduse din altă parte, odată cu profanarea antică a monumentului.

⁷⁰⁹ Pilaștrii sunt colorați în bleu; capiteliurile în violet și frunzele de acanth în alb; arhitrava este schițată prin umbre longitudinale verzi.

⁷¹⁰ Unul din oranți poartă nimf; în absența unei indicații epigrafice, este imposibil de stabilit identitatea personajului.

⁷¹¹ Câteva monede, care reprezintă momentul înmormântării, datează din a doua treime a sec. IV p. Chr.

⁷¹² V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 215-234.

înmormântărilor cu evenimentele din 269 p. Chr., când Tomisul are de înfruntat puternica coaliție de goți, bastarni, sarmați și alte populații aflate în migrație. Următoarele înmormântări au avut loc probabil în timpul domniei lui Constantin cel Mare. După Constantius II complexul funerar a fost folosit și de creștini pentru înmormântarea unor coreligionari.

Dacă ne referim și la inscripțiile funerare ajungem nu de puține ori la cunoașterea unor concepte de viață și atitudini speciale. Inscripțiile funerare apar ca documentele cele mai expresive din acest punct de vedere. Dincolo de elementele comune de conținut legate de vremelnicia omului, neprevăzutul sorții, jalea supraviețuitorilor etc., apar note distincte de acceptare în ideea că „moartea șterge suferințele” (*ISM* II 188, 166) și „totul devine cenușă” (*ISM* II, 311) sau, dimpotrivă, viața, în forma ei spirituală, continuă și după moarte (*IGLR*, 92, 94)⁷¹³. Inscripțiile nu reprezintă însă mijloacele cele mai potrivite de cunoaștere a unui concept filosofic, chiar dacă recunoaștem în ele idei ale hedonismului epicurean sau ale fatalismului stoic. Rolul lor este acela de a lăsa în amintire posterității scurte biografii ale unor indivizi care, chiar dacă nu întotdeauna au excelat în funcții sau prin calități deosebite au oferit modele de comportare exemplare. Conceptul se compune din elemente clar definite: pietate, frumusețe, cuminenie, bună reputație, prietenie, demnitate, înțelepciune. Frecvente sunt locurile în care membrii familiei beneficiază din partea urmașilor de epitetul *pius* la forma lui superlativă *parentes pientissimi* (sau εὐσεβέστατοι; *ISM* II, 194), *pientissimo patri* (*ISM* II, 247), *filis piisimis* (*ISM* II, 260). Prietenia este apreciată ca o importantă virtute: „am socotit prietenia față de toți ca un titlu de glorie” (καὶ φιλίη πρὸς πάντας ἐτιμήθη ἐπιδόξως), aflăm din epigrama funerară pentru Hermogenes din Cyzic (*ISM* II, 366); pe piatra de mormânt a unui necunoscut din Prusa (*ISM* II, 368) se menționează: „am practicat prietenia” (καὶ φιλίην ἡσκησα) și „am păstrat încrederea prietenilor” (πίστεις δὲ φίλων ἐσάωσα). Alte concepte au în vedere viața frumoasă (καλῶς βίωσας, *ISM* II, 252), buna reputație (εὐδοξία; *ISM* II, 166), înțelepciunea în căsnicie și în viață; (*ISM* II, 380). Relațiile dintre soți sunt exemplare prin longevitate și acuratețe morală. Astfel, Eia a trăit alături de soțul său, Diogenes, 34 de ani „fără reproș și cu credință” (ἀμέμπτως καὶ εὐσεβῶς) și de aceea beneficiază din partea copiilor de un epitet mai puțin obișnuit - μετρί γλυκυτάτη („prea dulcea mame”, în dativ; *ISM* II, 185). La rândul ei, Cornelia Fortunata a dovedit „o dragoste cuviincioasă și castă față de soț” (στοργὴν πρὸς ἀνδρός κοσμίαν καὶ σώφρονα; *ISM* II, 195).

Speranțele părinților în urmași sunt naturale și mărețe. Termenii noi mai des folosiți sunt ἔλπις (speranță) și δόξα (faimă), întrebuițați singuri (*ISM* II, 384) sau asociați (δόξα ἀρετῆς („gloria virtuții”; *ISM* II, 166). Disparițiile cele mai dureroase sunt cele petrecute înainte de vreme, sau, cum plastic se exprimă într-o inscripție „innocentiae pleno” (*ISM* II, 354). Semnificativ rămâne textul scurt al epitafului pus de Asclepiades pentru copiii săi și imaginea, pe monument a palmelor ridicate, într-un gest plasat undeva între implorare, teamă și imprecăție

⁷¹³ A. Rădulescu, L. Buzoianu, *Elementele de gândire umanistă în unele epigrafe din Dobrogea, Istro-Pontica, Tulcea*, 2000, p. 241-245.

(ISM II, 173)⁷¹⁴. Fatalitatea actului este pusă pe seama destinului (IGLR, 21), a unei divinități răufăcătoare (βάσκανος δαίμων) și cel mai adesea, a Moirelor. O epigramă funerară, în formă de dialog, proclamă de la început: „Nimic nu depinde de oameni; toate se învârtesc în puterea destinului” (ISM II, 384). În alte epigrame Moirele sunt acuzate, indirect, de suferințele produse. De cele mai multe ori sunt prezentate ca insensibile la durere (ἀπαθής Μοῖρα; ISM II, 347, 369, 377), funeste (ὀλοή Μοῖρα; ISM II, 459) și uneltitoare (τεχνησαμένη; ISM II, 377). Acțiunea lor, singulară sau în grup, are efect funest: „judecata crudă a impasibilei soarte”, trimite oamenilor „necazuri dureroase” (ISM II, 347). Confruntat cu fatalismul, individul transferă pe pietrele funerare adevărate *sententiae*.

Una din cele mai profunde epigrame funerare, apreciate chiar de Pârvan printre cele mai frumoase ale genului, s-a aflat mai demult la Constanța (ISM II, 275). Datorită importanței conținutului ei ne permitem să o cităm aici aproape în întregime: „Celor morți nu le mai este dor de nimic, [după cum] nu mai este iubire pentru cei ce s-au dus, ci cel mort zace ca o piatră înțepenită în mijlocul câmpului, împrăștiind carnea sa în pământul proaspăt (...). Din apă, din pământ și din suflare eram mai înainte. Odată mort, zac [aici] dând tuturor toate. Aceasta rămâne tuturor. Dar mai mult ce? De unde a venit, în aceea s-a împrăștiat corpul slăbit”.

Reluând comentariul lui Pârvan⁷¹⁵, nu ne rămâne decât să constatăm încă o dată: „Nimic nu rămâne, dară, din noi după moarte, nici chiar sufletul”. Nici urmă de regret, lamentație, revoltă sau speranță în această epigramă. Materialitatea ființei umane este aproape trivial exprimată.

Alte inscripții afirmă, dimpotrivă, nemurirea sufletului redat, prin moarte, „naturii sale” (ISM II, 346: *spiritum naturae suae reddedit*) sau eroizarea defunctului, trecut prin moarte, în rândul zeilor (ISM II, 273, 285)⁷¹⁶. În sfârșit, într-o inscripție închinată Zeilor Mani și Securității Eterne (*D(is) M(anibus) et Perpetuae Securitatis*), se exprimă credința că defunctul, curând după moarte va da socoteală pentru viața sa (*modo post ob[itu]m reddo meae vitis rationem*; ISM II, 383). Nu este vorba aici de judecata la care se referă învățătura creștină: nici credința în *fatum*, nici tenebrele morții și cu atât mai puțin formula de adresare nu îndreptățește o atare opinie⁷¹⁷.

Între inscripțiile creștine, mai numeroase la Tomis decât în alte centre din

⁷¹⁴ Vezi și D.M. Pippidi, *Simbolul palmelor înălțate pe o stelă din Tomis*, în *Studii*, p. 206-217.

⁷¹⁵ V. Pârvan, *Gânduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stâng*, *Memoriale*, Cluj, 1973, p. 52-53.

⁷¹⁶ Eroizarea este oricum o formă de nemurire superioară simplei supraviețuiri în Hades; vezi comentariul lui D.M. Pippidi la ISM I, 309.

⁷¹⁷ *Dis Manibus et Perpetuae Securitatis* este o sintagmă frecvent folosită în monumentele din sec. II-III p. Chr., care redă, în termeni funerari concepția de sorginte filosofică despre liniștea desăvârșită și absența emoțiilor, pasiunilor, grijilor odată cu trecerea pe tărâmul umbrelor, vezi Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966.

provincie, mai mult de jumătate au caracter funerar⁷¹⁸.

Pe monumentele funerare de la sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr., întâlnim motive decorative mai vechi (iedera, rozeta, persoane reprezentate în relief, colonete), înlocuite rând pe rând de simboluri creștine; mai frecventă este crucea simplă (începând din a doua jumătate a sec. IV p. Chr.) – imaginea religiei lui Christos, care domină uneori grafic întreaga inscripție (IGLR 37, 40, 41, 43, 46, 48 etc.)*; crucea monogramatică, redată în câteva rânduri cu monograma lui Christos (literele grecești I-X sau X-P), înscrise într-un cerc, care înlocuiește coroana (IGLR 24, 30, 31), simbolizează triumful Mântuitorului asupra morții. Câteodată alături de semnul crucii sau separat de aceasta apar alte simboluri creștine: ancora, peștele (amintind apa Botezului) (IGLR 25), porumbelul (simbolul Sfântului Duh) (IGLR 25, 31), palmierul (biruința asupra morții), asociat aici cu steaua cu cinci colțuri (imagine pitagorică preluată în arta creștină în special de gnostici) (IGLR 28) și oranta (probabil semn al rugăciunii pentru sufletul defunctului) (IGLR 35)⁷¹⁹.

Pe lângă epigrame funerare alcătuite în manieră tradițională la începutul sec. IV (IGLR 18, 19) sau formulări păgâne și creștine pe același epitaf (IGLR 21), mai notăm păstrarea în inscripțiile de la Tomis a expresiilor mai vechi pentru începutul textului: D.M., ἐνθα (sau ἐνθάδε) κατὰκιντε (κῖτε, κατὰκίται etc.); ori pentru finalul: χαῖρε(χαίροις sau χέρε) παροδίτα, μνίας χάριν, *ave, vale viator* (întâlnite în sec. IV, dar și mai târziu în sec. V-VI p. Chr.).

Pentru denumirea mormântului se folosește deopotrivă terminologia anterioară: τύμβος (IGLR 18, 19); *tumulus* (IGLR 30), *memoria/mimoria* (IGLR 36, 40, 43, 27 – „piatră de mormânt”; adaugă, τάφος IGLR 18), σῆμα (IGLR 19), în limbaj poetic și μνημῖον (IGLR 48); pentru *epitaf/inscripție* întâlnim *titulus* (IGLR 27), redat în grecește τίτολο(ν)⁷²⁰.

Pe măsura întăririi noii credințe asistăm la schimbarea mesajului funerar, care reflectă concepția creștină despre moarte, privită ca repaos etern înaintea reînvierii.

Numele celor vii, dar mai ales al celor decedați este însoțit uneori de epitetul μακαριος/-α (*fericit, -ă*) (IGLR 31, 25).

Mormântul, cunoscut și înainte drept „lăcaș veșnic” (οἶκος αἰώνιος), este construit acum „din darurile lui Dumnezeu” (ἐκ[τ]ῶν τοῦ Θε(ε)ῶ δοριμάτων), iar defuncta este așezată „de Domnul cu dreptii” (ἀναπαύσι αὐτὴν ὁ Θε(ε)ὸς μετὰ τῶν δικέ[ων]) (IGLR 44).

Pe pietrele funerare figurează invocații religioase și în câteva rânduri scurte pasaje liturgice (fără ca exemplele să fie foarte numeroase), ὑπὲρ εὐχῆς (*spre îndeplinirea rugăciunii*; IGLR 35) sau tot atât de sugestiv – μετ’ ἡμῶν ὁ Θεός (*cu*

⁷¹⁸ I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, Dacia NS 1 (1957), p. 265-289; idem, *Arta creștină*, p. 16-21, pl. 9-29; Em. Popescu, IGLR, p. 19-33 și nr. 12-52.

* Notăm din IGLR doar exemplele mai semnificative.

⁷¹⁹ *Supra* n. 707, imaginea unor oranți pe pereții unui cavou din Tomis.

⁷²⁰ M. Bărbulescu, A. Câteia, *supra*, n. 530; din inscripție reținem aici și termenii: „μακαρία”, „τῷ μνημῖον” și „μνημοσύνη” (în sensul de *memoria*).

noi este Dumnezeu)⁷²¹, care trimit la Noul Testament.

Vocabularul neotestamentar se regăsește, într-adevăr, la Tomis în diverse formule funerare, exprimate direct, între care notăm: Θ(εο)ῦ χάρις (*Harul lui Dumnezeu*; IGLR 44), „spir[it]um Deo rede[re]” (să-și dea sufletul lui Dumnezeu; IGLR 21) sau „[om]plevit in pace” (s-a săvârșit în pace; IGLR 40).

Cuvintele Φῶς/*Viață* (IGLR 49), scrise pe cruce (IGLR 50), simbolizând chiar persoana lui Iisus Christos, chipul mântuitorului⁷²² sau literele apocaliptice ΑΩ, semn al atributelor divine în întregul lor⁷²³, sunt alte exemple ale cunoașterii îndeaproape a mesajului biblic.

Limbajul creștin universal, asemeni simbolisticii, a sporit impactul emoțional al textelor funerare; valoarea lor documentară în variate domenii, completează substanțial tabloul vieții religioase și evoluția mentalităților la Tomis, ca în întreaga provincie Scythia.

Istoria Tomisului după sec. VII p. Chr. este mai puțin cunoscută. Ca toată zona vest-pontică orașul suferă transformări social-economice și un proces de ruralizare aproape totală. În secolul VIII p. Chr. patriarhul Nikephoros al Constantinopolului menționează așezarea cu vechiul nume, Tomis, dar ca sat (χωρίον)⁷²⁴. Descoperirile arheologice, sigilografice și numismatice par să indice existența unei așezări modeste în a doua jumătate a sec. VIII p. Chr. și începutul celui următor, care s-ar fi putut să se numească tot Tomis⁷²⁵. Urmează un hiatus de aproape un secol în care nu avem nicio informație cu privire la istoria locului⁷²⁶. Pe la mijlocul secolului X împăratul Constantin VII Porfirogenetul menționează localitatea *Constantia* fără să-i precizeze situația de *sat* sau *oraș*. Mai multe vestigii arheologice⁷²⁷ – locuințe, cuptoare, gropi menajere, morminte de înhumăție documentează existența așezării în sec. X. Probabil tot de *Constantia*

⁷²¹ IGLR 16: pasaj din profetul Isaia, 7, 14, care anunță nașterea din fecioară a lui Christos, profeție regăsită și la evanghelistul Matei, 1, 23.

⁷²² Ioan 1, 7-9, 8, 12; 9, 5, 11, 25, 12, 46 cf. I. Barnea, *Arta creștină*, p. 18 și pl. 26, 2.

⁷²³ *Apocalipsa*, 1, 8; 21, 6; 22, 13.

⁷²⁴ I. Barnea, DID III, 1971, p. 9.

⁷²⁵ Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 302-303 și n. 17 (descoperiri monetare) și n. 19 (descoperiri sigilografice); autorul își exprimă îndoiala ca aici să fi existat un centru episcopal. Adaugă, piese emise de Roman I descoperite la Constanța, cf. G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța, 2000, p. 136, nr. 26; idem, *Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX-XIII)*, Pontica 40 (2007), p. 632, nr. 11.

⁷²⁶ Vezi totuși informația călugărului Walafridius Strabo de pe la 841, despre limba getică, utilizată în regiunea Tomisului, cf. *FHDR*, II, p. 641-642; vezi acum și Mihai Ovidiu Cățoi, *În legătură cu localizarea sciților tomitani consemnați de Walafridius Strabo*, Pontica 43 (2010), p. 141-164.

⁷²⁷ C. Cârjan, *Ceramica de epocă feudal-timpurie descoperită pe teritoriul orașului Constanța*, Pontice 2 (1969), p. 373-394; A. Rădulescu, *Contribution à une meilleure connaissance du répertoire archéologique du Haut Moyen Âge en Dobroudja*, Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, II, 1971, p. 981; I. Barnea, *op. cit.*, p. 243; Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 303-307. Ultimul autor, raportând descoperirile numismatice de la Constanța la realități istorice ale imperiului bizantin, consideră că așezarea de aici se formează în intervalul 927-941, ca punct de sprijin pe litoral pentru bizantini menit să le ușureze controlul navigației în zona gurilor Dunării.

este vorba și în cronicile lui Scylitzes și Zonaras referitoare la înfruntarea din 971 de la Dorostolon dintre Ioan Tzimiskes și cneazul Sviatoslav al Kievului⁷²⁸. După revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în timpul împăratului Ioan Tzimiskes (971) și a organizării în această regiune a themei Paristrion (Paradunavon) vechiul Tomis cunoaște o nouă perioadă de prosperitate⁷²⁹. Din motive politico-administrative, centrul de greutate al noii provincii s-a mutat la Dorostolon (Silistra, Bulgaria). Se presupune că așezarea beneficia de un sistem de fortificații, care însă nu a putut fi localizat pe teren⁷³⁰; o presupusă incintă târzie din secolele XII-XIII surprinsă până în zona portului e greu de interpretat ca o construcție nouă sau refacerea unui zid preexistent, din sec. X-XI. Vestigii însă de la sfârșitul sec. X și începutul secolului următor au fost descoperite pe teritoriul vechiului oraș, după cum nuclee de locuire sunt dispersate pe o suprafață mai mare; ele aparțineau unor așezări rurale situate în jurul Constantiei.

La Tomis a fost cercetată și o necropolă de sec. X-XI. Necropola, localizată în zona stadionului „Portul” poate fi contemporană cu ultima etapă de locuire a așezării. Mormintele, deși majoritatea urmează ritualul creștin, păstrează și unele elemente de inspirație păgână⁷³¹.

Descoperiri sigilografice și obiecte cu caracter creștin pun în lumină aspecte noi legate de viața economică și religioasă a comunității locale. *Constanța* este printre puținele așezări din Dobrogea în care au fost descoperite sigilii⁷³². Sunt notate două sigilii bizantine de plumb din sec. X-XI care au aparținut unor mitropoliți din Tomis (Anicet și Vasile)⁷³³. Funcția celor doi ierarhi și menționarea expresă „mitropolit de Tomis” este, după I. Barnea, dovada continuității așezării și păstrării caracterului ei urban. Mai mult, în opinia aceluiași cercetător, cele două sigilii citate constituie o dovadă că mitropolia de Tomis a continuat să existe paralel cu mitropolia nou înființată de Dorostolon, ambele depinzând direct de Patriarhia ecumenică de Constantinopol⁷³⁴. Sub aspect numismatic dezvoltarea maximă a așezării este înregistrată sub Roman III (1028-1034). Se pare că atacurile pecenege din 1036 vor afecta și *Constantia*. Descoperiri monetare semnificative

⁷²⁸ I. Barnea, *op. cit.*, p. 73-74; vezi și *Fontes III*, București, 1975, p. 141; pentru diverse interpretări ocazionate de menționarea Constantiei alături de „celelalte fortărețe de dincolo de Istru”, vezi Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 316-317 și n. 54-56.

⁷²⁹ Pentru așezarea feudal timpurie de la Constanța, vezi și I. Barnea, *DID III*, p. 15 și 20; idem, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, in *Byzantina* 13 (1985), p. 298.

⁷³⁰ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, București, 1968, p. 29-30.

⁷³¹ Cercetări din anul 1986, inedite; necropolă semnalată de Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 321 cu informații preluate de la descoperitori.

⁷³² I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, *RÉSEE* 7 (1969), 1, p. 32-33; *RÉSEE* 24 (1986), 2, p. 117; Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 320.

⁷³³ Sigiliile găsite probabil la Istanbul, au fost publicate în *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, I, Washington, D.C., 1991, p. 180-181 (eds. John Nesbitt and Nicolas Oikonomides); vezi informația la I. Barnea, *Date noi despre mitropolia Tomisului*, *Pontica* 24 (1991), p. 279-281.

⁷³⁴ De mitropolia de Tomis vor fi depins în sec. XI-XII episcopiile din jumătatea de nord a Dobrogei; mitropoliile de Tomis și Dorostolon au existat probabil până la răscoala Asăneștilor (1186), cât a durat și thema Paristrion. Rețineri privind recunoașterea Tomisului ca centru important al ortodoxismului, la Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 320.

sunt cele din timpul împăraților Constantin IX (1042-1055) și Constantin X (1059-1067). Invazia uzilor din 1064 a fost evenimentul ce pare să fi pus capăt existenței așezării. Deși același rezultat s-ar putea datora și răscoalei orașelor paristriene, emisiunile monetare din intervalul 1067-1081 (din timpul împăraților Roman IV, Mihail VII și Nicefor III) au caracter accidental. Același caracter au și emisiunile din sec. XII-XIV⁷³⁵; câteva piese doar de la Theodor I Lascaris și Ioan III Ducas Vatatzes ar putea sugera o reluare a locuirii în sec. XIII. În sfârșit, aflăm și de un tezaur descoperit aici mai demult (1938), compus din cca. 100 de ducați emiși de Mircea cel Bătrân și care a fost pierdut (sau ascuns) în timpul campaniilor lui Mehmed I în Dobrogea (1417-1418)⁷³⁶. În portulanele din sec. XIV-XV sunt înregistrate numele de *Constantia*, *Constantza* sau *Constansa*, variante toponimice ale Constanței actuale.

⁷³⁵ Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 323-324, n. 84, 85 și tabelul de la p. 324.

⁷³⁶ G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 168, nr. VI.

TOMIS

ENGLISH VERSION

TOMIS

Tomis¹ was founded together with Histria and Kallatis during the Greek

¹ The history of Tomis is presented in some monographs: I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis* (Tomitana. Epigraphical contributions to the history of the city of Tomis), București, 1962; V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat* (Tomis, the city of the Exiled Poet), București, 1972; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961; A. Rădulescu, *Tomis*, Constanța, 1967; idem, *Ovidiu la Pontul Euxin* (Ovid at Pontus Euxinus), București, 1981. Historical information about Tomis is included in the volumes: *Din istoria Dobrogei* (History of Dobruja) (from now on abbreviated to DID), vol. I: D. Berciu, D.M. Pippidi, *Geți și greci la Dunărea de Jos* (Getae and Greeks at the Lower Danube), București, 1965; vol. II: R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos* (Romans at the Lower Danube), București, 1968; vol. III: I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos* (Byzantines, Romans and Bulgarians at the Lower Danube), București, 1971; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *A concise history of Dobruja*, Bucarest, 1984; iidem, *Istoria Dobrogei* (History of Dobruja), Constanța, 1998. We add to these: R. Vulpe's earlier paper, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938 (abridged HAD) and a recent paper of Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991. The Tomitan discoveries are discussed in: V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi* (The city of Tomis's wall), București, 1915; D.M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis* (Unpublished monuments from Tomis), București, 1918; P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi* (New Monuments in the territory of Tomis), București, 1920; I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei* (Visitor's guide to Dobruja Regional Museum), Cernauți, 1937; V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis* (The catalogue of sculptures from Tomis), București, 1963, (note further *Tezaurul*); M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis* (Hellenistic necropolis at Tomis), Constanța, 1968; A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis* (Roman-Byzantine monuments from the city of Tomis, west side), Constanța, 1966. The inscriptions are published by I. Stoian in *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. II. Tomis și teritoriul său* (The Greek and Latin Inscriptions from Scythia Minor. II. Tomis and its territory), București, 1987 (from now on ISM II); the latest are included by Em. Popescu în *Inscripții grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România* (The Greek and Latin Inscriptions from the 4th-13th centuries found in Romania), București, 1976 (from now on IGLR); we mention a collective paper signed by A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea and A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor* (New epigraphical monuments from Scythia Minor), Constanța, 1964 (abridged NMESM). Other information is found in: A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană* (The army in Roman Dobruja), București, 1977 (from now on *Armata*); Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană* (The economy in Roman Dobruja), București, 1977 (abridged VEDR); G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo nazionale di antichita di Bucarest. I. Statue e relievi di culto, elemente arhitettonici e decorativi*, București, 1969; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (Contributions to Romania's ancient history), București, 1967; (note *Contribuții*²); idem, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări* (Ancient religions studies. Texts and interpretations), București, 1969, (note *Studii*); the recent monographs on Dobruja's separate subjects during the Roman age: M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)* (Rural life in Roman Dobruja (the 1st-3rd centuries AD), Constanța, 2001; Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană (sec. I-III)* (The sculptural art in Roman Dobruja (the 1st-3rd centuries AD), Cluj-Napoca, 2002; A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)* (Coin circulation in Roman Dobruja, 1st-3rd centuries AD), Cluj-Napoca, 2002. M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)* (The Roman Dobruja coast defence system (1st-7th centuries AD), Constanța, 2005; Gh. Papuc, *Tomis. I.*

colonization process at the West Pont in the 7-6th centuries BC². The Tomitan promontory was used as an unavoidable stopover for navigators. Literary sources (Strabo, *Geogr.*, VII, 6, 1; Pomponius Mela, *De Chorogr.*, II, 2, 22; Ptolemaios, *Geogr.*, III, 10, 3; Arrian, *Scutum Durae Europi repertum, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini* etc.) determine its place on the West Pont, between Histria and Kallatis, and the distance in *stadia* to this site: 250 *stadia* from Histria and 280 from Kallatis, according to Strabo, or 300 *stadia* from both, according to Arrian³. Later sources do not emphasize this enumeration order so much; however it is worth mentioning the sequence recorded by a geographer from Ravenna: Kallatis-Stratonis-Tomis-Histria; other documents either use a selective notation (Amminaus Marcellinus) or a combination of the position of various toponyms (Procopius of Caesarea).

The settlement's name varies in Greek: Τόμις or Τομεύς and in Latin, *Tomis* or *Tomis*⁴. Other forms - Τομέοι (Pseudo-Skymos), *Tomoe*, (Pomponius Mela), *Tomos* (accusative form of a nominative *Tomoi* in Pliny the Elder) or in the Greek form in the same case relation Τόμους-Τόμοι (*Apollodori Bibliotheca*), Τομέα (*Scutum Durae Europi*) or with the accusative form Τομέας, from the nominative Τομεῖς (in Arrian) - are considered incorrect or rare forms. Coins have different engravings: Τόμι, Τομέως, Τόμος, Τομέων (on the autonomous coins the most frequent form is Τόμι)⁵. Epigraphical documents⁶ constantly mention Τόμις (in Greek) and *Tomis* (in Latin). A nominative form Τομεύς appears like a poetical form for Τόμις. The settlement is named *terra Tomitana* (Ovid, *Ex Ponto*, I, 1, 1-2) and the inhabitants

Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie (Tomis. I. Tomis water supply in the Roman epoch and late Roman epoch), Constanța, 2005; Fl. Matei-Popescu, *Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010 (abridged Army).

² J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London, 1964 (Romanian version by M. Alexandrescu-Vianu and P. Alexandrescu, București, 1988), chapter 6 (*The North and the Black Sea*); P. Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră (File for the Black Sea)*, *Ibid.*, p. 409-428; D.M. Pippidi in *DID I*, p. 139-156; idem, *Contribuții², passim*; idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București-Amsterdam, 1975, *passim*; P. Alexandrescu, *La colonisation grecque*, in *L'Aigle sur le Dauphin*, Bucarest-Paris, 1999, p. 1-48; *IstrosIHistria*, *Ibid.*, p. 49-181.; G.R. Tsetschladze, *Greek colonisation of the Black Sea area. Stages, models and native population*, in *The Greek colonisation of the Black Sea area*, Stuttgart, 1998, p. 9-68 (especially p. 15-43); Al. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci (For a phenomenology of the relationships between the Getae and Greeks)*, in *Symposia Thracologica 7* (1989), Tulcea, p. 70-93; L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.) (The Greek civilisation in the West-Pontic area and its impact upon the autochthonous world (7th—4th centuries BC)*, Constanța, 2001, p. 192-207.

³ For the quoted authors see also, *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes*, I, București, 1964, *passim*; in brief, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomisul în lumina izvoarelor literare antice (Tomis in light of the ancient literary sources)*, in *Din istoria Europei romane (From the history of the Roman Europe)*, Oradea, 1995, p. 61-68.

⁴ See the subject in I. Stoian, *Tomitana*, p. 13 and 16.

⁵ C. Moisil, *Creșterea colecțiilor, 1912 (Collections Development, 1912)*, The Romanian Academy, The Numismatic Office, 1912, p. 21-102.

⁶ ISM II, p. 407 and 409, *Geographica*: Τομ(ε)ῖται, Τομ(ε)ίτης, Τομεύς, Τόμις, *Tomis*, *Tomitani*.

are *Tomitae* (Ovid), Τομίτης, Τομ(ε)ίτης (plural Τομ(ε)ῖται) and *Tomitani* in the epigraphical sources.

The toponym gave rise to some searching etymologies connected with Absyrtos' death, at Ovid (*Tristia*, III, 9, 1-10) and in a mythological compendium from the 1st – 2nd centuries AD, known as *The Library of Apollodorus*⁷ Both sources bring together the settlement's name and the Greek names τόμος = *cutting, piece* and τομεύς = *knife, blade*. There are also myths about 'the founder hero' or 'the founder heroine', the first recognized on the local coins⁸ and the latter variant mentioned by a writer of the 6th century AD, Iordanes, who probably wanted to explain the Scythian presence in Dobruja in the 4th century BC. According to Iordanes (*Getica*, 62), their queen, Tomyris, built the city of Tomis on the Moesian shore of the Pont and named it after her.

Beyond these popular etymologies, we take into consideration Ovid's notation, according to which the name of this place is older than the city (*sed vetus huic nomen positaque antiquius urbe; Tristia*, III, 9, 5). Maybe starting from this sentence, some researchers supported the Thracian etymology⁹ and suggested that the form *Tomi* was a result of an older Indoeuropean root * *tum-* = *elevation of the ground*, referring to a geographical aspect of the place¹⁰.

Written sources from the 6th century A. D. (Hierocles, Procopius of Caesarea), mention a new toponym in parallel with the old one Τόμις, that is Κωνσταντιανά¹¹. As none of the sources observed a toponymical order and the two forms appear in texts in different places, it is difficult to determine whether the two names represent one *topos* or two different *topoi*. An anonymous source (Υποτύποσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ, 41)¹², probably from the beginning of the 6th century AD and using older sources from the 5th century AD, maintains the form Τόμις, referring to the distance of 6000 *stadia* which separates this city from the mouth of the river Phasis. Later on (7th-8th centuries), the form *Tomis* can be found at the geographer from Ravenna; inspired by older maps, the above-mentioned source maintains the sequence Kallatis-Stratonis-Tomis-Istriopolis¹³. Based on Hierocles, a source from the 10th century, Constantinus Porphyrogenetus maintains both toponyms of Τόμις and Κωνσταντιανά¹⁴.

In the 11-12th centuries, Georgios Kedrenos¹⁵ and Zonaras¹⁶ referring to the recurrent Byzantine authority over the Greek city on the north of the Danube mentioned *Constanteia* (Κωνσταντεία), from whence came messengers to the

⁷ Apollodori Bibliotheca, I, 133, in *Fontes*, I, p. 464-465.

⁸ B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, 1, Berlin, 1910, p. 614.

⁹ Chr. Danov, *Zapadnijat briag na Cerno More v drevnostata*, Sofia, 1947, p. 80-81.

¹⁰ W. Tomaschek, *Die alten Thraker: eine ethnologische Untersuchung*, Wien, 1893-1894, II, 2, p. 75; E. Philippon, *Les peuples primitifs de l'Europe méridionale*, Paris, 1925, p. 7.

¹¹ Hierocles, *Synekdemos*, 637, 1 and 6; Procopius of Caesarea, *De aedificiis*, IV, 11 (see *Fontes*, II, București, 1970, p. 350-351 and 472-475).

¹² Υποτύποσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ, 41, in *Fontes*, II, p. 343.

¹³ *Cosmographia*, IV, 6, 47.

¹⁴ Constantinus Porphyrogenetus, *De thematibus*, 47,1, 58-60.

¹⁵ Georgios Kedrenos, *Synopsis*, 23.

¹⁶ Zonaras, *Chronicon*, XVII,2, 33.

Emperor Ioannes Tzimiskes. The toponym has been successively identified with Constantiana Daphné (location yet unknown) or with the present Constanța.

Italian nautical maps from the 14th–16th centuries use the name *Constanza*¹⁷. Under the Ottoman administration, the adapted name *Kiustenge* did not eliminate the old one, *Constanza*. Finally, the Romanian administration, installed after 1878, definitively established the form *Constanța*.

Reconsidering the older toponyms *Tomis* and *Constantiana*, the simultaneity of their usage in the same sources creates two interpretations: a city *Constantiana* or *Constantia* could have been existed near Tomis, which would permit the name substitution; or both names *Tomis* and *Constantiana* could have been simultaneously attributed to the same city in the 4th century AD¹⁸. Later on, the old name would have disappeared from usage and only the name *Constantiana* remained in use.

A problem would be the possible derivation from *Constantiana* of the name *Constantia*: it is generally admitted that *Constantia* and then *Constanța* would be the shortening of the archaic form¹⁹.

A funeral inscription from the 5th–6th centuries BC, found precisely in Constanța (IGLR, 37) mentions clearly that the deceased originated from *Constantiana* (ἀπὸ Κονσταντιανᾶς)²⁰. This inscription provides epigraphical confirmation only for the toponym *Constantiana*, but does not solve the identity problem or provide the site of the two toponyms. By marking on the actual city map between the peninsular area and the continental area, it was assumed²¹ that the first represents the older *Tomis* and the second refers to *Constantiana/Constantia*. Precisely the evolution of this continental city area imposed a new name, which, by extension was then applied to the whole territory²². The moment when the name *Tomis* went out of use is dated to the second half of the 7th century AD²³.

The name *Constantiana/Constantia* would have been connected with one of the members of the Constantinian dynasty, either Constantius II, known for carrying out an intensive building activity in Scythia Minor, or his daughter, Flavia Maxima Constantia, who was canonized by the Orthodox Church²⁴.

The identification of the old city with contemporary Constanța was adopted in the 19th century, after some different hypotheses had been taken into

¹⁷ N. Gramadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio Evo*, Ephemeris Daco-Romana 4 (1930), p. 220-227, 236-240.

¹⁸ N. Gramadă, *op.cit.*, p. 238.

¹⁹ A. Aricescu, *Armata*, p. 164 rebuts the variant *Constantiana*: the toponym belongs to another Dobrujan settlement, and the present word for the name of the city cannot be explained as originating in the former *Constantiana*.

²⁰ I. Barnea, DID II, p. 463; Em. Popescu, *Constantiana. Un problème de géographie historique de la Scythie Mineure*, BZ 66 (1973), p. 359-382 (other localization); R. Vulpe, *Note de istorie tomitana (Tomitan history notes)*, Pontice 2 (1969), p. 159.

²¹ R. Vulpe, Pontice 2 (1969), p. 160-162.

²² See also A. Aricescu, *Armata*, p. 163-164.

²³ I. Barnea, DID II, p. 443; R. Vulpe, Pontice 2 (1969), p. 165.

²⁴ Following this idea, there was assumed even that one of the basilicas from the city's continental area could bear its name; R. Vulpe, *op.cit.*, p. 163-164.

consideration, for territories including Kiev, Ovidiopol, Midia Cape, Tomiswar, Tuzla, Mangalia, Varna, and the closest area, Anadolchioi, in the district of modern Constanța²⁵.

The problems concerning the date of the settlement and the origin of Tomis colony should be discussed together. Unfortunately, the literary sources do not provide any information about the moment of settlement. It was assumed that Tomis was built at the same time as the first Milesian colonies at Pontus Euxinus or shortly after that (the latest at the beginning of the 6th century BC)²⁶. Other opinions have established this moment during the 7th century BC (Regling, Weiss, Danov)²⁷. However, the majority of historians accept the 6th century BC: the first half of the century²⁸ or only „until now” the 6th century²⁹. There was also suggested the theory - which we consider the most likely - that a group of colonists left Miletus and settled in the Tomitan promontory between 549-494 BC³⁰. The most recent historiography also takes under consideration the 6th century BC, but no later than the second quarter of the century³¹.

Histria is without doubt the oldest colony among those in the area, chronologically speaking. For Tomis and Kallatis, opinions differ in accepting the priority of the first settlement-at R.Vulpe, citing as an argument the topographical situation and the city's origin: *'building Histria, the Milesians must have been sure about all the main stations and the access road to Histria and the Tomitan promontory'*³². D.M. Pippidi suggests a reverse chronological order: both Tomis and Kallatis are founded in the 6th century BC, but with the possible precedence of Kallatis³³.

In discussing the chronological relationship between Tomis/Kallatis, until now, we have only archaeological evidence and this evidence urges for the precedence of the first³⁴.

²⁵ I. Stoian, *Tomitana*, p. 16 and note 10; N. Lascu: *Știri și tradiții cu privire la locul de exil al lui Ovidiu (News and traditions regarding Ovid's place of exile)*, in v. Publius Ovidius Naso, București, 1957, p. 340-373.

²⁶ R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 150; I. Stoian, *Tomitana*, p. 18.

²⁷ B. Pick, K. Regling, *op.cit.*, p. 590; J. Weiss, *Die Dobrușcha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 27 and 62; Chr. Danov, *Zapadnijat briag*, p. 80-81; idem, *RE*, Suppl. IX, v. *Tomis*, col. 1397-1398.

²⁸ R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 152 considers that the Milesian colonization activity ended in the first half of the 6th century BC (after 546 BC Miletus couldn't have colonies and the most recent Milesian city in the left Pontus is Odessos: dated to about 570 BC).

²⁹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 152; further on, p. 157 considers that at the end of the 6th century BC, Histria, Tomis and Kallatis had been already settled.

³⁰ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei)*, 1971-1974 (*Preliminary results of the archaeological excavations from Tomis (Cathedral Park) 1971-1974*), *Pontica 8* (1975), p. 9-54 and especially p. 46-49.

³¹ G.R. Tsetschladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, in *The Archaeology of Greek Colonisation*, Oxford University Committee for Archaeology, 1994, p. 111-135.

³² R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 151.

³³ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 155.

³⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 9-54; A. Rădulescu, *Știri despre începuturile orașului Constanța (News about the beginning of Constanța City)*, *Pontica 10* (1977), p. 53-57; L. Buzoianu, *Tipuri de amfore de sec. VI-IV a. Chr. descoperite la Tomis (Types of 6-4th century BC amphorae found at Tomis)*, *Pontica 24* (1991), p. 75-96.

The Milesian origin of the colony was indisputable for a long time. Demetrios of Kallatis affirmed it, cited by Pseudo-Skymos: „*The city of Tomis was a Milesian colony*” (Τομέοι πόλις ἄποικοι γενόμενοι Μιλησίων) (*Periegesis*, 774); also Ovid later: *Miletida ad urbem* (*Tristia*, I, 10, 41) or *Huc quoque Mileto missi venerunt coloni* (*Tristia*, III, 9, 3). Arrian gives a general reference, mentioning only the Greek origin of the first colonists (Arrian, *Peripl.*, 24, 1). However, the first written evidence about Tomis appears at Memnon and deals with an event from the middle of the 3rd century BC, event which we will have the opportunity to mention later on: 'the war for the *emporion* of Tomis' (ἐπὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου). The late literary notation and the special utilization of the word ἐμπόριον near Tomis facilitate another opinion: Tomis could have been a colony built not directly by Milesians, but by Histria³⁵. The first Milesian colonists settled in Tomis would have come from Histria, once in the first half of the 6th century BC; Tomis would have been used as the main support for the enlargement of Histrian trade interests along the Black Sea west coast to the south³⁶. The supporters of this opinion are looking for confirmation in archaeological discoveries, especially pieces with pre-monetary value and Histrian wheel coins - both in settlements inside the Histrian territory and at Tomis. At the same time, they cannot find a local trading partner for the relationships that the new settlement was supposed to have with the surrounding populations. On the other hand, precisely the existence of these pre-monetary and monetary pieces³⁷ and of important handmade ceramic vessels³⁸ signifies - in our opinion - the presence *in this very place* of the exchange partners³⁹. In fact, Tomis can be compared, both by its position and by its future development, with the settlements founded by Histria in the area (including also the Nikonion/Roxolani settlement). Considering that “*Histria played an essential role in Tomis’ early history, by controlling all its economic and political life*”⁴⁰, we revoke any aspect of autonomy. On the other hand, even they come from a later period, the elements suggesting a direct Milesian foundation are too numerous to be considered all of Histrian origin; we are taking into consideration the inscriptions dialect as attestation of Ionian tribes,

³⁵ VI. Iliescu, *Cu privire la coloniile grecești din Dobrogea și la data constituirii teritoriului lor rural* (About the Greek colonies in Dobruja and the date of the formation of their rural territory), Pontica 3 (1970), p. 91-92 and note 52; Al. Avram, in *Symposia Thracologica* 7 (1989), p. 73.

³⁶ Preda, *Cu privire la începuturile orașului Tomis* (About the beginnings of the city of Tomis), Istro-Pontica, 2000, p. 113.

³⁷ C. Scorpan, *Vârfuri de săgeți-semne premonetare și monede cu „roata” descoperite la Tomis* (Arrow Heads - Pre-monetary symbols and coins with wheels found at Tomis), SCN 7 (1980), p. 25-34; G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI-I a. Chr.)* /Pre-monetary and monetary discoveries in Dobruja (the 6th-1st centuries AD), Pontica 35-36 (2002-2003), p. 360.

³⁸ C. Scorpan, *Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis* (The Getic presence and the continuity in Tomis and Callatis), SCIV 21 (1970), 1, p. 65-90; L. Arsenie, *Ceramica lucrată cu mână de la Tomis. Stadiul actual al cercetărilor* (Hand made ceramics from Tomis. The present research stage), Pontica 33-34 (2000-2001), p. 283-298.

³⁹ L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 281 -286.

⁴⁰ C. Preda, Istro-Pontica, 2000, p. 112.

institutions, religion and anthroponomy⁴¹. We maintain the opinion that the researchers at Cathedral Park have expressed for some time: the hypothesis that Tomis could have been a Histrian creation continues to be a difficult statement to prove⁴².

A study of the different data from the settlement of Tomis has been done, taking into consideration the moments when it was nominated as an *emporion* or a *polis*: the early date would refer to the *emporion* phase (which would have lasted until the event from Memnon's text) and the later date to that of *polis*⁴³. As it has been demonstrated⁴⁴, the two terms do not exclude one another and do not have any legal implication, and we consider that the first refers to the financial position and marks Tomis as an exclusive port settlement, built only for small trade⁴⁵. This could explain as well, the modest developmental level maintained by Tomis for a long time after its foundation and its absence in major events in the West Pont until the 3rd century BC.

Regarding its nomination, the majority of the literary sources call it a *polis* (Ptolemaios, Arrian, Sozomenos, Zosimos) or the Latin equivalents *urbs* (Ovidius and Eusebius of Caesarea) or *civitas* (Eutropius, Rufius Festus, Ammianus Marcellinus - using in parallel the term *oppidum*-, Iordanes, and the Geographer of Ravenna). Strabo uses a diminutive of *polis-polichnion*, but we are not aware whether this word is still adequate for the reality of Tomis at the beginning of the Roman age or if it is only an external remark⁴⁶. We consider two premises, as follow:

a) existence of the settlement from Tomis earlier than the first written records; we admit as already proved and accepted that Tomis was settled in the 6th century BC (probably in the second half of the century);

b) second premise means admitting also for Tomis and the west Pontic shore some common events by content and consequence, events taking place previous to those of the middle of the 3rd century BC mentioned by Memnon.

From a methodological point of view, we divide the above-mentioned period into four stages corresponding also to the most important historical moments of the ancient city:

- stage I: 6th century-middle of the 3rd century BC (from the settlement to the 'war for Tomis');

- stage II: middle of the 3rd century BC-the first decades of the 1st century BC (from 'the war for Tomis' to the first Roman military presence in the west Pont);

⁴¹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 202-203; I. Stoian, *Tomitana*, p. 17-18; 56-74; 148-160; idem, *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, Dacia NS, 10 (1966), p. 347-349, 355-356; R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 151-152; L. Buzoianu, *op.cit.*, p. 207-220.

⁴² A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 49.

⁴³ I. Stoian, *Tomitana*, p. 18; R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 153 and note 19; G. Talmăţchi, *Pontica 35-36* (2002-2003), p. 362 and note 36, 37.

⁴⁴ A. Bresson, *Les cités grecques et leurs emporia*, in *Emporion* (eds. A. Bresson, P. Rouillard), Paris, 1993, p. 163-226.

⁴⁵ R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 153-154.

⁴⁶ Strabo, VII, 6, 1; see the discussion about the word at D.M. Pippidi, *DID I*, p. 319; R. Vulpe, *op.cit.*, p. 154.

- stage III: 1st century BC- 3rd century AD, the early Roman Age;
- stage IV: end of the 3rd century AD-6th (7th) centuries AD, the late Roman period.

This chronology is based on the stratigraphical evidence discovered in the area (the Cathedral Park area⁴⁷ and notes about the preventive excavations from other places in the peninsula)⁴⁸ in correlation with archaeological materials found and with city administration elements, even if historians haven't completed their opinion regarding these last. The presentation of the archaeological situation is preceded by a historical commentary for every period.

Stage I (6th-middle of the 3rd century BC)

Following major events as they develop, unfortunately we cannot pronounce our opinion upon the first, the invasion or rather the consequences of the Persian invasion at the end of the 6th century BC⁴⁹. This date is early for Tomis and for us to venture making any supposition or analogy with Histria would be helpful.

Furthermore, admitting the interest of Athens and its league for the Pontic Greek cities⁵⁰, we do not think the small Tomitan settlement would have attracted the attention of the powerful *symmachia*, or that it could afford to be a member and take on that responsibility.

We do not have any direct information even for a Scythian domination (until the date of the conflict between Ateas and Phillip II from 339 BC) or a Macedonian domination following the event mentioned above, which probably ended when Lysimachus died (281 BC). If we admit that the Scythian authority in Dobruja existed from the middle of the 4th century, so before the date of the war⁵¹, probably Iordanes' note from *Getica* (II, 10, 65) according to which Tomis is under Gethian authority actually referred to the Scythians⁵². The word *subjected* could refer to some tribute like a money payment⁵³. Later on, the Macedonian military intervention could represent the relieving of the barbarian fear and the establishment of a new „protectorate”. It is difficult to determine if this

⁴⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 9-54; Gh. Papuc *et alii*, CCA. Campania 2001, p. 108-110.

⁴⁸ Many unpublished; see also our notes in *Pontica* 24 (1991), p. 80.

⁴⁹ See generally, P. Alexandrescu, *Izvoare grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică* (Greek sources about Darius' retreat from the Scythian expedition), SCIV 1 (1956), 3-4, p. 319-341; idem, *Histria în epoca arhaică* (Histria in Archaic Age), *Pontica* 19 (1986), p. 28-31 also and especially note 99; S. Dimitriu, *Événements du Pont Euxin de la fin du VIe siècle av. n. è. reflétés dans l'histoire d'Histria*, *Dacia* NS 8 (1964), p. 133-144; see L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 31-39.

⁵⁰ For the possible participation of Histria and Kallatis in the Delian-Attic League, see D.M. Pippidi, *DID* I, p. 181-183.

⁵¹ VI. Iliescu, *Pontice* 3 (1970), p. 87-90; see D.M. Pippidi, *DID* I, p. 213-215 and note 129.

⁵² VI. Iliescu, *Geten oder Skythen? Zu Iord. Get*, 65, in *Eos* 56 (1966), 2, p. 341-346.

⁵³ D.M. Pippidi, *Contribuții*, 1967, p. 152 and note 111 with a reference to the text of Diodor, XVI, 71; Ligia Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre* (Foreign affairs of the Greek cities on the Romanian coast of the Black Sea), Cluj-Napoca, 2002, p. 66-67.

protectorate was installed in a violent manner⁵⁴ or if it was accepted and followed by agreements and an immediate Macedonian presence here⁵⁵. We are not sure if a comparison with Histria would help at this point. The statement that Tomis had a similar attitude to Histria with regard to Phillip and had the same fate⁵⁶ does not have adequate argumentation⁵⁷. It is possible that the traces of fire noticed at Tomis were the consequence of these events or else some others following towards the end of the century, meaning the Pontic cities uprising against the diadoch Lysimachus⁵⁸. Tomis seemed to take part in the Pontic cities alliance against Lysimachus, followed twice by the siege against Kallatis and the defeat of the allies. Diodorus' information (XIX, 73, 1-2) referring to the alliance of Kallatis and the neighbouring cities seemed to consider Tomis as well. If the Sicilian historian mentioned only Histria deliberately, that was because of the fact that the powerful until then Milesian city was not neighbouring Kallatis, so it could not be included in the category of *καὶ τὰς ἄλλας τὰς πλησιοχώρους πόλεις* which was appropriate for Tomis. Neither its geographical position nor its economic condition, as we will see below, until that moment don't exclude this participation (we should admit the name *πόλις*, indirectly mentioned for the settlement at the end of the 4th century BC). Moreover, if we consider that Miletus was involved in the uprising against Lysimachus, then Tomis' participation in the event seems certain⁵⁹.

There were no more violent events after Kallatis was definitively defeated (the siege started again after 309 BC)⁶⁰ and until the death of Lysimachus, the Pontic cities were still under the authority of the king of Thracia. No literary source offers information about the situation of these cities after the death of Lysimachus. „*The Seleucid protection*”, which would have followed, was only from a distance and only for the Thracian shore.

Stratigraphy at Tomis, around the Cathedral Park determines the order for the 6-4th centuries archeological levels, with the following structure from the bottom up⁶¹:

- N XII-XI*: the 6-5th centuries with the specification, the two levels belong to the second half of the 6th century, and XI passes to the 5th century BC, continuing

⁵⁴ See the destruction of the Histrian precincts because of Philip II's intervention, in M. Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în sec. al IV-lea î.e.n.* (*The defensive wall of the city of Histria and the historical circumstances of its destruction in the 4th century BC*), SCIV 15 (1964), 3, p. 383-398; for a different opinion, D.M. Pippidi, *DID I*, p. 218 and note 149.

⁵⁵ L. Ruscu, *op.cit.*, p. 71-73 with reference (note 71) also to E. Badian, *Philip II and Thrace*, Pulpudeva 4 (1983), p. 51-71.

⁵⁶ L. Ruscu, *loc. cit.*

⁵⁷ However see G. Talmațchi, *Descoperiri monetare macedonene în Dobrogea (Macedonian coins discovered in Dobruja)*, BSNR 92-97 (1998-2003), p. 27-37.

⁵⁸ Otherwise, for Histria as well, the two events are considered both possible sources for the destruction of the classical precincts; see above, note 54.

⁵⁹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 216-217, Ju.G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, Acta Centri Historiae „Terra Antiqua Balcanica”, 2, Tîrnovo, 1987, p. 43; Al. Avram, *ISM III*, p. 23 and note 94.

⁶⁰ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 218; Al. Avram, *ISM III*, p. 24.

⁶¹ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica 8* (1975), p. 9-49 and pl. 1-4.

into the first years of that century (but no further than the end of the second decade of the 5th century BC).

- N X and IX: 5th -4th centuries BC; N X: the first half of the 5th century, N IX: the second half of the 5th century and probably the first years of the 4th century BC.

The two levels are formed of many clay floors superimposed above one another, with fire traces on each, interpreted as repeated reconstructions.

- N VIII is well formed; it is to be found in the whole research area and it is covered with a very thick fire stratum. The deposits on this level include homogenous archaeological materials, dated in the 4th century BC.

Mentioning the chronology of the archaeological levels from the Cathedral Park and in connection with numismatic findings⁶², it was appreciated as being correct for the levels XII-IX the data indicated by the authors report in brackets: N XII-XI: the 6th -5th centuries BC; N X-IX: the 5th -4th centuries BC. From the point of view of stratigraphical analysis, this observation does not change in our opinion some dates, but emphasizes them⁶³.

We maintain the hypothesis according to which N X should begin about 465-460 BC and N IX would end to the end of the first quarter of the 4th century BC. These dates start from numismatic realities on the site: the simultaneous presence of the pre-monetary evidence and the wheeled coins also in N X, for example, or the presence of the pre-monetary symbols in level N IX; the wheeled coins are completely missing in N VIII (4th century BC), fact connected with the disintegration period of the first Pontic-Athenian maritime league which would correspond to level IX.

Some materials dated to the 5th century BC and others from the 4th century BC come from a previous excavation stratigraphical control in the peninsula, between 1959-1960. An excavation report of that time mentions the fact that all materials come from one level (N I) situated at -4 m depth, level where there was also discovered an indigenenous handmade vessel dated to the late Hallstatt. The author of the report dated the above-mentioned level at the beginning of the 5th century and considered it to be „for the moment the earliest level for Tomis”⁶⁴. Maintaining this opinion, we broaden the level's date to the end of the 6th century

* N = level; NA = archaic level.

⁶² R. Ocheșeanu, P. Dicu, *Monede antice și bizantine din Dobrogea (Ancient and Byzantine coins from Dobruja)*, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, especially p. 447-454.

⁶³ The archaeological research in an area situated very close established for the Greek period four archaeological levels, dated in the second half of the 6th century –until the end of the 4th/beginning of the 3rd century BC. They correspond to the levels XII-VIII from the Cathedral Park. See Gh. Papuc *et alii*, *Constanța, county Constanța [Tomis], 23, Arhiepiscopiei street*, in CCA, Campania 2001, p. 108-110.

⁶⁴ A. Aricescu, Unpublished *Report* in the documentary fond of the Constanța National History and Archaeology Museum (MINAC, inv. 1327). The level notations belong to the authors of excavations (here N I is first chronologically).

beginning (or the second quarter) of the 5th century and connect it with the next excavations from the Cathedral Park (respectively N XI)⁶⁵.

Comparing this new data with that from the plateau settlement in Histria⁶⁶, we notice:

1) the beginnings of the settlement of Tomis correspond to NA III from Histria;

2) two archaeological levels from Tomis correspond to the 5th century BC; the repetitive reconstructions of the arrangements on these levels do not have general significance;

3) the 4th century BC seems to end with a strong fire which the authors' report hesitates to attribute to one of these two events: the expedition of Phillip II or the expedition of Lysimachus (however the second event seems, in the report's view, to be the cause of destruction)⁶⁷;

4) important fire traces were detected on N XI. The limited research area does not allow us to conclude if there was a general fire with an historical cause, or an accidental incomplete one. We do not exclude, though, the possibility of a correlation with the fire, which destroyed NA III at Histria⁶⁸.

The *ceramics categories* found here⁶⁹ prove a stable Greek settlement in Tomis, well defined even from the second half or the last quarter of the 6th century BC.

Greek-Eastern ceramics are the most representative for the 6th-5th centuries BC; there are common vessels and these were found in usual shapes excavated in the archaic levels of Histria.

Most of the pieces look like Histria NA III ceramics⁷⁰. Among the pieces from the 6th-5th centuries BC we mention some irrelevant Corinthian fragments; probably they belong to the late Corinthian style, though we do not exclude the middle phase of this style.

The Attic ceramics with decorations have similar phases to the Histria ones: relatively common in the 6th century BC and the second half of the 5th century BC,

⁶⁵ Otherwise, the whole peninsula area was studied in a campaign of preventive excavations between 1959-1960 and 1986-1988 which brought about the precise observation of only two habitable levels from the Roman age and Roman-Byzantine. The Hellenistic and Greek materials were found in the whole researched area, but without forming a compact, uniform level.

⁶⁶ For the plateau area stratigraphy from Histria, see S. Dimitriu, in *Histria II*, București, 1966, p. 21-37; see more recently M. Angelescu, in *CCA. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 42; *Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 58-59; M. Angelescu, A. Băltăc, *Sondaajul „α” din basilica episcopală de la Histria (The „α” sondage in the bishopric basilica from Histria)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 85-122; Al. Suceveanu, M. Angelescu (eds.), *Histria. Ghid-album (Histria – Guide-album)*, Constanța, 2005, p. 17-19.

⁶⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 25-27.

⁶⁸ In the researches in 2001 (*supra*, n. 63) there are recorded on the level I successive rebuilding areas, after at least two fires.

⁶⁹ The Greek period ceramics from Tomis is mostly unpublished; there are general reference about the materials coming from the Cathedral Park; see A. Rădulescu *et alii*, *Pontica* 6 (1973), p. 333-347; A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 34 and figs. 28-35; L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 254-260.

⁷⁰ See the ceramics at S. Dimitriu, *Histria II*, p. 41-54.

totally absent in the first half of the 5th century BC and „massive” at the end of the 5th century and the 4th century BC.

The Attic ceramics from the end of the 6th century BC are present in more fragments belonging to the category of high-footed cups and cups decorated with stripes, dating to around 530-520 BC, and cups with black oil varnish without any decoration (about 525 BC) and pieces with black figures, dated about 520-510 BC. At the end of the 5th-beginning of the 4th centuries BC the ceramic series with black oil varnish continued, represented by cups, *skyphoi*, bowls with a low edge and *bolsals* with painted decoration. There are also ceramic types with red figures, representing the first half of the 4th century BC on fragments of *pelike* and *skyphoi*. The decorative themes are common: individuals in draped clothes, Satyrs, palmettae and accolades.

The supposed colonial ceramics are similar to known shapes among the Histrian products; talking about common shapes, they need not necessarily be Histrian imports, but could also be the products of Tomitan workshops. Analysis of soils taken from the loess deposits on the north cliff of the city identified usable qualities. As is known, the argils of some regions form a 'unity whole', the qualities of the Tomitan clay are probably very close to the Histrian ones. From this point of view, the selection is difficult, and the answer could not be given by a fine comparative analysis in the laboratory. Among the categories supposed colonials we notice fishplates with red paint inside, trays with channelled skirts, bowls of red clay, insufficiently burnt, with a grey core.

We particularly point out the amphorae, which prove the vivid economic activity in Tomis in the 5th century BC which was prefigured in the second half to the end of the 6th century BC⁷¹. Similarly, to Histria, the imports were coming from Chios, Lesbos and Thasos. This feature is preserved also in the first half of the 4th century BC. Eloquently, the comparison of the amphorae imported between the 5th century and the first half of the 4th century BC is quasi-equal. In the second half of the 4th century the imports, though more varied, were less numerous, probably because of the insecure political situation in Dobruja and along most of the shore during this period⁷².

The comparison between Tomis and Kallatis concerning the beginning of the stamped amphora imports is in its turn eloquent. Taking into consideration the general situation of the imports between the two colonies, Thasos becomes the first exportation goods centre using stamped packing materials on the Tomitan market, with permanent trade activity beginning in the second quarter of the 4th century BC. Unlike Histria and Tomis, the Kallatian market was orientated at that time to the trade with Pontic Heraclea. The absence of the early stamps from the end of the 5th-beginning of the 4th century BC, both in Tomis and Kallatis, is proof of more restricted economic activity compared to Histria, owing to the more recent date of their settlement. On the other hand, the increased number of stamps from Tomis in the middle of the 4th century BC compared to Kallatis is

⁷¹ L. Buzoianu, *Pontica* 24 (1991), p. 75-96.

⁷² See L. Buzoianu, *Les premières importations d'amphores timbrées dans les cités grecques de Tomis et de Callatis*, *BCH Suppl.* 13 (1986), p. 406-415.

proof of earlier trade activity with Thasos Island.

The local element proved to be strong enough for the two aspects noticed also in Histria: the autochthonous (prevailing) and the North Pontic. Probably, a local colonial aspect is also present, but it is difficult to put into light in the research stage. The autochthonous pottery is present from the first archaeological levels. From the quantity point of view, it seems better represented than in Histria. The Hallstatt shapes tradition was continued. The vessels decoration technique has a large repertory, where there can be recognized Gethian decorative elements, as well as some similar to the north-Pontic pottery. The shapes can be recognized in the pottery discovered in NA III at Histria or in the archaic stratus there, to be dated going to the limit of the 6th -5th century BC⁷³.

Regarding *coin discoveries*, our notes take into consideration only bronze arrowheads with a pre-monetary value and wheeled bronze coins⁷⁴. Concerning the first one, we note that:

1) the stratigraphical distribution of the pieces from the Cathedral Park: this shows for the 6th century BC (N XII-XI) both the presence of the three edged arrows and the foliform ones; in the first half of the 5th century the two types still exist, in the second half of the 5th century BC only foliform arrowheads appear;

2) some pieces have special symbols marked in relief, which could be interpreted as workshop marks;

3) there are known at Tomis two arrowheads hoards with premonetary value and also a deposit⁷⁵. Named succesively Tomis I (58 pieces and two Olbian dolphins), Tomis II (140 pieces) and Tomis III (12 pieces), they put Tomis in the unique situation to discover this kind of hoards in a „Greek” environment. It is possible that they belonged to the Greeks in the city and to have been gifts (*dora*) or exchange objects with the local population; this way we could find an argument for the function of *emporion* of the settlement.

The wheeled bronze coins, attributed to Histria, were found in the 5th century levels and were absent in the 4th century (N VIII). The number of pieces is too small (28 samples in the Cathedral Park and few on Arhiepiscopiei st., level 2) to support the tempting idea of the local workshops. We should accept the observation⁷⁶ according to which these coins represent a circulating value in the Histria's maximum trade relation area. Here we also mention a hoard of 110

⁷³ L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 259-260; L. Arsenie, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 283-298.

⁷⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 34-37; C. Scorpan, *SCN* 7 (1980), p. 25-34; G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI-V a. Chr.) / Monetary signs in the West and North-West area of Pontus Euxinus, from symbol to trade (6th – 5th centuries BC)*, Cluj-Napoca 2010, passim.

⁷⁵ G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 82; G. Talmațchi, Gh. Papuc, *The arrowhead-monetary signs hoard, founded in Constanța (Constanța county)*, in *Coin hoards of Dobruja. I. Constanța* 2007, p. 11-35.

⁷⁶ Bucur Mitrea, Roata, simbol solar pe monedele histriene (Wheel, sun symbols on Histrian coins), *Pontica* 15 (1982), p. 97.

Histrian silver coins discovered „near the ancient Tomis” and dated at the end of the 4th century BC*.

For the initial period, it was admitted⁷⁷ that from a monetary point of view Tomis is still in Histria's „sphere of influence”. Histria's influence was considered to have been „maintained” until the middle or after the middle of the 4th century BC. We prefer to this categorical opinion a more modulated view, meaning that Tomis benefited from its position in the area where Histrian coins circulated. Histrian coins proved to be powerful enough in the 6th-4th centuries BC to cover the coin necessary of the other neighbouring Greek settlements⁷⁸.

Accidental discoveries have brought about also the presence of some foreign coins at Tomis⁷⁹. They come successively from the Thracian Chersones (515-493 BC), Persia (486-450 BC), Apollonia Pontica (end of the 5th - beginning of the 4th century) and Thessalia (beginning of the 4th century BC). Older information recorded here also two hoards from Apollonia Pontica (end of the 5th-beginning of the 4th century BC) and Mesambria (4th century BC), without any supplementary data⁸⁰.

The 6th century BC *discoveries area* covers the extremity of the Tomis peninsula (the Cathedral Park area and that close to it)⁸¹ and generally the peninsula existing in the place and close to the south and west of the present-day Ovidiu Square.

It is true that 4th century BC materials are more numerous in the peninsula. We note a group of 8 Chios amphoras dated in the first half of the 4th century, probably from a storehouse whose excavation conditions are not clearly known to us⁸².

The building elements are represented only in the searched area by some huts-houses (6th -5th centuries BC), pavements and stone walls of some surface houses (5th-4th centuries BC). We notice a street with two made-up levels (N II, inferior, 5th-4th centuries BC; N 1-the 4th century BC). Its way is similar to the late

* The hoard whose preserving place is not known, was discovered in 1916. See G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea (Repertoire of coin hoards from Dobruja)*. Constanța 2011, p. 164, no. II (with reference to G. Severeanu, BSNR 15 (1920), 35-36, p. 20-27.

⁷⁷ Gh. Poenaru-Bordea, *Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică (Debates concerning some foreign coins from ancient Dobruja)*, SCIV 21 (1970), I, p. 137.

⁷⁸ For the Histrian coin spreading area, see recently G. Talmațchi, *Pontica* 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

⁷⁹ G. Talmațchi, *The mints' issues from the Black Sea coast and other areas of Dobruja. The Pre-Roman and early Roman periods (6th century BC – 1st century AD)*, Cluj-Napoca 2007, *passim*.

⁸⁰ C. Moisil, *Creșterea Colecțiilor Cabinetului Numismatic în Biblioteca Academiei Române*, București, 1944, p. 5, nr. 40, 42, resumed also by G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 164-165; see recently also G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor*, p. 169 (VIII; here the possible date 330-320 BC).

⁸¹ New research in the Episcopal Cathedral yard and in the area of Ion Jalea museum; see Z. Covacef, *Constanța (Tomis)*, in CCA, 1983-1992, București, 1997, p. 25, no. 18; Gh. Papuc *et alii*, *Constanța (Tomis)*, CCA, Campania 2001, p. 108-110, no. 73.

⁸² L. Buzoianu, *Pontica* 24 (1991), p. 88.

Roman street⁸³. The same building structures are recorded also in the area on Arhiepiscopiei street ; we mention here a surface house with two rooms, dated in the 5th century BC and the continuation of the stone street pavement from the 4th century BC⁸⁴.

For the moment, we note that the characteristic elements for this period are:

- reduced inhabited area;
- conditions of settling Greeks in an autochthonous milieu more defined than that of Histria;
- economical relationships orientated to the same micro-Asian and Aegean centres identified at Histria.

The 2nd stage: the middle of the 3rd century - 1st century BC

The important event of the period is the so-called 'war for Tomis' or, according to the Greek phrase περί Τόμεως τοῦ ἐμπορίου, summarized by Memnon after a more detailed presentation by Nymphis. Considering as very important this information we quote Memnon literally⁸⁵ (FGrHist III B, p. 347-348): Οὐ πολλῶ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνεγράφη Βυζαντίοις πρὸς Καλλατιανούς (ἄποικοι δὲ οὗτοι Ἡρακλεωτῶν ἦσαν) καὶ πρὸς Ἰστριανούς περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου, ὃ τοῖς Καλλατιανοῖς ὁμορον ἦ, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν. Διεπρεσβεύοντο οὖν πρὸς Ἡρακλεώτας ἐπὶ συμμαχίαν ἐκάτεροι· οἱ δὲ πολεμικὴν μὲν ῥοπήν οὐδετέρῳ ἔνεμον μέρει, διαλλακτήριους δὲ ἄνδρας ἐκατέρους ἀπέστελλον, καὶ ἀπρακτος αὐτῶν ἡ σπουδὴ τότε γέγονε. Πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλλάτιδος ὑπὸ τῶν πολεμίων παθόντες, ὕστερον εἰς διαλύσεις ἤλθον, ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες.

„Not long after that, a war broke out, which the Byzantines began versus Kallatians -these being colonists of Heraclea- and, [at the same time] versus Histrians for the emporion of Tomis which was close to Kallatis. They were thinking about their monopoly there. Both of them sent messengers to Heraclea to help them, but Heraclea offered military support to neither of them, but sent messengers to both cities to pacify them, but this effort was in vain. The Kallatians suffered many losses from their enemies and later on they started peace negotiations, but they could not recover themselves from this misfortune”⁸⁶.

Analyzing every sequence and traditionally every sequence, this information deals with the following:

- a military confrontation between a Histria-Kallatis coalition and Byzantion as enemies;
- the confrontation target was the monopoly upon the emporion of Tomis;

⁸³ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 44 and the researched area's general plan; C. Scorpan, *L'évolution urbanistique de la cité de Tomis*, *RRH* 15 (1976), 1, p. 3-10.

⁸⁴ CCA, Campania 2001, p. 108-109.

⁸⁵ Memnon, *fr.* 21 (FGrHist, III, B, 434, *fr.* 13). Reference about *the war for Tomis* at D.M. Pippidi, *DID* I, p. 222; *idem*, *Contribuții*², p. 33-35; I. Stoian, *Tomitana*, p. 20-21 and 215-216; see recently, A. Rădulescu, *Constanța*, 2250, *Pontica* 23 (1990), p. 23-28; L. Ruscu, *Relațiile*, p. 150-163; Al. Avram, *ISM* III, p. 26-32.

⁸⁶ The translation of the text from Memnon, in *Fontes* I, p. 511.

- the appeal both parts sent to Heraclea Pontica;
- Heraclea's diplomatic (but not military) approach which was without any result;
- conflict end in Kallatis' disadvantage (peace negotiations probably before the final defeat).

The narrated event has an outstanding importance for west Pontic city history and is placed in a larger political and military context⁸⁷, which encompassed many geographical areas - the Aegean Sea, the eastern part of the Mediterranean Sea and the Black Sea - and put into opposition kingdoms and political unions with different interests. Among the latter, we mention the *Northern League*, a temporary symmachia with an anti-Seleucid orientation, whose interests were connected with the economic interests of Heraclea Pontica⁸⁸. Its attitude towards Byzantium, in its turn a member of the League, changed because as Byzantium held the trade monopoly in the Pontic basin, and the fact of the mediating role that Byzantium played in Pont's relationship with the Aegean Sea basin. This explains why Heraclea, which under different circumstances considerably helped Byzantium, maintained its neutrality and chose reconciliation faced with a conflict in which both Byzantium and Kallatis were involved.

More than the economic interests of this conflict, which for the League meant the setting up of Greek free cities, and for Tomis meant its position as much as this status was right for it, the Byzantines were aiming at other interests, mainly political ones, i.e. the breaking up of the Seleucid sphere of influence, under which Kallatis seemed to be for a long time. Following the order of events, Kallatis should have been the reason for which the Seleucid king Antiochos II Theos (261-246 BC) started a siege against Byzantium, an operation associated with a campaign in Thracia (255-254 BC)⁸⁹. We consider „the war for Tomis” to be related precisely to this conflict in which Byzantium was involved and which finished, if not at the end of 255 BC, at the latest in the spring of 254 BC⁹⁰. For the date of the beginning of the war for Tomis we find a hint in the succession from Bithynia⁹¹. In Memnon's narration, the fragment referring to the war for Tomis is placed before the narration about the conflict in Bithynia; the start of both conflicts is placed between 256-255 BC. We conclude that the limits of the war for Tomis are 256/255-254 BC⁹². So, the date 260 BC, generally accepted by historians⁹³

⁸⁷ B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeroneia*, II, Gotha, 1899, p. 137-138; W.P. Newskaia, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Leipzig, 1955, p. 150-151; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, 1, p. 590-591; S.Ju. Saprykin, *Gerakleja Pontijskaja i Hersones Tavriceskij*, Moscova, 1986, p.124-139.

⁸⁸ About the Northern League, see especially M. Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 26-27 and 590; S. Ju. Saprykin, *op.cit*; idem, *Severnaja Liga, Pricernomor'e v epohu ellenizma*, 1985, p. 49-61.

⁸⁹ Memnon, p. 228 a, 53 f; b 28 f.

⁹⁰ See the dates also at Al. Avram, *op.cit.*, p. 31.

⁹¹ *Apud* B. Niese, *op. cit.*, p. 137; see also Al. Avram, *op. cit.*, p. 26-27, n. 115.

⁹² See the plan of the events development suggested by Ju.G. Vinogradov at Al. Avram, *ISM III*, p. 31-32; *ibid.*, p. 27, n. 116.

⁹³ See above, n. 87.

should be corrected; other chronologies - 275 BC or 253-247 BC - are considered either too early or too late and without any supporting evidence⁹⁴.

The development of the warfare described incompletely by Memnon arouses suppositions. Byzantium seemed to have provoked, as R. Vulpe wrote, „voullait s'emparer de cette ville située au milieu de la côte de Dobroudja et bien placée pour contrôler le commerce de tout le Pont Gauche”⁹⁵. Although the advantages to themselves were not to be ignored⁹⁶, we rather think that Byzantium started to fight this war according to the interests of the League and in the name of the League, since the ultimate purpose was to abolish any monopoly upon Tomis and to declare it a free port. Byzantium indeed achieved that. Tomis benefited further by these new circumstances and consolidated its position at head of the Pontic cities. We are not confirming other suppositions concerning the war at sea⁹⁷.

Memnon's purposeful mention of μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν-, determined some historians to think that only Kallatis aimed at the setting up of this monopoly, and that at the same time Histria wanted to annex a part of the rural area of Tomis⁹⁸. Under these circumstances we do not understand why Memnon, referring precisely to this agriculture territory⁹⁹ takes into consideration first neighbouring Kallatis, ὁ τοῖς Καλλατιανοῖς ὄμορον ἦ.

On the other hand, we do not think that Histria, having a rural territory¹⁰⁰ which must already have been well extended to the south¹⁰¹, creating defensive difficulties¹⁰², needed in the middle of the 3rd century BC to extend this territory against a city with similar interests. Histria rather aimed for the monopoly upon the transit trade, which, according to the alliance, shared with Kallatis. At the

⁹⁴ For dating see also Ju.G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos*, p. 47, n. 184; K. Nawotka, *The western pontic cities: history and political organization*, Ohio State University, 1991, p. 41, n. 116.

⁹⁵ R. Vulpe, *HAD*, p. 85-86.

⁹⁶ B. Niese, *op. cit.*, p. 137.

⁹⁷ Cf. D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 34. Although difficult to verify, the supposition holds good, taking into account that Byzantium had numerous maritime war vessels (maybe not to the same extent as Heraclea Pontica); Tomis and Kallatis seem to have in their turn a fleet of, firstly trade vessels, and also possibly some defence vessels.

⁹⁸ R. Vulpe, *Pontice 2* (1969), p. 154 si n. 22.

⁹⁹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 197-198; idem, *Contribuții*², p. 175, note 22.

¹⁰⁰ See the previous note; see also P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice* (*Archaeological Notes*), StCls 12 (1970), p. 152, who adds prudently: „For the moment we don't know which was the south limit of the Histrian territory in the archaic and classical age.”

¹⁰¹ For the Roman age, the assumed southern limit is Tașaul lake – Midia Cape; see D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 348-385 and fig. 4; Al. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina hotărâniciei consularului Manius Laberius. Incercare de reconstituiere* (*The area of Histrian territory in the Roman age in light of the borders decided by the consularis Manius Laberius. Reconstruction attempt*), CCDJ, Călărași, 5-7 (1988-1989), p. 189-197; idem in *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste* (eds. P. Alexandrescu and W. Schuller), Xenia, 25, Konstanz, 1990, p. 11-14. See also Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană (Fântânele. Contributions to the study of rural life in Roman Dobruja)*. București, 1998, p. 157-160.

¹⁰² D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 167-185 (for the 3rd century BC) and p. 186-221 (for the 2nd century BC).

time of conflict, Kallatis did not actually hold this monopoly, the Kallatians were just „thinking” of taking up the right for this and while Histria did not want to lose it for the benefit of Byzantium or the Pontic confederation, if it had.

A new interpretation¹⁰³ changes the alliance structure and poses some questions. The hypothesis was put forward by Vinogradov, taking into consideration just „*Monopolkrieg um Tomis zur Seeschlacht bei Kos*” He begins by admitting the existence of a conflict between Histria and Kallatis and he assumes its connection with the war for Tomis. Vinogradov dates the epigraphical document mentioning this conflict (ISM III, 7) (with supporting arguments from Al. Avram) to 253 BC. We notice a war between Histria and Kallatis, even connected with the war for Tomis, is different in matter and consequences from the conflict mentioned by Memnon.

It is possible that this war, if it took place in the middle of the 3rd century BC, was the beginning or the first phase of the war for Tomis: first Histria and Kallatis, antagonists for controlling the *emporion* Tomis may have become allies when Byzantium became interested in this matter as well. However, more likely Histria and Kallatis were not allies in this conflict and the reference to Histria in Memnon's text mentions a conflict which Histria *also* had περὶ Τόμewς τοῦ ἐμπορίου; only Kallatis and Byzantium continued to be enemies. Heraclea's messengers only concern them; the disastrous result is mentioned only for Kallatis. Furthermore, Kallatis asked for „peace negotiations”, an attitude put into practice also during the war against Histria. There was a short lapse of time between the two conflicts, a period when 'the initial position of matters was re-established' (εἰς τὰν ἐξ ἀρχᾶς διάθεισιν, in ISM III, 7). This interpretation, argues that the war between Histria and Kallatis was before the one between Kallatis and Byzantium, and that both of them were about control over the *emporion* of Tomis. We can retain a date around 264/261 BC as the beginning of these events¹⁰⁴.

No matter what the order of the events was, their consequences were favourable to Tomis: the city began to develop thenceforth.

Beginning with the middle of the 3rd century BC, Tomis issued its first *coins*, some bronze ones, more numerous and various than the coins issued at the same period by Histria and Kallatis¹⁰⁵. Small amounts of these coins circulated beyond the city market, in Dobruja (including in Histria and Kallatis), NE of Bulgaria and

¹⁰³ Ju.G. Vinogradov, *Vom „Monopolkrieg” um Tomis zur Seeschlacht bei Kos*, quoted by us at Al. Avram, ISM III, p. 27-32.

¹⁰⁴ It remains for us to agree possible common interests between Bithynia and Miletus during this time. Such „common interests”, L. Ruscu, *op.cit.*, p. 160 saw as possible in the period between about 241 BC and at least the time when the 4th Syrian war began.

¹⁰⁵ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană (Coinage history in pre-Roman Dacia)*, București, 1998, p. 78-84; idem, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (Pre-monetary and monetary discoveries in Dobruja)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394. Recently is mentioned a hoard of 100 bronze coins issued by Tomis, discovered „in the city or in the neighbourhood” and preserved in a private collection; see G.Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 182-183 (LXIV). Other bronze coins, too, have been discovered in Constanța peninsula area; see also G.Custurea, G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 169 (IX : hoard of 11 bronze samples Phillip II type), 171 (XIV: funerary deposit including 11 coins), 182 (LVII: coin storehouse including 12 samples).

generally in the neighbourhood of the Danube¹⁰⁶. There are known 26 settlements with a total of more than 166 Tomitan coins (among which more than 96 there have been found only in Greek cities¹⁰⁷. It is possible that in the 3rd century BC Tomis issued Alexander the Great-type gold staters, considered to be posthumous, staters dated in Kallatis around 279/5 - 228/220 BC¹⁰⁸.

The specialized literature knows much more hoards including also Tomitan coins: six in Dobruja (among which two in the NE of Bulgaria, at Graničar and Bălgarevo)¹⁰⁹; two in the north of the Danube (at Anadol/Ukraine and Mărășești)¹¹⁰ and other two in contemporary Turkey (at Kirazli and Mektepin). The only coins entering in the Hellenistic coin circulation¹¹¹ have been recorded also in the Pontic area in Tyras, Olbia, Chersones and Leuké, and outside of it, in Thessalonik and Delos.

The first official city inscriptions are dated in the 2nd century BC¹¹².

We do not have any evidence about an important event involving the Pontic cities until the beginning of the 1st century BC. They passed over an insecure period when words like καιροί, περιστάσεις, δύσελπις, ἀπορία appear frequently in inscriptions (ISM II, 2,3).

Around the beginning of the 1st century BC, the West Pontic cities were allied with Mithridates VI Eupator. We are not aware of the date and under what circumstances these cities were included into Mithridates' Pontic kingdom.

It is assumed that Mithridates established his domination here in the first decade of the 1st century BC¹¹³, or between Crimea's conquest and the inclusion of

¹⁰⁶ Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, in *Presenza e funzioni della moneta nelle chora delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero*, Roma, 2004, p. 41.

¹⁰⁷ G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren 2006, p. 40-41.

¹⁰⁸ C. Preda, *op. cit.*, p. 113. See, however, Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 41 and the notes 48, 49: „Notre atelier ne semble pas avoir frappé des pseudoalexandres en or, mais a eu une production considérable de statères pseudolisimaques, supérieures, il nous semble, à celle de Callatis”. We mention here the discovery before 1895 of a 1,000 staters type Phillip II and Alexander III, in Anadolchioi district (where there can be identified *vicus Turris Muca...*, in the Roman epoch). For the hoards, see G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 164 (I), with the bibliography.

¹⁰⁹ The other ones come from Constanța, Cumpăna, Dăeni and Tuzla. For the Tomitan coins spreading see Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 64-66; G. Talmațchi, *op. cit.*, *passim*. We mention as new the 30-35 Tomitan bronze and autonomous Kallatian coin hoard discovered at Tuzla, in 2003; cf. G. Talmațchi, *op. cit.*, p. 94, nr. 22.

¹¹⁰ There is also the hoard from Vârteju (București), where there could be found also a Tomitan coin; cf. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 66, nr. 30.

¹¹¹ After Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 41.

¹¹² Isolated in the 4th century BC there is the inscription published by Maria Munteanu, *Câteva inscripții tomitane inedite (Some unpublished Tomitan inscriptions)*, Pontica 7 (1974), p. 157-159; see also ISM II, 456.

¹¹³ Al. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria (Mithridates Eupator the 6th and the west coast of Pontus Euxinus. About an unpublished decree from Histria)*, Pontica 30 (1997), p. 155-165. *Idem*, *Mithridates VI Eupator und die griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*,

the Bosporan and Chersonesos kingdoms into the Pontic kingdom (114-107 BC), and the outbreak of the first war with Rome¹¹⁴ (89 BC). Al. Suceveanu determines this date immediately after Mithridates extended his domination over the Crimea (mentioning this moment should be dated later)¹¹⁵; the latest date *post quem* is considered 86 BC, when, after the conquest of Athens, the fate of the war turned against Mithridates. Finally, an argument for considering Mithridates' domination upon the west Pontic area between 106-76 BC is the lack of governors mentioned in Macedonia and Thrace precisely in this period.

A network of individual alliances with the Greek cities would show the new domination. It is not so important whether these alliances were settled at the precise requirement of the Greek cities¹¹⁶ or, by Mithridates' initiative (by „advantages” or „gifts”, according to Trogus Pompeius, XXXVIII, 3, 6). Anyway, these cities maintained their autonomy as part of a political union with the Pontic kingdom and the Kimmerian Bosporos, and had internal and external security. Tomis would not have been an exception, avoiding the alliance or refusing its protection. Arguments can be found in the numerous staters of the Lysimachus type issued by Tomis, mostly between 90 and 72 BC, and a smaller quantity in the 2nd century BC¹¹⁷. Probably like Histria and Apollonia (and in North Olbia), Tomis benefited from the presence of a garrison. The name of the city appears on an inscription from Mesambria (IGB I², 320) beside Histria, Apollonia and Mesambria in the common activity of celebrating an unknown. As every quoted city had excellent relationships with the Pontic king (some of these relationships, as in the case of Mesambria, existing from the 2nd century BC), it was not difficult for the commentators to establish a connection between the inscription content and a possible official envoy or messenger of the king in the city¹¹⁸.

Tomis would have interacted with the Pontic world under the above mentioned protection: in the 2nd-1st centuries BC, a citizen of Tomis whose name was completed differently, benefited from a decree of proxenia at Histria (ISM I, 48)¹¹⁹; another unknown citizen from Tomis is also mentioned in an inscription of

in *Pontos Euxeinus. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes*, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 397-413.

¹¹⁴ L. Ruscu, *Relațiile*, p. 100-101 and n. 40.

¹¹⁵ Al. Suceveanu, *Πρώτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων* (IGB I², 13, l. 22-23), Pontica 33-34 (2000-2001), p. 319-335 (especially, p. 326-327).

¹¹⁶ L. Ruscu, *Relațiile*, p. 119-120.

¹¹⁷ C. Preda, *Istoria monedei*, p. 112-114.

¹¹⁸ The inscription was dated, on turns, from the beginning of the 1st century (G. Mihailov, IGB, V, 5097; idem, *Epigraphica* 41 (1979), p. 24-25); the 2nd-1st centuries BC (Em. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, Dacia NS 19 (1975), p. 153; the end of the 2nd century - beginning of the 1st century BC. (L. Ruscu, *Relațiile*, p. 113-121).

¹¹⁹ ISM I, 48, l. 2-3: „Εὐ]ηνωρ[ί]δης]/e.g. Φιλολάου Τομί]της”; see also l. 8-9. In Bull.ép. 1984, 268 it is suggested „Εὐ]ηνωρ Π[ισι]λάου (or Πειθολάου, Πεισιλάου”) cf. Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia 51 (2007), p. 91-92, no. 48, which completes the name as follow: „Αλ?]κ]ηνωρ Ι[-]/[- -άου Τομί]της”.

the 2nd century BC also at Histria (*ISM I*, 38)¹²⁰; a decree from Odessos (*IGB*, I², 43 bis) is enacted in honour of a Tomis citizen, Artemon Chairionos, in the 1st century BC. In its turn, Tomis honours a citizen from Tyras who "showed himself amiable with all the merchants from Tomis in their way to Olbia, facilitating them a preferential attendance there" (*ISM II*, 5)¹²¹. This practice continued later on: about the end of the 2nd century/beginning of the 3rd a citizen from Olbia, Theocles of Satyros is honoured by his native city and by another 18 cities, among them Tomis, for the services he rendered to their citizens temporarily present in Olbia¹²². Around the year 100 BC, an indigenous citizen of Sinope raised a monument dedicated to Sarapis (*ISM II*, 152) at Tomis. The Tomitan inscription, as well as other epigraphical documents from the same period, demonstrates that the Pontic world achieved unity under Mithridates¹²³.

Mithridates' domination ended at the same time as the campaign of Macedonia's proconsul M. Terentius Varro Lucullus between 72-71 BC. His operation was equivalent to the first Roman military presence on the West Pontic shore. The word constantly used to describe Lucullus' actions towards the Pontic cities, excepting Apollonia, is „holding”, „occupancy” - *capta, cepit, occupavit, capiens* - and only for Apollonia was the action devastating: *evertit Apolloniam*¹²⁴.

From *archaeological* point of view, Tomis 2nd stage history is represented in the excavations at the Cathedral Park by one level (N VII), but fragmentary. It consists of one or two strata with diverse archaeological materials from the late Hellenistic Age, or even early Roman Age. N VII is often missing, with remains passing directly to N VI. In the very close area to the Cathedral Park there have been identified four archaeological levels, belonging, successively, to the 4th century BC (N 3, marked to the final by a strong fire), to the end of the 4th century BC –beginning of the 3rd century BC (N 4, consisting in a thick levelling stratum), to the 3rd-2nd century BC (N 5), to the 2nd century BC -1st century AD (N 7 and N 8), Hellenistic late and Roman early levels with archaeological mixed material¹²⁵. This does not mean that the Hellenistic Age is poorly represented at Tomis by archaeological materials. Not far from the research zone, in the area of the ancient

¹²⁰ The argument that the relationships between the two cities continued as well after the events from the middle of the 3rd century BC.

¹²¹ About the connections among Tomis, Tyras and Olbia, see V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice (Pontus Euxinus Northern and North-Western area population in the 6th–1st centuries BC based on epigraphical sources)*, Iași 2004, p. 382 and 384.

¹²² IOSPE I² 40, with a commentary also at V. Cojocaru, *The language of the Greek inscriptions from the cities in the north of Black Sea in the 6th BC-3rd AD*, Phd thesis (mss.), Iași, 2010, p. 237-240.

¹²³ D.M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, *StCls* 6 (1964), p. 103-118 (especially p. 106); idem, *Studii*, p. 60-82.

¹²⁴ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 276; idem, *Contribuții*², p. 224 and n. 9; L. Ruscu, *op. cit.*, p. 127-141 (and p. 128 n. 151).

¹²⁵ Gh. Papuc *et alii*, *Constanța, county Constanța [Tomis]*, 23, *Arhiepiscopiei street*, in CCA, Campania 2001, p. 108. In the same area (Brâncoveanu street), the only Hellenistic level (from the 3rd century BC) represents the first inhabitation level; see, CCA, Campania 2006, p. 132.

port there have been found hundreds of amphora stamps¹²⁶. From the 3rd century BC as we have already mentioned, the city issued its own coins¹²⁷; we have the first epigraphic lapidary inscriptions from the 2nd century BC or even earlier¹²⁸ and, finally, preventive excavations permitted the localization of the city necropolis¹²⁹.

Resuming the discovery place, we notice a broadening of the inhabited area of the city in the whole peninsula, affected even in ancient times by successive changes and rebuilding activities. The excavated materials were found either in modern filling or mixed with later materials used in operations following the Hellenistic Age.

We have information¹³⁰ about an excavation in 1961 in front of the tenth mosaic warehouse which reached „a pit” with unmixed Hellenistic material. The pit was passed over by the wall of Roman Mosaic Edifice and by a modern wall following the line of an ancient wall (ceramic fragments were found between -9.40 and -12.60 m)¹³¹. Other mixed materials were found on the occasion of the survey of the wall from the main warehouse edifice nearer the sea, in front of the large room of the bath building, in the area of the basilica at the port entrance; this is enough to prove the fact that we are near the Hellenistic city port superimposed at least in part by the great mosaic edifice.

The preventive excavations on the north side showed two Hellenistic levels with archaeological materials from the 3rd-2nd centuries BC.

The economical development during these centuries can be studied from the point of view of the import of amphorae¹³², the only important material remains

¹²⁶ L. Buzoianu, *Ștampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic (Rhodian Stamps from the Roman Mosaic Edifice)*, Pontica 13 (1980), p. 119-139; *Considerații asupra ștampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic (Considerations about the Synopean stamps from the Roman Mosaic Edifice)*, Pontica 14 (1981), p. 133-151; *Importul amforelor thasiene la Tomis în perioada elenistică (The Thasian amphora imports to Tomis during the Hellenistic Age)*, Pontica 15 (1982), p. 137-151; *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică (The amphora imports to Tomis during the Hellenistic Age)*, Pontica 25 (1992), p. 99-165.

¹²⁷ *Supra*, n. 105, 106. See also G. Talmățchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis (Short note about the spreading area of the autonomous coins issued by Tomis and Callatis)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

¹²⁸ *Supra*, n. 112; the inscription from Tomis has an uncertain origin; see the commentary in ISM II, 456.

¹²⁹ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCls 3 (1961), p. 203-205; M. Bucovală, *Necropole elenistică la Tomis (Hellenistic necropolis at Tomis)*, Constanța, 1968; idem, *Un alt mormânt de epocă elenistică la Tomis (Another Hellenistic Age tomb at Tomis)*, Pontica 8 (1975), p. 375-388; see recently, V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis (Contributions to the knowledge of the funerary complexes with Hellenistic and Roman Age „Busta Pile” from Tomis)*, Pontica 19 (1986), p. 89-114; M. Bucovală, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis (Another Hellenistic tomb found at Tomis)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 73-82.

¹³⁰ M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis (Stamped amphoras from Tomis)*, SCIV 19 (1968), 1, p. 43-44 and n. 9.

¹³¹ Notes of the excavations authors, measured from the present level of Ovidiu Square; see M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, p. 44, n. 9.

¹³² See above, note 126 and mainly Pontica 25 (1992), p. 125.

for us in pointing out some stages and determining the originality of features for Tomis (if they existed).

From this point of view we notice:

- old trading activity was continued;
- a real trade liberality for Tomis from the middle of the 3rd century BC pointed out by the apogee of Sinope products (between 261 and 229/183 BC) and Rhodian products (210-188 BC)¹³³. This is - the period following the event mentioned by Memnon, and which, economically speaking, was equivalent to allowing the first trade functioning and revocation of any intention of monopoly;
- the values of economic exchanges diminished slowly until the middle of the 2nd century BC and more in the second part of the 2nd century BC and the beginning of the 1st century BC.

Although during the period of our discussion the Pontic cities had common trade partners, the details allow us to mention some similarities with Histria; we take into consideration less important imports from Pontic Heraclea; the apogee of Thassos products was the same for Histria¹³⁴; the situation of Sinope imports was different from the last two chronological groups, which somehow distinguish it from Kallatis¹³⁵ etc.

There are also present foreign *coins* on the Tomitan market: from the Pontic cities: (Odessos, Dionysopolis, Mesambria, Olbia, Tauric Chersonese), as well as in more remoted areas (Cyzik, Abydos, Athens, Histiaea, Rhodos, Efes). There are to be noticed due to their important number the coins from Cilicia, Syria and mostly from the Hellenistic Egypt (the last in the series continuing from Ptolemaios I Soter to Ptolemaios VI Philometor and Cleopatra)¹³⁶.

Another aspect of the analyzed period concerns the *city planning structure*. The inhabitable area is attested by some clay pavements and remains of houses with stone walls, but destroyed by pits and foundations of Roman-Byzantine walls¹³⁷. More important data is to be found ascribing the necropolis area to a possible precinct.

The Hellenistic necropolis was placed inside the Late Roman city and reached in its southern extent up to Ovidiu Square, where a lot of burial places dated to the 3rd century BC and the majority to the 2nd century BC have been found¹³⁸.

¹³³ L. Buzoianu, *Pontica* 13 (1980), p. 125-129; *Pontica* 14 (1981), p. 139-144.

¹³⁴ See also Al. Avram, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest/Paris, 1996, p. 44 and tab. VI, VII.

¹³⁵ N. Conovici, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest/Paris, 1998, p. 175-181.

¹³⁶ G. Talmațchi, *The mint's issues from the Black Sea coast and other areas of Dobruja. The pre-Roman and early Roman periods (6th BC – 1st AD)*, Cluj-Napoca, 2007, *passim*; see also G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 184 (LXVIII).

¹³⁷ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 24-25; Gh. Papuc *et alii*, CCA, Campania 2001, p. 108; Campania 2006, p. 132.

¹³⁸ Unpublished materials; L. Cliante, *Grecii în Tomis (sec. VI-I a. Chr.) / Greeks in Tomis (6th - 1st centuries BC)*, PhD thesis (mss.), București, 2009, p. 75-78; the funerary inventories have been presented in the exhibition *Ceramica greacă la Pontul Euxin (Greek ceramics at Pontus Euxinus)*, Constanța, September, 2004.

The chronological distribution of the published tombs (given in its general data), agrees with the topographical distribution in determining the older tombs from the 4th century BC; but their excavation area is too broad not to exclude the possibility that some of them belonged to settlements around Tomis¹³⁹; the discoveries from the old Railway station are certainly the oldest and belong to the Greek city. Recently, behind „Fantasio” Theatre, at the basement of the stratigraphical structures of the late Roman epoch there have been discovered 7 graves: the oldest – the 4th-3rd centuries BC; the most recent– the 1st century AD¹⁴⁰. In the line of the later gate on the north and the „Butcher's Tower”, tombs dated to the 2nd century BC have been found; the broadening of the necropolis after the 4th century BC can be traced in the discoveries on the north side of this wall.

The precinct wall has been placed hypothetically, precisely relying on the necropolis area. The Hellenistic precinct can be proven epigraphically and historically, even if these sources refer to a situation dated between the end of the 2nd century and the beginning of the 1st century (*ISM* II, 2) or even the beginning of the 1st century AD (in accordance with Ovid's narration).

Placing the site of this precinct is far more difficult to determine: following the indication of the literary sources and the site notes, A. Aricescu considers the precinct to be at the north-eastern boundary of Ovidiu Square¹⁴¹. The author points out that there is an evident decrease in ground level to the south and south-east, and also notes the Hellenistic materials found there, beyond the suggested line he considers to come from filling strata or from the prolongation of the higher shore on the NE side of the peninsula. Aricescu also separates the Hellenistic precinct from the early Roman precinct (the 2nd century AD), also placed hypothetically on the line of the Greek church - the second port gate¹⁴².

V. Barbu takes into consideration¹⁴³ approximately the line connecting the two cliffs - the west side and the east side - which concurs with the line Aricescu suggested for the early Roman precinct. However, he considers that the Hellenistic precinct maintained its function during the early Roman Age, too.

The archaeological researches has twice occasioned monumental walls discoveries, unfortunately too isolated to consider them as precinct components or belonging to a public edifice:

a) shaped wall blocks, possibly fragments of a very large precinct, found on the Casino cliff¹⁴⁴;

b) during the excavations between 1974-1976 on the south-east side of Roman Mosaic Edifice a wall built of massive stone blocks was found, possibly

¹³⁹ See above note 129.

¹⁴⁰ Gh. Papuc *et alii*, *Constanța, jud. Constanța [Tomis], Mihai Viteazu street, CCA, Campania 2009*, p. 290-292.

¹⁴¹ A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidius (About the defensive wall of Tomis in Ovid's age)*, *Pontica* 5 (1972), p. 439-446.

¹⁴² Idem, *Armata*, București, 1977, p. 155-156.

¹⁴³ V. Barbu, *StCls*, 3 (1961), p. 204.

¹⁴⁴ The wall is known by A. Aricescu and used as a possible argument in favour of the idea of the περιβολος feature of the Tomitan precinct; see *Pontica* 5 (1972), p. 443.

belonging to a Hellenistic edifice (though we must specify it was integrated later into the Late Roman arrangements in this area);

c) other discoveries on the line of the supposed early Roman precinct.

All these discoveries show a broadening of the city's civilian area, a fact that was initiated during the Hellenistic Age and continued in the following periods¹⁴⁵.

We cannot finish a presentation of Tomis during the autonomous period without mentioning other elements specific to the representation and structure of a Greek city: eponymy, cults and religions, magistrature, city planning.

The city's *eponymy* belonged to a priest who could have been Apollo's priest¹⁴⁶. Yet we do not have data for a certain affirmation. The inscriptions from Tomis name either the position only, not indicating the deity god, or the deity himself/herself occupying the position (Apollo, in *ISM* II, 5 or Demeter, in *ISM* II, 36).

The public Tomitan pantheon included the gods of Samothrake¹⁴⁷ (*ISM* II, 1), Cybele and the Dioskouroi (*ISM* II, 2), Apollo (*ISM* II, 5 and 6)¹⁴⁸, Demeter (*ISM* II, 36). The coins had marked images of Apollo, Zeus, Hermes, Athens, The Great God, Helios, Dioskouroi, Demeter¹⁴⁹. Probably, Dionysos was also included in this pantheon, considering how the existence of a theatre (τὸ θεάτρον, mentioned at the end of the 2nd century BC; *ISM* II, 4), edifice where during Dionysos' celebrations or during other festivals there used to be dramatic representations of the actors; such a college is attested in the Roman epoch (Θυμελική σύνοδος) (*ISM* II, 70), when the evidence of the divinity adoration are much more frequent¹⁵⁰.

A special importance was attached to the Egyptian cults which had penetrated early into the west Pontic area (*ISM* II, 152). A temple and a priest of

¹⁴⁵ A. Aricescu, *Pontica* 5 (1972), p. 442 estimates the area of the Tomitan peninsula covered by the Greek city at about 17 ha; in the 2nd century AD the inhabited area was about 30 ha (*loc. cit.* and n. 13).

¹⁴⁶ I. Stoian, *Tomitana*, p. 148 and following; D.M. Pippidi, *DID* I, p. 202 and 258.

¹⁴⁷ The inscription from Tomis (*ISM* II, 1) includes the buying „regulations” (νόμος) of the gods of the Samothrake sacerdocy. According to D.M. Pippidi's statement, *DID* I, p. 255, in the west Pontic cities the Samothrake gods cult must have been first of all a cult of the Dioskouroi; for Tomis, see also there at Jean Babelon, in *RA*, 1948 (I), p. 24-33.

¹⁴⁸ See also Al. Avram, *Neue Inschriften aus Tomis*, in Christof Schuler, Victor Cojocaru (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Akten des Rumänisch-Deutschen Kolloquiums, Constanța, 20.-24. September 2010, München (under print): l. 10-14: „...ε[ις]/[τὸ ἱερόν τοῦ Απόλλων]ος' ...ὑπὸ ἐπιμηνίου Ἀρ[ι]... τοῦ Ἐρ[μ]ίου Μεταγχειν[ι] / ὄνος η[ι]” (1st century BC).

¹⁴⁹ M. Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidență numismatică*, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 354-360; eadem, *Culte și zeități în Moesia Inferior. 2. Hermes – evidență numismatică*, *Pontica* 35-36 (2002-2003), p. 409-412; G. Talmațchi, *Aspecte iconografice privitoare la monedele emise de către coloniile vest-pontice Callatis și Tomis în epoca autonomă* (Iconographical aspects regarding the coins issued by the west-Pontic colonies Kallatis and Tomis in the autonomous epoch), in *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (eds. L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), București, 2006, p. 108-110.

¹⁵⁰ D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 534; I. Stoian, *ISM* II, p. 147; R.M. Feraru, *Sărbători dionysiace în cetățile grecești din Pontul Stâng*, *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 243-244; idem, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006, *passim*; M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin*, Bordeaux, 2011, *passim*.

Isis were mentioned at Tomis, a temple of Sarapis (τὸ ἱερόν τοῦ Σαράπιδος), an association venerating Sarapis and Isis, temple servants (προσεδρεύοντα τῷ ἱερῷ), and finally a celebration for Isis - χαρμόσυνα (ISM II, 7, dated to the 1st century BC – the beginning 1st century AD). Among the months in the Milesian calendar, the only attested are Ἀπατουρέων¹⁵¹ (for Ἀπατουρίων), present in Odessos, Olbia, Tanais¹⁵² and Μεταγειτνίων¹⁵³ mentioned also at Olbia.

The essential element of society structure was the *tribal organization*, even if we accept the hypothesis that it had at first a territorial aspect. All six Milesian tribes are attested at Tomis on Roman period inscriptions¹⁵⁴; the only earlier inscription (but not earlier than the first half of the 1st century BC) mentions the tribe Ἀργαδεῖς (ISM II, 35). The tribes had political tasks during the autonomous age and more (if not exclusively) religious tasks during the Roman period¹⁵⁵.

The *leadership structure* is similar to that in the democratic cities - βουλή καὶ δῆμος - at Tomis a special assembly is mentioned which elected the magistrates (ἀρχαιρετική ἐκκλησία, ISM II, 6)¹⁵⁶. Beyond the council there was a president (ἐπιμήλιος) guaranteeing the legality of decisions¹⁵⁷, a secretary (γραμματεὺς τῆς βουλῆς) with useful tasks.

Among the magistrates we mention the body of archons (ἄρχοντες) with general administrative duties (ISM II, 2, 4, 5, 36); in special situations we have clear evidence of the ἄρχοντες ἐν τῷ(ι) λιμένι, considered to be archons administrating the port or the market¹⁵⁸. The ἀγορανόμος function is attested as well on an inscription where resell merchants are mentioned (οἱ μετὰβολοι, ISM II, 4)¹⁵⁹. Probably there was an οἰκονόμος, too, who provided the expenses stipulated in decrees (ISM II, 6). For special situations, two leaders were elected

¹⁵¹ The lecture of ISM II, 1 is preferred to that suggested by L. Robert (Ταυρέων); see I. Stoian, *Tomitana*, p. 77, n. 1 and N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1988, p. 118, n. 227.

¹⁵² L. Buzoianu, *Civilizația greacă*, p. 214-215 and 309.

¹⁵³ Al. Avram, *loc. cit.* (*supra*, n. 148).

¹⁵⁴ For the Milesian tribes from Tomis, see I. Stoian, *Tomitana*, p. 56-74; idem, *Contribution à l'étude des tribus de Tomis*, StCls 3 (1961), p. 175-202; idem, *Cultul Dioscurilor și triburile tomitane. În lumina unui monument de curând publicat* (*The cult of the Dioskouroi and the Tomitan tribes. In light of a recently discovered monument*), SCIV 16 (1965), 3, p. 519-532; Em. Doruțiu-Boilă, *Triburile la Tomis în epoca romană* (*The tribes at Tomis during the Roman Age*), StCls 12 (1970), p. 117-126; see also N. Ehrhardt, *op. cit.*, p. 67, n. 514.

¹⁵⁵ D.M. Pippidi, *Contribuții*, p. 105 agrees that at Tomis and Odessos the gentile tribes had the occupations assured in other places by the territorial tribes; according to the same researcher, at Histria the gentile tribes have been replaced by the territorial tribes which had administrative tasks.

¹⁵⁶ I. Stoian, *Un decret inedit din Tomis* (*An unpublished decree from Tomis*), in *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 509-513. Generally, see K. Nawotka, *Boule and Demos in Miletus and its Pontic colonies from Classical Age until Third century AD*, Wrocław /Warszawa/ Kracow, 1999.

¹⁵⁷ See its attestation at Al. Avram, *loc. cit.*

¹⁵⁸ In the first situation it is assumed the archonts' tasks were divided; in the second situation, the function was superseded by that of the *agoranomos*; see ISM II, p. 32, with debate.

¹⁵⁹ The proper merchants (ἔμποροι) are also mentioned in an inscription from the 2nd century AD (ISM II, 5).

from the citizens as military commanders (ἡγέμονες) for a limited period (ISM II, 2)¹⁶⁰.

Concerning the *onomastics*, Greek names prevailed, some of the them common to the Pontus Euxinus area; important by their number are those of theonian and of frequent occurrence theofore¹⁶¹. Among the rare names we mention one of a tribe leader (φυλάρχησας) Κερκίων Τιμομάχου (ISM II, 35)¹⁶². A funerary inscription (ISM II, 165) mentions a Greek feminine name (Ἀντιγόνη), along with two Thracian names (Ἀύλοσάνις and Σεύθης)¹⁶³. Though very few of the autonomous age inscriptions show the ethnical structure, with a prevailing Greek element population.

The *city organization* was Greek too; we have already referred to the walls which would have protected the city even from the beginning. There was also an *agora* inside the city (ISM II, 5), a theatre (ISM II, 4)¹⁶⁴ and a few temples (for Apollo, in ISM II, 6; Isis and Sarapis, in ISM II, 7).

City activities included also payment of taxes, port activities with custom taxes of course, buying goods, justice activities¹⁶⁵; these activities would have had their own institutions and edifices to take place in.

The city had also an agricultural area (χώρα), which is mentioned in Memnon's text¹⁶⁶; its approximate area was compared to the approximate borders of Histria on the north and Kallatis on the south¹⁶⁷. As the trade activities and not the agricultural ones seem to prevail at Tomis and as the surface of the rural territory depends on the size and the importance of the colony, the limits are changeable. Some discoveries nearly Constanța to the north belong with no doubt to the Tomitan territory; they were found on the south-west shore of Siutghiol lake and in the present district of Palazu Mare. It is also possible that to the north the territory spread up to Taşaul lake and Casimcea river (which marked, otherwise, one of the southern borders of the Histrian territory). In this area were

¹⁶⁰ For the function of ἡγέμονες, see D.M. Pippidi, *Contribuții*², p. 75; for the general situation, see Al. Avram, *La défense des cités en mer Noire à la basse époque hellénistique*, in *Ancient Greek colonies in the Black Sea*, 1, vol. I, Thessaloniki, 2003, p. 163-182.

¹⁶¹ V. Cojocaru, *Populația*, p. 153-341; idem, *Les noms théophores au nord et nord-ouest de la mer Noire (VIe – Ier siècles av. J.-C.)* in *Aspects of spiritual life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages* (eds. V. Cojocaru, V. Spinei), Iași, 2004, p. 105-134; N. Ehrhardt, *op.cit.*, p. 67 and n. 515 talks about the Ionic-Milesian features of the anthroponyms from Tomis; in inscriptions of the autonomous period we notice the forms Ἐκαταῖος, Ἑστιαῖος, Νουμήνιος.

¹⁶² See L. Robert, *RÉG* 75 (1962), p. 186-187.

¹⁶³ The association of the first two (Ἀντιγόνη Ἀύλοσάνις feminine double name) shows the Greek-Macedonian influence; see ISM II, p. 193-194; V. Cojocaru, *Populația*, p. 143, n. 155.

¹⁶⁴ D.M. Pippidi, *DID* I, p. 243 and with reference to L. Robert, *RA*, 1933, p. 144; idem, *Note de lecture* (Lecture notes), *StCls* 8 (1966), p. 231-232; *Contribuții*², p. 532-534.

¹⁶⁵ We find out about all of these from the decree ISM II, 5 for Nylos of Tyras.

¹⁶⁶ See the commentary at D.M. Pippidi, *DID* I, p. 197; idem, *Contribuții*², p. 155, n. 22.

¹⁶⁷ M. Irimia, *Considerații privind teritoriul rural al Tomisului în perioada elenistică* (Considerations regarding Tomis' rural territory during the Hellenistic Age), in *Dobrujan History Studies*, Constanța, 2003, p. 57-67.

discovered Greek and autochthonous materials dated generally from the 4th-1st centuries BC. The 6th-5th centuries BC early archaeological discoveries from Midia cape, at the present location of the Petromidia Chemical Plant or from Ovidiu are to be interpreted rather as Greeks attempts to settle in the Pontic shore area and not as parts of a colony (of Histria for the first two, or of Tomis for those from Ovidiu town).

To the south the territory spread up close to the former lake Agigea and the present Black Sea-Danube canal. Other settlements, situated farther to the south at Techirghiol-Urluchioi and Tuzla, could possibly represent the maximum limit of Tomitan territory, although if not some of them may have been part of the Callatian territory.

Finally, the minimum limit to the west reached Constanta-Palas and the present village of Valu lui Traian, reaching probably also the settlements Basarabi and Poarta Albă.

In any case, the suggested limits are naturally bordered; the settlement type seemed to belong to the Milesian tradition also noticed for Histria (open settlements) and less of the Callatian one (with fortified settlements)¹⁶⁸.

But unlike Histria and Kallatis, in no settlement which could be assigned to the Tomitan territory have there been any systematic researches.

At the beginning of the Roman age, Tomis showed all the attributes and structural aspects of a Greek city which would have existed and functioned here even from the beginning.

The 3rd stage (1st – 3rd century AD)

M. Terentius Varro Lucullus's campaign (72/71 BC) and that of M. Licinius Crassus (29/28 BC) represent the start of the period of Roman conquest in Dobruja. All this time Dobruja remained in the field of Roman attention excluding two periods - one marked by the operation against Caius Hybrida, the second one by the Burebista conquest. The first campaign, which aimed at drawing the Pontic cities into the Rome political sphere of interest, did not seem to happen under the most friendly conditions¹⁶⁹. Under these circumstances even the relation of this event and the mutual treaty (*foedus*) with Rome and Kallatis¹⁷⁰ becomes uncertain, as was the legal status the Pontic cities received after 71 BC. Immediately after the military success of Varro Lucullus, the Pontic cities fell under the authority of Macedonia's proconsul, not being integrated into the province.

The *civitates liberae* status became questionable if we take into consideration the conditions (and mostly the ways) under which the Roman „protection” was

¹⁶⁸ See, for example, Alexandra Wasowicz, *Modèles d'aménagement des colonies grecques: ville et territoire*, BCH, Suppl. 34, *Territoires des cités grecques* (ed. Michèle Brunet), 1999, p. 245-258.

¹⁶⁹ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 15.

¹⁷⁰ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 277 ff.; Al. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.* (*Two notes about Moesia's history in the 1st century BC*), *Pontice 2* (1969), p. 269-274 considers a later date for *foedus*, referring it to Crassus' campaign; see the whole subject and the bibliography in Al. Avram, *ISM III*, p. 38-44 and p. 201-226, 1 (here too the suggestion of dating the treaty between 106-101/100 BC); idem *Der Vertrag zwischen Rom und Callatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

imposed. The above-mentioned status was still valid if it refers to the situation of the same cities „set free” from the obligations stipulated in Mithridates system of alliances.

In its turn, *civitates foederatae* status is valid if we consider certain the inclusion of other cities into Rome's system of alliances; this status does not seem compatible with the situation of the same cities after the Lucullus operation. In 61 BC a common action took place (of the Greek cities of Moesia or of the barbarian populations) against Macedonia's governor, C. Antonius Hybrida.

The text of Dio Cassius (XXXVII, 10, 3) is too general not to give way to supposition: καὶ περὶ τοὺς συμμάχους τοὺς ἐν τῇ Μυσίᾳ could mean the *allied* Greek cities from Moesia¹⁷¹ or the barbarian population (local or diverse) helped by Bastarnae¹⁷² or, finally, a Greek-barbarian alliance. The fact, though, that Hybrida ran to the Pontic area and was defeated „near the city of Histria” (<πρὸς> τῇ τῶν Ἰστριανῶν πόλει) suggests an alliance of the cities in this area. We argue that Tomis did not miss out on this alliance, considering the geographical neighbourhood and the connections it always had with Histria. Without doubt is the fact that the incident of Hybrida put an end to the first period of Roman authority *presence* at the Danube. There was a lack of authority; without powerful political protection on the south, the west Pontic cities would be included in the union of states created by Burebista¹⁷³.

The event is considered to have taken place at some stage between 55-48 BC¹⁷⁴, or after 48 BC, the year when Pompei was defeated at Pharsalos¹⁷⁵. According to Dio Chrysostomos' narration (XXXVI, 4), remembering the fact that the orator lived in Olbia (95 AD) and addressed his oration in 97 AD, Burebista's operation occurred in 55-53 BC¹⁷⁶. We notice the texts talks about a *conquest* (μεγίστην ἄλωσιν) after which the Getae *took* (εἶλον) the city of Boristene (Olbia) „and also other cities set on the west Pontic shores, up to Apollonia” (καὶ τὰς ἄλλας τὰς ἐν τοῖς ἀριστεροῖς τοῦ Πόντου πόλεις μέχρι Ἀπολλωνιάς).

¹⁷¹ D.M. Pippidi, *DID I*, p. 280-281; idem, *În jurul datei tratatului Roma-Callatis (About the date of Roma-Callatis treaty)*, StCls 15 (1973), p. 64-67; see Al. Avram, *ISM III*, p. 45-46 and mostly the notes 175, 183.

¹⁷² See the subject at L. Ruscu, *Relațiile*, p. 141-143.

¹⁷³ About this, generally, see H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană (Dacia from Burebista to the Roman conquest)*, București, 1972; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa (Burebista and his age)*, București, 1977; see also *Istoria românilor (The history of Romanians)*, București, 2001, p. 635-651 (chapter VIII: Burebista).

¹⁷⁴ D.M. Pippidi, *Parerga. Ecrits de Philologie, d'Épigraphie et d'Histoire Ancienne*, București-Paris, 1984, p. 183-188; idem, *Gètes et Grecs dans l'histoire de la Scythie Mineure à l'époque de Byrebas*, *Dacia NS* 25 (1981), p. 255-262; for a possible presence of Burebista in the Pontic area even from 61/60 BC see Al. Suceveanu, Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων: IGB I², 13, Z. 22-23', *Tyche* 13 (1998), p. 229-247 (= Pontica 33-34 (2000-2001), p. 319-335); idem, *Burebista et la Dobroudja*, in *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas-Danube*, București, 2009, p. 35-56.

¹⁷⁵ Al. Avram, *ISM III*, p. 48 and n. 189; the operation would have aimed at stopping the west Pontus ranging on Caesar's side.

¹⁷⁶ Al. Avram, *ISM III*, p. 47, n. 186.

This action, violent¹⁷⁷ or not¹⁷⁸, had as a consequence an aggravation of the situation of the Pontic cities. The same text of Dio Chrysostomos furthermore mentions (XXXVI, 5) „the situation of the Greeks who live here is very unpleasant (....); the majority of the Barbarians have allied to come against these cities”. It is not difficult to notice here the same condition of uncertainty that Ovid exiled at Tomis would complain of after not much time.

This uncertainty explains the arrangements done by the city's administration to train a civilian guard to watch the walls and the gates; the fact that the two decree texts (*ISM* II, 2) did not refer to Burebista, and are possibly dated earlier (to the end of the 2nd century BC)¹⁷⁹ does not prevent us from noticing a long-standing situation characterized by „times of vicissitude”, „difficult situations” and „great trouble”, „despair”, „weakness”, ending with city leaning and the impossibility of being defeated. We consider these aspects consequences of a lack of protection which took place either before Mithridates (if we maintain that the decrees date to the end of the 2nd century BC), or, more uncertainly in the 1st century BC between the moments *Hybrida* and *Burebista* or *post Burebista*¹⁸⁰.

We mention a last aspect in the middle of the 1st century BC: a year before the Pharsalos confrontation, Pompeius had among his allies „all the East populations and both populations from the Pontus Euxinus shores, either Greeks, or Barbarians. And the Kings, both the Roman peoples friends and mine [Pompei's friends] brought troops, weapons, foods and other useful things to prepare us” (Appian, *The Civilian Wars*, II, 51).

Among these friendly kings (φίλοι), there is Burebista, of course¹⁸¹. Pompei's prestige in the east Pontic area would have been great; this explains both the Greek cities and the local kings range on his side. The common attitude of Greeks and Burebista concerning these events could be an argument according to which the Getic king's actions in this area would be a part of a strategy¹⁸².

The Getic authority lasted until Burebista's death (44 BC)¹⁸³ and was followed by the unstable period which Dio Chrysostomos described.

The second part of the Roman presence in Dobruja is the campaign of M. Licinius Crassus, proconsul of Macedonia¹⁸⁴, between 29/28 BC.

¹⁷⁷ At Olbia, Histria, Mesambria; see Dio Chrysostomos, XXXVI, 4; P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes. 1. Dossier archéologique*, II Mar Nero I (1994), p. 179-214; (= *SCIIVA* 44 (1993), 3, p. 231-266); see also G. Mihailov (ed.), *IGB I*², 323.

¹⁷⁸ Is the situation of Dionysopolis, as resulting from the decree for Acornion, *IGB I*², 13.

¹⁷⁹ See the subject summary at I. Stoian, *ISM* II, p. 29-30.

¹⁸⁰ See also R. Vulpe in *DID* II, p. 37 and mostly n. 53. For dating the same decrees at the beginning of the 1st century AD, see D.M. Pippidi, *DID* I, p. 283 and 296-297.

¹⁸¹ For the Getic king's title, the date of taking it and, for the pro-Roman attitude and the date of taking the side of Pompei see Al. Suceveanu, *Pontica* 33-34 (2000-2001), p. 319-335 (mostly p. 330-332).

¹⁸² Evasively, we could find here an argument for Burebista's actions in this area before 49/48 BC.

¹⁸³ In 48 BC, after Pharsalos, Burebista retreated beyond the Danube (Avram, *ISM* III, p. 48). For the chronology of Burebista's reign and his relationships with Rome, see also V. Lica, M. Licinius Crassus, *Quaestiones Burebistanae*, in *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, p. 57-95.

Probably also should be mentioned here the hypothesis according to which the Licinius Crassus campaign would have been justified by Augustus's intention to draw to his side an area which depended until then on Marcus Antonius and under the circumstances that Marcus Antonius's interest in the Balkan area was growing after 35/34 BC¹⁸⁵.

The date of this campaign is considered only a *terminus post quem* for the moment when Roman authority was established here; the year when Ovid was exiled at Tomis (8 AD) represents a *terminus ante quem*¹⁸⁶. A closer date is determined for 3-2 BC, when P. Vinicius had the imperial legate title *propraetor* in Thracia and Macedonia¹⁸⁷.

Ovid wrote that this region entered very soon under the Ausonic jurisdiction (*haec est Ausonio sub jure novissima; Trist.*, II, 199-200); but the legal condition that the Greek cities held under the Roman authority established at that point for good is not known.

It is generally admitted that the area between the Danube and the sea (excepting the shore) was controlled by the Odrydes Kings; the shore with the Greek cities would have been a *praefectura (orae maritimae)*¹⁸⁸ or (*civitatum orae maritimae*)¹⁸⁹. This situation was maintained after the province of Moesia was organized (the first decade of the 1st century - 15 AD), but note that the shore was now controlled by *praefecti* under the authority of Moesia's governor. Ovid mentions the presence of some of Odrydes troops at Aegyssus (*Ex Ponto*, I, 8; IV, 7)¹⁹⁰ and Troesmis (*Ex Ponto*, IV, 9) and appealed to king Cotys to ensure the safety of the exile (*Ex Ponto* II, 9). In a region where „the Getae did not fear the Roman soldiers weapons” (*nec Ausonii militis arma timet; Ex Ponto*, I, 2, 84), peace became uncertain (*pacis fiducia numquam; Tristia*, II, 5, 17). Not only the Geti attacked the empire's borders; Ovid wrote about „the Sarmatian lances” (*picula Sarmatica*), „the Bistonian spears” (*Bistonias sarissas*), „the Scythian bow” (*Scythico arcu*) and „the impulsive Iazigi” (*Iazyges acres* or *ferox Iazyx*). Tomis bore the same insecure condition. The poet noticed the numerous population in the neighbourhood (*circa innumerae gentes*) who were „threatened with cruel wars”

¹⁸⁴ See Dio Cassius's narration, 51, 23-27; R. Vulpe, *DID* II, p. 33-34. About the period, see now V.Lica, *M.Licinius Crassus (cos. 30 BC) und die römische Donaugrenze*, *Pontica* 40 (2007), p. 236-242.

¹⁸⁵ Al. Suceveanu, *Pontice* 2 (1969), p. 274-284. Two inscriptions are indirect arguments: one from Odessos *IGB* I², 46, dated between 44/43 BC - 2/3 AD and the second one from Tomis, *ISM* II, 37 dedicated to Agrippina, on which there are marked persons called Antonius.

¹⁸⁶ For this data, see D.M. Pippidi, *Note de lectura (Lecture notes)*, *StCls* 16 (1974), p. 256-260; idem, *Parerga*, p. 209.

¹⁸⁷ Al. Avram, *ISM* III, p. 46-54; idem, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, in G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek colonisation of the Black Sea area. Historical interpretation of archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 115-129; idem, *ISM* III, 57.

¹⁸⁸ About the name and evolution of this structure see Al. Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani (Concerning the date of Dobruja's annexation by the Romans)*, *Pontica* 4 (1971), p. 114-115; see also *infra*, n. 200.

¹⁸⁹ See the subject at Al. Avram, *ISM* III, p. 54-56.

¹⁹⁰ *Ex Ponto*, I, 8, 15: *Odrisiis inopino Marte peremptis*.

(*fera bella minantur*). Poisoned arrows were found inside the city, in the middle of the roads (*intra muros, per medias vias*; *Trist.*, II, 10, 21-22) or thrust into the houses roofs „like a parapet” (*veluti velata*; *Ex Ponto*, I, 2, 23). For certain, there were difficult moments, but the poet's imagination exaggerated on purpose some aspects in order to make an impression on his readers¹⁹¹. The ethnic Getic element is always present. Ovid sent his regards „from the Getic country” (*e Getico*; *Tristia*, V, 13, 1), the fields are Getic (*Geticis....ab arvis*; *Ex Ponto*, I, 9, 45); he lives among Getae (*inque Getis*; *Tristia*, III, 9, 4); on the Danube live there are „the Getae not entirely ruled” (*non bene pacatis flumina pota Getis*; *Ex Ponto*, III, 4, 9, 2).

Mentioning the Getae from Tomis, the poet notices that they own most of the houses (*tecta plus quoque parte tenet*; *Ex Ponto*, III, 4) and though they are mixed with Greeks, the shore belonged mostly to the fiery Getae (*Mixta sit haec quamvis inter Graecosque Getasquela male pacatis plus trahit ora Getis*; *Tristia* IV, 7, 11-12). Ovid overestimated here the results of a long cohabitation and a more recent and strongly pronounced demonstration of the Getic element. Many times the poet offers valuable information about Tomis defence system. A precinct wall set on a promontory (*tumullus*) is mentioned; the wall had towers and gates (*Tristia*, V, 10). In most of his excerpts, Ovid tries to show how insecure this system is with epithets underlining the poor strength of the wall and gates: *brevis murus* (small wall) *moenia exigua* (low walls), *porta vix firma* (not-strengthened gate). This is an exaggeration, too: the wall, perhaps lower than others, which concerned the poet, resisted outside attacks and could adequately cope with city's security needs.

Otherwise, the poet himself, trying to draw attention to other difficulties of his exile, wrote that the wind razed to the ground „the high towers” (*altas turres*). The contradiction is obvious: the wall was too low speaking when he was talking about the danger of attack, but its towers are too high when he mentions the winter's harshness. It is not necessary to discuss here that the wall was defending the city only on one side or that it was an enclosure wall¹⁹²; but the fact the poet uses for city the words *castellum* and *castra* suggests there was an enclosure wall. This information is also supported by an epigraphical document which we have already mentioned before (*ISM* II, 2) and where we note the use of the word *περίβολος*.

After the province of Moesia was organized¹⁹³, though the Getic attacks continued, some elements of stability can be noted in the area. Mentioning the attack from 15 AD against the city of Troesmis and Pomponius Flaccus's

¹⁹¹ N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera de exil a lui Ovidiu* (*The territory and the ancient inhabitants of our country in Ovid's exile literary works*), in *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 119-191; idem, *Ovidiu, omul și poetul* (*Ovid, The Man and the Poet*), in the volume *Publius Ovidius Naso*, Cluj, 1971, p. 309-348; L. Franga, *Ovidiu și spațiul danubiano-pontic* (*Ovid and the Danubian-Pontic territory*), *Thraco-Dacica* 11 (1990), 1-2, p. 225-238 ; L. Franga, M. Franga, *Ovidiana Pontica. Sur les deux mondes réels du poète*, *StClS* 40-41 (2004-2005), p. 215-222. About his works in exile, see in detail, Al. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für Geschichte des Schwarzmeergebiets*, Konstanz, 1987, *passim*.

¹⁹² A. Aricescu, *Pontica* 5 (1972), p. 439-446.

¹⁹³ R.Syme, *Danubian Papers*, Bucharest, 1971, p. 40-72; R. Vulpe, *DID*, II, p. 40-46.

victory¹⁹⁴, the poet wrote: *ripa ferox Histri (...) tuta fuit (Ex Ponto, IV, 9, 76)*; Tomis inhabitants organized public games in the same year; on the occasion of a ceremony dedicated to Augustus's memory, Ovid was elected *agonothetes (Ex Ponto, IV, 9, 101-116)*¹⁹⁵; there are also known devotion expressions to the Roman emperor in the close west-Pontic cities¹⁹⁶. The city issued coin again¹⁹⁷. With Thracia changed into a Roman province in 46 AD, the Odrydis Kings „mandate” ended in Dobruja¹⁹⁸. We do not intend to discuss whether this territory is included in the province of Moesia at this time¹⁹⁹ or later²⁰⁰ during the reign of Vespasian. The traditional interpretation accepts that the event would have taken place in 46 AD and would have been „a peaceful and gradual change”²⁰¹ when the Pontic cities kept „their internal autonomy”²⁰². According to a new opinion, only during the Vespasianic period do we have „certain evidence about a reorganization of Moesia, where Dobruja seems to be included irreversibly at least from a military point of view”²⁰³. A final deed refering to Roman administration in this early imperial age was the breaking up of Moesia during the Domitianic period (86 AD); Dobruja and the Pontic cities are included in the province of Moesia Inferior.

Among all the West Pontic cities, Tomis was the object of special attention. Until Vespasian it probably had the status of *civitas libera*²⁰⁴. This status, temporarily revoked, would have become *civitas stipendiaria* under which Tomis had more financial and military duties to Rome (the evidence being a garrison here at the end of the 1st century -the beginning of the 2nd century AD)²⁰⁵.

The pre-eminence of Tomis can be noticed even from the 1st century AD. Tullius Geminus²⁰⁶, Moesia's governor was present here at a date between 47-53

¹⁹⁴ See Avram, *ISM* III, p. 54-56 about Pomponius Flaccus's position as military commander or *praefectus*. However, we notice, beside the word *praefuit* which can be assimilated with the position of *dux*, or military commander, Ovid also refers to the same Flaccus as *praeses: in quoque quo laevus fuerat sub praeside Pontus (Ex Ponto, IV, 9, 119)*; see also R. Vulpe, *DID* II, p. 45, n. 96.

¹⁹⁵ Add, *Ex Ponto*, II, 8, 1-10; IV, 9, 105-112; III, 1, 161-164.

¹⁹⁶ D.M. Pippidi, *DID*, I, p. 323; for Histria, see *ISM* I, 146 and for Callatis, *ISM* III, 58.

¹⁹⁷ K. Regling, *Münzen*, p. 673; R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*, in *Studi Ovidiani*, Roma, 1959, p. 59; see also *Una città di provincia al limite dell'impero romano: Tomi al tempo di Ovidio*, *Studi Romani* 6 (1958), 6, p. 629-648.

¹⁹⁸ R. Vulpe, *DID* II, p. 46-49.

¹⁹⁹ See Al. Suceveanu, *Pontica* 4 (1971), p. 106-111 and notes 4-15.

²⁰⁰ Al. Suceveanu, *Pontica* 4 (1971), p. 105-123; *Sugli inizi della dominazione romana in Dobruja. Punti di vista e controversie*, *QC* 2 (1980), p. 469-499 = *Opuscula Scythica*, p. 77-95; idem M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja, *Ancient Society*, 22 (1991), p. 255-276 = *Opuscula Scythica*, p. 97-114. About the period, see also T. Sarnowski, *Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classis Moesica*, *Dacia* NS 50 (2006), p. 85-92.

²⁰¹ R. Vulpe, *DID* II, p. 48.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 22; also *supra* n. 200.

²⁰⁴ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 47: *civitas sine foedere libera*; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS, 19 (1975), p. 152: *civitas foederata sive libera*.

²⁰⁵ Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 30-31; see also *infra* n. 221.

²⁰⁶ See the important document: Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑ[πατικοῦ] *apud* D.M. Pippidi, *ISM* I, 67-68, l. 54 and p. 210 ; B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, 20 : 17-47-53 (c.a. 50/53) (further on LP).

AD; he came to Tomis either for settling Histria's border problems or his headquarters were here²⁰⁷. Otherwise, Tomis is considered to have been the province capital²⁰⁸. It was certainly the headquarters for the Pontic community in the 2nd century AD (κοινὸν τοῦ Πόντου *sive* τῶν Ἑλλήνων), a confederation of the west Pontic Greek cities. Different dates have been suggested for its foundation; without leaving out the Hellenistic Age, the Roman age was taken into consideration more obviously, precisely, the Augustan Age²⁰⁹ or that of Tiberius²¹⁰, or the middle of the 1st century AD, when the province of Moesia was enlarged²¹¹. The community was better known in the 2nd-3rd centuries AD (the first half), the date of the epigraphical documents concerning the west Pontic κοινόν concentrated on the imperial cult and led by a pontarch²¹².

For the period between Claudius and Domitian reign (41-96 AD) the epigraphical documents found at Tomis demonstrate the support of the city for the imperial house²¹³; an influx of new population, veterans settled here from various places: the Ligurian territory from Aquae Statellae (ISM II, 8), Pannonia (ISM II, 170) and Pessinus (ISM II, 169); we find completely Romanized names, some of them showing new citizenship status.

The interest for the increasing Roman authority grew under the Antonini²¹⁴. Otherwise, at the beginning of the 2nd century Dobruja was full of rebuilding activity, administrative and military arrangements initiated by the emperor Trajan after he defeated the Dacians. Numerous inscriptions are dedicated to this emperor in the name of the „Tomitan people”, named clearly in expressions as δῆμος Τομείτων (ISM II, 38) or βουλὴ δῆμος Τομείτων (ISM II, 42)²¹⁵. In two situations, the inscriptions on architrave fragments are made by the *respublica Tomitanorum* during the epoch of provincial governors Fabius Postuminus (ISM II, 41; 103 *sive* 103-105 AD) and Quintus Roscius Coelius Murena Pompeius Falco (ISM II, 43; 116-117 AD)²¹⁶. The presence of the cited governors and the interest in

²⁰⁷ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 47, n. 185.

²⁰⁸ B. Pick, *Münzen*, p. 73; R. Vulpe, *HAD*, p. 129; I. Stoian, *Tomitana*, p. 38-40.

²⁰⁹ D.M. Pippidi, *Contribuții*, p. 401-431 = *Scythica Minora*, p. 230-249.

²¹⁰ I. Stoian, *Études histriennes*, Bruxelles, 1972, p. 147-166.

²¹¹ Al. Avram, *ISM III*, p. 63-64, 67-73 and nos. 99-100.

²¹² *Supra* notes 209-211. Mention of complete bibliography *apud*: Em. Doruțiu-Boilă, *op.cit.*, p. 152-157; G. Mihailov, *The Western Pontic Koinon*, *Epigraphica* 41 (1979), p. 7-42; M. Musielak, *Pontarchowie*, in *Studia Moesiaca I*, Poznan, 1994, p. 101-115; K. Nawotka, *KOINON TOY PONTOTY*, *Balkanica Posnaniensia* 5 (1990), p. 151-161; idem *The „First Pontarch” and the date of the establishment of the Western Pontic KOINON*, *Klio* 75 (1993), p. 342-350; M. Bărbulescu, *De nouveau sur le Koinon du Pont Gauche à partir d’une inscription inédite de Tomis*, *Dacia NS* 51 (2007), p. 139-145.

²¹³ *ISM II*, 37, inscription for ‘divine Agrippina’ (Θεά Αγριππείνα), Claudius’ wife and Nero’s mother; the inscription is dated between 49- 59 AD.

²¹⁴ R. Vulpe, *DID II*, p. 117-179; Al. Suceveanu, *VEDR*, *passim*.

²¹⁵ However see at Sorin Olteanu, *Note epigrafice (Epigraphical notes)*, *Pontica* 21-22 (1988-1989), p. 313-315 for the supposition that the two fragments *ISM I*, 42 and 38 form one dedication.

²¹⁶ The name appears on other three Tomitan inscriptions: *ISM II*, 44, 45, 46; as well on inscriptions from: Tropaeum Traiani, Durostorum, Oescus, Tyras and others; see B.E. Thomasson, *LP* 20:73 (governor’s full name).

building²¹⁷ indicate that Tomis is about to become the most important city in Moesia Inferior²¹⁸. The bottom of a statue raised probably about the beginning of Trajan's rule, was found at Tomis²¹⁹. The Adamclisi Triumphal Monument appears on Tomitan coins²²⁰; more evidence of the glorification of Trajan's operations in the region.

Beginning with Hadrian (117-138 AD), Tomis regained its *civitas libera* status²²¹, condition for its developmental increase. The official dedications are put by *respublica Tomitanorum* (βουλὴ δῆμος Τομεϊτῶν)²²² or by *senatus populusque Tomitanorum*²²³. We notice two honorary inscriptions from Tomis dedicated to Hadrian. Two fragments of the first are known, one found in the filling soil from the Roman Mosaic²²⁴, and the second found in an excavation near the above mentioned monument²²⁵. The other dedication was in a neighbourhood area, south-east of the building²²⁶. The two honorary inscriptions found in a limited area were probably not far from their initial places.

An inscription from Tomis (ISM II, 52) is very important for the birth and structure of the Pontic community in the 2nd century AD, being until now its first mention in the above mentioned century; it is a dedication on a statue bottom addressed to: „Τὸν π[ο]ντίαρχην καὶ ἀρ[χ]ιερέ[α] τῆς Ἐξαπό<λ>εως/[τὸ]ν υἱὸν

²¹⁷ The number of the architraves with the emperor's name and governor's names is larger; beside the inscriptions on the architrave quoted we mention ISM II, 40, 44, 45.

²¹⁸ I. Stoian, *Tomitana*, p. 39-40, considers the city as already being an official province capital; *contra* R. Vulpe, *DID* II, p. 127-128.

²¹⁹ Monument dated in 98-103 AD. See the proposal to complete ISM II, 42 and 38 to S. Olteanu, *op.cit.*

²²⁰ Pick-Regling, *Münzen*, II, 1, p. 635 and 680-681; M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale oraşului Tomis (The Trophy of the Emperor Trajan on the city of Tomis coins)*, SCIV 30 (1979), 3, p. 367-376.

²²¹ There is an interpretation given by Al. Suceveanu, *În legătură cu statutul juridic al oraşului Tomis în epoca romană (About the city of Tomis legal status in the Roman Age)*, Pontica 8 (1975), p. 115-124 and VEDR, p. 47 to the epithet Ἐλευθερίος honouring the emperor on the inscription ISM II, 47, dated by I. Stoian between 129-138 AD; see also Al. Avram, *Neue Inschriften aus Tomis* (supra n. 148), no. 2 (inscription from the first half of the 2nd century AD, found at Toparisar, but which must be assigned to Tomis), where there is mentioned the building raised by *triakostologoi* (hapax), in front of the altar of a *heroon*, on the occasion of the „re-establishment of liberty” („...ἀποκαθ[ε]σταμένης τῆς ἐλευθερίας ἡ[μῶν]”) ; the author supposes it speaks about some privileges granted to the city of Tomis by Hadrian.

²²² ISM II, 48 bilingual inscription with the name of governor C. Ummidius Quadratus Severus Sertorius (120 AD). The inscription was completed based on a new fragment found at Tomis; see A. Rădulescu, M. Munteanu, *Inscripții inedite din Tomis și Callatis (Unpublished inscriptions from Tomis and Kallatis)*, Pontica 10 (1977), p. 84-87, no. 5; D.M. Pippidi, *Note de lectură (Lecture notes)*, StCls 20 (1981), p. 77-79; B.E. Thomasson, *LP*, 20: 74; C. Ummidius Quadratus S[allustius Se]rtorius: G. Molisani, *Tituli* 4 (1982), p. 395 sq = AE, 1985, p. 759.

²²³ ISM II, 50, dated inscription 129 AD.

²²⁴ A. Rădulescu, *Note epigrafice (Epigraphical notes)*, Pontice 1 (1968), p. 329-330 and fig. 4.

²²⁵ A. Aricescu, *Adnotări epigrafice (Epigraphical annotations)*, SCIVA 27 (1976), 4, p. 523-525 and fig. 1.

²²⁶ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Descoperiri epigrafice recente (Recent epigraphical discoveries)*, Pontica 14 (1981), p. 159-162.

τοῦ Πόντου καὶ/πρῶτον ἀγωνοθέτην/ θεοῦ Ἀντινόου, Τ. Φλάουιον Ποσειδώνιον/υἱὸν Φαίδρου τοῦ ποντάρχου καὶ υἱοῦ τῆς πόλεως..." by the Argadeis tribe. Phaidros was pontarch before the inscription date (130-138 AD), so resulting the idea that the Community was structured during Hadrian's reign²²⁷ or probably even during Trajan's reign, when he organized the Danube provinces (107-117 AD)²²⁸.

Special attention was given to maintain the roads; the Pontic coast inspection ordered by the emperor and done by Arrian and the visit the emperor himself paid in Moesia Inferior in 123-124 AD, when he also visited Tomis, are well-known. Two milliary pillars, one from 124 AD and in connection, probably with the above mentioned visit²²⁹, and the second one from 134 AD²³⁰, show a permanent interest in a better road system.

Antoninus Pius (138-161 AD) is the first to state Tomis as a *west Pontic metropolis* (μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου)²³¹, a name also mentioned on the coins²³². The evidence that the emperor took an interest in Tomis²³³ are the dedications put on architraves of some public edifices during the governors L. Minicius Natalis Quadronius Verus²³⁴, Q. Fuficius Cornutus²³⁵ and Titus Flavius Turbo's²³⁶ rules; many milliary pillars set along the coast and Danube show the imperial administration wish for a better road system²³⁷.

The emperor was held in respect: the head of a huge marble statue representing Antoninus Pius was found at Tomis²³⁸. The personal *Genius* was

²²⁷ P. Veyne, *Augustal de l'an 1 - premier pontarque*, BCH 90 (1966), p. 144-145; M. Musielak, Πρῶτος ποντάρχης, Pontica 26 (1993), p. 191-195.

²²⁸ Cf. K. Nawotka, *Klio*, 75 (1993), p. 342-350.

²²⁹ ISM II, 49; see also DID II, p. 136.

²³⁰ ISM II, 53; a Tomitan settlement was mentioned *Tres Protomae*, to localize it see more recently, M. Bărbulescu, A. Câteia, *Drumurile din Dobrogea romană pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p. Chr. (The roads in Roman Dobruja based on the 2nd-3rd centuries AD milliary pillars)*, Pontica 31 (1998), p. 121, notes 11-16.

²³¹ ISM II, 54; the inscriptions date is established between 140/141 and 144 AD; it is possible the monument was done by care of the governor L. Minicius Natalis; see the observations at note 234.

²³² Pick-Regling, *Münzen*, I, p. 72; II, p. 683-688.

²³³ Otherwise, Antoninus Pius' reign is known as „the period of the most exultant building activities of ancient times”, R. Vulpe, DID II, p. 149-150.

²³⁴ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Dedicatii imperiale din Tomis (Imperial dedications from Tomis)*, Pontica 30 (1997), p. 167-170, no. 1; authors point out the fragment should be studied related to ISM II, 54. About the governor see Thomasson, LP, 20:82; Em. Doruțiu-Boilă, *Legatii Moesiei Inferioare între anii 137 și 160 (Moesia Inferior legates between 137 and 160)*, SCIVA 40 (1989), 2, p. 161 and 163.

²³⁵ ISM II, 55; governor dated about 147-155 (LP, 20:85) or? 152- 153/154 (by Em. Doruțiu-Boilă, *The Legates of Moesia Inferior between 137 and 160. Part II. The Legates between 150 and 160*, SCIVA 40 (1989), 4, p. 325-338).

²³⁶ ISM II, 56, the governor F. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo was present in Moesia Inferior in 155 (LP, 20:86) or 153/4-156 (cf. Em. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*); see also Fl. Matei-Popescu, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 303-304 and fig. 1-2.

²³⁷ M. Bărbulescu, A. Câteia, *op. cit.*, p. 122, notes 21-23.

²³⁸ G. Bordenache, *La statue imperiale nella Moesia Inferior e la propaganda ufficiali nell'impero*, SICIs 7 (1965), p. 218-219, fig. 5.

transferred to a *genius loci*²³⁹, an expression meaning the divine tutela from which the city benefitted when an emperor considered himself „too divine”²⁴⁰. On a votive marble monument from 160 AD the names of Antoninus Pius and of the *caesar* Marcus Aurelius are mentioned together with Egyptian divinities (*ISM II*, 153). The inscription made by οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων calls our attention by naming the ethnical element present at Tomis at that time who formed a religious association (to celebrate Sarapis and the other Egyptian divinities) and at the same time include professionals (merchants and shipowners).

As an association of shipowners (οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων; *ISM II*, 60) existed in Tomis when Marcus Aurelius was still *Caesar* (139-161 AD), it is not difficult to conclude that the city was developing a flourishing trade activity²⁴¹. The development of Tomis during the reign of Antoninus Pius continued in the first years of Marcus Aurelius; possibly building activities existed²⁴²; a number of dedications are devoted only to Marcus Aurelius (*ISM II*, 63)²⁴³ or in co-regency with Lucius Verus (*ISM II*, 67); the name of Marcus Aurelius having the authority of *Caesar* when the monument was built is mentioned on a statue bottom; a marble statue from Tomis also refers probably to Marcus Aurelius²⁴⁴; finally, some millitary pillars show that some roads on the coast were reconstructed between 162-163 AD (*ISM II*, 68)²⁴⁵.

This process stopped for a while, around 170 AD, as a consequence of the Costoboci invasion²⁴⁶ which affected mainly Dobruja's central and western area and was felt in the Pontic cities, too²⁴⁷. Destruction or rebuilding actions for Tomis are not clearly proved. An important public edifice during governor M. Servilius Fabianus was left unfinished (*ISM II*, 65); the date - 162 (162/164?)²⁴⁸ - is too early to connect this with the Costoboci invasion in 170 AD. Most likely an external event, for example the Orient war and its costs, could determine the date for the stopping of works at Tomis²⁴⁹. The payers' list (*ISM II*, 21) for rebuilding a scanty

²³⁹ *ISM II*, 124; for personal *genius*, see D.M. Pippidi, *Studii*, p. 278-279.

²⁴⁰ For the epithet, see *ISM II*, 61.

²⁴¹ See Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 120-128; O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-egean (sec. II a. Chr. - III p. Chr) (Economy and society in Pontic-Aegean area, the 2nd century BC-the 3rd century AD)*, Iași, 2003, p. 105-119.

²⁴² *ISM II*, 65.

²⁴³ However see M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi (Unpublished inscriptions from Tomis and vicinity)*, Pontica 27 (1994), p. 166, n. 63 who consider uncertain the admission of Marcus Aurelius in *ISM II*, 63.

²⁴⁴ G. Bordenache, *StCls* 7 (1965), p. 217-218 and fig. 4.

²⁴⁵ See also A. Ștefan, *Callatis și artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n. (Kallatis and the coast road in the 2nd century AD)*, *StCls* 22 (1984), p. 95-107; Al. Avram, *ISM III*, 195, 199.

²⁴⁶ See also Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, *StCls* 6 (1964), p. 192-200.

²⁴⁷ Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja aux IIe – IVe siècles à la lumière des fouilles d’Histria*, *Dacia NS* 13 (1969), p. 340; *VEDR*, p. 26-27. Without excluding the possibility that the Costoboci attack could be simultaneous with other population attacks coming from the sea, the quoted author points out that traces of invasion are, however, less clear at Tomis.

²⁴⁸ B.E. Thomasson, *LP*, 20:93.

²⁴⁹ R. Vulpe, *DID II*, p. 162-163 and n. 203.

precinct wall fragment originally connected with the restoration during Marcus Aurelius²⁵⁰, seems from the study of the letters, to date rather to the 3rd century AD. A similar, ISM II, 22, studied in connection with ISM II, 21, referring precisely to this wall-rebuilding work, dates rather from the 3rd century AD, after the Antonine Constitution²⁵¹. An altar devoted to Apollo Agyeus (ISM II, 116) is dated based on the governor's name, M. Catonius Vindex, either around 170 AD, or later²⁵², but anyway to after the Costoboci „storm”, when Roman life returned to normality. Finally, an inscription from a public monument recently published²⁵³ can prove works at Tomis after 170 AD.

The period between the reigns of Marcus Aurelius and Septimius Severus is characterized by building activities at Tomis, as well. Probably during this period can be dated the first stage of the Roman Mosaic Edifice and the city public baths (*thermae*)²⁵⁴.

The Severian dynasty meant a rather calm period for the west Pont Greek cities and a continuation of previous living habits²⁵⁵.

There can be found at Tomis many dedications to Septimius Severus and his family, associated with the Senate, army, governor of the province and the city of Tomis²⁵⁶. Two bilingual dedications to Septimius Severus²⁵⁷ mention a great edifice built by *metropolis Tomitanorum*, under the care of C. Ovinus Tertullus. The name of the same governor is associated with the imperial family also on the dedication of a religious association (Θίασος) for Cybele „for the gift offered to the association”²⁵⁸. Two milliary pilars found at Tomis have this governor's name as well²⁵⁹. Two altars devoted to „Septimius Severus' health” were found in Tomis

²⁵⁰ A. Aricescu, *Armata*, p. 155; V. Pârvan, *Zidul*, p. 17; I. Stoian, ISM II, 21 takes into consideration that a wall fragment (μέρις τοῦ τείχους) was restored; the restored parts varies between 1-3 ells (πήχεις); only one part reaches 13 ells; the contribution was in gold coins (χρυσούς).

²⁵¹ One argument could be the great number of *Aurelii* mentioned in text; ISM II, 22 doesn't mention the work, but refers to the same unit of measure (πήχεις).

²⁵² B.E. Thomasson, *LP*, 20:96 (169-176 AD); Leiva Petersen, *PIR*², V, 2, M, no. 22 (175-176 AD); Em. Doruțiu-Boilă, *Die Statthalter Niedermösens zwischen 161 und 175*, Dacia NS 36 (1992), p. 32-33, 35 (170-172/173 AD).

²⁵³ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 161-166, no. 4.

²⁵⁴ Al. Suceveanu, *La Dobruđja romaine*, p. 33.

²⁵⁵ R. Vulpe, *DID* II, p. 180-217.

²⁵⁶ See ISM II, 82.

²⁵⁷ ISM II, 84 dated 201 AD; M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 30 (1997), p. 170-174, fig. 2 (here ISM II, 84 is rectified: *metropolis Tomitanorum* instead of *respublica Tomitanorum*). For the city's monumentality during Severan age, see Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27; idem, *La Dobrouđja romaine*, p. 33.

²⁵⁸ ISM II, 83; for Θίασος see Pippidi, *Studii*, p. 230-231, 245, 246 and 259, n. 104. A dedication to a certain *thiasos* for „the whole Augusta dynasty” (συνπάσης οἰκίας Αὐγούστης) is also ISM II, 85 dated between 198/199 and 209/210 AD. For C. Ovinus Tertullus (198-201 AD) see also D. Boteva, *Lower Moesia and Thracia in the Roman Imperial System* (AD 193-217/218), Sofia, 1997, p. 46-88; 331-332 (in Bulgarian).

²⁵⁹ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stâlpi miliari inediti din Scythia Minor* (*Unpublished milliary pillars from Scythia Minor*), *Pontica* 13 (1980), p. 145-146, no. 2; iidem, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p. Chr.* (*Contributions about the series of Moesia Inferior Governors in the 3rd century AD*), *Pontica* 24 (1991), p. 123-

area, from *vicus Clementianensis*; they are to be dated at the beginning of his activity (195 and 196 AD)²⁶⁰.

Emperor Caracalla's name appears on two epigraphical documents: the first is a greeting to Caracalla and to Geta on the occasion of their raise to power (inscription dated 211-212 AD)²⁶¹, brought by the council and people of Tomis; the second document is most likely dedicated also to Caracalla and it is dated between 212-217 AD²⁶². On an altar dated to 216 AD, the emperor is mentioned without a name (*ISM* II, 130), a situation unlike the presence on local inscriptions of his mother's name, Iulia Domna²⁶³. An important event is the Emperor's visit in the Danube provinces in 214 AD, opportunity to pay a visit to Dacia, as well²⁶⁴; then, he passed to Thracia and from there into Asia Minor²⁶⁵.

From the last period of the dynasty, we notice a dedication to Iulia Mamaea, Severus Alexander's mother written by „the council and the citizens of the very splendid metropolis and capital of the West Pont, Tomis” (βουλή δήμος τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως), dated between 222-235 AD. The extended phrase, including local administrative structures, can be found in two more documents dated in the Severan period, probably from Severus Alexander²⁶⁶ and is connected with the Roman administration for this region²⁶⁷.

At the end of Severus Alexander's reign, the empire is confronted with external threats which would, probably, create difficult moments in Dobruja, too.

Between Maximinus Thrax and Gallienus (238-269 AD), the empire was disturbed by huge groups of barbarians. Tomis seemed to escape the destruction, even if some evidence leads us to think not completely. We have a fragmentary altar from Maximinus Thrax (235-238 AD) done by the *cives Romani et Lae consistentes vico Turre Muca (...)*; the imperial hammer-wrought names belong

126 (as on the milestone the distance is not mentioned, it is supposed to have been set around Tomis' precincts wall, on the place marking the repaired coast road).

²⁶⁰ *ISM* II, 134 and 136, for the last see Em. Doruțiu-Boilă, *ISM* V, 93.

²⁶¹ *ISM* II, 91; the inscription mentions also the name of Augusta Julia Domna, „mother of Roman camps”.

²⁶² *ISM* II, 86; see however R. Vulpe's note from *HAD*, p. 255-256 regarding the lack of dedications to Caracalla when he reigned the empire by himself.

²⁶³ The note belongs also to R. Vulpe, *op. cit.*, p. 256. Julia Domna's name appears also on a stone monument (*ISM* II, 135) and is followed by the epithet *Augusta*. The monument could be also dated to during Septimius Severus' reign.

²⁶⁴ L. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică (Dacia Province in the ancient historiography)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 142-149.

²⁶⁵ We are not sure about his presence in Dobruja.

²⁶⁶ *ISM* II, 96: λαμπρότατος δήμος τῆς λαμπροτάτης μητροπόλεως Τόμεως; *ISM* II, 97: λαμπρότατος δήμος τῆς λαμπροτάτης καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως. The second inscription is considered to be of a later date than the first (note *ISM* II, p. 121 and 123, reference also at Pick-Regling, *Münzen*, p. 73). The short version in another document - *ISM* II, 105 - ἡ βουλὴ καὶ ὁ δήμος λαμπροτάτης μητροπόλεως Τόμεως-, refers also to the Severan dynasty.

²⁶⁷ A dedication found at Tomis (*ISM* II, 93 mentions L. Annius Italicus Honoratus' name, with an important career, among which was the position of Lower Moesia province governor during Alexander Severus (224 AD).

most likely to Maximinus and his son Maximus²⁶⁸. More numerous are the Tomitan epigraphical monuments dedicated to Gordian III (238-244 AD) and his wife, Sabinia Tranquillina. The situation was also probably due to the province governor, Tullius Menophilus who negotiated with the Carps, preventing their attacks for three years as long he ruled the province (238-240/241 AD)²⁶⁹. The governor's name is registered in Tomis on a milliary pillar, which we date in the period of the road reconstruction (and generally, the province reconstruction) after the Carps-Goths attack in 238 AD²⁷⁰. An important person was also Aelius Ammonius (ISM II, 106), who held some military and civil positions, among which we note that of *procurator Augusti* - in charge of the financial problems in Moesia Inferior - and that of *praefectus* of the fleet Flavia Moesica Gordiana²⁷¹. The imperial couple has an honorary inscription written by a Dionysos' *thiasos* in 241 AD (ISM II, 107). Sabinia Tranquillina, by herself, is honoured by a monument set up by the local authorities under the care of the governor Prosius Tertullianus, at a date between 241-244 AD (ISM II, 108)²⁷². It is most likely the Isis bust found in a sculptural deposit from Tomis also represents Sabinia Tranquillina as a priestess of the Egyptian goddess cult²⁷³.

The following reigns, Phillip the Arabian, Decius and Valerian, were confronted with invasion by powerful Transdanubian peoples, who reached Moesia and the Thracian provinces²⁷⁴. Tomis maintained its position as a metropolis; the citizens had the necessary means to rebuild parts of the coast road, being supported by the governors having their headquarters here or to show their devotion to the empire. An honorary inscription from Decius, probably originating in Tomis, was raised to honour the empress Herennia Etruscilla and the *Caesar* Q. Herennius Etruscus, about 250-251 AD²⁷⁵. Between the repeated Carp and Goth attacks, however, there existed a time of peace between

²⁶⁸ ISM II, 141; see also I.I. Russu, *Note epigrafice (Epigraphical notes)*, SCIV 10 (1959), p. 139-140; for *vicus Turris Muca(...)*, localized in Anadalchioii district in Constanța, see further on.

²⁶⁹ Information transmitted by Petrus Patricius, *FHG* IV, p. 186, fr. 8 = *FHDR*, p. 488-489; see also B.E. Thomasson, *LP*, 20:131, c.a. 238/240 *vel* 239/241 AD.

²⁷⁰ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24 (1991), p. 126-132, no. 2.

²⁷¹ The last position means the fleet was reorganised under Gordian III by his legate, Tullius Menophilus; see also R. Vulpe; *DID* II, p. 237. For P. Aelius Ammonius see I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, *Dacia* NS 20 (1976), p. 251-257; *IDR* III/2, 83 and 246.

²⁷² For dating the inscription to 242 AD, according to V. Pârvan or 241- 243 AD, according to R. Vulpe, in connection with the political and personal facts, see *DID* II, p. 236. For the governor, see also B.E. Thomasson, *LP*, 20 : 134.

²⁷³ G. Bordenache, *StCls* 7 (1965), p. 221-222, fig. 10.

²⁷⁴ About that long *Scythicum bellum* (SHA, *Vita Maximini et Balbini*, XVI, 3) see Em. Doruțiu-Boilă, *Excidium Histriae*, in *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques Eirene*, Cluj-Napoca, 2-7 Oct. 1972, București-Amsterdam, 1975, p. 635-642; Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 33-34. Probably, in connection with the confrontation Phillip the Arabian had with a powerful Goth, Carp, Taiphali and Peucini coalition in 248 AD, *cohors I Cilicium* gains the epithet *Philippiana*. An altar set by a cohort soldier with the new name ISM II, 452 comes from Tomis; see, further on, *army*.

²⁷⁵ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *O nouă inscripție din vremea lui Decius în Dobrogea (A new inscription from Decius reign in Dobruja)*, *Pontica* 31 (1998), p. 131-138.

254 and 258 AD. Two milliary pillars from the Emperors Valerian and Gallienus set up by *metropolis Tomitanorum* prove that the coast road was reconstructed around the city, precisely during this time²⁷⁶. Immediately afterwards, in 258 AD, „Scythian” invaders according to Zosimos (I, 34, 2), but in fact Goths, Carps and other Transdanubian populations, passed near Histria, Tomis and Anchialos on their way to Byzantium. On the other hand, in 269 AD, during the time of Claudius the Goth, the invaders, this time more numerous and in a migrating process stopped at Tomis and tried to lay siege to the city. Zosimos wrote this piece of information (I, 42), clearly stating beyond the figures of the double invasion - 6,000 ships (but probably around 2,000) and 320,000 people - that „they attacked Tomis, a city strengthened by walls” (Τομῆϊ μὲν τειχίῃ πόλει προσβαλόντες). The besiegers were pushed away, but the city suffered damages²⁷⁷. These seem to have affected sacred monuments, as some cult sculpture pieces were damaged at that time and deposited to the end of the 3rd century AD - beginning of the next one, possibly as a consequence of the religious confrontations between Christianity and Paganism²⁷⁸.

After the Transdanubian attacks, and with the danger gone, the Tomitans reconstructed the road close to the city. The single milliary pillar from Claudius the Goth known in Moesia Inferior come from Tomis. The coast roads were also reconstructed by care of the province governor, Titius Saturninus²⁷⁹, whose activities took place between 268-270 AD or probably about the beginning of this period. The stability of the empire is guaranted for a while by the administrative and military arrangements of Aurelian (270-275 AD). Tomis benefitted from the straightening actions of the emperor²⁸⁰. A milliary pillar found in Constanța (*ISM* II, 109) is connected precisely with the emperor's actions to consolidate the Danube *limes*²⁸¹. Tomis precinct wall was built or only rebuilt, as an important work enclosing an area double the size of the presumptive Hellenistic precincts and which crossed the peninsula from north to south, stretching probably on the south area of the city, to the port. The wall reconstruction continued during the Emperors Tacitus (275-276 AD) and Probus (276-282 AD). No important historical events until Diocletian draw historians' attention.

Other aspects regarding Tomis during the Principality will be discussed, on turns, in the following. They deal with: coin circulation, army, population, cults, institutions, city administration (and stratigraphy), territory.

²⁷⁶ *Iidem*, Pontica 13 (1980), p. 148-151, no. 4; Pontica 24 (1991), p. 132-136, no. 3; the second sample preserves the name C. Iulius Victor as *praeses provinciae*.

²⁷⁷ The expedition ends with the invaders defeat at Naissus.

²⁷⁸ V. Canarache *et alii*, *Tezaurul*, p. 121-123 (the most recent pieces are dated in the middle of the 3rd century AD); there is also the hypothesis the sculpture thesaurus was buried during the conflict between Christianity and Pagan cults in the 3rd-4th centuries AD. See for the last also D.M. Pippidi, *Studii*, p. 284-310.

²⁷⁹ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica 24 (1991), p. 136-139, no. 4; we also notice here the governor's nomination as *praeses provinciae*.

²⁸⁰ R. Vulpe, *DID* II, p. 271 -277.

²⁸¹ The inscription is dated at the earliest to the end of 271-beginning of 272 and at the latest to the middle of 275 AD.

Coins (workshop, monetary circulation)

Together with the Romans' interest for the Lower Danube area, there are reported isolated Roman Republican coins (denari) discoveries at Tomis²⁸².

The local mint ceased its activity, in unclear conditions, at the end of 1st century BC²⁸³. It started up again very soon afterwards and totally covers the period between Augustus and Philip II inclusively (with a period of cessation during the reigns of the Emperors Macrinus and Diadumenianus)²⁸⁴. Statistically, we note that the Tomitan workshop can be considered first for its production rate (1,128 coins), which represent 33% of all Moesian emissions in the 1st-3rd centuries AD²⁸⁵. The first stage of the Tomitan mint (established between Augustus and Hadrian) is marked by a small number of coins and almost unchanged iconographic types²⁸⁶. This low level could be the consequence of the deflation policy of the Julio-Claudian dynasty. The workshop's activity grew especially during the reigns of Nero and Domitian; during Trajan and Hadrian the production is limited; changes are to be noticed during the following peaceful and flourishing period. The condition of metropolis is clearly shown on the reverse side of coins at the beginning of Antoninus Pius' reign. The coinage reaches high values only during this emperor²⁸⁷. During the reigns of Marcus Aurelius and Annianus Verus there is a period of low coinage²⁸⁸, while during Commodus' reign (*Caesar* and *Augustus*), the coinage increases again²⁸⁹. During Pertinax, the Tomitan workshop is the only one in Moesia Inferior issuing coins with the emperor's name.

The period between 193-217 AD is marked by coinage for Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Plautilla and Geta. The majority of types and variants are

²⁸² G. Talmațchi, *The Roman Republican Coinage in Dobruja*, Cluj-Napoca 2006, p. 32, no. 13, mentions 34 samples (7 from Tomis touristic port area, and the rest from the city and in the neighbourhood); see also the table at p. 150-151 (the earliest sample is dated 179-170 BC; the last in 32-31 BC).

²⁸³ See, C. Preda, *Istoria monedei*, p. 83; the author connects the end of Tomitan independent coinage with Burebista's actions or the campaign of Licinius Crassus in 29/28 BC rather than the campaign of Varro Lucullus in 72/71 BC.

²⁸⁴ Here and further on see M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane in Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană (New Tomitan coin findings in Dobruja. The Tomitan mint during the Roman Age)*, Peuce SN 1 (14), (2003), p. 283-340.

²⁸⁵ The dates *apud* M. Iacob, *op.cit.*, with explanations regarding the coins without an imperial portrait and the Tomitan coin iconography in the 1st-3rd centuries AD.

²⁸⁶ Though the invariable aspect of the Tomitan workshop coinage under the circumstances when is the only workshop of the province in some periods, should be noted; M. Iacob, *op. cit.*, p. 296.

²⁸⁷ Together with 35 Regling *corpus* coins issues, there are also mentioned new coins at Ruzicka and 24 new as well at M. Iacob; to add to them 41 coins of Marcus Aurelius Caesar; see, M. Iacob, *op. cit.*, p. 296-298.

²⁸⁸ Now there is added on the coins the city's name, the quality Πόντου, the legend becomes Μητροπ(ι) Πόντου Τόμειος.

²⁸⁹ Commodus (*Caesar*): 9 Regling + 1 Ruzicka coins; 6 pieces at M. Iacob are all new types or variants of the known types; (*Augustus*): 35 Riegling and Ruzicka coins; at M. Iacob 37 of 38 pieces represent new types (the total would be 69 types and in addition more variants); see M. Iacob, *op. cit.*, p. 300-302.

registered during Caracalla's reign²⁹⁰; the amount of coinage during Geta is also significant²⁹¹. After a short cessation period during Macrinus and Diadumenianus (217-218 AD), the Tomitan workshop continued its activity. Elagabal's coinage is numerous enough. The *maximum* output during the Severan dynasty is reached by Severus Alexander (and Iulia Mamaea)²⁹².

Though difficult, the period after the Severan's dynasty is reflected less keenly in Tomitan workshop production. Beginning with Maximinus, the workshop issued coin continuously until activity stopped under Phillip II. As a matter of fact, during Gordian III, the most important coinage of all workshop activity²⁹³ is to be noticed. The last period is that of Phillip I (M. Iulius Philippus) and his son Phillip II, with a small coinage output (compared to the previous period). The workshop ceased its activity during Phillip II, probably as a consequence of some state intervention and not following a military operation.

We confirm these dates with some others reflecting the situation on the Tomitan market²⁹⁴. At the beginning (the last decades of the 1st century BC and the first decades of the 1st century AD), Roman Republican and Imperial coinage is recorded and the Pontic coinage from the autonomous period is very rare. The coin circulation level was low until Thracia was transformed into a Roman province; after this date a real growth is recorded.

Over a long period of time (until Antoninus Pius) the coinage is intermittent²⁹⁵. Alongside this emperor, an organised coinage can be mentioned²⁹⁶. The period 161-192 AD produced a rather poor coinage for Marcus Aurelius and Lucius Verus with a sudden change under Commodus²⁹⁷. Coinage flourished spectacularly in Dobruja during Septimius Severus, as a consequence of the better economical and political situation. This growth is recorded also at Tomis, but, it is true, with values not considerably increased from the previous period²⁹⁸. The situation is similar in the following period. The figures grow under Caracalla, Geta²⁹⁹ and Severus Alexander, illustrating rather quiet living conditions; a

²⁹⁰ M. Iacob, *op.cit.*, p. 203-205; we conclude only for Caracalla 24 types and 9 variants; a Caracalla + Plautilla coinage and 9 Plautilla coinage alone are added.

²⁹¹ Only M. Iacob, *op. cit.*, p. 303 and 308-309 refers to 27 new types; most of them come from the period 211-212 AD.

²⁹² M. Iacob, *op. cit.*, p. 312-315.

²⁹³ Regling records 133 coins only for Gordian, 49 coins for Gordian III + Tranquillina; 2 Tranquillina alone; in addition, the supplement brought by Ruzicka, another 7 Gordian III coinages and 2 new Tranquillina coinages (*apud* M. Iacob, *op. cit.*, p. 317-322).

²⁹⁴ See here and further on A. Vertan, *Circulația monetară, (The coin circulation), passim*.

²⁹⁵ A. Vertan, *op. cit.*, p. 337, table A and catalogue.

²⁹⁶ Noteworthy is the fact that of all 20 coins known of this emperor, Tomis has first place with 13 coins (*apud* A. Vertan, *op. cit.*, p. 163).

²⁹⁷ But better marked at Histria; of all 46 coins, Tomis has 10 (*ibid.*).

²⁹⁸ 14 samples of all 83 for Dobruja (most of them come also from Histria). For the same period see the quoted paper and p. 69-77.

²⁹⁹ Caracalla (and Plautilla) - 18 coins (the majority issued by Tomis); Geta - 17 (the majority also issued by Tomis). See the dates here and further on at A. Vertan, *op. cit.*, p. 163-165, the table of the Greek-Oriental coin distribution by emperors.

difficult moment seems to affect an area outside of the city³⁰⁰. The biggest coin number is recorded in Dobruja under Gordian III³⁰¹; Tomis coinage activity in this period reaches values almost equal with Histria. Phillip the Arabian and his family ends the Greek colonial coinage series in the Tomitan market³⁰². We mention a lot of discoveries from Tomis and the suburban area:

- a small coin deposit in the *intra muros* area of the ancient city, it includes 14 colonial bronze coins (13 – Tomis; 1 - Markianopolis)³⁰³;
- a 63 bronze pieces hoard, from the *intra muros* area (discovered in 1936) (of which only 20 were known), dated in 276-294 AD;
- hoard discovered in 1965, Tomis III district, including 289 samples, hidden or lost at the end of the 3rd century AD; the same issuing period with the above mentioned hoard;
- a hoard was found in two stages (1976 and 1977) in Tomis Nord (Grăniceri) district. The discovery from 1976 includes 260 coins (10 denari and 250 colonial Greek coins). There were discovered other 470 samples in 1977 : 12 Roman imperial denari and 458 colonial Greek coins, from Marcus Aurelius (a sample), to Severus Alexander (174 samples)³⁰⁴. In the discovery from 1977 the majority (451 samples) are Tomitan issues. There are only 32 samples before 193 AD; the other ones belong to the following periods: 193-217 AD (199 samples) and 217-235 AD (227 samples)³⁰⁵. The hoard burial took place during Severus Alexander, probably after 232 AD³⁰⁶;
- a 20 samples lot from Tiberius to Claudius II was discovered in the present district Viile Noi³⁰⁷;
- another 24 bronze coins hoard was discovered in Palas area: all are Tomitan issues from the first four decades of the 3rd century AD, from Caracalla to Maximinus and Maximus Cesar³⁰⁸;

³⁰⁰ See further on, the hoard from Tomis-Grăniceri; probably the settlement is a *vicus* or a *villa* in the territory.

³⁰¹ A. Vertan, *op. cit.*, p. 164.

³⁰² *Ibid.*; Phillip I - 29 pieces, the majority (9) issued by Kallatis and only two by Tomis.

³⁰³ G. Talmațchi, C. Nopcea, *Despre un nou tezaur din prima parte a secolului III p. Chr., descoperit la Tomis* (About a new hoard from the first part of the 3rd century AD discovered at Tomis), *Pontica* 40 (2007), p. 593-599; the last issues are from Severus Alexander; here and further on, see now also G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 164-184.

³⁰⁴ A. Vertan, *Circulația monetară* (The Coin Circulation), p. 273-274, n. 11; eadem, *Evenimente politice reflectate în descoperirile de tezaure monetare imperiale din Dobrogea* (Political events reflected in the imperial hoards discoveries in Dobruja), *Pontica* 32 (1999), p. 130, nr. 11.

³⁰⁵ A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 183-184 and 202-204 (tables).

³⁰⁶ „We are not aware of the historical signification of hiding and not retrieving (...) in this stage of research” apud M. Bărbulescu, R. Ocheșeanu, *Descoperiri monetare în așezările rurale din Dobrogea romană* (14 d. Cr. – 270 d. Cr.) (Coin discoveries in the rural settlements of the Roman Dobruja, (14 -270 AD), *Pontica* 23 (1990), p. 246. After A. Vertan, *Pontica* 32 (1999), p. 122: „we could consider the hoard was hid in a *vicus* or in a *villa* in the north of Tomis, during Severus Alexander's reign, probably after 232, when „Sciticum bellum” burst”.

³⁰⁷ Data at Gh. Poenaru Bordea, *Al 15-lea Simpozion Național de Numismatică* (The 15th Numismatics National Symposium), Alexandria-Teleorman, 12-14 mai 1998, summaries, p. 31-33.

- 3rd century Roman coins are noticed in the filling level with Roman early ceramic remains in the area Traian st/Marinariilor Blvd³⁰⁹.

We mention as a common aspect for all these discoveries the large number of coins issued for Severus Alexander.

A last note concerns the Tomitan coins spreading area; they are present in the rural territory of the city, in the coastal area between Tomis and Kallatis³¹⁰, north of Dobruja (the Histrian coins dominate here), in the north-east area of the Pontic coast up to Chersonesus, south of Dobruja and beyond the Danube in Moldavia and the Wallachian Plain³¹¹.

Army

The interest in coastal defence, including Tomis, has been shown during the Principality. In the period between the first years of Vespasian and Trajan, a Roman garrison was probably installed at Tomis, the city losing its *civitas libera* status³¹². We have the first attestations from Vespasian', when there were quartered here (or in the neighbourhood) the *Cohors I Flavia Commagenorum* and *Cohors VII Gallorum*³¹³. During Trajan, after the Dacian wars, only the *Cohors VII*

³⁰⁸ M. Dima, G. Talmațchi, *A Tomitane bronze coins hoard found in Constanța*, in *Coin hoards of Dobruja*. I., Constanța 2007, p. 91-103; the last samples of the thesaurus are dated during Maximinus I, but the in the authors opinion they do not seem to be circulated.

³⁰⁹ Gh. Papuc, C. Băjenaru, L. Cliante, CCA, Campania 2004, p. 127-128, no. 79. For isolated discoveries see also R. Ocheșeanu, *Câteva descoperiri de denari romani republicani din Scythia Minor (Few Roman Republican denari discoveries in Scythia Minor)*, Pontica 19 (1986), p. 83, no. 7; A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 287 and 337 (120 samples).

³¹⁰ Noteworthy the great number of pieces, 3000 (32.69 %), in the Mangalia hoard; see C. Preda, *Date și concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia (Data and preliminary conclusions about the hoard discovered in Mangalia)*, SCIV 12 (1961), 2, p. 241-250; *Monede coloniale rare și inedite - Histria, Callatis și Tomis din tezaurul de la Mangalia (Rare and unpublished colonial coins - Histria, Kallatis and Tomis from the Mangalia Hoard)*, SCN 4 (1968), p. 223-237; *Noi dovezi și considerații asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960 - lotul de monede romane imperiale (New evidence and considerations about the hoard discovered in Mangalia in 1960 - the group of Roman Imperial coins)*, SCN 10 (1993), p. 27-41; A. Vertan, *op.cit.*, p. 277-278.

³¹¹ We have no intention to stop here regarding the Tomitan coin circulation in the territory or the Imperial Roman coins discovered in Tomis, aspects for which see A. Vertan, *op. cit.*, *passim*; add, G. Talmațchi, *Date noi privind descoperirile monetare romane imperiale din Dobrogea (New data concerning Roman Republican monetary discoveries from Dobruja)*, Peuce SN 3-4 (2005-2006), p. 336-343, no. 46-102 and p. 366-374. For the rural settlements in Dobruja see though M. Bărbulescu, *Viața rurală (The rural life)*, p. 219-244 (especially p. 229-230 for the Tomitan coins).

³¹² Al. Suceveanu, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier – IIIe siècles de n.è.)*, RRH 13 (1974), 2, p. 230-231; idem, Pontica 8 (1975), p. 115-124.

³¹³ Both military units are attested on funerary inscriptions written by active soldiers; ISM II, 176 and 177; A. Aricescu, *Armata*, p. 59-60 and 69; Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior (The auxiliary Roman troops from Moesia Inferior)*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 204-205, 210-211 and 235-236 argues against the *cohors I Flavia Commagenorum* being stationed at Tomis and suggests instead the hypothesis of the presence in this city of the *cohors VII Gallorum equitata* during the time it was stationed in Moesia Inferior; idem, *The Roman army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010 (*The Army*), p. 213

*Gallorum*³¹⁴ is attested, supported in case of need by the *vexillationes* of the Legions situated on the Danube. There are known for Tomis *beneficarii consulares* of the *Legio V Macedonica* (ISM II, 192, 193); the Tomitan epigraphical material allows the identification of some active legion soldiers, and some veterans too³¹⁵. Based on the discoveries in the area, we can presume that in the first half of the second century AD, the *Legio V Macedonica* watched the whole Dobrujan coast. After this legion left in the Parthian war and then in Dacia (167 AD), Tomis, like the other two west Pontic cities, was watched by the *Legion XI Claudia*; a few times active soldiers belonging to this legion were mentioned at Tomis (ISM II, 263, 348). The epigraphical documents from Tomis point to a multitude of troops even during Trajan: a lot of *centuriones legionis* (ISM II, 10) and *praefecti equitum* (ISM II, 15)³¹⁶ are mentioned. Even though, we cannot conclude any clear military operation from these documents, probably being commemorative monuments, they suggest the real presence of the Roman army at Tomis.

The *Cohors VII Gallorum* is attested by the middle of the 2nd century in Syria³¹⁷, Tomis losing its garrison. This moment is close to the veneration of the Emperor Hadrian with the name of Ἐλευθέριος, and for Tomis regaining its *civitas libera* status³¹⁸. Antoninus Pius revived the works for coastal defence³¹⁹, even if we cannot assume that military units were quartered at Tomis. The *Ala I Flavia Gaetulorum* (ISM II, 247) was possibly to be quartered at Tomis during

and 242 – Tomis (?); see also L. Mihăilescu-Bîrliiba, *Une nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure*, Dacia NS 52 (2008), p. 207-208.

³¹⁴ The *Cohors I Flavia Commagenorum*, after Trajan's wars was transferred to the north of the Danube and then drafted to the province of Dacia Inferior; see C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae Contribuții la istoria militară a Daciei romane* (*Auxilia Daciae. Contributions to the military history of the Roman Dacia*, București, 2002, p. 95-97, no. 30; W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, Dacia NS 50 (2006), p. 97-102, no. 2 (August 14th, 99), where there appear some of the above mentioned troops stationed in Moesia Inferior; iidem, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia Inferior und Moesia Superior*, Chiron 39 (2009), p. 510-522; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 207.

³¹⁵ Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 59 and 146, n. 179; see also M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)* (*The Roman Dobruja coast defence system (1st-7th centuries AD)*, Constanța, 2005, p. 67-72; Fl. Matei-Popescu, *Note epigrafice* (*Epigraphical notes*), I, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 310, n. 21: in Tomis, there were identified 24 active soldiers, 13 veterans and 10 could not be determined in about 43 inscriptions where there appear soldiers or veterans; idem *The Army*, p. 27, n. 70; p. 50, n. 231-364 (active soldiers from the *Legio V Macedonica* in Tomis; p. 73-74 (veterans, some of them with unknown military rank).

³¹⁶ For ISM II, 10, the first publisher, D.M. Teodorescu, *Monumente*, p. 24-25 determines a possible connection with Trajan's Dacian wars; for ISM II, 15, I. Stoian, p. 50 supports a later date.

³¹⁷ Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 66; Fl. Matei-Popescu, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 210 (about the moment of troop transfer). See also P.A. Holder, *Auxiliary deployment in the reign of Trajan*, Dacia NS 50 (2006), p. 142, n. 11.

³¹⁸ *Supra*, note 312.

³¹⁹ Al. Suceveanu, *RRH* 13 (1974), p. 229-230 supposes a fully aware coastal defence operation; idem, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, BJ 192 (1992), p. 195-223; for the general subject of west Pontic coastal defence; see also M. Ionescu, Gh. Papuc, *op. cit.*, *passim*; a different opinion at Fl. Matei-Popescu, *Army*, p. 27-28.

Marcus Aurelius, but more certainly from the Severan period³²⁰. Brought in as part of the action to increase coastal defence capacity, the *Ala I Flavia Gaetulorum* unit is attested at Tomis in the middle of the 3rd century AD without the name *Flavia* (ISM II, 127)³²¹. During Severus Alexander, the *Ala I Gallorum Aetectorigiana* had the name *Severiana* and it seemed to be quartered in Dobruja and for a short time in Tomis³²². An inscription from 224 AD is dedicated to the province governor, L. Annius Italicus Honoratus, by a decurion of this *ala* (ISM II, 93). By 244-249 AD, during the reign of Phillip the Arabian, a vexillation of *Cohors I Cilicum* (called further on *Philippiana*) operated in Tomis (ISM II, 345 and 452)³²³.

The inscriptions give no clue to decide whether the *Classis Flavia Moesica* would have been under Tomitan control, too. This is very likely, mostly because there is no evidence that the *Classis Pontica* extended its activity here³²⁴. The funerary inscription of a fleet veteran was found at Tomis (ISM II, 199)³²⁵; near Tomis was also found the *cippus* from 240-244 AD, referring to the military career of P. Aelius Ammonius, the procurator of Moesia Inferior, who was also in command of the *Classis Flavia Moesica*, named with the epithet *Gordiana* (ISM II, 106).

An important number of veterans settled down in Tomis and its territory; they came from the legions of Moesia Inferior, the *Legio V Macedonica* (ISM II, 226, 458)³²⁶, *XI Claudia* (ISM II, 383, 374) and *I Italica* (ISM II, 250)³²⁷, or from

³²⁰ More recent data about the *ala I Flavia Gaetulorum* in the province Moesia Inferior, at Al. Suceveanu, *Două inscripții inedite de la Histria (Two unpublished inscriptions from Histria)*, Pontica 31 (1998), p. 109-114; Fl. Matei-Popescu, *SCIIVA* 52-53 (2001-2002), p. 179-183; the last author thinks we cannot determine the place where the troops had their camp during the period they were stationed in Moesia Inferior (the 2nd-3rd centuries AD); idem, *The Army*, p. 172-178; p. 242 (Oescus, 62-71 (?); Carsium prior 114 AD?).

³²¹ The *Ala I Flavia Gaetulorum* is indirectly attested by an inscription (ISM II, 106) of which we are acquainted with P. Aelius Ammonius' career; before he was the fleet prefect under Gordian and the commander of Moesia Inferior, Ammonius used to be prefect of this cavalry unit after 234 or during Maximinus Thrax's time; cf. I. Piso, *Dacia* NS 20 (1976), p. 251-257; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 176-177, n. 1443-1444, with reference to Devijver, *PME*, S 13, p. 724, considers that ISM II, 127 refers to the *Ala Gaetulorum* who were stationed in Arabia.

³²² A. Aricescu, *Armata*, p. 53; about the main *ala* and the possible location, see Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 178-181; 243: Appiaria (?).

³²³ It is one of the known units of the province which quartered at Sacidava in 2nd-3rd centuries AD; see also Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 201-205; 243.

³²⁴ A. Aricescu, *Armata*, p. 73. Almost certainly a part of the west Pontic coast from the Danube's mouth up to Histria was under the control of the Moesian fleet (*ibid.*, p. 71). See more nuanced about the western-Pontic coast survey and defence mission by *classis Flavia Moesica* at O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la mer Noire aux Ier – VIe siècles*, Oxford, 1996, p. 15, 18-19; p. 76, 78-79 and 89, map 1 (*Tomis*); Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 245-255.

³²⁵ Inscription dated probably in first half of the 3rd AD.

³²⁶ See also ISM II, 466, 442; M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica* 14 (1981), p. 165 - 169, nos. 3 and 4; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. II*, *Pontica* 43 (2010), p. 348-351, no. 1.

³²⁷ For the militaries attested at Tomis, coming from different units, now Fl. Matei Popescu, *The Army*, *passim*.

military units of other provinces: the *Legio VII Claudia* (ISM II, 169)³²⁸, *Legio XIII Gemina* (ISM II, 190, 221, 296). To be added those coming from the auxiliary troops in the province: *ala I Asturum* (ISM II, 172)³²⁹, *ala I Pannoniorum* (ISM II, 170)³³⁰, *ala II Hispanorum et Aravacorum* (ISM II, 225) and *cohors I Lusitanorum Cyrenaica* (ISM II, 196). A special note should be made of the veterans coming from the Praetorian cohorts from Rome; one of them, originally from Aquae Statellae was a soldier of the *cohors VI praetoria* and reached Tomis in Vespasian's time (ISM II, 8)³³¹. Other records of Praetorian cohort veterans are from the first half of the 2nd century AD (ISM II, 140)* and from the end of the 2nd/beginning of the 3rd century AD (ISM II, 266).

There was at Tomis a station of *beneficarii consularis* and other of *speculatores* (ISM II, 327)³³².

The inscription bearers have different military ranks: *praefectus alae/cohortis*, *praefecti equitum*, *decurio*, *duplicarius*, *centurio*, *imaginifer*, *trecenarius*, *primus pilus*, *signifier*, *eques vexillarius*, *librarius leg(ati)?/ legionis*. Some soldiers act, though, alongside the governors: we learn about a *cornicularius* of governor T. Flavius Turbo (ISM II, 56 dated to 155 AD); Flavius Severianus *dec(urio) alae I Atectorum Severianae* was *candidatus* of Lucius Annius Honoratus (ISM II, 93 dated to 224 AD). A special interest is to be shown to the the soldiers involvement in civil life: two veterans became members of the Council (councillors) at Tomis (ISM II, 180 and 249)³³³.

Population

During the Roman Age, the population of Tomis continued to be mainly Greek³³⁴, but the Roman influence produced changes to the demographic structure reflected by the onomatology in inscriptions. The proper names on the 1st century AD inscriptions were Greek, with rare exceptions, in the well-known structure: two names in Greek filiation. There was an increasing proportion from the 1st

³²⁸ Inscription dated in the second half of the 1st century AD; for dating see G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età Romana nella Moesia Inferior*, Dacia NS 9 (1965), p. 260.

³²⁹ The same 1st century AD; for dating, see also G. Bordenache, *op.cit.*, p. 260-262.

³³⁰ Inscription from Vespasian or soon after; his bearer was „rewarded by Vespasian for his courage and bravery” (*donis donato ab imperatore Vespasiano ob virtutem*).

³³¹ The diploma is precisely dated the 2nd December 76 AD; possibly the former Praetorian had an important position at Tomis (Aricescu, *Armata*, p. 74) ; see also C.C. Petolescu, *Un ancien prétorien dans un diplôme de Tomis, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70 anniversaire* (éds. Al. Avram, M. Babeş), Bucureşti, 2000, p. 339-341.

* C.C. Petolescu, *Q. Trebellius Maximus, [e]x trecenario*, in *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*, in *Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994)* rassemblés et édités par Yaan Le Bohec, Paris, 1995, p. 245-248.

³³² See also ISM II, 211; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 28, n. 80 and p. 50, n. 262-266 (*beneficarii consularis* at Tomis).

³³³ For the military organisation in Moesia Inferior see A. Aricescu, *op.cit.*, *passim*; Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, p. 56-72; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, *passim*.

³³⁴ Tomis population for the 1st - 3rd centuries AD is estimated at about 20-30,000 inhabitants; see Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49.

century AD until the 3rd century AD³³⁵, probably as a consequence of a demographic growth. Even the Greek names changed during the first centuries; the differences between the names coming from the Ionian cities and the Dorian cities diminished. The traditional Ionian names became rare: *Antianax*, *Ariston*, *Aristarchos*, *Damostratos*, *Demonax*, *Epikrates*, *Kallimachos*, *Neikostratos*, *Trasymachos*³³⁶ etc.

Based on a more recent statistics of 739 names fully recorded, 217 (37.56%) are Greek and 29 (5%) were Hellenized³³⁷. Among the Greek names the most frequent are *Alexandros*, *Dionysios*, *Theodoros*, *Poseidonios* etc. The Roman influence grew gradually in onomatology: of the above mentioned 739 names, 221 (38.23%) are Roman and 81 (14%) were Romanized (the majority of them Graeco-Roman)³³⁸. Among the recently declared Greek citizens are numerous bearing imperial names: *Iulii*, *Flavii*, *Ulpii*, *Aelii* and *Aurelii*. The right of citizenship was admitted only at the beginning of Claudian reign³³⁹. Then, during the Flavian dynasty, the process is extended, continuing without cease until the middle of the 2nd century AD, the period of maximum flourishing of the Romanization process. If at the end of the 1st century AD the Roman names were rather rare in Tomis, their number increases suddenly during Trajan and in the first half of the 2nd century. At the end of the 2nd century and the beginning of the 3rd century AD, Roman names exceeded the number of the Greek ones on inscriptions, covering the entire social structure. After the *Constitutio Antoniniana* came into effect, the status of a Roman citizen was generalized in Tomis, likewise in the whole Roman Empire. With rare exceptions, the attested persons in Tomitan inscriptions bear Roman names after this date³⁴⁰.

An important trade centre and Pontic community capital, Tomis is the favourite of many foreigners³⁴¹. There are mentioned in inscriptions Zopyriskos

³³⁵ The 1st century AD: 33 persons; the first three quarters of the 2nd century AD: 49; until the middle of the 3rd century AD: 55; cf. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 49, n. 211. The increasing proportion can be the consequence of the fact that beginning with the 2nd and 3rd centuries AD we are aware of more and more epigraphical documents (n.a.).

³³⁶ Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS 19 (1975), p. 159.

³³⁷ Cf. V. Cojocaru, *Ὀνομαστικόν*. Aspects démographiques dans les villes ouest-pontiques de la province Moesia Inferior, *ArhMold*, 19 (1996), p. 135-148, table, p. 136.

³³⁸ At Em. Doruțiu-Boilă, *op.cit.*, p. 160 are 800 names mentioned of which 120 are Roman and 162 belong to the Greek and Roman elements. See also M. Musielak in *Studia Moesiaca* II (1994), p. 69-78; eadem, *Histria, Tomis und Callatis: Möglichkeiten der prosopographischen Forschung: Kataloge*, Prosopographica, Poznań, 1993, p. 97-108.

³³⁹ About the Roman citizenship and the elites see L. Ruscu, *Die Struktur der Eliten westpontischen Griechenstädte während des Prinzipats im Rahmen ihres rechtlichen Status*, *Antiquitas* 28 (2005), p. 141-162; add also L. Mihăilescu-Bîrliba and V. Piftor, *Les vétérans membres d'élite civile en Dobroudja romaine*, *Peuce* SN, 3-4 (2005-2006), p. 209-210.

³⁴⁰ On the inscriptions dated after 212 AD we find more than 50 people bearing the name *Aurelius*. See A. Boilă, Em. Doruțiu-Boilă, *Discuții recente cu privire la Constitutio Antoniniana (Recent Debates about Constitutio Antoniniana)*, *StCls* 14, 1973, p. 179-194; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS 19 (1975), p. 160; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 43 (2010), p. 356-359, no. 5.

³⁴¹ We do not discuss here the active soldiers or veterans names, living or settled at Tomis.

from Callatis (*ISM II*, 312), Aurelius Sozomenos, Zotichos' son, originally from Byzantium (*ISM II*, 257), Pontikos, son of Neikias of Olbia (*ISM II*, 279), Nilos and Attas from Tyras (*ISM II*, 5 and 313). Some others come from more remoted regions, for example from Athens (*ISM II*, 375), Perinth (*ISM II*, 129, 365), Cyzik (*ISM II*, 366), from Ancyra Galatiae (*ISM II*, 375), from Mazaca and Tyana in Cappadocia (*ISM II*, 129), from Abonoteichos (Paphlagonia; *ISM II*, 129), from Neapolis in Syria (*ISM II*, 188) and from Antipatris in Samaria Palaestinae (*ISM II*, 96) and Sidon in Phoenicia (*ISM II*, 290)³⁴². Numerous persons are originally from Bithynia: from Prousa (*ISM II*, 368, 308), and Prousius/Hypios (*ISM II*, 248, 462)³⁴³, Nicomedia (*ISM II*, 129, 281, 328, 256, 259), Heraclea (*ISM II*, 57, 235), Caesarea and Tius (*ISM II*, 129)³⁴⁴. The existence of the Alexandrini's association (οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων, *ISM II*, 153) means its members were mainly, if not exclusively, merchants and shipowners from the well-known Egyptian town. Concerning some nomina *Aegyptia graecata*³⁴⁵ we quote Ἀμμώνιος, Ἀνουβίων, Εἰσίδωρος (Ισίδωρος), Σαβείδη, Σαραπίων (Σεραπίων), Σεραπόδωρος, Σέππων. Among the people of Eastern origin, we notice some nomina *Asiana* as Ἀτταλος attested many times (*ISM II*, 340, 459, 70); Ἄπφη (*ISM II*, 238)³⁴⁶, Ἄφφος (*ISM II*, 282), Δάδας (Dada, in Latin inscriptions: *ISM II*, 17, 18, 26, 295, 137)³⁴⁷. Other nomina *Asiana* in Tomis are Δάη (*ISM II*, 125), Θιθισάττα and Κιάττα (*ISM II*, 307)³⁴⁸, Νανας (*ISM II*, 83), Παπᾶς (*ISM II*, 26 and 125), Παπείας (*ISM II*, 362); Iranian names Ἰρασταμος, Ἀδιαγος, Ἀβραγος (*ISM II*, 313)³⁴⁹; a Semitic name, if not a Jewish one, Sambatis (*ISM II*, 367).

³⁴² For another foreigners from Sydon established here, see M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 168-169; AE (1995), 1343 = SCIVA 48 (1997), 4, no. 717 (*Cronica*).

³⁴³ For *ISM II*, 298, see also D. Slușanschi, *Tomitana Graeca*, *Pontica* 21-22 (1988-1989), p. 307 (SEG 39, 679).

³⁴⁴ See also *ISM II*, p. 406-409, index; R. Curcă, N. Zugravu, „Orientaux” dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique, in *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest* (ed. V. Cojocaru), Iași, 2005, p. 313-329. Add L. Ruscă, *Die Beziehungen zwischen den Städten in Moesia Inferior und der Provinz Dakien*, *ibidem*, p. 273-276. See in detail at Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, under print in the collection „Colloquia Antiqua” (Louvain); idem, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie Inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, in *Actes du Colloque International de Besançon 26-27 nov., 2010* (under print); there is to be noticed at Tomis the availability to admit the citizenship to the Bithinians, possible mainly to those of Nicomedia.

³⁴⁵ See *ISM II*, p. 387; the Eastern names are 19 (3.29 %), cf. V. Cojocaru, *op.cit.*, p. 136.

³⁴⁶ These are their derivatives richly attested in Minor Asia and the Pontic area, maybe hypocoristic with parallel forms in all languages; to see the commentary at Al. Avram, *ISM III*, p. 411; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 42 (2009), p. 392.

³⁴⁷ *Dada* is a hypocoristic name, attributed frequently to the Thracian onomatology; but it appears often in the Pontic Greek cities; see Al. Avram, *ISM III*, p. 380-381. *Mama* is also a hypocoristic; this name belongs to many word stocks, including the Thracian one; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 284.

³⁴⁸ The last two appear on an inscription from the Tomitan territory, at Valul lui Traian; for them it is also suggested a Thracian origin, see *ISM II* 307 and p. 291.

³⁴⁹ See L. Robert, *RÉG* 73 (1960), p. 178, I.I. Russu, *Note epigrafice (Epigraphical notes)*, *StCls* 8 (1966), p. 226-227.

There are also persons with Thracian names (almost 28 of 800 recorded names)³⁵⁰: Σεύθης, (ISM II, 165), Σκίρτος (ISM II, 344)³⁵¹, Σόλα (ISM II, 330), Curitthie (ISM II, 303), Daciscus (ISM II, 352) and Ziles (ISM II, 303). Most of them are double Greek native names (Ἀντιγόνη Αὐλοσάνις; ISM II, 165) or with a Greek structure (Κουθίας Καλλικράτου, ISM II, 468; Βούτεις Ἡροξένου, ISM II, 125; Ναιέτων Δεκεβάλου)³⁵². The Thracian names are also romanized, a consequence of Roman citizenship status: Aurelius Daleni and Aurelia Uthis (ISM II, 266)³⁵³, Tiberius Claudius Mucasius (ISM II 128)³⁵⁴.

The occupations of the population³⁵⁵ are mainly orientated to navigation and trade³⁵⁶. We have had the opportunity to raise for discussion „*Alexandrini's association*”, mentioned in an inscription from 160 AD (ISM II, 153). Two other inscriptions, also from the 2nd century AD, mention a Tomitan shipowner's association, ὁ οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων (ISM II, 60)³⁵⁷ or οἶκος τῶν ναυκλήρων (ISM II, 132)³⁵⁸. Beside the Tomitan shipowner's collegium are

³⁵⁰ Including those in the territory; see ISM II, p. 383. About the Thracian names of Tomis (15) and its territory (6), see also Em. Doruțiu-Boilă, in *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, II, Bucarest, 1980, p. 281-287. At V. Cojocaru, *ArhMold* 19 (1996), p. 136, of 739 anthroponyms from Tomis, 4 (0.69 %) are Thracian and 4 as well (0.69 %) to be Thracized.

³⁵¹ The second name is supposed to be Illyrian; see also I.I. Russu, *Illyrii (The Illyrians)*, București, 1969, p. 246.

³⁵² Attested more recently in the Tomitan territory, at Topraisar, see M. Bărbulescu, *Numele Δεκέβαλος pe o inscripție descoperită în Dobrogea (The name Δεκέβαλος on an inscription discovered in Dobruja)*, *Thraco-Dacica* 11 (1990), 1-2, p. 5-9; C.C. Petolescu, *IDRE*, II, 348.

³⁵³ The inscription appears in ISM III, 237 because the text mentions *vicus Amlaidina*, integrated to the territory of Kallatis; D. Detschew, *op.cit.*, p. 114-Dalenu; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor (Thraco-Dacian language)*, București, 1967, p. 100-101.

³⁵⁴ These inscriptions were found in the territory too (Tomitan this time), at Urluchioi (ISM II, 266), Mihail Kogălniceanu (*vicus Clementianensis*, ISM II, 191: Castus Mucapori) and at Poarta Alba (ISM II, 128).

³⁵⁵ For detailed information about that see Al. Suceveanu, *VEDR, passim*. About the names, see also V. Cojocaru, *op.cit.*, p. 146-147.

³⁵⁶ O. Bounegru, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.) / Trade and navigators at the Left Pont and Lower Danube (the 1st-the 3rd centuries AD)*, Iași, 2002; idem, *Economie și societate în spațiul ponto-egean (sec. II a.C. - III p.C.) / Economy and Society in the Pontic-Aegean area (the 2nd century BC-3rd century AD)*, Iași, 2003, p. 105-119; idem, *Notes sur la koiné commerciale du Pont Gauche à l'époque romaine*, *Peuce* SN, 2 (15), 2004, p. 61-72. For Τομ(ε)ῖται (possible admitted for a „double citizenship” consequence of a longer staying in the Left Pont metropola), attested in different centres of the Pontic basin or farther, see Al. Avram, *Στρατόνεις, Εὐαρέστου Τιανὸς ὁ καὶ Τομείτης*, *StCls* 34-36 (1989-2000), p. 137-140; idem, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, p. 223-226 (*mss*).

³⁵⁷ For the significance of the words οἶκος and ναύκληρος, see D.M. Pippidi, *StCls* 6 (1964), p. 108, n. 32; idem, *Studii*, p. 66, note 32; O. Bounegru, *Comerț și navigație*, p. 51-81.

³⁵⁸ The two associations of the navigators are different from „*Alexandrini association*”, so that there seem to be three associations at Tomis - proof of its importance for the trade between provinces of the Black Sea area (cf. O. Bounegru, *op. cit.*, p. 75); idem, *Economie și societate*, p. 57-73; idem, *Peuce* SN, 2 (15), 2004, p. 67-70.

attested isolated shipowners - ναύκληροι (ISM II, 186 and 291)³⁵⁹, as well as a family of foreign shipowners settled in Tomis (ISM II, 375).

The attribute of merchant (ἔμπορος) is mentioned on a fragmentary catalogue of proper names (professional association?; ISM II, 403) and on two funerary monuments (ISM II, 462 and 248) of some merchants originary from Proucias (Bithynia). On a limestone plate (ISM II, 463) is mentioned a wine merchant from Alexandria (οἰνέμπορος Ἀλεξανδρίας). A small goods trade was practiced, and though the word κάπηλος³⁶⁰ is not precisely mentioned, it is not difficult to notice in the inscription this kind of merchant on the funerary monument of a foreigner originally from Byzantium (ISM II, 257).

Other practical occupations include architecture and gold processing. Without seeing a connection between these occupations, the same Pontianos carried on both of them in Tomis (ISM II, 253; χρυσοχόος and ἀρχιτέκτων)³⁶¹.

Tribes, institutions

The civil community continued to be organized around tribes³⁶². The inscriptions preserve the name of the six Milesian tribes - Ἀργαδεῖς, Αἰγικορεῖς, Ὀπλετες, Οἰνώπες, Γελέοντες and Βορεῖς³⁶³, but they have now more and more (if not exclusively) religious functions. The seventh tribe appears on the inscription - φυλὴ Ῥωμαίων. When this tribe was formed and who its members were is not known precisely. We should mention that φυλὴ Ῥωμαίων does not include a legal aspect or ethnical element, but was simply honorary, similar to the newly created tribes in other Greek cities. The inscriptions mentioning φυλὴ Ῥωμαίων at Tomis and Histria, Dionysopolis and Odessos are dated to the 3rd century AD. This tribe must be connected with the Roman authorities set up here, being a recent formation, called like this honour the masters of the world³⁶⁴. The only inscription attesting this tribe at Tomis (ISM II, 256) is written by a Greek

³⁵⁹ To date the inscription ISM II, 186 (which also has a ship representation), see G. Bordenache, *Dacia* NS 9 (1965), p. 279. The monument is for Theocritos, Theocritos son, shipowner, called „the king”. About this *signum*, βασιλεύς, see now the completion to ISM II, 291, cf. M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 42 (2009), p. 394-396, no. 3.

³⁶⁰ About merchants names see also O. Bounegru, *Comerț și navigatori*, p. 87-108, idem, *Notes sur les petits commerçants de la Mésie et de la Thrace à l'époque romaine*, in *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (eds. L. Mihăilescu –Bîrliaba, O. Bounegru), București, 2006, p. 317-326.

³⁶¹ See also *IOSPE I*, 174, where there appears the architect Νεκομ[ηδεύς] ὁ καὶ Τομεῖτ[ης] (198 AD); artisans from Nicomedia, especially sculptors, worked also in the west-Pontic area, see ISM I, 374 (Târgușor): Φοῖβος Νικομηδεύς. We do not refer here to occupations connected with the theatre representations or the arena games, see V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 146. For reliefs with the representation of some persons bearing *volumen* in their hands and their significance, see M. Dana, *Culture et mobilité*, p. 165-167.

³⁶² For the Tomitan tribes, see I. Stoian, *StCls* 3 (1961), p. 175 sq; *Tomitana*, p. 56 sq; *SCIV* 16 (1965), 3, p. 519 sq., *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, *Dacia* 10 (1966), p. 347-356; Em. Doruțiu-Boilă, *StCls* 12 (1970), p. 117 sq.; see also M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Pontica* 43 (2010), p. 352-355, no. 3 (completion to ISM II, 251 („ἡ φυλὴ Αἰγικ[ο]ρ[έω]ν...”))

³⁶³ See ISM II, p. 420, *index*.

³⁶⁴ For this tribe, see Em. Doruțiu-Boilă, *op.cit.*, p. 120 sq.

coming from Nicomedia, Τειμοκράτης Αλεξάνδρου who became also citizen of Tomis³⁶⁵. The tribes had an internal structure: a patron - προστάτης (*ISM II*, 52 and 123), a tribe leader - φύλαρχος (*ISM II*, 35) or δισφύλαρχος (*ISM II*, 123), an administrator - ἐπιμελήθης (*ISM II*, 123) and a secretary - γραμματεὺς (*ISM II*, 179 and 95). Sometimes (*ISM II*, 123) the same person had more important positions in the tribe or had a position out of the tribe, important for the city (*ISM II*, 95)³⁶⁶.

The city maintained its internal structure in the Roman period. The two bodies - the council and the people (βουλή καὶ δῆμος)³⁶⁷ continued their activity, being frequently attested from the end of the 2nd century BC³⁶⁸ to the 3rd century AD. They had confined functions; they ruled upon internal problems and for external problems they were limited to the relationships in the frame of *koinon*. The Roman citizens participation in the city council, and the honorary nomination of the title βουλευτής to the influent persons, represent the most characteristic functions of these bodies³⁶⁹. Similar to the deliberative bodies, the magistratures of Tomis were exclusively Greek until the end; the *archon* continued to be the first magistrate (*ISM II*, 61, 70, 96, 150, 273, 390)³⁷⁰. Other traditional magistratures are indicated by the functions of ἀγορανόμος (*ISM II*, 58, 104, 70, 71, 273), ἀστύνομοι (*ISM II*, 21) and ταμίας (*ISM II*, 57, 70). The institution of ephebes is indicated by the function of γυμνασίαρχος (*ISM II*, 17, 12, 26) or γυμνασίαρχος τοῦ δήμου τῆς τε φυλῆς (*ISM II*, 95). The direct nomination of the ephebes at Tomis, organized into age groups³⁷¹, but also a σοφιστής, reaching a west Pontic community leadership position (*ISM II*, 69) leads us to suppose intense activity in the Tomitan gymnasium. New functions are mentioned: πατέρων τῆς πόλεως (*ISM II*, 77) or πατέρων τῆς μητροπόλεως (*ISM II*, 101, 110), ἑκδικος (*defensor civitatis*; *ISM II*, 61)³⁷², εὐποσιάρχης - public high position (*ISM II*, 79, 298) or of a collegium (*ISM II*, 82).

The collegia, in their turn, alongside the common high public positions - ἑκδικος³⁷³, προστάτης (*ISM II*, 19, 27), νομοφύλαξ (*ISM II*, 17, 19, 125), γραμματεὺς (*ISM II*, 16, 23, 25, 82, 125) - have their own positions: ἱερέυς (*ISM II*, 26), ἱερέα (*ISM II*, 125), ἱεροκήρυξ (*ISM II*, 17, 19, 125) and μυστάρχης (*ISM II*, 90)³⁷⁴. In few occasions, at Tomis, in some colleges, we find also the functions of

³⁶⁵ But the other members of the family have Roman names: Olpia (for Ulpia) Casta wife and Ulpianus Martinus - son.

³⁶⁶ *ISM II*, 95, inscription for an anonymous person „*phylarchos and gymasiarchos of the people and of the tribe*” (φύλαρχος καὶ γυμνασίαρχος τοῦ δήμου τῆς τε φυλῆς).

³⁶⁷ K. Nawotka, *op. cit.* (n. 156), studied recently their duties and activities, including in Tomis (see p. 61-63, 94-95, 138-139 etc.).

³⁶⁸ For the earliest preserved decrees, dated around 100 BC, see *ISM II*, 2 and 5 (2nd -1st centuries BC).

³⁶⁹ K. Nawotka, *op.cit.*, p. 94-95, n. 469 studies 25 *public tituli honorarii of Tomis*.

³⁷⁰ In many situations, the magistrature is indicated by the aorist participle of the verb ἄρχω.

³⁷¹ *ISM II*, 79, l. 6-7: ...ἐφηβο[ν τῶ]ν προηγουμένων (an ephebe of the first group).

³⁷² Function often mentioned in religious associations (Θίασοι); *ISMII*, 17,18,125,468.

³⁷³ See above.

³⁷⁴ Some religious functions are to be mentioned below at *cults*; see also V. Cojocaru, *op.cit.*, p. 143-144.

δημοσώστης „the saver of the demos” (ISM II, 19)³⁷⁵ and κοινοσώστης, „the saver of the koinon” (ISM II, 17 and 23)³⁷⁶.

The most important position, frequently mentioned in the city members of the west Pontic κοινόν was that of ποντάρχης, president of the community, in his aspect of Ἐξάπολις (the 2nd century AD) or Πεντάπολις (the first half of the 3rd century AD)³⁷⁷.

T. Flavius Poseidonius, ποντάρχης καὶ ἀρχιερεὺς τῆς Ἐξαπόλεως, Phaidros' son, pontarch, appears on a Tomitan inscription from Hadrian (ISM II, 52, from 130-138 AD), proving that the Hellenic federation of the west Pont was functioning in this structure during the time of the above mentioned emperor or during Trajan at the earliest³⁷⁸.

At Tomis – „the brilliant metropolis and capital of the West Pont” – „the first magistrature of the Hellenic Community” („ἄρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων”-ISM II, 97) is mentioned on many inscriptions, with the names of seven pontarchs known; in a few cases there is preserved only their position on the stone. We notice that some pontarchs bear the Community title, and other are called only pontarchs³⁷⁹. The hypothesis that the latter could be local pontarchs, members of a council of κοινόν, led by a πρῶτος ποντάρχης³⁸⁰, has been refuted³⁸¹, based on the fact that the pontarchs' titles could be shortened or not on inscriptions³⁸², and on the fact that the others, id κοινά of the Roman Orient, do not offer analogies of a fellow leadership.

The recent attestation of a πρῶτος ποντάρχης at Kallatis (ISM III, 99; see also 100)³⁸³, besides that already known at Histria (ISM I, 207)³⁸⁴, supports the

³⁷⁵ This position is known for Kallatis as well, see ISM III, 32, l. 7 and p. 283.

³⁷⁶ Al. Avram, *Ein neues griechisches Wort: κοινοσώστης*, StClS 28-30 (1992-1994), p. 121-123; see also ISM III, 73 (commentary).

³⁷⁷ *Supra* n. 212; see also Z. Gocheva, *Organization of the religious and administrative life of the Western Pontic Koinon*, in *Studia in honorem Christo M. Danov Univ. Prof. D. Dr. collegae et discipuli dedicaverunt* (Thracia, 12), Sofia, 1998, p. 141-146. M. Tatscheva, *Das westpontische Koinon* (2.-3. Jh.), in *Macht und Gesellschaft in den römischen Provinzen Moesia und Thracia*, 2, Sofia, 2004, p. 181-190 (in Bulgarian, summary in German).

³⁷⁸ D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 253; P. Nawotka, *Klio* 75 (1993), p. 342-350; Al. Avram, ISM, III, p. 69, notes 273, 281-282 and p. 430.

³⁷⁹ For the complete list of the pontarchs see G. Mihailov, *Epigraphica* 41 (1972), p. 9-21; M. Musielak, in *Studia Moesiaca*, I (1994), p. 110-115. K. Nawotka, *The western pontic cities. History and political organization*, Amsterdam, 1997, p. 234-236; Al. Avram, ISM, III, p. 67-71. See also L. Rusc, *Families at Histria, Tomis and Callatis: two prosopographical notes*, in *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 910-911.

³⁸⁰ Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia* NS 19 (1975), p. 154-156; G. Mihailov, *op.cit.*, p. 29-33.

³⁸¹ J. Deininger, *Zur einer neuen Hypothese über die Pontarchie im westpontischen Koinon*, ZPE 51 (1983), p. 219-227.

³⁸² M. Musielak, *Πρῶτος ποντάρχης*, *Pontica* 26 (1993), p. 191-195.

³⁸³ Al. Avram, ISM III, p. 69, n. 280 and p. 428-431: T. Aelius Minicius Athanaion attested in 172 AD together with his son is the first pontarch originally from Kallatis who acted in the '50s or '60s of the 2nd century AD; Al. Avram, M. Bărbulescu, M. Ionescu, *À propos des pontarches du Pont Gauche*, *Ancient West&East* 3 (2004), 2, p. 354-364.

³⁸⁴ The inscription is dated around 140 AD; see also further interpretations about the inscription at Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, *Dacia* NS 51 (2007), p. 103, no. 207, p. 98-99, no. 137.

older opinion that he is the first pontarch of this centre, compared to his successors in this position in the same city³⁸⁵, the word *πρῶτος* having here a chronological meaning and not hierarchical³⁸⁶.

Some of the pontarchs have also the position of *ἀρχιερεύς*, great priest of the imperial cult, but we do not know whether this is a civil and religious position for only one person³⁸⁷ or if there were different positions³⁸⁸.

A Tomitan inscription (*ISM* II, 188) mentions a person who was pontarch twice („*δις γὰρ ἐποντάρχησα*”), on an occasion when he presented Ares fights (= gladiators games), having as a function the care for the imperial cult, the main duty of the community, not excluding other activities³⁸⁹.

The festivals of *κοινόν* were held in Tomis, but probably also in the other community cities, as at Dionysopolis, are honoured „*τῆς Πενταπόλεως βουλευται*”, passing over the city (*IGB* I², 15 and 15 bis).

An inscription from Tomis attested a *βουλευτῆς τῆς Πενταπόλεως*, strengthening the existence of this position in the framework of the west Pontic *κοινόν*³⁹⁰.

Cults

Information about the cults of the city can be found in epigraphical evidence and iconographic representations. They allow the identification of some common features with those of neighbouring Pontic cities, but also features peculiar to Tomis.

Among the first we mention the inclination towards the Greek and Roman traditional cults. During the Roman epoch there was preserved Tomos' myth, Heros, eponym of the city of Tomis³⁹¹.

Apollo continued to be venerated in a new hypostasis of *ἀγυεύς*³⁹², „*protector of the roads*” (*ISM* II, 116) on an inscription written at the recommendation of an oracle (*κατὰ χρησμόν*) for the emperor Marcus Aurelius and the Tomis metropolis. The sculptural monuments present him also with a cithara³⁹³. The same hypostasis - *Kitharodos* but also others – *Pythios* and probably *Ietros* and

³⁸⁵ D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 230-256.

³⁸⁶ P. Veyne, *BCH* 90 (1966), p. 149-150.

³⁸⁷ D.M. Pippidi, *StCls* 17 (1977), p. 196-198 = *Studii de istorie și epigrafie (History and epigraphy studies)*, București, 1988, p. 178-180.

³⁸⁸ I. Stoian, *Latomus* 24 (1965), p. 85.

³⁸⁹ Em. Doruțiu-Boilă, *op.cit.*, p. 156-157; Al. Avram, *ISM* III, p. 70; see also E. Bouley, *Jeux romains dans les provinces balkano-danubiennes du IIe siècle avant J.-C. à la fin du IIIe siècle après J.-C.*, Paris, 2001, p. 131-135; M. Dana, *Culture et mobilité*, p. 121-122.

³⁹⁰ M. Bărbulescu, *Dacia* NS 51 (2007), p. 139-145.

³⁹¹ The city is named „*ἄστυ Τόμοιο*” in a funerary 2nd AD century epigram (cf. A. Avram, C.P. Jones, *An actor from Byzantium in a new epigram from Tomis*, *ZPE* 178 (2011), p. 126-134 (especially 131-132 and n. 17, 22); add also Al. Avram, *supra*, n. 221: the above mentioned *heroon* belongs to Tomos, the mythical founder of the city.

³⁹² For the same epithet of the deity, see also *ISM* III, 30 and p. 268 with bibliography.

³⁹³ G. Bordenache, *Sculture*, p. 68, no. 125; Gr. Florescu, *Monuments antiques du Musée Régional de la Dobrogea à Constanța*, *Dacia* 5-6 (1934-1936), p. 433. For other representations, see Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 109- 111.

Propylaios are mentioned the god's representations on the coins³⁹⁴. Indirectly connected with the cult of Apollo, we note the games in honour of Pythia, in Smyrna, where Tomis sent a participant (*ISM II*, 189)³⁹⁵. Among the Olympian deities we mention also *Zeus*, indicated by his patronym „son of Cronos” (Κρονείων; *ISM II*, 197). More numerous is the evidence about the Roman god *Jupiter* with the epithets *Optimus Maximus*. In this phrase, the god is invoked alone (*ISM II*, 133-139) or together with *Junona Regina* (*ISM II*, 141), *Diana Augusta* (*ISM II*, 143) or in the Capitoline triad *Jupiter - Juno - Minerva* (*ISM II*, 142); we also notice an association with *Heros* (*ISM II*, 140)³⁹⁶. The deity is represented at Tomis in the classical iconographic hypostasis; on a dedication (*ISM II*, 159), the god is recognized by the eagle representation³⁹⁷. On another Tomitan monument the eagle appears together with a feminine person, who can be *Hera/Juno*. The fragmentary inscription preserves, if we agree with the editor³⁹⁸, *Hera's* name. *Demeter's* cult epigraphically attested from the 1st century BC (*ISM II*, 36), continued to be very important. The function of *Archiereus* and a priest of the goddess are mentioned in the 2nd century AD (*ISM II*, 59). On other monuments of the same period *Demeter* appears together with *Asklepios*, (*ISM II*, 118) or *Pluto* and *Kore* (*ISM II*, 150). The Eleusian triad has a fine art replication on a marble frieze³⁹⁹. *Demeter* and *Hermes* representations appear also on the Tomitan monetary issues (in many iconographic types)⁴⁰⁰. The other Olympian gods are only slightly represented. *Poseidon* is present on a votive monument with the well-known, in the Ionian world, epithet *Helikonios* (*ISM II*, 151) and by a fine art representation (the only one in the West Pontic cities) from the 3rd century AD⁴⁰¹. *Hades* and *Ares* are mentioned in inscriptions; but their names have a metaphorical meaning - the first for „death” or „grave” (*ISM II*, 166, 197, 326), the second for „gladiators games” and „gladiator” (*ISM II*, 188). The word *Hestia* could also have a meaning not necessarily connected with the deity: κατεσκεύασεν τὴν Ἑστίαν (*ISM II*, 132) could refer precisely to „fireplace”. Though she was not

³⁹⁴ M. Iacob, Peuce SN, 1 (14), 2003, p. 289 and further on; Florina Panait Bîrzescu, *Iconografia lui Apollo pe monedele cetății Tomis (Apollo's iconography on the city of Tomis coins)*, SCIVA 61 (2010), 1-2, p. 73-88.

³⁹⁵ See also E. Bouley, *op. cit.*, p. 201, n. 66 (with reference to Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1910, 802, no. 3108, taf. XXI, K 26, K 31), after that, Elagabal opened or restored *Pythia* games at Tomis.

³⁹⁶ Em. Doruțiu-Boilă, *O nouă inscripție a lui Q. Trebellius Maximus? (A New Q. Trebellius Maximus inscription?)*, SCIV 13 (1962), 2, p. 415-419 suggests the associations *Jupiter-Hercules*; though see Aricescu, *Armata*, p. 218, no. 12 (*Heros*).

³⁹⁷ See also G. Bordenache, *Sculture*, p. 79, no. 154. For other artistic representations of the god, see Z. Covacef, *op.cit.*, p. 104-105.

³⁹⁸ See N. Gostar, in NMESM, p. 76 and fig. 6. Otherwise, it would be the only inscription with the goddess's name at Tomis. For an artistic representation, see Z. Covacef, *op.cit.*, p. 107 and n. 44 (marble head fragment, 1st-2nd centuries AD).

³⁹⁹ G. Bordenache, *La Triade Eleusina à Tomis*, StCIs 4 (1962), p. 281-290.

⁴⁰⁰ M. Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidență numismatică (Cults and deities in Moesia Inferior. Demeter-numismatic evidence)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 355-371; eadem, *Culte și zeități în Moesia Inferior. 2. Hermes – evidență numismatică, Cults and deities in Moesia Inferior. 2. Hermes-numismatic evidence*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 409-422.

⁴⁰¹ G. Bordenache, *Sculture*, p. 40-41, no. 63.

mentioned epigraphically, *Aphrodite* is present at Tomis in nine fine art representations, offering the most numerous evidence concerning veneration of the goddess. Most of the representations belong to the type „*Venus pudica*“, „*Genetrix*“ or „*Afrodita Anadyomene*“⁴⁰². Τύχη πόλεως of the couple *Fortuna and Pontos*, interpreted as Ἀφροδίτη Ποντία⁴⁰³ (there should be taken into consideration rather the first acception, as a very complex deity)⁴⁰⁴. Finally, the *Aphrodite's* cult intensity is proved by the seven representations from Tomis of her main acolyte– *Eros*, whom we meet also in funerary representations⁴⁰⁵.

Among the other non-Olympian deities, we note the *Dioskouroi*, *Dionysos*, *Asklepios* and *Nemesis*. As navigation deities, the *Dioskouroi* have an important place in the Tomitan pantheon. On the statue fragment of the sculptural deposit⁴⁰⁶ they are venerated as „*founders of the city*“ (κτίσται τῆς πόλεως; *ISM II*, 122)⁴⁰⁷. In their turn, the civil guard commanders brought sacrifices for the „*city's salvation*“ to the God's Mother and to the *Dioskouroi* (*ISM II*, 2). Their assimilation with the Great Gods of Samothrake is assumed, attested as such at Tomis in the autonomous period (*ISM II*, 1), and maybe also assimilation with the local deities. The *Dioskouroi* representation on an architectural element and the numerous coin representations, suggest the idea of the existence of a temple for deities protecting navigation in Tomis⁴⁰⁸. The cult of *Dionysos* cult is especially frequent in Tomis⁴⁰⁹ as in the whole province⁴¹⁰. The god is mentioned on inscriptions with less common names: καθηγημῶν („*the leader*“; *ISM II*, 121), πυρίβορος („*the brilliant*“) and ταυρόκερος („*that with bull horns*“, *ISM II*, 120). The cult is maintained by many θίασοι involved in the city's life (*ISM II*, 107). *Thiaseitai* (named βάκχοι) are assimilated with the god himself (*ISM II*, 120)⁴¹¹ and build a

⁴⁰² Z. Covacef, *op. cit.*, p. 119-121; eadem, *O nouă statueta a zeiței Venus descoperită la Tomis* (A new statuette of the goddess Venus discovered at Tomis), *Pontica* 39 (2006), p. 339-344.

⁴⁰³ *Tezaurul*, p. 16-24; for the last opinion see G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, *StClS* 6 (1964), p. 167-175.

⁴⁰⁴ M. Alexandrescu-Vianu, *The treasury of sculptures from Tomis. The cult inventory of a temple*, *Dacia NS* 53 (2009), p. 31.

⁴⁰⁵ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 121-122; eadem, *Quelques aspects de l'art funéraire romain à Tomi*, *Pontica* 7 (1974), p. 303-305, fig. 5-7; I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul* (Scythia Minor's relations with Asia Minor, Syria and Egypt), *Pontica* 5 (1972), p. 257-260 and fig. 6 (4th century AD).

⁴⁰⁶ See *Tezaurul*, p. 90-93, fig. 46-47. For other representations add: A. Aricescu, *O nouă reprezentare a Dioscurilor la Tomis* (A new *Dioskouroi* representation at Tomis), *SCIVA* 22 (1971), 2, p. 337-339; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 123-124.

⁴⁰⁷ See J. Babelon, *Les Dioscures à Tomis*, in *Mélanges Ch. Picard*, RA, 1949, p. 24-33.

⁴⁰⁸ I. Stoian, *SCIV* 16 (1965), 3, p. 523; M. Iacob, *Peuce SN* 1 (14), 2003, p. 289-326; Z. Covacef, *Templele Tomisului* (The temples of Tomis), *Peuce SN* 3-4 (2005-2006), p. 161; M. Oppermann, *Der Dioskurenkult im Ostbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen*, in *Antiquitas Istro-Pontica*, Cluj-Napoca, 2010, p. 445-452 and pl. I-III.

⁴⁰⁹ Beside the epigraphical monuments, see *Tezaurul*, p. 29-30; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice* (Bacchus representations), Constanța 1966, *passim*; G. Bordenache, *Sculture*, nos. 106, 107, 111, 113-116; other reference in *ISM II*, p. 147; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 127-131; eadem, *Peuce SN*, 3-4 (2005-2006), p. 163-164.

⁴¹⁰ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 234-266.

⁴¹¹ The association is founded by a woman, Paso, an uncommon situation; see I. Stoian, *ISM II*, p. 147.

statue to the god probably in local workshops⁴¹². The complexity of the cult with two essential elements -agricultural and mystical - has been frequently studied⁴¹³. Beside *Dionysos* and *Demeter* there are also other agricultural deities, the *Nymphs* and *Artemis*, as a *Rosalia* festival was known (*ISM* II, 370)⁴¹⁴. *Asklepios* is present on two dedications together with *Hygeia* (*ISM* II, 117) and *Demeter* (*ISM* II, 118). The deity is represented also in fine arts, alone or along with the other health deities⁴¹⁵. We note a possible representation of *Asklepios* at Tomis as *Glykon*⁴¹⁶. *Nemesis* appears in numerous fine art representations: in a double hypostasis on an *aedicula* (*ISM* II, 148) and in two statuettes included in the iconographical types specific for the veneration of the goddess at Smyrna⁴¹⁷. The number of representations of this goddess at Tomis allows the hypothesis of the existence there of a *nemeseion*⁴¹⁸.

Among the heroes, *Heracles* is present on more than ten reliefs and statues⁴¹⁹. It has even been suggested that there was a temple in Tomis: two columns on which there are painted scenes of Hercules' labours could only come from a temple dedicated to the hero⁴²⁰.

Among the oriental deities, it seems the Egyptian gods were the most frequently venerated. Even from the 1st century BC, their popularity increased in the following centuries. In the time of Antoninus Pius and Marcus Aurelius their prestige was probably increased by the presence of the οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων. Their penetration of their cult (and especially that of *Sarapis*) seems to occur despite the official propaganda and due to people's journeys and goods

⁴¹² In the same inscription (*ISM* II, 120) there are mentioned the names of two artists-workers, (the son of) Parmis and Hermogenes.

⁴¹³ D.M. Pippidi, *op. cit.*; Alexandra Ștefan, *Cultul lui Dionysos în cetățile nord și vest-pontice în epocile greacă și romană, în lumina monumentelor epigrafice și figurate (Dionysiac cult in the north and west Pontic cities in the Greek and Roman Ages in light of the epigraphical and figurative monuments)*, the abstract of the Ph.D. thesis, București, 1978. See also R.M. Feraru, *Sărbători Dionysiace în cetățile grecești din Pontul Stâng (Dionysos' festivals in the Left Pont Greek cities)*, *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 239-252; M. Alexandrescu Vianu, *Sur les mystères dionysiaques à Tomis*, *Dacia* NS 51 (2007), p. 221-226; eadem, *Dacia* NS 53 (2009), p. 31-33 (with details about the epithets assigned to the divinity); see also L. Ruscu, *Pergamenisches an der westpontischen Küste*, in *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 51-58. For the image of Dionysos on coins, see M. Iacob, *op. cit.*, p. 289-326.

⁴¹⁴ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 88, notes 122-127.

⁴¹⁵ Tezaurul, p. 42-44; G. Bordenache, *Sculture*, p. 16-18, nos. 6, 7, 9, 10.

⁴¹⁶ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 157-163.

⁴¹⁷ G. Bordenache, *op.cit.*, p. 165-167 and fig. 11-12; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 144-145; add a small bas-relief of the deity for which see Z. Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanța (Unpublished reliefs from Constanța Archaeological Museum)*, *Pontica* 5 (1972), p. 519, no. 5.

⁴¹⁸ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 144.

⁴¹⁹ D.M. Pippidi, *Studii, passim*; Z. Covacef, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor (Contributions concerning Hercules' cult in Scythia Minor)*, *Pontica* 8 (1975), p. 391-428; Chr. Știrbulescu, *Il culto d'Ercole nella provincia Moesia Inferiore. I bassorelievi votivi*, in *Antiquitas Istro-Pontica*, Cluj-Napoca, 2010, p. 463-489 and pl. I-III.

⁴²⁰ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 148; eadem, *Peuce* SN, 3-4 (2005-2006), p. 167-168.

exchange⁴²¹. The Egyptian gods are mentioned in groups in epigraphs - *Sarapis, Isis, Anubis* - in association with „all gods” (οἱ θεοὶ πάντες; ISM II, 154)⁴²². A votive monument is made for the „great god Sarapis” and „the gods venerated together with him in the same temple” (οἱ σύνναοι θεοί; ISM II, 153)⁴²³; an inscription from the 1st century AD mentions a priest of Sarapis and Isis (ISM II, 37). In connection only with the cult of *Isis*, we know the goddess celebration - χαρμόσυνα (ISM II, 7) and more precisely with the ceremonies included in *navigium Isidis*; we find a fraternity of believers -ίεροναῦται-, with a „priest of *pastophoroi*” (πατήρ τῶν παστοφόρων) and a „president” (προστάτης τοῦ κοινοῦ, (?) or, rather τοῦ οἴκου; ISM II, 98). The same Egyptian deities are represented in fine arts. *Sarapis* appears alone⁴²⁴ or accompanied by *Isis* and *Harpocrates*⁴²⁵. *Isis* is represented in two busts, one from Flavian period⁴²⁶, the second from the middle of the 3rd century AD (240-250 AD), similar to Sabinia Tranquillina's portrait⁴²⁷. *Osiris*' representation can be found on a votive altar from the 2nd century AD⁴²⁸.

Beside the Egyptian cults, others originating in Asia Minor and Syria should be noted. *Cybele* is one of the oldest deities⁴²⁹ and the one with the most numerous representations. The goddess's name (Μήτηρ Θεῶν) is mentioned in the decree for city's guard (ISM II, 2) and on many dedications from the 2nd and 3rd centuries AD (ISM II, 72, 146)⁴³⁰. During Septimius Severus, a *thiasos* for Cybele was functioning at Tomis (ISM II, 83); among the magistrates with special duties we mention the *archidendrophoroi*⁴³¹, a mother of *dendrophoroi* (μήτηρ δενδροφόρων) and an *archirabdouchisa* (function expressed here by a verbal participle). The worshippers of a collegium, likely of Cybele (ISM II, 160)⁴³² are mentioned in an inscription found not far from Constanța⁴³³, *sacrați dumi*⁴³⁴; *Aur(elius) Valeria[nu]s pater dumi*

⁴²¹ See also D.M. Pippidi, *Cu privire la răspândirea cultelor egiptene în Scitia Mică (About the spread of Egyptian Cults in Scythia Minor)*, in *Studii*, p. 60-82.

⁴²² The same deities appear on an inscription recently found at Tomis with the epithets: *Serapis* - κύριος, θεὸς μέγας; *Isis* - μυριονύμα; *Anubis* and θεοὶ σύνναοι ἐπήκοοι (the second half of 2nd century AD), see M. Bărbulescu, A. Câteia, *Inscripții inedite din Dobrogea (Unpublished inscriptions from Dobruja)*, *Pontica* 39 (2006), p. 209-215 and fig. 5.

⁴²³ See also SIRIS, 708; add, Al. Avram, *Une inscription de Tomis redécouverte à Caen*, in *Studia historiae et Religionis Daco-Romanae*, București, 2006, p. 277-283.

⁴²⁴ G. Bordenache, *Sculture*, cat. 165, 168.

⁴²⁵ *Ibidem*, cat. 171 (basrelief, but probably originated in Tomis).

⁴²⁶ *Ibidem*, cat. 170.

⁴²⁷ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 175-176.

⁴²⁸ *Eadem*, *Sculture*, cat. 172.

⁴²⁹ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 228 and 292. About the deity also R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană (The Oriental cults in the Roman world)*, București, 1998, p. 43-90.

⁴³⁰ In ISM II, 146 is named: [Μήτηρ] ἐπήκοος καὶ [πάν]των δέσπο[ινα].

⁴³¹ See and ISM II, 119.

⁴³² R. Vulpe, *Akten des IV. Kongresse für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 111 sq.; D.M. Pippidi, *Note de lecture (Lecture notes)*, *StCls* 9 (1967), p. 226-228 supposed it is the Iranian goddess Anaitis.

⁴³³ In Mihail Kogălniceanu commune (not excluding the altar came here from Tomis). From the same settlement there is also another votive altar offered as gratitude object to the „Mother of Gods” (εὐχαριστήριον Μητρὶ Θεῶν); see M. Bărbulescu, A. Câteia, W. Wisoșenschi, *Piese epigrafice și sculpturale din teritoriul rural (Epigraphic and sculpture pieces in rural area)*, *Pontica* 42 (2009), p. 410-414, no. 1.

and *Fl(avia) Nona, mater dumi*, dedicated the monument to the collegium prayers (*sacratibus dumi*), by the care of the standard bearer (*vixillarius*), Dionusius. The latest monument is dedicated to the goddess by Aurelius Firminianus, *dux limitis provinciae Scythiae* in 293-305 AD (ISM II, 144)⁴³⁵. On the sculptural monuments the goddess is represented alone, with *Attis*⁴³⁶ or surrounded by choribants. The stylistical and typological unity of the representations arouses the hypothesis that a procuction centre could have existed at Tomis⁴³⁷.

The cult of *Glykon* god-serpent, as *Asklepios'* hypostasis, established by Alexandras from Abonuteichos, is supported at Tomis by a sculptural piece considered unique in its artistic and iconographical manner of representation⁴³⁸. Jupiter's syncretism with Baal of Doliche is *Jupiter Dolichenus*. This cult penetrated to Tomis due to Syrian merchants and soldiers, the cult had a college of priests (ISM II, 292) and votive statuettes (ISM II, 158)⁴³⁹.

Θέα Συγία was also venerated at Tomis, by Sosippos of Callicrates from Sydon⁴⁴⁰.

The Persian deity *Mithras* is attested here from the first half of the 3rd century AD and in the 4th century AD. There are known *Mithras'* monuments with inscriptions (ISM II, 454 and 147) and reliefs with the consacrated image of sacrifice⁴⁴¹.

Among the *autochthonous* gods, the *Thracian Horseman* (Ἡρως or Ἡρών) is the best represented. The deity becomes a complex character: funerary god as well as a great god in syncretism with other Greek or Roman deities⁴⁴². Among the

⁴³⁴ *Sacratibus*, of course, a synonym with *consacrati*, *cultores*; *dumus* (δοῦμος) is found in some epigraphs from the Thracian-Phrygian cultural area, which here means *collegium*.

⁴³⁵ ISM II, 144: *Mater deum magna*; ISM II, 145: *Mater deorum*.

⁴³⁶ G. Bordenache, *Sculture*, cat. 56 = ISM II, 453; see also ISM II, 119.

⁴³⁷ Z. Covacef, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane (The Oriental cults in Roman Dobruja's pantheon)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 374-375.; eadem, *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube*, in *Eight International Congress of Thracology, II, Thrace and the Aegean*, Sofia, 2002, p. 823-831; see now, M. Nenninger, *Der Kult der Kybele in der römischen Provinz Moesia Inferior*, in *Pontos Euxeinus. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes*, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag, Langenweissbach, 2006, p. 199-212.

⁴³⁸ *Tezaurul*, p. 109-111 ; G. Bordenache, *StCls* 12 (1970), p. 135-163 ; M. Irimia, *Statuia lui Glykon la Tomis (Glykon's statue at Tomis)* in Preda's International Magazine, Art. Antiques.Archaeology, 1 (2005), 2, p. 88-105.

⁴³⁹ The origin from Tomis is uncertain, see ISM V, 109.

⁴⁴⁰ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 166-168, no. 5., fig. 5

⁴⁴¹ *Tezaurul*, p. 102-103, fig. 53; G. Bordenache, *Sculture*, cat. 182 (Tomis?); M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, 1960, p. 263-264, nr. 2297-2302; V. Bottez, *Quelques aspects du culte mithriaque en Mésie Inférieure*, *Dacia* NS 50 (2006), p. 285-296; about the goddess see, R. Turcan, *op. cit.*, p. 224-280; I. Moga, *Mithra în Asia Mică și în lumea romană (Mithra in Asia Minor and the Roman World)*, *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 253-273; Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 165-166.

⁴⁴² D.M. Pippidi, *Studii*, p. 219-224, N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii, IV. Moesia Inferior (Rumanian Section) and Dacia (abridged CCET)*, Leiden, 1979, *passim*; M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweissbach, 2006, *passim* (with a complete commentary upon the discoveries and their significance).

epigraphical materials⁴⁴³, we notice a dedication from the Severan dynasty made by a *thiasos* (ISM II, 125)⁴⁴⁴. The name is associated with epithets expressing the multiple hypotheses in which the deity was venerated: *Manimazos* (ISM II, 126) or *Manibazos* (ISM II, 127), *Irsaiaos*⁴⁴⁵, *Domnus* (ISM II, 129, the inscription made by a Roman fraternity)⁴⁴⁶, *Invictus et Sacer* (ISM II, 130), Κατοικάδιος (alteration for κατοικίδιος, „domestic“, ISM II, 131) and Ἐπιφανής (ISM II, 455). The syncretism of the Hero with the Dioskuroi (perhaps by the syncretism with Cybele and Kabires)⁴⁴⁷, with Cybele⁴⁴⁸, or with Dionysos is well-known⁴⁴⁹. The Thracian Horseman iconography⁴⁵⁰ is well represented by the sculptural monuments, with features defining the votive or funerary quality of the representations⁴⁵¹.

We find at Tomis both monuments dedicated to the *Danubian Horsemen*, a cult in which there are mixed some local beliefs with elements of other cults, in representations framed into B and C deities representations classes⁴⁵².

Before continuing we should mention the discovery in 1962 at Tomis of a 24-piece sculptural deposit⁴⁵³ of statues, statuettes, an *aedicula*, votive reliefs and an altar of small sizes. The representations belong both to the Roman-Greek pantheon (Hecate⁴⁵⁴, Selene, Nemesis, Tyche, Charites, Dionysos, Asklepios,

⁴⁴³ The epigraphical documents are dated from the 1st century AD until the 3rd century AD (inclusively).

⁴⁴⁴ The inscription's importance lies in the fact that there are mentioned a lot of functions in the collegium; also should be mentioned in the catalogue is the mixture of Greek, Roman and native names.

⁴⁴⁵ The piece was found near Constanța, at Oituz, see Cr. Matei, *Heros Irsaiaos*, *Thraco-Dacia* 9 (1988), 1-2, p. 219-223.

⁴⁴⁶ In fact, a number of Romanized oriental individuals; see also D.M. Pippidi, *Studii*, p. 292.

⁴⁴⁷ ISM II, 126 and p. 157; see also Z. Gočeva, *Le culte du Cavalier Thrace dans le contexte de la région est-méditerranéenne*, in *Eight International Congress of Thracology*, vol. II, Sofia, 2002, p. 769-794.

⁴⁴⁸ G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 163; N. Hampartumian, *CCET* IV, nr. 35 and 37 (Tomis).

⁴⁴⁹ *Tezaurul*, p. 32-37; ISM II, 121.

⁴⁵⁰ *Tezaurul*, p. 94-103, nos. 18-21; C. Scorpan, *Cavalerul Trac (The Thracian Horseman)*, Constanța, 1967, *passim*; G. Bordenache, *Sculture*, cat. 206-209; N. Hampartumian, *CCET*, IV, *passim*; M. Oppermann, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁵¹ Z. Covacef, *Arta sculpturală*, p. 169-177; eadem, *Peuce* SN, 3-4 (2005-2006), p. 168 (the temple of the Hero-The Thracian Rider).

⁴⁵² D. Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum*, I, Leiden, 1969, no. 93-96; idem, *Unele aspecte iconografice ale reliefulor Cavalerilor Danubieni în Scythia Minor (Some iconographic aspects of the Danubian Riders reliefs in Scythia Minor)*, *Pontica* 5 (1972), p. 503-511; add also C. Iconomu, C. Chiriac, *Contribuții la iconografia Cavalerilor Danubieni în Dobrogea (Contributions to the iconography of the Danubian Riders in Dobruja)*, *ArhMold*, 25 (2003), p. 54-58; another suggestion for the typology and cronology of monuments, including those in Moesia Inferior at S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană (Religious syncretism in Roman Dacia)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 208-216.

⁴⁵³ See *Tezaurul*, *passim*; G. Bordenache, *StCls* 6 (1964), p. 155-178; eadem, *Il deposito di sculture votive di Tomi*, *Eirene* 4 (1965), p. 67-69 ; M. Alexandrescu-Vianu, *Dacia* NS 53 (2009), p. 27-46.

⁴⁵⁴ The thesaurus in its whole illustrates entirely the cults from Tomis, among which many are connected with mysteries, as show the numerous representations of Hecate, but

Dioscourioi, Hermes), as well as the oriental deities (Cybele, Isis, Glykon, Mithras) and local ones (the Thracian Horseman). One sample of the thesaurus can be considered as belonging to the more archaic style at the end of the Hellenistic period or more probable at the beginning of the Roman epoch (1st century AD); few monuments belong to the 2nd century AD; the date for the majority of the samples is limited to the first half of the 3rd century AD⁴⁵⁵. The burying of the pieces with a religious purpose was determined by important historical events: either the Carpic and Gothic attacks from the middle of the 3rd century AD (of which should be noted the siege of Tomis in 269 AD), or a period of increase in the conflict between paganism and the ascending Christianity⁴⁵⁶.

The image of the deities venerated in Tomis is completed by the representations on coins⁴⁵⁷, by figurative bronzes⁴⁵⁸, by lamps⁴⁵⁹, ceramic statuettes and even glass vessels, most of them found in funerary complexes⁴⁶⁰.

Among the last ones we should not forget *Dii Manes*, often mentioned in Tomis, as everywhere in the Roman world, on funerary monuments with a rich symbology⁴⁶¹, a telling proof for the belief in the world of shadows.

Stratigraphy and urbanism

The 1st-3rd centuries AD are stratigraphically documented by three archaeological levels⁴⁶²:

- N VI, noticed on small areas, probably to be dated in the 1st-2nd centuries AD. It appears as a step level strongly burnt; the fire, noticed in some spots, represents the evidence of a violent destruction in the 2nd century AD;

also other monuments from thesaurus (see M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*). Hecate, placed among the saviour deities (σωτῆρᾱ Ἑκάτη) knows a cult where there is to be distinguished a sacerdotal hierarchy, see M. Bărbulescu, A. Câteia, *Pater nominos în cultul Hecatei la Tomis (Pater nominos in the cult of Hecate at Tomis)*, Pontica 40 (2007), p. 245-253.

⁴⁵⁵ Tezaurul, p. 455; M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 28 (*Hekataion* 1) and p. 46; D.M. Pippidi, *Studii*, p. 303-307 refers also to the beginning of 4th century AD.

⁴⁵⁶ Both hypotheses are to be taken into consideration in Tezaurul, p. 122-123; D.M. Pippidi, *op.cit.*, p. 307 considers more plausible the hypothesis that 'we notice a characteristic episode of religious war', the pieces being sheltered because of the fury 'of the Christian enemies or the imperial authorities'.

⁴⁵⁷ See above, n. 400.

⁴⁵⁸ M. Irimescu, *Bronzuri figurate (Figurative bronzes)*, Constanța, 1966.

⁴⁵⁹ C. Iconomiu, *Opaițe greco-romane (Greek-Roman lamps)*, Constanța, 1967.

⁴⁶⁰ C. Chera, V. Lungu, *Importuri de vase de sticlă suflate în tipar descoperite în necropolele Tomisului (Blown into pattern glass vessels imports discovered in Tomis necropoles)*, Pontica, 25 (1992), p. 273-280; C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV d. Chr.) / Mythological representations in the funerary inventories from Tomis (1st-4th century AD)*, Pontica 30 (1997), p. 217-236.

⁴⁶¹ See S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004 (with the bibliography).

⁴⁶² A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica 8 (1975), p. 11-13, pl. I; Gh. Papuc *et alii*, CCA, Campania 2001, p. 108, 23, Arhiepiscopiei street, also three archaeological levels: N 7-8 (1st BC-1st AD), N 9 (2nd-3rd centuries AD); an early Roman inhabitation level, but strongly damaged by modern constructions was also found in the peninsula area of Tomis; see also CCA, Campania 2006, p. 132, Constanța, Brâncoveanu street.

- N V, more difficult to be noticed, belongs, according to the ceramics discoveries, to the 2nd-3rd centuries AD; it is not marked by any fire or other distinctive traces;

- N IV is characterized by a thick fire level; it is the thickest fire level of the Roman age and shows a violent destruction in the second half of the 3rd century AD. The ceramics on this level is dated in the 3rd century AD, with some elements indicating the next century.

The archaeologically researched areas preserve little evidence of city planning. During an excavation in Ovidiu Square there was noted an intensely inhabited area from the 2nd century AD, built over with an edifice in the 4th century⁴⁶³. Rather recent excavations (1988) in a neighbourhood, on the north-east of the above mentioned area, brought to light wall fragments under the ruins of a large basilica; the walls enclose an ellipsoidal area. The site of the walls shows an arena of 55-60 m in length and 30-35 m wide having outside little rooms used during the fights with animals⁴⁶⁴. Some limestone benches, broken in ancient times were retrieved from this area⁴⁶⁵.

We make a connection between the discovered evidence and the inscriptions from the 2nd - 3rd century AD which mention gladiatorial performances at Tomis (ISM 96, 188, 288, 341, 342, 343, 344, 206) and beast fights (ISM II 96, 341) taking place in the amphitheatre; a theatre was attested even from the autonomous period (ISM II, 4)⁴⁶⁶ and we now find out about an association of actors (Θυμελική σύνοδος)⁴⁶⁷ active during the great annual festivals (ISM II, 70).

The epigraphic and numismatic evidence mention other important buildings: a precinct wall, temples, trophies and triumphal arches.

The city development at the end of the 1st century and in the 2nd century AD imposed the extension of the inhabited area and the building of a new defence wall. The precise line of this wall is not known. Probably it connected the eastern cliff (close to the Greek church) and the western one (near the old Court building)⁴⁶⁸, defending the city by land. On the west cliff, there can be seen the traces of a tower, which seems to have been reused for other purposes later on⁴⁶⁹.

⁴⁶³ Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale* 4 (1957), p. 88-94.

⁴⁶⁴ See also A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récents dans le périmètre de la cité de Tomi*, *Études Byzantines et Post-Byzantines*. II (1991), p. 35-36 (excavations done by Tr. Cliante and Gh. Papuc (unpublished); E. Bouley, *op.cit.*, p. 125 includes this building in the category of the mixed theatre (theatre/amphitheatre), similar to those from Dyrrachium, Marcianopolis and Diocletianopolis.

⁴⁶⁵ One of the benches preserves a bas relief on the frontal side and a fragmentary inscription.

⁴⁶⁶ *Supra*, n. 164.

⁴⁶⁷ I. Stoian, *Tomitana*, p. 176-177; from a funerary epigram, we find about a Byzantine named Euelpistos, the son of Sosos, established at Tomis, appreciated as a good reciter and songs interpreter; see Al. Avram, C.P. Jones, *op. cit.* (*supra* n. 391).

⁴⁶⁸ Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie*, Constanța, 2005, p. 51; idem, CCA. Campania 2000, p. 71: the traces of the wall identified on the place of the present hotel BTT; the line connected the cliff of the modern port and Gate II.

⁴⁶⁹ N. Toma, *Tomis-Kustendje-Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)* (*The ancient topography in maps*

The defended area is double compared to that of the Hellenistic city area. Two epigraphical documents (*ISM* II, 21 and 22) mention restoration or completion works for the precinct wall, at a date to be determined in the second half of the 2nd century AD (probably even during Marcus Aurelius) or in the 3rd century A.D.⁴⁷⁰

Taking into account the important spiritual life of the city, the number of the cult places should have been remarkable. The city temples are represented on coins dated from the periods of Tiberius, Nero, Titus, Domitian, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Elagabal, Severus Alexander and Maximinus. The coins from Trajan and the Severan dynasty represent trophies, while those from Maximinus and Maximus show triumphal arches. Numerous architectural marble and limestone fragments, among which we notice also some capitels⁴⁷¹, show the city features in Tomis. Many architraves include dedications to Trajan (*ISM* II, 40, 41, 43, 44, 45), Antoninus Pius and Marcus Aurelius (*ISM* II, 55), Septimius Severus and the imperial family (*ISM* II, 84)⁴⁷². The monumentality of the city during the Severan period is well-known, justifying the title of λαμπροτάτη μητρόπολις καὶ α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμις for the first half of the 3rd century (*ISM* II, 92, 96, 97, 105). It is possible that two of the really important public buildings, the *lentiaron* and the mosaic edifice, well documented for the 4th-6th centuries AD, were built and functioned as early as from the 3rd century AD⁴⁷³.

An important public edifice with a marble facade was also set in the ancient port western part. Succesively identified as a temple or an workshop for processing marble, this monument was dated (based on the architectural type recognized in the marble pieces) in the second half of the 2nd century- beginning of the 3rd century AD⁴⁷⁴.

There can be found from an epigraphical document about the existence at Tomis of a *heroon* with a portic (*duplex* or *bifrons*) or a possible *stoa*(?)⁴⁷⁵. Pavement remains under the late Roman streets level prove the street system arrangement⁴⁷⁶. Among the civil houses, documented by stone walls fragments,

and travel notes in the modern time (19th-the beginning of the 20th century), Caiete ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie, 1 (2010), p. 60-61, și fig. 1 and 4.

⁴⁷⁰ A. Aricescu, *Armata*, p. 155-156; see also *supra* notes 250 and 251.

⁴⁷¹ G. Bordenache, *Attività edilizia a Tomi nell'II secolo dell'e.n.*, *Dacia* NS 4 (1960), p. 255-272; see also, N. Toma, *Capiteluri corintice romane de la Tomis. Grupul de capiteluri „serviliene”*, (*Roman Corinthian capitals from Tomis. The group of Servilian capitals*), *Peuce* SN, 2 (2004), p. 73-94; eadem, *Eine Gruppe von Pilasterkapiteln korinthischer Ordnung aus Tomis*, *Dacia* NS 53 (2009), p. 113-129; the capitels, made of imported marble, belonging to a category with origins in Asia Minor and with analogies in the west-Pontic area, is cronologically framed in the second half of the 2nd century AD.

⁴⁷² The last is a dedication on a marble plate preserved in a fragmentary state; M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 30 (1997), p. 170-174.

⁴⁷³ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27, n. 172; idem, *La Dobroudja romaine*, p. 33; see further on, *Stage IV*.

⁴⁷⁴ N. Toma, Caiete ARA, Arhitectură, Restaurare, Arheologie, 1 (2010), p. 63-68 and fig. 5-7 (named here by „edifice with stairs”). Its identification with a possible *nymphaeum* is still hypothetical; see *also there*, p. 66, n. 55.

⁴⁷⁵ Al. Avram, *supra* (n. 221)

⁴⁷⁶ CCA, Campania 2001, p. 108-109; Campania 2006, p. 132.

we mention a building ensemble with two inhabiting stages from the first half of the 2nd century AD⁴⁷⁷.

Speaking about economy, trade seemed to have been Tomitans' main activity. The number of the cities with which Tomis had trade relationships is large: beside the normal connections with the neighbouring Greek cities, a lot of foreigners coming from territories around the Black Sea are mentioned at Tomis ; they were from Greece, Asia Minor (mainly as a consequence of the importance of the maritime line Nicomedia-Tomis and others) and Egypt, as well⁴⁷⁸. Relationships with the cities of the Danubian provinces and Italy are added to these. The Tomitan trade activity controlled by the Roman authorities was more intense than at Histria. An indication is represented by the ceramics import at Tomis. The first western imports appeared even from the 1st century AD⁴⁷⁹. There are also Oriental imports which, along with the local production, would create in the second half of the 2nd century AD and the first half of the 3rd century AD, a unitary material culture, a feature of the whole Dobruja territory. In the second half of the 3rd century AD, ceramics seem to attest a reappearance of the Oriental influence⁴⁸⁰. The glass products⁴⁸¹ follow the main lines of the Tomitan trade noticed also for ceramics: the Greek oriental element during the Principate period, to which an important western element was added, in the 2nd-3rd centuries AD.

The trade activities of the capital are also reflected also in the outlying territory⁴⁸².

According to its juridical status, Tomis as a free city, had effective possession over its own territory, which is why we cannot actually talk of delimitation between its own territory and *regio*⁴⁸³. The size of the Tomitan territory would have been important, if we take into consideration the importance of the city during the Roman age and the areas of the neighbouring cities, Histria and Kallatis. Without clear borders, the territories are estimated. If the northern border was set on Casimcea line and northwards to Taşaul lake, the south one could have reached Techirghiol lake; inside, the line is hypothetical.

⁴⁷⁷ CCA, Campania 2006, p. 132.

⁴⁷⁸ Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 121, n. 119; see also *supra*, n. 344 and 356; O. Bounegru, *Le Pont Gauche et Rome: traditions hellénistiques et modèles commerciaux romains*, *Classica et Christiana*, 2 (2007), p. 50-58; idem, *Armateurs et marchands de Nicomédie dans la Méditerranée à l'époque romaine*, *Classica et Christiana*, 5/2 (2010), p. 291-292.

⁴⁷⁹ M. Bucovală, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis* (Hellenistic traditions in early Roman Age funerary materials at Tomis), *Pontice* 2 (1969), p. 297-332; see also Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 125, n. 165-166; see further for Oriental imports, O. Bounegru, *Kleinasiatische und östliche keramische Importfunde aus Histria und Tomis* (1. -3. Jh.n.Chr.), *MBAH*, XII/2 (1993), 33 ff.; idem, *Varia Cretaria Pergamena*, in *Economie și societate*, p. 227-238.

⁴⁸⁰ Situation explainable by the increasing Byzantine authority in the area; Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 125 and n. 168.

⁴⁸¹ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis* (Ancient glass vessels at Tomis), *Constanța*, 1968; C. Chera, V. Lungu, *Pontica* 25 (1992), p. 273-280.

⁴⁸² For the discoveries, see Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 126-128.

⁴⁸³ M. Bărbulescu, *Viața rurală*, especially p. 47-61 and 151-158; Al. Suceveanu, *Contribuții la cunoașterea satului dobrogean în epoca romană* (Contributions to the knowledge of Dobrujan village during the Roman Age), *SCIVA* 52-53 (2001-2002), p. 157-172.

The presence of Roman elements inside the Tomitan territory even from the second half of the 1st century AD led to the early settlement of some *praedia* and *vici*. Besides *vicus Celeris*, which we would localize rather in the Histrian territory, based on few toponyms still preserved, other *vici* localized here are in the 2nd-3rd centuries AD are the following: v. *Clementianensis*, v. *Narcissiani*, v. *Sc[apt]ia*, v. *Turris Muca* (...). For most of them, the localization is hypothetical.

As we have no evidence about the organization of the territory on tribes (*phylai*), indigenous community or leaders of the non-Roman communities (*principes locorum*)⁴⁸⁴, we believe more intense Romanization led to a more unitary organization of the Tomitan territory. The presence of indigenous elements almost everywhere and the epigraphical evidence about the Greek population, especially on the coast (κώμη Απολλωνίου)⁴⁸⁵ and in other places, do not exclude the possibility of the maintenance of the traditional organizational patterns.

Stage IV: end of the 3rd-6th (7)th c. AD

With the instauration of the Dominate by Emperor Diocletian, provincial administration changed. Separated from Moesia Inferior, Dobruja was transformed into an independent province under the name of Scythia (Minor), Tomis being the provincial capital in the new structure, too. The provincial governor (*praeses*) had his headquarters there. It is very likely that the Pontic cities community ended its activity now⁴⁸⁶. Since the beginning of Diocletian's reign, in 284 AD, „the council and the people of Tomis” dedicated an inscription to the emperor „most loved by gods” (Θεοφιλέστατος, ISM II, 111). The inscription was made probably on the occasion of his coronation or when the provincial capital was settled at Tomis⁴⁸⁷. In both situations, Tomitans show their loyalty to the emperor. The imperial defensive policy required special works. By order of the emperors Diocletian and Maximian, and under care of the province military commander (*dux limitis Scythici*), C. Aurelius Firminianus⁴⁸⁸, Tomitans built the gates or a gate of the residence city (of the governor, IGLR, 3 = ISM II, 155)⁴⁸⁹. The same Firminianus, *vir perfectissimus, dux limitis provinciae Scythiae*, is mentioned on a votive monument from 293-305 AD dedicated to „the great mother of gods” for

⁴⁸⁴ However, see the opinion expressed by Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 52 and n. 251 about CIL III 772 (= ISM II, 183), inscription considered to come from Techirghiol; about the possible origin of the epigraph from Seimeni, see the bibliography at Em. Doruțiu-Boilă, ISM V, 4.

⁴⁸⁵ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 168-170, no. 6, fig. 6; Al. Suceveanu, *SCIVA* 52-53 (2001-2002), p. 167-171.

⁴⁸⁶ I. Barnea, *DID* II, p. 370, n. 6

⁴⁸⁷ Em. Popescu, commentary to IGLR, 1.

⁴⁸⁸ Considered by Em. Popescu, IGLR, p. 37 maybe the first *dux* after the province was settled by Diocletian; A. Aricescu, *Armata*, p. 125 determines C. Aurelius Firminianus' activity between 284 and 286 AD; Al. Barnea, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.* in *Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Simposions für Byzantinische Sigillographie*, 2005, p. 6 considers the period between 285 and 305 AD.

⁴⁸⁹ Em. Popescu, IGLR, 3 and p. 38 completes the inscription *porta[s] sive —m civita[ti] praesida[li sive-ariae]* (285-292 AD); see also Al. Barnea, in *La Dobroudja romaine*, p. 195.

the Emperors, (*Augusti*) and the Caesars' health (*Caesares*)⁴⁹⁰. Also likely Firminianus⁴⁹¹ or a protector of the city⁴⁹² is the person to whom a statue is dedicated, because „he eased up the difficult tasks of the *curiae* from Scythia⁴⁹³ and made possible for them a nice and secure life” (*IGLR*, 4 = *ISM* II, 113). The restoration of the roads was also a part of the defensive policy. There are known milliary pillars from the period of the Tetrarchy on the main roads of the province⁴⁹⁴, including those on the coast, for example at Corbu on the way to Histria (*IGLR*, 82)⁴⁹⁵.

Diocletian's name is associated with the persecution of Christians from 303-304 AD. The martyrology mentions a great number of martyrs at Tomis⁴⁹⁶.

Continuing and developing the reform system initiated by Diocletian, Constantine the Great maintained the province Scythia in the Thracian diocese; Tomis continued to be the province capital. It is possible that some precinct wall fragments and public buildings along the coast to be dated in this period. The roads near Tomis were also restored in this time: a milliary pillar from Tomis dated between 323 and 337 AD (*IGLR*, 6)⁴⁹⁷ is an evidence of that. The Gothic invasion which seemed to pass through Scythia Minor⁴⁹⁸ in 331-332 AD did not reach Tomis. The name of Constantius II is associated with the toponym Constanti(an)a in the areas neighbouring Tomis, areas built or restored by this emperor⁴⁹⁹. With the end of the reign of Constantius II, the flourishing period for Tomis and Scythia Minor finished, as a consequence of the reforms of the first half of the 4th century AD.

The name of Julian the Apostate is associated with the coastal road reconstruction (*IGLR*, 82 b). Goths' attacks in the diocese of Thracia bring about campaigns against them, led by the emperor Valens himself, in 367-369 AD⁵⁰⁰. The orator Themistios, who accompanied Valens in Dobruja during the campaign in

⁴⁹⁰ *ISM* II, 144 (= *IGLR*, 2); it is to be understood the mentioned ones are Diocletian and Maximian (*Augusti*), Galerius and Constantius Chlorus (*Caesares*).

⁴⁹¹ *Apud* Em. Popescu, *IGLR*, 4

⁴⁹² *Apud* I. Stoian, *ISM* II, 113 and p. 139.

⁴⁹³ For *ordines Scythici*, in the text, see further on.

⁴⁹⁴ See L. Hollenstein, *Recherches de géographie historique*, in *Studia Balcanica*, 10, Sofia, 1975, p. 23-44; Al. Barnea, *Voies de communication au Bas-Danube aux IVe - VIe siècles*, in *Études Byzantines et Post-Byzantines*, III, București, 1997, p. 29-43; idem, *La Dobroudja romaine*, p. 291, fig. 21; A. Panaite, C.-G. Alexandrescu, *A „rediscovered” inscription from Dobrudja. Roads and milestones in Scythia (3rd-4th) centuries AD*, *Pontica* 42 (2009), p. 429-455.

⁴⁹⁵ The pillar was found at Corbu de Sus and has two inscriptions: a) dated 293-305 AD; b) dated 360-363 AD. For the second piece from Corbu and other pillars from Tetrarchia period, see M. Bărbulescu, A. Câteia, *Stâlpi miliari descoperiți în Dobrogea (Milliaries discovered in Dobruja)*, *Pontica*, 30 (1997), p. 183-197.

⁴⁹⁶ I. Barnea, *DID* II, p. 378-379.

⁴⁹⁷ See also *DID* II, p. 387; *ISM* II, 112 (324-333 p. Chr.).

⁴⁹⁸ *DID* II, p. 389.

⁴⁹⁹ *DID* II, p. 391 and n. 108; *La Dobroudja romaine*, p. 162, 196 and the notes 37 (p. 302) and 196 (p. 307); see at us the *toponymy*.

⁵⁰⁰ *DID* II, p. 394 sq.

369 AD mentions restoration works at the aqueducts, warehouses and sea ports⁵⁰¹. It is possible that such works to be carried out at Tomis, too.

A milliary pillar with the name of the emperors Valentinian, Valens and Gratian (*ISM* II, 114) is associated with Valens' presence in Scythia Minor between 367 and 369⁵⁰². A dedication only for Valentinian (*ISM* II, 115) dates to around 369 AD; the emperor is called „the conqueror of the Barbarians” (*debelator gentium barbarum*); if this is not simply a loyalty gesture, then the inscription probably refers to the victories during the campaign against Goths⁵⁰³. Though, this political event is overpassed by a religious one in the written historical sources. Two historical sources - Sozomenos and the *Acta Sanctorum*⁵⁰⁴ describe, in the same words, the visit of the emperor Valens to Tomis in 368-369 AD and his meeting with the Orthodox bishop Bretanion or Vetranion⁵⁰⁵. Sozomenos' information about Tomis (VI, 21) is important from several points of view:

- identifies Tomis, capital of the province, as a „large and rich city” (πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων);
- mentions an Orthodox bishop at Tomis and numerous Christians;
- registers one bishop for the whole province at this date and identifies his residence at Tomis.

The next event, about 386 AD, is associated with Gerontios, the local garrison commander, and it is mentioned by Zosimos (IV, 40). Tomis has a Roman inner garrison, and outside, in front of the city, troops of *foederati*, Visigoths, settled there by the emperor Theodosius. This is a difficult time for both the leadership of the empire and the provinces. Scythia (Minor) is to a certain extent only in name a Roman province, and the capital - Tomis - is threatened with the danger of being taken by the *foederati*. The „walls” and „gates” of the city about which Zosimos wrote very often did not seem like a serious obstacle for them, the only aspect to be considered is the power of the own example⁵⁰⁶.

The situation in the empire and in Scythia Minor continued to deteriorate; there were Hun attacks, a population which the empire tried to christianize. During the last years of reign of Theodosius I and under Arcadius, the Byzantine sources mention a bishop of Tomis - Theotimos I, also called „the Scythian”, who seemed to be a Christian missionary to the Huns⁵⁰⁷. To remember also for this

⁵⁰¹ Themistios, *Or.* X, 133-140.

⁵⁰² The milliary was brought to a inner settlement from Dobruja (Mirișteea) coming from the coast; the road was probably restored by the city of Kallatis (see Em. Popescu, debate at *IGLR*, 81).

⁵⁰³ See the inscription also at A. Rădulescu, *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, Pontica 11 (1978), p. 151-154, where other hypotheses are suggested as well.

⁵⁰⁴ In the *Acta Sanctorum*, III, 235 Tomis was considered „*urbs magna et opulenta*”.

⁵⁰⁵ Passing through Tomis, Valens tried to impose here the Arianism, but the bishop Bretanion (Vetranion) put up resistance.

⁵⁰⁶ Al. Barnea, *La Doboudja romaine*, p. 167.

⁵⁰⁷ He is called by „the Huns from Istros”, *The Romans' God*; Sozomenos, *Hist.eccl.*, VII, 26; see also *DID* II, p. 407, notes 13 and 14.

period the good relationships between Tomis and Constantinople, the activity of Theotimos being supported by the patriarch Chrysostomos⁵⁰⁸.

During the reign of the Emperor Anastasius I (491-518 AD), Scythia Minor was rather prosperous.

There are important works to mention for Tomis during this period⁵⁰⁹. Otherwise, the only lead seal from Dobruja issued by the emperor Anastasius was also discovered at Tomis⁵¹⁰. The deed initiated by Anastasius was continued by Justinian (527-565 AD); during his time Tomis had its last great flourishing period. Three inscriptions in Greek certify the restoration of the city walls in the first half of the 6th century, probably during the reign of Justinian. The external inscription on a defensive tower mentions restoration work to the precinct wall on a part (πεδατούρα) of 24 feet (about 8 m), done by the butchers' association (IGLR, 8). A coin dated between 547-548 AD and issued by Justinian was found near the wall with the inscription⁵¹¹. A second inscription, on a block coming from the veneering of the Tomitan precinct includes the names of two individuals - Ἀλέξανδρος and Βᾶσ(σ)ος, who contributed to the restoration works of a precinct wall fragment (IGLR, 9)⁵¹². The third official inscription is an invocation to the god to help „the renewed city” (βοήθῃ πόλιν ἀνανεουμένην(ν); IGLR, 7). It indicates the reign of Justinian or his direct predecessors⁵¹³. The *sagittarii juniores* (or σαγιττάριοι) probably participated in the works of building (or renewing); they are mentioned twice on funerary stela from Tomis (IGLR, 30 and 41)⁵¹⁴. Justinian's administrative reform includes, in 536 AD, a separation of the provinces Scythia (Minor) and Moesia Secunda from the Thracian diocese; they were put under the control of a *quaestor Justiniani exercitus* with military and civil jurisdiction, whose residence was in Odessos. During the period between the last decades of the 5th century AD (when the vicarship function of Thracia was revoked) and 536 AD (when *quaestura exercitus* was settled) a dean could have existed for the provinces Scythia and Moesia Secunda, with their residence at Odessos. The existence of this service is suggested by a funerary inscription discovered at Tomis, made for Marcellus Ὡδυσσιτᾶνος βικάρις (IGLR, 47). The syntagm raises questions - *vicar of*

⁵⁰⁸ About 399 AD, the patriarch of Constantinople, Ioannes Chrysostomos sent missionaries to the *Scythians nomads at Istros*, probably meaning the Huns; Theodoretos, *Hist. Eccl.*, V, 31.

⁵⁰⁹ I. Barnea, *Contributions to the history of Dobruja under Anastasius I*, Dacia NS 4 (1960), p. 367-373.

⁵¹⁰ H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomi (Seal leads from Tomis)*, BCMI 8 (1915), p. 33.

⁵¹¹ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, București, 1915, p. 416-421.

⁵¹² See also I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, Dacia NS 1 (1957), p. 269-270 and fig. 3/2.

⁵¹³ *Apud* I. Barnea, *DID* II, p. 424; Em. Popescu, *IGLR*, 7 takes into consideration a renewal at the end of the 5th - beginning of the 6th century AD, during the reign of Anastasius or Justinian.

⁵¹⁴ Both inscriptions are dated by I. Barnea in the first half of the 6th century AD; the same, A. Aricescu, *Armata*, p. 124 and 185; Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 217; Em. Popescu considers for *IGLR*, 30 an older date, the 4th-5th centuries AD and the 5th-6th centuries AD for *IGLR*, 41.

Odessos (who carried on his function in the city of *Odessos*)⁵¹⁵ or *dean originary in Odessos* (and dead at *Tomis*)⁵¹⁶. For the moment the *Tomitan* inscription continues to be the only evidence of this office. Under Justinian and during the following period, until the end of the 6th century AD, the Scythian territory is destroyed but not conquered by barbarians (Kutriguri, Huns, Bulgarians, Avars, Slavs). The unique seal belonging to the Gepidae king *Conimundos* (550-567 AD), as a commander-in-chief (*stratilates*)⁵¹⁷, was discovered in *Constanța*; the discovery brings forward the relationship he had with Byzantium and his relationship with the *Scythia Minor* provincial metropolis. The cities on the coast resisted the attacks of the Avars from 586-587 AD. Near *Tomis*, the army commanded by the Avar commander (χαγάνος) *Baian* is caught by troops sent by *Comentiolus*, *Thracia's* commander and led by *Martinus*. The Avars are driven away, but not defeated, *Baian* came back to the empire and against *Thracia* (*Theophylactos Simocatta, Historiae*, II, 10)⁵¹⁸.

The last remains of the empire on the Lower Danube are struck by repeated barbarian attacks and settlements of the Slavs on the south of the Danube. After *Mauricius Tiberius* died (602 AD) and until the first Bulgarian state structure on the south of the Danube (681 AD), there is a lack of information about *Dobruja* in the literary sources. *Tomis* faced the Avar and Bulgarian attacks from 614-615 AD, which would also reach numerous *Dobrujan* cities⁵¹⁹. The connections with the capital of the empire were also maintained during the 7th century AD. Discoveries permit the supposition that life there continued to have Roman-Byzantine features until about 680 AD⁵²⁰. After this date, for a period of almost three centuries, the history of *Tomis* (as well as the history of *Dobruja*) is poorly known. In a synthetic work concerning the history of *Dobruja*, there is assumed that *Tomis* became a simple village, still existing at the beginning of the 8th

⁵¹⁵ Apud I. Barnea, *Un vicar de Odessos la Tomis (A Dean of Odessos at Tomis)*, SCIV 8 (1957), 1-4, p. 347-351.

⁵¹⁶ V. Velkov, *Die thrakische und dakische Stadt in der Spätantike (4.-6. Jh). Untersuchungen und Materialien*, Sofia, 1959, p. 58 (in Bulgarian, German abstract); see also Em. Popescu, *Die spätgriechischen Inschriften aus Klein-Skythien*, *Dacia* NS 11 (1967), p. 172-173 ; I. Barnea, *Cultura bizantină în România (Byzantine Culture in Romania)*, București, 1971, p. 102, no. 21.

⁵¹⁷ I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (Unpublished Byzantine seals from Dobruja)* (II), *Pontica* 18 (1986), p. 239-240.

⁵¹⁸ I. Barnea, *DID* II, p. 433-434; though, see Gh. Ștefan, *Tomis et Tomea. À propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VIe siècle de notre ère*, *Dacia* NS 11 (1967), p. 253-258; S. Olteanu, *Toponime procopiene (Toponyms at Procopius)*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 80-86 and fig. 5, who considers it is about the Moesian *Tomis* (close to *Remesiana*) or other centres and not the Pontic *Tomis*.

⁵¹⁹ M. Sâmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea (The situation of the Roman-Byzantine Empire at the Lower Danube at the end of the 6th and the beginning of the 7th centuries AD)*, SCIV 22 (1971), 2, p. 222-225 considers that *Tomis* ended its existence now.

⁵²⁰ A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure aux VIe- VIIe siècles de notre ère*, *Dacia* NS 7 (1963), p. 348-353; I. Barnea, *DID* II, p. 442-444; R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 165.

century AD⁵²¹.

Administration and Army

We have little information about the province and its resident city administration during the Roman-Byzantine period. The province leader (*praeses*) is replaced rather early by a military commander (*dux*), who also had civil tasks. His headquarters were in the province capital. C. Aurelius Firminianus, *vir perfectissimus* (ISM II, 144 and 155), had the position of *dux limitis provinciae Scythiae* between 285 and 305 AD⁵²². Tomis was also the residence for an *officium praesidis*, the office of the provincial civil leader. Two inscriptions from the 4th century AD name Valerius Felix *princeps officii praesidis* (ISM II, 373)⁵²³ and Flavius Ursinianus *miles officii praesidis* (ISM II, 382). To be noted the civil signification and not military for *miles* (= *officialis*), the same for the *ex quaestionarius* of the administration court (and not the army court) for Martinus, Ursinianus' father⁵²⁴. A stele from the 5th-6th centuries AD (IGLR, 36) mentions Marcus, former *principalis*. Due to the fact that the title was given to the city council members, the inscription is quoted as evidence for the continuity of the older Roman administrative structure into the 5th-6th centuries AD⁵²⁵. New functions are attested at Tomis in the second half of the 6th-beginning of the 7th centuries: *primus singularis* and *silentarius*. The first indicates a relatively important official, probably in the office of the province governor; the second is a less important one, with the task to maintain order in the palace when the emperor was present⁵²⁶.

The military units attested in Tomis are used for exercises (*comitatenses*)⁵²⁷. Probably, *cuneus D(almatiarum?)*⁵²⁸ was present here at the end of the 3rd century and the beginning of the 4th century AD; or it is the name of a palatine unit of which only a sub-unit participated in restoration works in Tomis. It is not excluded⁵²⁹ that at the end of the 3rd century AD a *cuneus* or even more sub-units

⁵²¹ I. Barnea, *DID* III, p. 9. For information about the settlement during the next centuries, see Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Tomis - Constantia - Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

⁵²² See above, the historical commentary and n. 488.

⁵²³ The same inscription at Em. Popescu, *IGLR*, 5; idem in *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9-15 septembre 1977), București, 1979, p. 256-258.

⁵²⁴ With this meaning, see also M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia and Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 54.

⁵²⁵ I. Barnea, *Note de epigrafiie romano-bizantină (Roman-Byzantine epigraphy notes)*, Pontica 10 (1977), p. 275; for the word *principalis* meaning municipal official, see *IGLR*, p. 72.

⁵²⁶ Al. Barnea, *Sigilii și inscripții din Dobrogea în sec. VI-VII e. n. (Seals and inscriptions from Dobruja in the 6th-7th centuries AD)*, SCIVA 37 (1986), 2, p. 134-140.

⁵²⁷ For the military organisation of Scythia province, see Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 209-221; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 55-99.

⁵²⁸ If the completion for CVND on a *tegula* is correct; see A. Aricescu, *Armata*, p. 122-123, who didn't exclude other completion possibilities; Fl. Matei-Popescu, *The Army*, p. 274: the suggested completion is not likely to refer to *cuneus Dalmatarum* in Scythia Minor.

⁵²⁹ Also *apud* A. Aricescu, *loc. cit.*; see also Al. Barnea, *op. cit.*, p. 216.

were brought to Tomis to work on the precinct wall building. Iulius Atzeis, *vexillarius*, built a stele with beautiful Christian symbols⁵³⁰. Two funerary inscriptions, both from the 6th century AD⁵³¹, mention Atala, the son of Tzeiuk (IGLR, 41) and Terentius, the son of Gaione (IGLR, 30) belonging to the *sagittarii iuniores*. The quoted inscriptions are important for many reasons: the two archers died young, probably killed in a military operation against barbarian attacks upon Tomis⁵³². Their names are suggestive for recruiting into the Roman army of some individuals belonging to migrating populations: Turanian (maybe Hun) - as Tzeiuk and Atala - and Gothic, as Gaionas. It was assumed the military unit they belonged to - *sagittarii iuniores Gallicani* (or *Orientales*) - worked at the wall restauration at Tomis⁵³³ in the 6th century AD. More likely we refer to a *vexillatio comitatensis* of *equites sagittarii iuniores*, who acted in the diocese of Thracia⁵³⁴.

Coins

After ceasing the local coin issue, Roman coins continued to circulate until the end of the 5th century AD; their circulation was then continued by Byzantine coins. Numerous hoards were found on the territory of the city and in the neighbourhood. Two hoards are associated with the Gothic invasion of 295 AD. The first, discovered in 1936, includes 62 colonial coins issued by Alexandria in Egypt⁵³⁵. The hoard is an import brought probably by one of the soldiers who actively participated in the defeat of the Egyptian uprising under Diocletian. The latest coin in the hoard was issued by caesar Galerius and was dated between 295 and 296 AD.

The second hoard includes bronze imperial coins; it is a fragmentary hoard, discovered to the north of ancient Tomis in one of the suburban city districts; 288 pieces of this hoard were retrieved. The latest coins do not go under 294 AD⁵³⁶.

A hoard dated in the 4th century AD, but formed elsewhere, was discovered in the port of Constanța. The coins - 18 bronze pieces bearing the names of the emperors Diocletian, Maximian, Galerius and Constantius I - belonged to a coin

⁵³⁰ M. Bărbulescu, A. Câteia, *Une inscription funéraire chrétienne récemment découverte à Constantza*, in *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (eds. L. Mihăilescu-Bîrlița, O. Bounegru), București, 2006, p. 439-448 (5th-6th centuries, not excluding an earlier date); see also Al. Avram, *Bull.ép.*, 2008, p. 696-697, nr. 373 (suggests the 4th century and restores [T.] Ιούλιος) Ἀτζεῖς.

⁵³¹ For dating the inscriptions see the note above 514.

⁵³² Note at A. Aricescu, *Armata*, p. 124.

⁵³³ D.M. Teodorescu, *Monumente*, București, 1918, p. 38-44, no. 18.

⁵³⁴ D. Hoffman, *Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, II, Düsseldorf, 1969, p. 109, n. 591; see the debate at Em. Popescu, IGLR, p. 66; M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.) (The Roman Dobruja coast defence system (1st-7th centuries AD))*, Constanța, 2005, p. 74.

⁵³⁵ It is considered to be the latest hoard of colonial Greek coins discovered on the Romanian territory; see A. Vertan, *Circulația monetară*, p. 261; eadem, *Pontica* 32 (1999), p. 126.

⁵³⁶ *Ibidem*, n. 59.

deposit on a ship sunk in Tomis port roadstead⁵³⁷. The structure, according to mints, shows an Aegean origin.

A hoard of 50 bronze pieces discovered in the Cathedral Park area⁵³⁸ was dated during the reign of Constantine the Great. The hoard includes pieces issued between 320-324 (13 coins) and 330-335 AD (37 coins); the intermediary period issues are missing⁵³⁹. As the hoard includes exclusively issues from Siscia and Thessalonica, it can be admitted⁵⁴⁰ that it was brought here as such formed from the west Balkan area and from the middle Danube. The presence of the hoard at Tomis can be associated with the transfer of the Sarmatians by the imperial authorities to Italy and to the devastated regions from the Balkan Peninsula, among which was Scythia, in 334 AD. The hoard could have belonged to a soldier transferred to Scythia Minor to escort the Sarmatians. Its loss about 334 AD, or immediately after this date, could be the consequence of a local event of minor importance, without a political or military motivation and perhaps with no consequences for Tomis⁵⁴¹. Two coin deposits have been given as funerary offerings. The first of them includes 11 Roman imperial coins issued in the last quarter of the 3rd century AD⁵⁴². The second, which is under debate here, includes 13 pieces; with only one exception⁵⁴³ the coins are dated between 355 and 361 AD⁵⁴⁴. They cover the reigns of Constantius II and Julianus Apostatus (the last one with only two pieces).

A hoard was discovered at Tomis suburban area⁵⁴⁵ in 2003. The hoard, unpublished, includes 6,500 pieces and about 500 fragments. The preliminary analysis concluded it was hidden on the occasion of the Gothic attack in 378 AD⁵⁴⁶.

Two discoveries ending about 395-402 AD are to be noticed in two different spots of Tomis; one of them in the *intra muros* area (Traian st.), with a

⁵³⁷ R. Ocheșeanu, *Câteva descoperiri monetare din sec. IV e.n. în Scythia Minor* (Some coins discoveries from the 4th century AD in Scythia Minor), *Pontica* 17 (1984), p. 131-134.

⁵³⁸ Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Smaranda, A. Diaconu, *Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis* (A bronze coins hoard from Constantine the Great time discovered at Tomis), *Pontica* 23 (1990), p. 267-275.

⁵³⁹ It is considered the only hoard in Dobruja dated to the end of the reign of Constantine the Great.

⁵⁴⁰ See Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu *et al.*, *loc. cit.* (n. 538).

⁵⁴¹ The authors of this study do not exclude the possibility of associating this hoard with events from the first years of Constantine the Great reign, between 337-342 AD, but the hypothesis mentioned in the text is generally accepted.

⁵⁴² Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, *Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare (secolele III-IV d. Chr.)* (Some coin deposits from Scythia Minor given as funerary offerings (3rd - 5th AD), *Pontica*, 24 (1991), p. 349-353.

⁵⁴³ *Idem*, *op.cit.*, p. 353-359; the exception is a coin from Cyzic from 348-350 AD.

⁵⁴⁴ Among them, 7 are issued between 357 and 358 or perhaps only 358 AD.

⁵⁴⁵ The hoard named Constanța-Obor, 2003 was found in a ceramic vessel.

⁵⁴⁶ Information provided by our colleague Gabriel Custurea, who is studying the hoard; *apud* the same information, the earliest coin is from Licinius; the latest coins are issued by Valens and Valentinian; see also G. Custurea, *Recent monetary discoveries*, in *Preda's International Magazine*, March 2005, p. 118-121; G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 183, LXV.

unspecified number of pieces, of which there have been retrieved 20 samples ; another in the suburban settlement (situated at the crossroads of the boulevards Tomis and Lăpuşneanu), of which there have been retrieved 10 samples⁵⁴⁷.

A later store (closed about 474-491 AD including issues from Zenon) has been discovered in Ovidiu Square recently ; it includes 126 bronze coins⁵⁴⁸.

In 1959, on the occasion of the excavations at the Roman Mosaic Edifice, a hoard of 153 bronze samples was discovered⁵⁴⁹ in the deposits covering the mosaic perimeter. The majority of the samples (102 coins) are dated between 425-475 AD. An important percentage of them (75 %) represents coins issued by the emperor Leon I. This discovery reflects the sufficient supply of newly issued coins in the province during the third quarter of the 5th century AD and the end of the difficult period of the barbarian invasions.

A fragmentary Byzantine coin hoard comes from the Analdachioi district, in the neighbourhood of Tomis; there were retrieved about 383 samples of it⁵⁵⁰. The coins were issued by Anastasius⁵⁵¹, Justin I and Justinian; the latest coins of this hoard are dated to 545/546 AD. The majority of them are from Constantinople (84 %), proving that the necessary coin for the province was supplied by the capital of the empire; it is followed in frequency by Nicomedia (11.54 %); the other mints (Cyzic, Thessalonic and Antiochia) account for little. The burying of the hoard in 545/546 AD (or immediately after this date) cannot be connected with historical or epigraphical information of a nature to prove a military event or an invasion. The comparison with other hoards from the reign of Justinian known in other areas led to the conclusion that around the burying date of the hoard there was an important outside event with devastating though temporary consequences for the province. The date of the event and of the hoard burial is an argument for the reason of the restoration of the Tomitan precinct during the reign of Justinian, in the first half of the 6th century AD⁵⁵².

⁵⁴⁷ See both discoveries at G. Custurea, G. Talmaţchi, *Repertoriul*, XV and XXIII with the bibliography. From the area in the neighbourhood of "Fantasio" Theatre (Mihai Viteazu st.), there were taken 800 bronze coins and some of silver. They are dated in the second half of the 3rd century AD, until the beginning of the 6th century (most of them are from the 4th-5th century AD) G. Papuc *et alii*, CCA Campania 2009, p. 290-292.

⁵⁴⁸ *Iidem*, *Repertoriul*, LXVI; the store is given as unpublished; information G. Talmaţchi and D. Moisil.

⁵⁴⁹ R. Ocheşeanu, *Circulaţia monetară între anii 270-498 e.n. la Dunărea de Jos, cu specială privire asupra Scythiei Minor* (Coin circulation between 270 and 498 AD on the Lower Danube with a special consideration of Scythia Minor); PhD, vol. IV, Bucureşti, 1995 (mss), p. 147-150.

⁵⁵⁰ B. Mitrea, *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Constanţa* (A Byzantine coin hoard discovered in Constanţa), *Pontica* 16 (1983), p. 239-262; see also Gh. Poenaru-Bordea, Eug. Mihail, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanţa în cartierul Anadalchioi* (Minimi in the hoard discovered in Constanţa in Analdachioi district), *BSNR* 80-85 (1986-1988), p. 101-115; G. Custurea, *Date noi privind circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)* (New data about the Byzantine coin circulation in Dobruja (the 5th-7th century)), *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 530-531, no. 6.

⁵⁵¹ The coins of Anastasius are issued after the reform in 498 AD.

⁵⁵² Hypothesis formulated by I. Barnea, *DID* II, p. 423-424.

More than 500 samples dated in the 6th-7th centuries AD have been discovered in isolated places⁵⁵³. They allow us to evaluate more strictly the Byzantine coin presence in the Tomitan market during the period between the reigns of Anastasius and Constantine IV Pogonat (by recording the periods of flourishing or regression of coin issue). Thus, very few coins are noted between 498-512 AD; a better situation developed for the second half of the reign of Anastasius; the value is almost double during the reign of Justin I as a normal consequence of previous straightening measures. During the first stage of the reign of Justinian, an important diminution motivated by the deterioration of the political and military conditions at the Lower Danube is to be found. The difficulties seem in part overpassed during the next period - 538-542 AD - and in spite of the invasions from 540 AD. The period between 542 AD until the end of the reign of Justinian was marked again by a diminution, motivated by pressures and invasions of the migrating populations.

During the reign of Justin II, the Byzantine coins were increasing again in number, motivated by inflation tendencies. Immediately after that (perhaps even from the end of the reign of Justin II), under Tiberius II Constantinus, there was a drastic diminution, followed by a new increase⁵⁵⁴ under Mauricius Tiberius. The variations noted for the following period are not so important. It should be mentioned that a series of coins was issued in Tomis from Mauricius Tiberius until Constantine IV the Pogonate⁵⁵⁵. Byzantine coin circulation at Tomis ended about 680 AD during the rule of the reign of the last mentioned emperor. Though rare, they prove the presence, even poor, of the Byzantine empire here⁵⁵⁶. From the point of view of mints, the first place belongs to the samples produced in Constantinople, followed, with a great difference by Nicomedia, Thessalonica, Cyzik and Antiochia⁵⁵⁷.

Culture and Christianity

⁵⁵³ Here and further on, see Gh. Poenaru-Bordea, Al. Popeea, *Monede bizantine dintr-o colecție formată la Constanța* (Byzantine Coins from a Collection Formed in Constanța), SCIVA 27 (1976), 2, p. 215-229; Gh. Poenaru-Bordea, *Problèmes historiques de la Dobroudja (VIe – VIIe siècles) à la lumière des monnaies byzantines traitées par des méthodes statistiques*, Pact 5 (1981), p. 365-377; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Moneta, Wetteren, 2004; G. Custurea, *op. cit.*, p. 509, no. 15 (records 522 AE coins) and p. 491-494; adds, G. Custurea, Tr. Cliante, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII) / Byzantine coins discovered in Dobruja (the 6th-7th centuries)*, Pontica 39 (2006), p. 426-428, nos. 38-70 (31 AE coins from Anastasius I to Heraclius + 2 Byzantine Empire (after 538 AD)).

⁵⁵⁴ The coins from Mauricius Tiberius show that the moment of 587 AD was less critical than it was assumed; the city was not destroyed at that time.

⁵⁵⁵ Irimia Dimian, *Câteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul RPR* (Some Byzantine coin discoveries on RPR territory), SCN 1 (1957), p. 197, nos. 1-5; possible hoard hidden probably on the occasion of Bulgarians invasion on the south of the Danube.

⁵⁵⁶ The number of coins from Phocas (16 registered by Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *loc. cit.*) and Heraclius (5 after the same registration) show that Tomis had in that time an important role.

⁵⁵⁷ See this way also Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 251.

Cultural activities follow the Greek-Roman tradition in the 4th century AD. The cult of the sun spread into the Roman Empire even from the 3rd century AD⁵⁵⁸, attested at Tomis in a dedication (*ISM* II, 155) from the reign of the emperors Diocletian and Maximian. The latest monument dedicated to Cybele (*ISM* II, 144) is also dated to that period. Evidence of the *Christian faith* is registered at Tomis before the date of the edict Constantine the Great. It is isolated and includes pagan elements. We deduce this from unusual expressions in inscription content or from the possible Christian values of some decorative elements⁵⁵⁹. Perhaps more valuable for the beginning of Christianity at Tomis is a minor art object: the already famous cornelian gem representing Christ crucified among the Apostles⁵⁶⁰.

We mention, for the same category, a lamp with the image of Christ blessing, surrounded by Apostles⁵⁶¹, and another fish-shaped bronze one⁵⁶². The oldest Christian object known until recently in Tomis is no later than the end of the 3rd century AD - the beginning of the 4th century AD; it is a ceramic lamp which has the monogram cross engraved three times⁵⁶³. Another lamp has the same date; it represents two fishes, probably a Christian symbol⁵⁶⁴. Recently has been published a lamp from Tomis with three Palaeo-Christian symbols - the cross, the pigeon and the dolphin - dated before the 4th century AD⁵⁶⁵.

⁵⁵⁸ D.M. Pippidi, *Studii*, p. 329-330; N. Zugravu, *Antichitatea târzie (The late antiquity)*, Iași, 2005, p. 42-44.

⁵⁵⁹ See the synthesis, I. Barnea, *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis (Considerations about the oldest Christian Monuments at Tomis)*, *Pontica* 24 (1991), p. 269-275.

⁵⁶⁰ The gem, originally dated in the 2nd-3rd centuries AD, was for a long time considered the oldest Christian document from Tomis; the iconographical subject, reinterpreted, led to a new datation, not before the 4th-5th centuries AD; see I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977, p. 73-74, no. 41; idem *Arta creștină în România (The Christian Art in Romania)*, București, 1979, p. 92, 1; Em. Popescu, *IGLR*, 53 (with the bibliography); among the newest contributions, P. Diaconu, *Documentele vechi creștine din Dobrogea (The old Christian documents from Dobruja)*, *Pontica* 17 (1984), p. 164-166; V. Lungu, C. Chera, *Din nou despre gema creștină de la Constanța (Again about the Christian gem from Constanța)*, *Pontica* 23 (1990), p. 177-182.

⁵⁶¹ The object, with inscriptions apud the Gospel of John, XIV, 27 (*Pacem meam do vobis*), is considered to be originally from Italy and the evidence of the Latin feature of Dacian-Roman Christianity; see I. Barnea, *Les monuments*, p. 74, no. 42; idem, *Arta creștină*, p. 92, no. 2.

⁵⁶² I. Barnea, *Les monuments*, p. 230; idem, *Arta creștină*, p. 230-231, no. 3; Em. Popescu, *IGLR*, 55.

⁵⁶³ C. Chera Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane (New discoveries in the Tomitan necropolis)*, *Pontica* 17 (1984), p. 128-129; A. Rădulescu, V. Lungu, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, in *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Roma, 1989, p. 2565-2567.

⁵⁶⁴ C. Chera Mărgineanu, V. Lungu, *op. cit.*, p. 128 and p. 118, the pl. 3/29; generally, see V. Lungu, *Începuturile creștinismului în Scythia Minor în lumina descoperirilor arheologice (The beginning of Christianity in Scythia Minor in the light of the archaeological discoveries)*, in *Izvoarele creștinismului românesc*, Arhiepiscopia Tomisului, 2002, p. 29-45.

⁵⁶⁵ C. Băjenaru, *Un opaiț cu simboluri paleocreștine descoperit la Tomis (A lamp with Paleo-Christian symbols discovered at Tomis)*, *Pontica* 35-36 (2002-2003), p. 217-223 suggests dating the lamp to the 2nd-3rd century AD.

At the beginning of the 4th and mostly in the 5th century AD, Christianity strongly influenced provincial culture⁵⁶⁶. Hierarchically organized, church was led, during the reign of the emperor Anastasius, by one bishop⁵⁶⁷ with his residence at Tomis⁵⁶⁸. After the ecumenical patriarchy was established in Constantinople, the diocese of Tomis depended directly on it and the cultural connections between the Lower Danube region and the capital of the Byzantine Empire became stronger and stronger. *Evangelicus* seems to have been the first Tomitan bishop and he lived during the reign of Diocletian. His name is mentioned in connection with the martyrs Epictet and Astion who suffered at Halmyris around 303 AD⁵⁶⁹. No later than to the 4th century AD is dated an inscription set up for a „martyr of Christ and bishop” (IGLR 22). The inscription, incomplete now, is supposed to have been for *Titus (or Philus)*⁵⁷⁰, known to have suffered during the reign of the emperor Licinius, around 319-323 AD⁵⁷¹. The

⁵⁶⁶ Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 267-295.

⁵⁶⁷ See in detail at Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, *passim*; N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor (The origin of the popular Romanian Christianity)*, București, 1997, *passim*; idem, in *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc (The Romanian Christianity sources) (=FHDRCh)*, translations by M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă. The text selection, foreward, bibliography, notes, commentary, index, N. Zugravu, Iași 2008, *passim*. See and A. Câteia, *Instituțiile ecleziastice pe litoralul vest-pontic, în lumina izvoarelor arheologice, literare și epigrafice în secolele IV-VII (The ecclesiastic institutions on the west-Pontic coast, in the light of the archaeological, literary and epigraphical evidence)*, Constanța, 2006, *passim*; see and N. Zugravu, in *Classica et Christiana* 2 (2007), p. 338-359.

⁵⁶⁸ We find the information in the first half of the 5th century AD at Sozomenos, Theodore and in the law of emperor Zenon from 480 AD. For the organization of the Tomitan church, see also I. Barnea, *Noi date despre mitropolia Tomisului (New information about the metropolitan seat of Tomis)*, *Pontica* 24 (1991), p. 277-282; Em Popescu, *Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988), p. 75-94; idem *Ierarhia ecleziastică pe teritoriul României. Creșterea și structura ei până în secolul al VII-lea (The Ecclesiastical hierarchy on Romania's Territory. Its development and structure until the 7th century AD)*, *Biserica Ortodoxă Română* 108 (1990), 1-2, p. 152-154, 160-163; idem *Începuturile îndepărtate ale autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române: Tomisul, Arhiepiscopie autocefală (The Remote beginnings of the autocephaly of the Romanian Orthodox Church: Tomis, Autocephal Bishoprie)*, in *Izvoarele creștinismului românesc (The sources of Romanian Christianity)*, p. 171-200 ; N. Zugravu in *FHDRCh*, p. 74-106 (with bibliographical notes also to the texts in the volume).

⁵⁶⁹ About these martyrs, see M. Zahariade, O. Bounegru in *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 115-126; see also N. Zugravu, *Itineraria ecleziastica în Scythia Minor (Itineraria ecclesiastica in Scythia Minor)*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Teologia catholica*, LII 3, 2007, p. 11-12, n. 3-11; idem, in *FHDRCh*, p. 74-77 și CXXI; M. Zahariade, *A historical commentary to a Hagiographic text: Passio Epicteti Presbyteri et Astionis Monachi in The Christian Mission on the Romanian territory during the first centuries of the Church*, Constanța, 2009, p. 83-111.

⁵⁷⁰ I. Barnea, *Inscripții paleocreștine inedite din Tomis (Unpublished palaeochristian inscriptions of Tomis)*, *Pontica* 7 (1974), p. 377-380; IGLR, 22.

⁵⁷¹ Cf. *Acta Sanctorum*, in *Fontes* II, p. 704-707. The inscription under discussion would have been set at the entrance of a *martyrium*, built to the end of the 4th century and the beginning of the 5th century AD. However, see also Petre Năsturel, *De la o inscripție creștină din Tomis la pămîntirea Sf. Teogene (From a christian inscription from Tomis to of St. Teogene's*

historical document attests certainly *Bretanion* (or *Vetranion*), „competent and famous man due to his qualities” (Sozomenos, VI, 21), who „was leading as bishop the cities of the whole of Scythia” (Theodoretus, IV, 35). In 368-369 AD, this one resisted the penetration of Arianism supported by the emperor Valens⁵⁷². He was followed by *Gerontios* (or *Terentius*), participant in 381 AD of the 2nd ecumenical Synod in Constantinople⁵⁷³. *Theotimus I the Scythian*, between 390-407 AD is known also as a writer⁵⁷⁴; a famous Christian preacher among Huns⁵⁷⁵ and called by them „the Roman's God” (θεός Ρωμαίων), this bishop was an opponent of Arianism⁵⁷⁶. *Timotei* is participant to the 3rd ecumenical Synod from Ephes⁵⁷⁷, in 431 AD. A τράπεζα ἀγαπῶν, discovered at Tomis, which was part of a funerary edifice, is dedicated to „His Holiness Timotei” by a neophyte (IGLR, 25). The written name is considered to represent a religious personality - martyr⁵⁷⁸ or even bishop⁵⁷⁹. *Ioannes* seems to have acted in 445/6-448 AD. The sculpted monogram of bishop *Ioannes* could be identified⁵⁸⁰ on the impost of a capital (IGLR, 14). *Alexander* follows, and signs in 451 AD the papers of the 4th ecumenical synod from Chalcedon⁵⁸¹; *Theotim II*, who also signed a letter as *Theotimus humilis Scythiae regionis episcopus* addressed to the emperor Leon by which he defended the Orthodox religion (458 p. Chr.)⁵⁸². For some decades no names of bishops are known in Tomis⁵⁸³, until the plate with the inscription of the bishop *Paternus* is dated⁵⁸⁴. In 520 AD, *Paternus* signs the papers of the Synod from Constantinople

suffering), Pontica 24 (1991), p. 283-286; N. Zugravu, in *FHDRCh.*, p. 81-82: there did not exist a bishop *Philus* or *Titus*; between about 308 and 324 – *Anonymus*.

⁵⁷² See, above, the historical commentary; the literary information at Sozomenos, VI, 21, 2-6 also in other sources; see N. Zugravu, in *FHDRCh*, p. 108-109, n. 709.

⁵⁷³ Sozomenos, VII, 9 (*Terentius*; during emperor *Theodosius*' time); see also *FHDRCh*, XVIII and XLVI.

⁵⁷⁴ Hieronymus, *Liber de viribus illustribus*, 131 (22, 152): *Theotimus, Scythiae Tomorum episcopus*.

⁵⁷⁵ Sozomenos, VII, 26, 6-9; the church from Tomis and of the rest of Scythia was led by the *Scythian Theotimos*.

⁵⁷⁶ Sozomenos, VIII 14; *Acta Sanctorum*, April II, 753 mentions him as participant in the Synod at Constantinople; see also *FHDRCh*, XL, XLVII, XLVIII, LIII. 2 and p. 88-89, n. 552-556.

⁵⁷⁷ *Ibidem*, p. 84-85 și XLV.I.1.a, I.3a; XLV, II. 1, 4, 5, 6, 7.

⁵⁷⁸ *Apud* R. Berlinger, *Ein frühchristlicher Agapentisch aus Konstanz*, *ByzNeugrJahrb.* II, 1921, p. 150-153.

⁵⁷⁹ *Apud* J. Zeiller, *Strena Buliciana*, Zagreb, 1924, p. 415 (*apud* Em. Popescu, commentary at IGLR, 25).

⁵⁸⁰ I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul RPR (Christian art monuments discovered on the territory of Romania)*, *StTeologice* 17 (1965), 3-4, p. 153-154 and fig. 15; N. Zugravu, in *FHDRCh*, p. 85 and XLIX.

⁵⁸¹ *Ibidem*, p. 85 (bishop between 448 and 452); see also L, n. 8 and LIII, 1, n. 5 („his presence in the concilium is doubtful”).

⁵⁸² R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, p. 52-56; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 173; I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 278; see also *FHDRCh*, LVII. 1, 2.

⁵⁸³ See though *FHDR*, p. 372 (480 AD); *FHDRCh*, p. 86, n. 541 and LXXII. 1 (*Petrus episcopus*) – 496 AD.

⁵⁸⁴ The golden silver plate, 0.61 m in diameter and 7855.11 g weight, was included in the thesaurus of Tomis cathedral; the work technique would indicate a product of a

with the title of *episcopus provinciae Scythiae metropolitanus*. The title seems to justify the hypothesis⁵⁸⁵ according to which, during the reign of Anastasius, under the authority of the older Tomis episcopate, now a metropolitan seat, other episcopates were also created in Dobruja⁵⁸⁶. Paternus is considered the first Scythian metropolitan bishop and had 14 episcopates under his authority⁵⁸⁷. His activity took place during the last decade of the 5th century AD (in any case, before 498 AD)⁵⁸⁸. The last known bishop of Tomis was *Valentinianus* (550-553 AD), who had close connections with the church of Constantinople and was in correspondence with the Pope Vigilius at Rome⁵⁸⁹. Valentinian maintained probably the title of *episcopus metropolitanus* who distinguished him from the other bishops of Scythia Minor⁵⁹⁰. We are not aware of any other hierarch at Tomis after the 6th century AD.

The bishops of Tomis were cultural and religious personalities who maintained permanent connections with the most important representatives of the official church. These connections contributed to the maintenance of church unity and the cultural development of the province Scythia Minor.

The Tomitan inscriptions mention a priest of the hierarchy of the church (*presbyter*), Patricius (IGLR, 27); a *hypodiaconos* of Syrian origin, but bearing the Latin name Paulus (IGLR, 48)⁵⁹¹; also Ioannes, administrator of the St. Ioannes church (πραγματευτής τοῦ ἁγίου Ἰωάννου; IGLR, 32)⁵⁹²; and Heraclides „reader of the holy and universal church” (ἀναγνώστης τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς

Constantinople workshop. About the conditions of discovery, see IGLR, 64 (the bibliography); see also Al. Madgearu, *Discul lui Paternus în tezaurul de la Malaja Peresčepina: pradă sau dar? (Paternus disc in the thesaurus from Malaja Peresčepina, plunder or gift?)*, SCIVA 61 (2010), 1-2, p. 179-187. About Paternus (498-520 AD), see also N. Zugravu, *Histria XIII and some problems of the early Dobrujan Christianity*, *Classica et Christiana* 3 (2008), p. 282-287; idem, *FHDRCh*, p. 86 and LXXVI.4, n. 12 and 14.

⁵⁸⁵ V. Pârvan, *Nouvee considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, in *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, II (1924), p. 122 and 132-135; see also DID II, p. 458-459 and note 12.

⁵⁸⁶ Hypothesis proved also by the testimony of the Scythian monks: *isti de sua provincia episcopos accusant inter quos est Paternus Tomitanae civitatis antistes* (Pope Hormisdas, *Epistolae*, 217). About the „Scythian monks”, see N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica*, p. 16-17 and 20 (the bibliography); idem, in *FHDRCh*, p. 96, n. 602-614 and p. 123-126.

⁵⁸⁷ Em. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve- VIIIe siècles de notre ère*, *Dacia NS* 13 (1969), p. 411 and the following; idem, in *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 197.

⁵⁸⁸ It is the date for the plate marked with Paternus' name; see I. Barnea, *Note de epigrafie romano-bizantină (Roman-Byzantine epigraphy notes)*, *Pontica* 10 (1977), p. 276; it is corrected this way the broader dating during the emperor Anastasius, 491-518 AD, accepted for a long time; see also N. Zugravu, in *FHDRCh*, p. 91-92.

⁵⁸⁹ *Vigilii Papae Epistola (olim XII) ad Valentinianum episcopum Tomitanorum*, in *Fontes II*, p. 400-405; Em. Popescu, *L'église de Tomis au temps du métropolitain Valentinien. L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople*, *Dacia NS* 51 (2007), p. 251-255 (= *Pontica* 40 (2007), p. 407-414).

⁵⁹⁰ It is possible that Tomis was raised at the rank of autocephalous archiepiscopate during the reign of Iustinianus; see the discussion at N. Zugravu in *FHDRCh*, p. 92-95.

⁵⁹¹ It is the first mention of a hypodiaconos in Scythia Minor; for the Syrians of this area; see I. Barnea, *Pontica* 5 (1972), p. 255-257; Em. Popescu, *IGLR*, 92.

⁵⁹² The text should have been πραγματευτής τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου).

ἐκκλησίας; IGLR, 45)⁵⁹³. Among the believers only the new Christianized individuals (*neophytes*; νεόφυτοι; IGLR 25 and 29) and *catechumeni* (*the audientes*) are mentioned; they were prepared to be baptized (IGLR, 23).

The greatest number of Christian martyrs of Scythia are registered at Tomis; the majority of them lived during the reigns of the emperors Diocletian, Maximian, Galerius and Licinius (290-325 AD). According to some sources there are more than 60 martyrs executed here, more than in others cities of the province⁵⁹⁴. Among the mentioned names in the Greek synaxarions, the Orthodox liturgy books and *Acta Sanctorum* we notice two of them: Efrem and Theogenes. The first, was sent to Scythia by the patriarch Ermon of Jerusalem and would have been beheaded here in 304 AD; some sources consider him as the first bishop of Tomis known in the literary sources, other sources deny his presence here or more exactly consider him as a missionary bishop in Scythia Minor⁵⁹⁵. The second name was „a case study” who placed him not among the martyrs from Tomis, but among of Cyzic ones⁵⁹⁶. This mention does not diminish the importance of the Palaeo-Christian evidence in Tomis.

Population

An important piece of evidence for emphasizing Christianity at Tomis is the anthroponimy. The onomatology of the Tomitan inscriptions shows the connections Scythia Minor had with Asia Minor, Syria and Egypt. Frequent proper names on inscriptions originally from the Eastern empire - *Alexandros* and *Alexandra*, *Basos*, *Genadios*, *Focas*, *Thecla* etc. - are attested at Tomis. For some of them we can specify their origin in Syria. Thus, the proper name *Sergios*, the founder or the beneficiary of a funerary or cult edifice (IGLR, 12), written on fragments of a marble capital of the 5th -6th centuries AD⁵⁹⁷ is associated with the settlement Sergiopolis from Syria and with the St. Sergie, whose tomb is there. The woman name *Maru*, *Ioannes*’s daughter, church administrator (IGLR, 32) can be originated also among the names coming from Syria and Asia Minor⁵⁹⁸. The Syrian origin is precisely specified on a funerary stele from the 6th century AD for a name *Paulos*, *hypodiaconus* and for his wife *Paula* (IGLR, 48). On a fragmentary

⁵⁹³ „ἡ καθολικὴ ἐκκλησία means probably the Orthodox universal church in contrast with the heretical one” (*apud* Em. Popescu, IGLR, 45 and I. Barnea, DID II, p. 462); A. Câteia, *op. cit.*, p. 506; see also p. 522-535 (linguistical contributions).

⁵⁹⁴ See Ch. Auner, *Dobruja*, in *Dictionnaire d’Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. IV, col. 1238-1239; Ene Braniște, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi (Martyrs and Saints on the territory of present Dobruja)*, in *De la Dunăre la mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină (From the Danube to the Sea. Historical evidence and Christian art monuments)*, Galați, 1977, p. 34-62; I. Barnea, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos (Roman world and Christianity at the Lower Danube)*, Symposia Thracologica 7, Tulcea, 1989, p. 168-174; V.H. Baumann, in *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 99-113; idem, *Sângele martirilor (The martyrs’ blood)*, Constanța, 2004, p. 41-63; 90-132.

⁵⁹⁵ See the discussion at I. Holubeanu, *Despre aria misionară a Sfântului Episcop Mucenic Ephraim (About the missionary area of Saint Bishop Martyr Ephraim)*, Pontica 40 (2007), p. 415-428

⁵⁹⁶ P. Năsturel, Pontica 24 (1991), p. 283-286.

⁵⁹⁷ *Apud* I. Barnea, Pontica 10 (1977), p. 274 (dated during Justinian’s reign).

⁵⁹⁸ See generally L. Zgusta *Kleinasiatische Personennamen*, Prague, 1964.

marble block from the 5th-6th centuries AD the name *Nazarin*(...) is mentioned, associated with *Nazareus*, epithet for Jesus in Syria, or *Nazarenus*, in other places of the empire (IGLR, 40)⁵⁹⁹. Other names have Semitic origins, though later on they were adapted by the Christians, especially in the Orient. It is the situation of the names *Em(m)anuel*, on a Tomitan inscription from the 5th-6th centuries AD (IGLR, 16) which repeats, shortly, the prophecy of Jesus's birth and of the name of Ioannes, who appeared on numerous inscriptions of the same period (IGLR 14, 32, 37)⁶⁰⁰. Probably a Semitic name is also *Sulifera* (IGLR, 44), certainly associated with the Semitic form *Suleif*-; the individual bearing it and that who built the funerary monument, *Entolios*, could be originally from Caesarea in Cappadocia⁶⁰¹ rather than Caesarea in Palestine⁶⁰². Greek origin names are also frequent. A funerary stele from the 4th-5th centuries AD mentions *Theodule*, the daughter of the priest *Patricius* (IGLR, 27). *Orentes*, *Timotheos*⁶⁰³, *Eufemia*, *Kalliope* and *Heracleides* are names of Greek origin as well, but used in a Roman or Oriental environment. There must be mentioned the frequent usage in Greek of the name *Georgios*⁶⁰⁴. The second study regarding the inscription IGLR, 52, and its correct reconstruction⁶⁰⁵, determines the votive feature (and not funerary) of the inscription⁶⁰⁶. The same feature, determined also for IGLR, 49⁶⁰⁷ is associated with the cult of Saint George as a military saint, which entered on the Dobrujan territory⁶⁰⁸ in the 6th-7th centuries AD.

The Latin names have also a special importance. From the beginning of Christianity we mention the name *Aurelia Ianuaria*, *Ianuarius'* daughter who married *Flavius Martinus* (IGLR, 21). Other Christian monuments from the 5th-6th centuries mention *Terentius*, *filius Gaione* (...) (IGLR, 30)⁶⁰⁹, *Marcella* and her son *Marcellus* (IGLR, 31), *Marcia Aurelia*, wife of a certain *Marcus* (IGLR, 36), *Aurelia Veneria* (IGLR, 39) and *Sabina*, *Leontina*, *Venera* (IGLR, 35), *Iulius Atzeis* (= *Attius* or *Atteius*) and his wife *Bonosa*. Other names of women also belong to the Christian epigraphy: *Lupicina* (IGLR, 46, a name created after the male form *Lupicinus*);

⁵⁹⁹ IGLR, p. 77; *Nazarius* is known as the name of martyr and saint in the Christian onomatology.

⁶⁰⁰ For the frequency of the name in Bulgaria, see V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, p. 191.

⁶⁰¹ I. Barnea, *Pontica* 10 (1977), p. 275-276 (the argument is based on the rather intense relationship of the province Scythia Minor with Cappadocia, in the first half of the 4th century AD).

⁶⁰² *Apud* Em. Popescu, IGLR, 44.

⁶⁰³ For the possibility of identification with the bishop's name, see above.

⁶⁰⁴ I. Barnea, *Pontica* 10 (1977), p. 276.

⁶⁰⁵ N. Duval, *Revue Archéologique*, 1980, p. 318-319 (*apud* Al. Barnea, *Sigilii și inscripții din Dobrogea (sec. VI-VII e.n.)* (*Seals and inscriptions from Dobruja (the 6th-7th centuries AD)*), SCIVA 37 (1986), 2 p. 137-139 and n. 20).

⁶⁰⁶ Al. Barnea, *loc. cit.*

⁶⁰⁷ Reinterpreted as [*Sanc*]ti *Georgii*.

⁶⁰⁸ The penetration of this cult is considered normal here and into the area of the Oriental Illyricum, except that its western area up to Salonica, where in the same period the cult of Saint Demeter was dominant; see Al. Barnea, *loc. cit.*

⁶⁰⁹ Patronymic considered to be of Germanic origin (Goth); see above, *the army*.

Colunba (for *Columba*; IGLR, 51) and *Romana* (IGLR, 37), created also after a male name, *Romanus*.

Bassianus and *Ianuaria*, attested on an inscription in verse from the beginning of the 4th century AD (IGLR, 18), both with Roman names, state the faith of their early dead child, *Lillas*, who bore a name possible originally from Thracia or Bithynia⁶¹⁰. The name *Dinias* (IGLR, 25), attested on some inscriptions from Bulgaria and Boeotia, has also a form *Dinis* of Thracian origin.

The mention of *Atala*, the son of *Tzeiuk* (IGLR, 41) on a monument from Tomis is conclusive for the role of Christianity in converting the migrating populations and their inclusion into the local stable element⁶¹¹. The name of *Gaiones* (-as?) on another inscription (IGLR, 30) seems to be that of a *foederatus* Goth. In this way the Christian religion, first embraced by the stable local population, becomes one of its features as opposed to the non-Christianized „Barbarians“, and, later on, an element to attract and assimilate them. Beyond the apparently heterogeneous feature of the anthroponimy⁶¹², we notice the new Christian religion is first the feature of the stable Romanized population, and on the way in its penetration from the Orient had passed first through Scythia Minor and the provincial capital.

Stratigraphy and Urbanism

The levels (N) III-I corresponding to the 4th-5th centuries AD have been revealed in the archaeologically researched areas around the Cathedral Park. The preserved public monuments represent the most important elements for the following period, until the 7th century AD.

- N III belongs to the 4th century AD, very likely to the first half, date attested by various coins. The majority of the preserved monuments in the area were built or are supported by this level. The restoration and reconstruction activities⁶¹³ from the beginning of the 4th century AD followed general levelling activities.

- N II, marked by fire traces could be dated to the end of the 4th century AD. Actually, levels II and III with evident fire traces are to be found at a similar width and are similar in structure.

- N I (formed by two levels marked I₁ and I₂), are dated in the 5th century AD. This date is based on a monetary deposit discovery (about 200 pieces), whose later coins are dated to 402, 408 and 423 AD⁶¹⁴. Level I₂ is dated in the first half of the 5th century AD and level I₁ in the second half and probably the beginning of

⁶¹⁰ Related to this inscription, see the comments upon its „copy“ from Callatis (ISM III, 148). The woman's name is written *Ἰανβαρία*. About *Ἀίλλας*, see IGLR, p. 53.

⁶¹¹ Considered Hellenized and Christianized Huns; the two names are connected with the missionary activity among the Huns of the bishop Theotimos I of Tomis; see Em Popescu, commentary at IGLR, 41; I. Barnea, *StTeol*, 6 (1954), p. 90, 103, n. 33; idem, *Dacia NS* 1 (1957), p. 286.

⁶¹² Generally analysed for this period by Em Popescu, IGLR, *passim*. See also Al. Barnea, *supra* (n. 488), p. 5-29.

⁶¹³ The levelling from the beginning of the 4th century AD has been noticed in other areas, too: see the CCA, Campania 2004, p. 127-128 (Traian street/ Marinarilor Blvd); CCA, Campania 2009, p. 291-292 (Mihai Viteazu street).

⁶¹⁴ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 11.

the 6th century AD. The habitation traces from the 6th century AD were destroyed in the research area when the park near the Cathedral was arranged. The 6th century AD is archaeologically proven by the materials discovered in the pits and the fill *strata*.

Recent researches (2009, 2010) reveal also three archaeological levels, with slight nuances for the beginning and final periods:

- N III is dated at the end of the 3rd century- beginning of the 4th century AD.

- N I, is dated in the 6th century- beginning of the 7th century AD, characterized by an important uncoverance of the former arrangements, but in the absence of some very clear traces of a fire.

- Between them, N II, discontinuous, has the largest time period : second half of the 4th century and the whole 5th century (maybe the beginning of the 6th century) AD⁶¹⁵.

From the point of view of city planning, the researched levels mark in 4th century AD a topographical change related to the two fundamental street axes.

The period is marked by great civil complexes, pavements, streets, sewers, and a possible bath complex. An edifice with a proper sewerage system, porch traces and inner steps was identified for the 5th-6th centuries AD. These accessories were also found in the Histrian edifices of the *Domus* area⁶¹⁶.

Inhabitation complexes, with several construction stages, some of them with special arrangements, too (inside yard or storage areas) have been found in the area next on Arhiepiscopiei street⁶¹⁷.

Further study of Tomitan city planning from the researched area to the north, illuminates not only the general aspects, but the elements which make possible particular chronological features.

In the area close the to eastern cliff, the 2nd century AD habitation level is superposed in the 4th century over an edifice with a mosaic area of about 60 sq. m. Its building period is dated to the 4th century AD; two coins dating from 355-360 AD and ceramics from the 4th century AD were discovered in the level; the mosaic was damaged in the 5th century AD⁶¹⁸.

Close to the eastern cliff as well, on Sulmona street, a preventive excavation uncovered fragments of a public edifice of a massive wall, sewerage canal and inner pavements of big stone slabs, a street running to the sea and a rich archaeological inventory: ceramics, amphorae, common vessels, lamps, glass vessels, metal objects and coins, discoveries which attest habitation in the area, in the 4th-6th centuries AD (likely until the first decades of the 7th century AD)⁶¹⁹.

We also mention an edifice for *thermae* discovered on the street 21

⁶¹⁵ See CCA, Campania 2009, p. 290-292, no. 143 (Mihai Viteazu street).

⁶¹⁶ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8 (1975), p. 11-23; add also Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis*, Constanța 2005, p. 57 (*thermae* in the SW corner of the Cathedral Park).

⁶¹⁷ CCA, Campania 2001, no. 73, p. 108-110 (houses A, B and C).

⁶¹⁸ Vl. Zirra, P. Alexandrescu, *Materiale* 4 (1957), p. 88-94.

⁶¹⁹ M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, str. Sulmona, nr. 7* (Preliminary excavation report concerning the preventive archaeological research from Constanța, no. 7, Sulmona street), *Pontica* 31 (1998), p. 171-200.

Decembrie 1989, including three rooms (basins), *praeurnium*, canals, a bricked up pit, which functioned in the 6th century AD⁶²⁰.

The buildings of the western cliff represented by „the great mosaic edifice” and *lentiaron* are included in a possible unitary city arrangement, supposedly built beginning with a stage before the 4th century AD and finished by a destruction around the end of the 6th century AD and beginning of the 7th century AD.

The first edifice would have been a place for social, economic and trade activities of the city⁶²¹. Set up in front of the port, the edifice includes four terraces corresponding each at its turn to the habitation level of the ancient city (A), to the pavement with mosaic (B) and goods warehouses (the terraces C and D). Corresponding to the terrace B, a large room is paved with more than 2000 sq. m of polychrome mosaic, placing it among the greatest such areas of the empire. The terrace supporting-wall, preserved to the east, of 65 m in length, has a maximum 5.4 m height. Made of brick rows alternating limestone with small blocks, the wall has pilasters at a distance of 4 m apart each, possibly united on the top by arches. The wall surface was covered by marble and the pilasters were decorated on the top with plated decorated capitals. Further changes brought as new elements a niche and a rostrum for this wall.

The building sizes can be determined by studying other preserved walls: the southern one, 18 m long, corresponding to the edifice width and the western and the north ones partially, all supporting the roof of the market place type hall. The most interesting feature of the room is the mosaic pavement of which about 850 sq. m are still preserved. The decoration includes geometrical and flowered patterns made of naturally coloured *tesserae* (the only zoomorphic representation is a pigeon). The central area worked in *opus vermiculatum* is covered by large circles, placed in great intervals, framed by squares and separated by rectangular areas (the circle diameter is 7 m). Terrace C represents the warehouse level. These 11 warehouses are each of 11 m length and 6 m width; the massive entrances are 8 m high. The lowest level of the cliff, covered by terrace D was destined for other storehouses⁶²²; now under the sea level, the terrace is covered. The complex area was also connected with the platform in front of the city level by a shell limestone staircase.

It was determined the edifice was included in a unitary building system built during a period of city flourishing, at the end of the 3rd century AD-beginning of the 4th century AD. It was restored and completed during its period of

⁶²⁰ Gh. Papuc, *op. cit.*, p. 61-63 and fig. 1.

⁶²¹ V. Canarache, *L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, StCls 3 (1961), p. 229-240; A. Rădulescu, *Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanța (Technical data about the building with Mosaic of Constanța)*, BMI 39 (1970), 3, p. 52-56; I. Barnea, *Quelques nouvelles considérations sur le pavés mosaïques de Tomi*, Dacia NS 20 (1976), p. 265-268; see also the following notes.

⁶²² V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat (Tomis, the city of the exiled poet)*, București, 1972, p. 91-92: there were at this level the port warehouses, including very large rooms (more than 150 sq.m), 2 (or 3) plastered basins ; see also V. Canarache, *Tomis*, mss., 2083 Documentary Collection MINAC, p. 9.

functioning⁶²³. The 4th century AD coins found at the pavement level of one warehouse could be a proof that the warehouses had been used in a previous period⁶²⁴. The last function level for the edifice is dated by the broken amphorae *in situ*, from a typological point of view all dated to the end of the 5th century and the 6th century AD⁶²⁵. The edifice continued to exist to the end of the 6th-beginning of the 7th centuries AD, having its function changed⁶²⁶. Other opinions⁶²⁷ admit the „flourishing period” when the mosaic was made could not have been at the end of 3rd-beginning of the 4th centuries AD, but possibly dated to the first half of the 3rd century AD, corresponding to the Severan's „flourishing period” and even of the Antonini. More arguments are to be found in the marble capitals and frieze decoration and also by redating the head of an imperial statue to the middle and the second half of the 3rd century AD⁶²⁸. Further on, the edifice in the 2nd stage and even the 3rd stage is dated in the 4th century AD. The period when the edifice ceased functioning for its prime purpose could be determined earlier in its turn, at the end of the 4th or the beginning of the 5th centuries AD, with activities taking place inside the edifice until the 6th century AD.

As we do not aim at a congruity of all opinions, we mention them as admissible variants for a possible revaluation of the whole complex.

The same observations for the *lentiaron* can be mentioned: the similarity of the building system with the first edifice; the possible dating of its inscription during the Severan dynasty; after the edifice ceased to function in its prime role material evidence (lamps) from the end of the 6th-beginning of the 7th centuries AD is still found.

The edifice, including many rooms, has been largely destroyed by modern works. It was probably functioning public city baths (at least, one), as an inscription on the entrance frame mentions⁶²⁹. The main room (30 x 10 m) and a

⁶²³ I. Barnea, *op. cit.*, suggests that the pavement with mosaic was made at the end of the 5th century AD – beginning of the 6th century AD.

⁶²⁴ M. Sâmpetru, *Precizări cronologice în legătură cu Edificiul roman cu mozaic din Constanța* (Chronological explanations regarding the Roman Mosaic Edifice from Constanța), BMI 42 (1973), 4, p. 59-60; see also C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis* (Rushlights moulds discovered at Tomis), Pontica 9 (1976), p. 143-144 and notes 36, 40.

⁶²⁵ M. Sâmpetru, *op. cit.*, returns rather the first date. About the amphorae see A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții la Edificiul roman cu mozaic din Tomis* (Amphoras with inscriptions at the Roman Mosaic Edifice from Tomis), Pontica 6 (1973), p. 193-207. Add Gh. Papuc, *Ceramică romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis* (sec. IV-VI p. Chr.) (Roman late ceramics with marked decoration discovered at the Roman Mosaic Edifice from Tomis (the 4th-6th centuries AD), *ibid.*, p. 153-192; M. Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à decor estampé découverte à Tomi*, Pontica 9 (1976), p. 147-154. C. Iconomu, *op. cit.*, p. 135-146.

⁶²⁶ M. Sâmpetru, BMI 42 (1973), 4, p. 59-60; C. Iconomu, *op. cit.*, 142- 145.

⁶²⁷ Al. Suceveanu, Dacia NS 13 (1969), p. 349-351 (= *Opuscula Scythica*, p. 129-130); *idem*, VEDR, p. 27 and 124 (2nd-3rd centurys AD); *idem*, *La Dobroudja romaine*, p. 119-120.

⁶²⁸ As concerning the imperial portrait see Z. Covacef, *Monumente sculpturale descoperite la Edificiul roman cu mozaic din Constanța* (Sculptural monuments discovered at the Roman Mosaic Edifice in Constanța), Pontica 30 (1997), p. 206 (the end of the 3rd century AD).

⁶²⁹ ISM, II, 389: Ἱερὰ βουλὴ κατεσκευάσθη/τὸ λεντιάριον ὑπὸ Ἑρμίππου Ἀττα; J.-L. Robert, REG 83 (1970) p. 415, no. 403.

hall with stairs leading to the city terrace are preserved, both covered by white marble plates⁶³⁰.

Other public city edifices situated inside the ancient city precincts which have been identified up to the present time are the seven Christian basilicas.

The great basilica (1)⁶³¹ orientated east-southeast to west-northwest, with an area of 48.10 x 23.45 m, is to be found in the western city area; it had a *naos* separated by two rows of columns into three naves⁶³², a simple *nartex* and a gallery above the side naves. The most important building element is the cross-shaped crypt (with an area of 50 sq. m) and divided into seven communicating areas.

The crypt could be reached by a 7.5 m long hall with marble stairs. The blocks used for the stairs' construction came from older monuments. The horizontal level of the crypt can be inscribed into a square; six of the areas are square (2.20 x 2.20 m) and the seventh is rectangular inscribed into the apse (2.70 x 2.28 m size). The roofs of these rooms were dome- and vault-shaped and were only 2.50 metres in height from the crypt's ground level.

The plastered walls were covered with paintings of which few traces are still preserved. Small areas of the *naos* and *nartex* brick pavement and the marble plates of the altar are still preserved. There were found fragments of: columns, capitals, cancelli plates and the marble cover of the walls. It was assumed for a long time that the basilica was functioning probably as the city cathedral in the 6th century AD⁶³³.

On the northeast side of the great basilica and at about 35 m there is the „small basilica” (2) orientated NE-SW⁶³⁴. It is almost parallel in length with the precinct wall identified in the neighbourhood. Modern building works allowed the partial study of the monument. Its length is estimated at about 35 m; the other sizes are 18.80 m in width and 8 m the diameter of the apse. Under the apse and partially under the central nave there is the crypt with an inside width of 2.20 m. The wall-plaster preserved a few traces of fresco. Both the crypt and the pavement of the basilica are made of bricks. There were a few marble pieces - a parallelepipedic block used probably as a descending stair and a fragment of the inner wall coverings bear traces of older inscriptions⁶³⁵. Around the basilica on the outside there is a stone plated pavement contemporary with the building.

Christian basilica ruins (3) were discovered near the port high cliff⁶³⁶. The building of „Mihai Eminescu” high school was superimposed over it. Of the ancient building only fragments of an eastern wall and a hall leading to the crypt

⁶³⁰ A. Rădulescu, *Pontice* 1 (1968), p. 325-329.

⁶³¹ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis* (Roman-Byzantine monuments from the western area of the city of Tomis), p. 28-84; I. Barnea, *Arta creștină*, I, p. 128-131; idem, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977, p. 125-126.

⁶³² The axial inner length is 43 m.

⁶³³ I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 272; however, see following basilica 7.

⁶³⁴ A. Rădulescu, *op.cit.*, p. 23-27; I. Barnea, *Les monuments*, p. 126.

⁶³⁵ A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Dobrogea* (Unpublished inscriptions from Dobruja), SCIV 14 (1963), 1, p. 83, no. 5 (= ISM II, 90).

⁶³⁶ I. Barnea, *Les monuments*, p. 126-128; idem, *Arta creștină*, I, p. 132-133.

under the altar were found; the crypt is situated at 2.50 m under the pavement level, it has an area of 6.15 x 3.75 m and a vaulted roof. The western side of the crypt is a square-shaped room (3.70 x 3.75 m), with the maximum height of 2.32 m. The room walls still preserve fragments of painted plaster; in the inferior half there are larger painted rectangular borders and in the superior half and at the bottom of the vault there are smaller borders with vegetal decoration. Three vaulted niche-shaped tombs (1.68 m in height and 0.90 m in width) are walled on the East side of the crypt. Marble plates with decoration coming from the basilica pulpit were found inside the crypt. Probably in the second half of the 4th century AD this would have been the Tomis cathedral and probably the first bishop's cathedral in Scythia Minor⁶³⁷. Some 4th-5th centuries AD architectural fragments, the marble pavement and the accurate monument building support this hypothesis⁶³⁸.

Another basilica (4) was situated at the present port entrance. Uncovered partially, it is 24 m in length and its apse is 8.70 m in diameter. The monument, probably including only a nave, was built in the 5th-6th centuries AD, inside a 4th century AD larger edifice⁶³⁹.

The 5th basilica was discovered on the east city cliff, orientated to NNE-SSW; it was built of stone and bricks. The edifice was damaged by modern works. The rectangular crypt (1.52 x 1.22 m), with a maximum vaulted roof height of 2.05 m, is set under the altar. On the east, north and probably south crypt walls and at a height of 0.78 m from the pavement level there were niches; the niche on the east wall has a red-coloured painted *crux latina* and inside a reliquary glass vessel. The building is dated to the 5th-6th centuries AD⁶⁴⁰.

The traces of a basilica edifice (6) orientated NE-SW were discovered in 1979 as well on the eastern cliff⁶⁴¹. This includes a nartex and a nave, the apse being destroyed by modern constructions. The most important building element is the wall inside the nave, identified as a *baptisterium*. The building is not older than the 5th century AD⁶⁴².

Foundations of the largest basilica known so far at Tomis⁶⁴³ were discovered on the northeast cliff of the peninsula in 1989. Orientated west-northwest to east-southeast, its outside sizes are 54.7 x 24.3 m; at the foundation level, the walls' width is about 1.25 m; inside, the naos is 32.1 x 21.7 m. Two rows of columns

⁶³⁷ V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 100-101; I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 271-272.

⁶³⁸ I. Barnea, *loc. cit.*, doesn't exclude the possibility this could be the cathedral where the bishop Bretanion was when Valens arrived.

⁶³⁹ I. Barnea, *Les monuments*, p. 128; V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic (Christianity in Scythia Minor in the West Pontic Environment)*, Sibiu-Constanța, 2000, p. 69.

⁶⁴⁰ Basilica was found on the st. Revoluției din Decembrie 1989 corner with 9 Mai st.; V. Lungu, *op. cit.*, p. 69-70; idem, in *Izvoarele creștinismului românesc (The sources of the Romanian Christianity)*, p. 157-158.

⁶⁴¹ Basilica is situated 25 m southwest of the Palace hotel.

⁶⁴² V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor*, p. 70.

⁶⁴³ At the crossroads of Ecaterina Varga, Negru-Vodă and Mircea cel Bătrân streets; see *supra*, n. 464.

create three naves; the apse is 9.15 m in breadth and outside it is inscribed in a pentagon. There are three annexe rooms along the northern apse wall and structurally connected with the basilica. The north side of the ensemble was bounded by a portico fragmentarily preserved. The edifice was dated to the end of the 5th-beginning of the 7th century AD⁶⁴⁴.

The last public monument we are discussing is the Roman Byzantine precinct wall. This borders the largest part of the ancient city; it follows a line connecting the two peninsula shores, to the continental side, from southwest to northeast. The analyses of this monument have taken into consideration both the plan and the chronology of the building⁶⁴⁵. Concerning the plan, the only side raising no questions is the northern one. Research by Vasile Pârvan, this side has two gates: the northeast gate with the famous „butchers' tower” (4.34 m in aperture)⁶⁴⁶. The southwest gate is framed by defensive rectangular towers with the front sides of about 5.40 m; the precinct is here 3.20 m in width; the entrance is about 4 m. Two coins from the time of Tacitus (275-276 AD) and Probus (276-282 AD) were found in the mortar of the precincts segment between the two gates.

The wall orientation to the other sides is only hypothetical: to the west/southwest the precincts follows an obtuse angle which could have a corner tower at the crossing point. The precinct design is restored on the south west based on wall fragments found occasionally and sometimes with different orientations. The wall branches from the southwest gate: a part follows the expected line to the southwest up to the seashore, where a stone pile could indicate the precincts, or even a gate⁶⁴⁷; another part goes west/southwest, where it turns off to the south to the same ending point marked by the stone piles⁶⁴⁸. Archaeologists estimate different dates for the two west/southwest lines: the first line is structurally and chronologically connected with the north precinct (the end of the 3rd-beginning of the 4th centuries AD); the second is a precinct added later

⁶⁴⁴ Lungu, *op. cit.*, p. 70-71; A. Rădulescu, *Études byzantines et post-bizantines*, II, p. 34: coins from Mauricius Tiberius (588-589) and Phocas (602-603).

⁶⁴⁵ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, p. 415-450; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 19-20; A. Aricescu, *Armata*, p. 156-157 and 163-164; N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e.n. (Contributions to the topography of Tomis in the 6th century AD)*, *Pontica* 10 (1977), p. 253-260; A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală (The late defence wall of Tomis in its present restauration)*, *Pontica* 28-29 (1995-1996), p. 83-93; Gh. Papuc, L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis, (The large gate of the city of Tomis)*, *Pontica* 31 (1998), p. 201-208.

⁶⁴⁶ The names in inscription IGLR, 8 indicating a wall fragment rebuilt by the butchers association; the inscription is embedded in the tower face: Μακελαρί[ων] πεδατου[ρα] πό(δεξ) ΚΔ; see also IGLR, 7 and 9.

⁶⁴⁷ See also N. Toma, *op. cit.*, in *Caiete ARA*, 1 (2010), p. 61-63, 68-69 and fig. 1, 2 and 4, which reconstitutes 9 or 10 „old” roads”, some of them being related to the Roman-Byzantine city gates; there are still the gates on the precincts western side, noted P₄ and P₅ (wherefrom go the roads to the south).

⁶⁴⁸ A. Rădulescu, *op. cit.* p. 88, fig. 4: huge stones probably parts of the wall having a gate here.

(the 5th-6th centuries AD) together with the city enlargement to the west and the defence of the Tomis ecclesiastical centre⁶⁴⁹.

The precincts continues to the east, beyond the butchers's tower⁶⁵⁰ and it had here a gate framed by towers⁶⁵¹. Archaeological excavations in many stages revealed an ensemble of a defensive gate towers⁶⁵². The towers, of which 2-3 seating rows are still preserved, had semicircular frontal sides. The southwest tower is about 15 m long and the width measured at the front vault arch is 11.50 m, the elevation is 3.50 m wide. Some building elements confirm a special feature of the tower. The inside northwest side hides a 1 m wide and 2 m in height tunnel; coming from the precinct wall this opens inside the tower; the tunnel pavement is about 0.70 m under the tower foundation. Only the semicircular front connection is still preserved of the second tower damaged by modern works. The gate access way is 10.50 in width and is covered with stone plates. Orientated to the northwest, the gates' aperture is over 31 m in total (taking into consideration also the exterior sides of the two towers).

The towers' sizes as well as their complexity and the size of access ways lead to the conclusion this is the most important gate of the city. The outline of the peninsula has been changed over time by sea erosion; the gate did not in the ancient period have a peripheric position which we are inaccurately inclined to believe today⁶⁵³. Beyond the second tower, the precincts were continuing up to the sea⁶⁵⁴. The question of whether Tomis had a perimeter precinct or the peninsula was defended only from the land side has not a definite answer⁶⁵⁵. Chronologically speaking⁶⁵⁶, the late precincts buildings could start in the second half of the 3rd century AD, after the Gothic invasion. Construction could have

⁶⁴⁹ N. Cheluță-Georgescu, *loc. cit.*; A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 86-87; L. Cliante, *Un nou segment al incintei tomitane târzii (A new fragment of the late Tomitan precincts)*, Pontica 39 (2006), p. 249-258.

⁶⁵⁰ Note of V. Pârvan, *op. cit.*, p. 417 and pl. I.

⁶⁵¹ A first description of the monument was made by Sc. Lambrino, in *Arhiva pentru știință și reformă socială (The archive for social science and reform)*, 14 (1936), vol. II, p. 912-917.

⁶⁵² Gh. Papuc, L. Lungu, *op. cit.*; researches took place in 1988, 1991 - 1992, 1993 and 1998.

⁶⁵³ Ancient broken walls, visible in the cliff wall confirm this hypothesis. Actually, Cărămidari street existed here half of century ago which disappeared because of shore slippage.

⁶⁵⁴ The precincts wall seems to pass over the possible exterior side of the NE tower; see Gh. Papuc, L. Lungu, *op. cit.*, p. 205 and n. 15; see also O. Bounegru, M. Adumitroaie, „Life (after town) in town”, in *Scythia Minor. Interpretări stratigrafice (Stratigraphical analysis, Peuce* SN 3-4 (2005-2006), p. 265 mention the defence ditch, situated at 16.5 m to the East from the towers frontal line, whose banks were plated with lime half-shaped blocks ; the gate functioned at least until the 7th century AD, taking into consideration Phocas' coins discovered in the area.

⁶⁵⁵ See A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 91-92, where is mentioned 'vague evidence' about a perimeter precinct existing here.

⁶⁵⁶ Al. Suceveanu, *Dacia* NS 13 (1969), p. 348-350 (= *Opuscula Scythica*, p. 128-129), suggests the middle of the 2nd century AD; the same date also at N. Toma, *op. cit.*, p. 59-72, based on the existence on Tomis SW coast of some monumental edifices, as that „with stairs”, build, probably in the second half of the 2nd century-the beginning of the 3rd century AD; also here the hypothesis of a possible street at the level of the ancient port.

been initiated probably by Gallienus⁶⁵⁷. It was continued (if not started) by Aurelian and Tacitus⁶⁵⁸ and finished probably by Diocletian⁶⁵⁹ (during his time the gates or the gate of the city were built (*IGLR*, 3). The possibility that the work was finished by Constantine the Great is not excluded⁶⁶⁰. Precincts fragments were rebuilt during the emperor Justinian (or probably even during Anastasius). The building security permitted the ancient city's defence until the 7th century AD.

Tomis urban structure during this period is completed by street routes, sewer canals, pavements, and inhabitation complexes, foundations of pillars indicating possible portico, rectangular arrangements with storing pits inside or only unprotected large pits⁶⁶¹.

The kilns were set near the precincts; six kilns for brick burning⁶⁶² (three inside the city, three outside) have been identified in the northwest side of the city⁶⁶³. The two kiln groups actually represent handmade goods complexes. Built in a limited area⁶⁶⁴, they functioned contemporaneously. This area was chosen on one hand because there was a building necessity on the west side, on the other hand, due to the clay quality. Bricks similar to those identified in the pavement of the neighbouring basilicas⁶⁶⁵ were found on the platform of one kiln. Numerous elements support the idea of dating the kilns to the second half of the 5th century AD: the late Roman age ceramic material, preponderant in the kilns' stratigraphy; the rudimentary aspect of the installation construction; the same typology of the bricks used for the Paleo-Christian basilicas and those on some kiln platforms; the late Roman cultural stratum contemporary to the kilns.

Workshops for ceramics would have been more numerous than those discovered until now. There was certainly a workshop for lamps: the products stamps⁶⁶⁶, the deposits and the patterns of lamps found at Tomis⁶⁶⁷ are all

⁶⁵⁷ A. Aricescu, *Armata*, p. 156.

⁶⁵⁸ See the coins found in the precincts emporion; cf. A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 84-85, n. 5 and 6.

⁶⁵⁹ The authors of the archaeological research report at Tomis, Mihai Viteazu st, based on the beginning of the inhabitation in this area, in the 4th century AD and we maintain this date also for the building of the city late precincts; see CCA, Campania 2009, p. 290-292.

⁶⁶⁰ V. Canarache, *Tomis*, p. 17 ; R. Vulpe, *Pontice* 2 (1969), p. 163 ; A. Aricescu, *Armata*, p. 157.

⁶⁶¹ There are to be added to the older discoveries in the Cathedral Park, the recent ones, situated on the place of the actual Chamber of the Public Notaries (CCA, Campania 2004, p. 127-128, no. 79) or on Mihai Viteazu st, the OCPI building Constanța (CCA, Campania 2009, p. 290-292, no. 143).

⁶⁶² A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine*, p. 5-23.

⁶⁶³ Another unstudied brick kiln found near the precinct to the east; see A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 6 and n. 5.

⁶⁶⁴ The distances from one brick kiln to another are about 10-12 m. About the handmade complexes in the area see also Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, p. 230.

⁶⁶⁵ It is considered almost certain that the first kiln group was specially made for building the basilicas.

⁶⁶⁶ C. Iconomu, *Opaițe*, p. 17-18, tip XIX: „Μάρκου Τομείτης ἐποίει”; other names of Tomitan producers: Εὐκτῆμων, Ἀμίας, at C. Iconomu, G. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța (A new discovery of lamps in Constanța)*, *Pontica* 14 (1981), p. 269-276 (pieces discovered in a tomb and dated to the middle or the third quarter of the 2nd century AD with a longer circulation); a name Εὐ(...) appears on a lamp from the beginning of the

evidence. 141 broken lamps were found in an ancient pit at about 200 m from the late Roman precincts wall⁶⁶⁸; all are production scraps from a local workshop⁶⁶⁹ whose installations should have been in the neighbourhood. The pieces were produced either with imported patterns or, more likely, by copying some imported originals at a date that should have been in the first half of the 4th century AD⁶⁷⁰. The patterns preserved hidden among the wall stones of the one mosaic edifice warehouse are later: the 6th century AD, possibly the first half (or the beginning) of the 7th century AD⁶⁷¹. The patterns presence means the existence of some handmade goods workshops in the neighbourhood⁶⁷².

Glass production at Tomis is still uncertain: the traces of two kilns were discovered near the present building of the Folk Art Museum; they could not be completely studied⁶⁷³. Though the presence of one or more kilns for glass making would be natural, it is not likely to be proved.

Traces of a marble workshop have been identified for a long time (1958) at the bottom of the west cliff, at the ancient port level⁶⁷⁴. Numerous massive marble pieces have also been retrieved⁶⁷⁵ from this area on the occasion of some port construction and arrangement, before 1900. It seems the workshop was used in the main for marble processing for monumental constructions⁶⁷⁶.

Local production does not reduce the importance of imported products. Provinces such as Egypt, Palestine or Syria are among the foremost places

4th century AD: see C. Ionomu, *Un depozit de opaițe la Constanța (A deposit of lamps in Constanța)*, Pontica 3 (1970), p. 237-238, no. 1. See recently Viorica Rusu-Bolindeț, *The lamps from the early Roman times at Histria. An introduction on the activity of the lamp producing workshop in Roman Dobrogea*, in *Antiquitas Istro-Pontica, Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj Napoca, 2010, p. 401-419.

⁶⁶⁷ See also the synthesis in article A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände – Lucernae*, Pontica 14 (1981), p. 181-209.

⁶⁶⁸ C. Ionomu, Pontica 3 (1970), p. 237-254.

⁶⁶⁹ After restoration, there were determined 10 lamp variants which belong to some important types.

⁶⁷⁰ The study's author takes into consideration precisely the period of Constantine the Great.

⁶⁷¹ C. Ionomu, Pontica 9 (1976), p. 135-146; the hidden pieces are associated with a danger threatening Tomis in this period; the danger is identified as being the Avars and Slaves invasions in 601-602 AD (the date matches with the last destruction of the Mosaic Edifice).

⁶⁷² The archaeological excavations at the Mosaic Edifice revealed both brick and lime kilns, but they belong to a later period; see C. Ionomu, *op. cit.*, p. 144 and notes 41, 42.

⁶⁷³ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis (Ancient glass vessels from Tomis)*, Constanța, 1968, p. 154-156.

⁶⁷⁴ More monuments in various building stages were discovered here: a 5 m length architrave, a cornice, two corner capitals and the superior piece of a sarcophagus: see V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 33-35; V. Canarache *et alii*, *Tezaurul*, p. 120 ff.; different opinion, N. Toma, *op. cit.*, p. 65-68, according to which the unformed marble pieces would indicate a construction site and not a marble processing workshop.

⁶⁷⁵ G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antichità*, Dacia NS 2 (1958), p. 267, note 19.

⁶⁷⁶ Its maximum function period is dated in the 2nd century AD. For the constructions on the south-western coast, see now N. Toma, *op. cit.*

concerning products and exportation⁶⁷⁷. Scythia, inclusively Tomis, had trade relationships both with economic centres inside and outside the empire, but the former are the most important. To Tomis were brought amphoras with goods both from the Syrian-Palestinian area, and from the western Mediterranean area.

Many of the amphoras discovered at the Mosaic edifice, hold vegetal resins (colophony, turpentine, mastix), many of which came from the west coast of Asia Minor, others from the shores of Arabia and Somalia⁶⁷⁸. In 599 AD, when Tomis was besieged by Avars, it was possible to offer to the Avar Khan some kinds of exotic condiments probably coming from India⁶⁷⁹. It is possible some of the amphorae bearing Christian inscriptions were gifts sent by the Sirian bishops to the bishop of Tomis⁶⁸⁰. Tomis, more than other city in the Pontic area, distinguishes itself due to the variety of North African amphorae. If we add to this variety of amphorae, that of the table vessels⁶⁸¹ and lamps⁶⁸², we have a complete representation of the products coming to this city.

The financial and trade organisation of the province⁶⁸³ is illustrated by a series of discoveries at Tomis: Flavius Servandus, περιβλεπτος κόμης καὶ ἄρχων, issued *exagium* (ἐξάγιον) - a measure (and checking) of the old coin (*solidus*) (IGLR, 86; 5th century AD); very likely he applies the orders of the imperial authorities, in the province there is also other evidence of the centralized control upon trade.

The lead trade seals indicate goods coming from Asia Minor and the neighbouring regions, Smyrna, Ephes, Metropolis, Koloe (Lydia)⁶⁸⁴, in the 4th century AD and also during the following centuries until the beginning of the 7th century AD.

Maritime trade goods are well-illustrated by the discoveries at the Roman Mosaic Edifice: metal anchors, important quantities of iron ore, marble weights for big scales, resins and, obviously, amphorae⁶⁸⁵.

Return to the *city structures*, we must specify some data about the special constructions - the underground galleries crossing the Tomitan peninsula⁶⁸⁶. Set

⁶⁷⁷ See A. Opaîţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import (Economic aspects in the Scythia Minor province (4th - 6th centuries AD). The local and imported ceramics production)*, Bucureşti, 1996, *passim*.

⁶⁷⁸ A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Scythia Minor (Roman and Roman-Byzantine amphoras from Scythia Minor)*, Pontica 9 (1976), p. 99-114.

⁶⁷⁹ Theophylactus Simocatta, *Historiae*, 7, 13, 1-6 (*Fontes II*, p. 545).

⁶⁸⁰ A. Opaîţ, *op. cit.*, p. 165.

⁶⁸¹ Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ştamplată descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis (The late Roman stamped decoration ceramics discovered at Roman Mosaic Edifice from Tomis)*, Pontica 6 (1973), p. 153-192.

⁶⁸² Gh. Papuc, *Opaîţe de import la Tomis (Imported lamps at Tomis)*, Pontica 9 (1976), p. 201-205.

⁶⁸³ Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, 236-257.

⁶⁸⁴ I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RÉSEE 7 (1969), 1, p. 23-25, nos. 1-7.

⁶⁸⁵ A Rădulescu, *Amfore cu inscripţii de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis (Amphoras with inscriptions from the Roman Mosaic Edifice in Tomis)*, Pontica 6 (1973), p. 193-207.

⁶⁸⁶ Notes about this building see at V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 37-38 and unpublished manuscripts at MINAC; see also Tomis magazine I, 3, 1966, p. 18; V. Barbu,

up in a net, having built ventilation facilities and entrance apertures, they were dug directly into the rock or loess and have stone and brick walls, mortar in *opus signinum*. Two sides have been studied⁶⁸⁷, the first connecting the eastern cliff with Tomis's tourist port is almost 285 m long and 1.60/1.70-2.49 m high. The second sides, between Tomis port and the Roman Mosaic Edifice is 265 m long. They cross the peninsula at -20 m under the present ground level. Considered, in turn, sewers for the rain and processing waters, shelter in times of danger and escape routes during sieges, they are in fact larger aqueducts, able to store an important quantity of water⁶⁸⁸. The aqueduct flow direction goes to the west cliff, where the city baths with their own basins and reservoir are also situated. The aqueduct-galleries system was probably built in the second half of the 2nd century AD; they functioned in the period of the Roman-Byzantine city, being known also as a transport installation for water from the sources in the neighbourhood⁶⁸⁹.

The last domain of the city structures we are going to write about are the *necropoleis*. Related to the precincts, there have been identified and localized five *necropoleis* areas in Tomis⁶⁹⁰; these spread around the ancient city, from the northeast peninsula corner to the west, and along the coast roads connecting Tomis with Histria and Kallatis.

The first necropolis⁶⁹¹ is situated approximately in the area between the Hellenistic precinct walls and the late Roman age one. It is the main Hellenistic necropolis over the Roman city which is partially superimposed. There are also some areas situated further from the city where an important number of Hellenistic burials have been discovered. Their situation, about 2-3 km from the Hellenistic wall, as well as the existence of some suburban settlements, could

Tomis, oraşul poetului exilat, p. 95-99; Mircea D. Matei, *Le troisième colloque mixte roumaino-sovietique d'archéologie et d'ethnographie*, Dacia NS 3 (1959), p. 573-579.

⁶⁸⁷ See Gh. Papuc, *Tipuri de apeducte pe litoralul vest-pontic (Aqueduct types on the West-Pontic coast)*, Pontica 30 (1977), p. 237-250; idem, *Aprovizionarea cu apă a cetăţii Tomis, Constanţa*, 2005, p. 70-85.

⁶⁸⁸ About the Tomis water supply see M. Botzan, *Observaţii din secolul trecut asupra unor construcţii antice din Dobrogea (Observations about the last century about some ancient buildings in Dobruja)*, Pontica 12 (1979), p. 175-179; idem, *Consideraţii asupra alimentării cu apă a oraşelor-cetăţi Histria, Tomis şi Callatis (Considerations about the water supply of the cities Histria, Tomis and Kallatis)*, Pontica 13 (1980), p. 305-341; idem, *Apele în viaţa poporului român (Waters in the Romanian people life)*, Bucureşti, 1984, p. 164-170.

⁶⁸⁹ Gh. Papuc, Mihai Ionescu, *Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanţa (New researches about the aqueduct from Ovidiu, Constanţa County)*, Pontica 27 (1994), p. 209-221; Gh. Papuc, *Tomis – aprovizionarea cu apă potabilă în epoca romană şi romană târzie (Tomis – the water supply in Roman and Roman late epoch)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 425-449; idem, *Aprovizionarea cu apă a cetăţii Tomis (Water supply in the city of Tomis, Constanţa*, 2005, p. 85-94.

⁶⁹⁰ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCls 3 (1961), p. 222-225; C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.) (The Tomitan necropoleis in the Roman West Pontic world context (the 1st-4th centuries AD)*, PhD, Constanţa, 1999, p. 10-23 (mss.).

⁶⁹¹ M. Bucovală, *Necropole*, p. 131-133; idem, *Un alt mormânt de epocă elenistică târzie la Tomis (Another late Hellenistic age tomb at Tomis)*, Pontica 8 (1975), p. 375-388; idem, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis (Another hellenistic tomb discovered at Tomis)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 73-82.

suggest the hypothesis of some smaller necropoleis kept by those settlements and not by Tomis. About 2/3 of the Hellenistic tombs are cremation burials, the rest, about 1/3, are inhumation. The most frequent cremation burial is that of burning on the spot (funeral pile-tomb)⁶⁹²; the burial is usually done in rectangular graves.

Necropolis II, which spreads beyond the early Roman precincts, begins probably immediately in its neighbourhood and spreads to the north and northwest, from the cliff to the other side of Tomis and crossing Lăpuşneanu boulevard. There were identified⁶⁹³ dozens of marble, stone slates graves, sarcophagi and a few hundred burials with tile coverings or with wooden coffins. This necropolis already existed at the beginning of the 2nd century AD and continued to be used until the end of the 3rd century AD⁶⁹⁴.

Necropolis III spread along the eastern cliff; it begins at the main gate of the city and continues to the north. An important part of its area was destroyed by erosion and landslide. The necropolis is dated at the end of the 4th century AD. A funerary construction with a very special quality and significant wallpainting⁶⁹⁵ has been discovered in this area in 1988. It is a vault with a *dromos* used as a family burial place for about 50 years⁶⁹⁶. The inside walls are covered with fresco painting, with anthropomorphic, zoomorphic, vegetal and geometrical representations. A specific decoration for walls and vault was made. On the northern *tympanon* a ritual banquet is represented, in which mostly men are taking part; on the southern *tympanon* above the entrance four pigeons are painted around a *kantharos*. The west side represents two scenes at the vault bottom: a group of four partridges and a rabbit eating grapes. There are on the east walls two fronted pawns peaking from a basket with red fruit. The vault is covered by vegetal decoration, painted in various colours. More deceased were put in the burial vault successively⁶⁹⁷. Based on the rich floral and zoomorphic decoration, mixed with geometrical elements and on few inventory discovered pieces, the tomb was dated to the second half of the 4th century AD (nothing that it was used for burials for a longer period). The painting interpretation raises various

⁶⁹² V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu 'rug-busta' de epocă elenistică și romană de la Tomis* (Contributions to the knowledge of the funerary complexes with Hellenistic and Roman Age busta pile from Tomis), *Pontica* 19 (1986), p. 89-114.

⁶⁹³ See V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană* (About Tomis necropolis I. Tomb types of the Roman age), *SCIV* 22 (1971), 1, p. 47-68.

⁶⁹⁴ See a limestone plated tomb dated to the beginning of the 3rd century AD at M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis*, *Dacia NS* 35 (1991), p. 189-199 (this usual tomb is distinguished by a very rich funerary inventory).

⁶⁹⁵ V. Lungu, C. Chera, *Un monument arheologic de o excepțională valoare la Tomis/Constanța* (An archaeological monument of an excelent value from Tomis/Constanța), *Arta* 35 (1988) 4, p. 11-14; iidem, *Römische Wandmalereien in neugefundenen Gräbern aus den Nekropolen der Dobrogea*, in *Die Schwarzmeerküste der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Wien, 1992, p. 94-96 and pl. 10; A. Rădulescu, *Entre faste et dénouement. Les mystères soulevés par le „Tombeau au banquet” retrouvé à Constantza*, in *Archéologie Nouvelle* 1(1993), p. 42-47.

⁶⁹⁶ The external sizes of the building are 3.84 x 3.18 x 3 m (and the internal sizes are 2.80 x 2.30 x 2.05 m).

⁶⁹⁷ Four skeletons were found in coffins, others without funerary boxes near the entrance and a child put in an amphora.

hypotheses. Bird and rabbit representations could at the same time be Christian and Pagan symbols; also the funerary banquet since it has no specific Christian mark or inscription. The only specifically Christian feature is the west-east orientation of the tombs inside the burial vault. The closest analogy can be found in a scene of the eucharistical banquet of „Santi Pietro e Marcellino” catacomb from Rome, where Christian features are doubtless⁶⁹⁸.

Necropolis IV is situated to the west and southwest, between the late precinct wall and the present railway station. A lot of sarcophagi and stone funerary complexes, as well as inhumation graves with tile coverings, have been studied. The necropolis is dated in the second half of the 2nd century up to the middle of the 3rd century AD. An important archaeological complex representing a female inhumation tomb was discovered in 1986 on Ferdinand Boulevard. The tomb is important for the great number of bronze, silver and gold pieces; the gold pieces represent a real „treasure”: 7 rings (4 of them with settings of engraved semiprecious stones), 2 big earrings (each of them with 7 stone settings), a gold crown with 14 mounted pieces, 14 applied adornments and over 50 leaves, 2 bracelets with stone settings, a disk fibula, a necklace with lion heads (made of gold leaf on a vegetal support), small tubes from another necklace and a miniature amphora. We can continue the enumeration with a large collection of silver, bronze, lead, iron, ceramic, glass and bone pieces. They are all of 2nd century, Roman style, some of them of a Hellenistic tradition, showing their possible provenience from an Oriental part of the Empire⁶⁹⁹.

As a unique discovery we mention a funerary complex with six rooms⁷⁰⁰ made of stone slabs. The large number of skeletons found (11) and the succession of burials suggests there is a burial vault belonging to some related families. The retrieved inventory is chronologically dated to between the 2nd and 3rd centuries AD.

Necropolis V covers the area between the necropoleis II and IV, partially superimposed over the latter. It is dated in the 4th century AD, but in some areas of the 4th century AD graves are mixed with the 2nd and 3rd centuries AD ones.

⁶⁹⁸ See the observation in I. Barnea, *Pontica* 24 (1991), p. 272-273 and n. 12; V. Lungu, *Începuturile creștinismului în Scythia Minor în lumina descoperirilor arheologice (Christianity beginnings in Scythia Minor In the light of the archaeological discoveries)*, in Preda's International Magazine, Jan. 2005, p. 148 (also there the possible significance of the burial vault north wall paintings); idem, in *Izvoarele creștinismului românesc*, p. 30-33; and 53-60 (C. Chera, V. Lungu date the Tomitan tomb in the period of Constantine, to the end of the 4th century AD); see also C. Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis (New considerations about the painted tomb from Tomis)*, *Peuce* SN 6 (2008), p. 283-296; date: the first decades of the 4th century A.D.

⁶⁹⁹ C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.)*, p. 87-88 (mss.); idem, *Tezaur funerar descoperit la Tomis (Constanța)/Ein in Tomis (Constanța) aufgefundenen Grabhort*, in Preda's International Magazine, March 2005, p. 149-154; see recently, V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (Gold jewelry in the collections Museum for National History and Archaeology Constanța)*, Constanța, 2012, p. 22-29.

⁷⁰⁰ C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis (An unpublished funerary complex from Tomis)*, *Pontica* 18 (1985), p. 203-214.

The great number of tombs identified in recent years⁷⁰¹, the continuity of the necropoleis areas and sometimes their superimposition over one another creates a large cemetery area around Tomis.

The area's delimitation is artificial, the burials being done without taking into consideration any enclosure or parcelling. Only between 1987-1988, for example, 106 tombs were researched in the city's southwest area⁷⁰², the majority of them dated to the 2nd-3rd centuries AD; few of them belong to the 4th-6th centuries AD⁷⁰³. Beside the individual burials, there were noticeable collective burials of 2-6 individuals (and a peculiar situation in this perimeter, a large collective tomb for 40 individuals). Research has identified the existence in the west area of Tomis a necropolis intensively used during the Roman-Byzantine period⁷⁰⁴. Further excavations (1991-1992) in the same area revealed another 45 inhumation tombs, dated by ritual and funerary inventory elements to the 2nd and 3rd century AD⁷⁰⁵. Continuing to the west, another 46 inhumation tombs from the 2nd, up to the 6th century AD were also studied in 1992 (the latest one is dated to the end of the 6th/possibly even the beginning of the 7th century AD)⁷⁰⁶.

We mention the discovery from the southwest necropolis area for its special feature: a burial vault preserving the traces of a Palaeo-Christian wallpainting. It is a hypogeum construction with only one funerary room (6.15 x 3.90 and 2.90 in height), preceded by a *dromos*⁷⁰⁷. The burial vault seems to have had marble architectural elements⁷⁰⁸. The walls are covered by painting set in panels imitating

⁷⁰¹ See CCA, Campania 2001, p. 110, no. 74 (the Roman necropolis; Traian st.: 15 burial tombs; the 2nd-4th centuries AD); CCA, Campania 2002, p. 90-91, no. 58 (Tomis mall; 25 Roman and Roman-Byzantine tombs); CCA, Campania 2006, p. 132-134, no. 64-65 (the streets G. Enescu, Smârdan, M. Eminescu: 24 tombs; the 2nd-6th centuries AD); CCA, Campania 2008, no. 144 (Traian st.: 17 tombs; the 2nd-3rd centuries AD).

⁷⁰² M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis* (Recent discoveries in the Roman and Roman-Byzantine age necropoles from Tomis), Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

⁷⁰³ See also C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului* (Preventive excavations in the late Tomis necropolis), Pontica 41 (2008), p. 189-208 (12 tombs from the 2nd-3rd centuries and 4 from the 4th-6th centuries AD, on 22, George Enescu st.)

⁷⁰⁴ In 1961 there were not possible references to a 4th-6th centuries AD necropoleis unnoticed at that date 'd'une manière concrète' (V. Barbu, StCls 3 (1961), p. 207). For 4th-6th centuries AD tombs at Tomis see also C. Chera Mărgineanu, *Noi morminte din necropolele Tomisului* (Tomis necropoles new tombs), Pontica 12 (1979), p. 247-250; M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d. Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului* (The 4th century AD burial vault discovered in Tomis west necropolis), Pontica 26 (1993), p. 207-214.

⁷⁰⁵ M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de Sud-Vest a Tomisului* (Recent discoveries in Tomis Roman South West necropolis), Pontica 24 (1991), p. 185-236.

⁷⁰⁶ M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de Vest a Tomisului* (1992) (*Researches in Tomis West Roman necropolis* (1992), Pontica 25 (1992), p. 241-272.

⁷⁰⁷ Alix Barbet, M. Bucovală, *L'hypogée paléochrétien des orants à Constanța (Roumanie), l'ancienne Tomis*, MEFRA 108 (1996), p. 105-158.

⁷⁰⁸ These marble elements — fragments of colonettes and some fragments of the tomb furniture — were possibly brought from another place, along with the ancient violation of the tomb.

marble. The panels are supported by pilasters with Corinthian capitals⁷⁰⁹; these support a fictive architrave including a series of strips and nets superimposed by larger panels with figurative scenes. The panel decoration represents a funerary banquet and two figures praying⁷¹⁰. The banquet scene, rare in the Roman world, is also to be found in Tomis; instead, the praying persons represented, though frequent in the Italian peninsula catacombs, now appear for the first time in Tomis. The monument was dated earlier to the middle of the 4th century AD⁷¹¹; the tomb was used at the end of the 4th century AD and possibly at the beginning of the 5th century AD.

Of special importance is a limestone⁷¹² plated funerary complex used for collective burials done in stages from the first half of the 3rd century AD until the second half of the 4th century AD. The majority of the individuals were buried in the 3rd century AD. The unusually large number of deceased and the weapons present among the inventory objects have determined a hypothetical connection between these burials with the events in 269 AD, when Tomis was confronted with strong attacks of the allied Goths, Bastarnae, Sarmatians and other migrating populations. The next burials took place probably during the time of Constantine the Great. After Constantius II, the funerary complex was also used by Christians for burying some co-religionists.

If we also refer to the funerary inscriptions we reach some conclusions about some life concepts and special attitudes. From this point of view, the funerary inscriptions are among the most expressive documents. Beyond the common elements of content speaking about people's transience, unforeseen fate and the survivors grief, there are also notes accepting the idea that „death annihilates all pains” (*ISM* II, 188, 166) and „everything becomes ashes” (*ISM* II, 311), or, on the contrary, life in its spiritual shape continues after death (*IGLR*, 92, 94)⁷¹³. But the inscriptions do not represent the most appropriate means to understand a philosophical concept, even if we can recognize on them some ideas of the hedonism of Epicur or of the stoic fatalism. Their function is to remember the posterity short biographies of some individuals who, even not always excelled in functions or special qualities offered models of exemplary behaviour. The concept includes three clearly defined elements: piety, beauty, good conduct, good reputation, friendship, dignity, wisdom. There are frequent the places where the family members beneficiate of the epithet *pius* under its superlative form *parentes pientissimi* (or *εὐσεβέστατοι*; *ISM* II, 194), *pientissimo patri* (*ISM* II, 247), *filis piisimis* (*ISM* II, 260), addressed by the descendants. Friendship is

⁷⁰⁹ The pilasters are coloured light blue, the capitals violet and the achanthus leaves white; the architrave is decorated by longitudinal greenish shadows.

⁷¹⁰ One of them bears a nimbus; it is not possible to determine the identity of the person without any epigraphical indication.

⁷¹¹ A few coins representing the burial moment are dated in the second third of the 4th century AD.

⁷¹² V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis (A Roman age tomb with slates discovered at Tomis)*, *Pontica* 18 (1985), p. 215-234.

⁷¹³ A. Rădulescu, L. Buzoianu, *Elemente de gândire umaniste în unele epigrafe din Dobrogea (Humanist thought elements in some inscriptions in verse from Dobruja)*, *Istro-Pontica*, Tulcea, 2000, p. 241-245.

appreciated as an important virtue: „I considered friendship with all as a title of glory” (καὶ φιλήν πρὸς πάντας ἐτιμήθη ἐπιδόξως), we find from the funeary epigram for Hermogenes of Cyzic (ISM II, 336); on the grave stone of an unknown from Prusia (ISM II, 368) there is mentioned: „I practiced friendship” (καὶ φιλήν ἥσκησα) and „I preserved my friends trust” (πίστεις δὲ φίλων ἐσάωσα). Other concepts take into consideration the beautiful life (καλῶς βιώσας, ISM II, 252), good reputation (εὐδοξία; ISM II, 166), wisdom in marriage and in life; ISM II, 380). The relationships between husband and wife are exemplary by longevity and moral accuracy. Thus, Eia lived together with her husband, Diogenes, 34 years, „without any reproach and with loyalty” (ἀμέμπτως καὶ εὐσεβῶς) and that’s why she beneficiaries of a less common epithet from her children - μετρί γλυκυτάτη („to the sweetest mother”, in Dative; ISM II, 185). At her turn, Cornelia Fortunata proved „a chaste and decent love for her husband” (στοργήν πρὸς ἀνδρός κοσμίαν καὶ σώφρονα; ISM II, 195).

The parents’ hopes for descendants are natural and imposing. The new very often used words are ἔλπις (hope) and δόξα (fame), used alone (ISM II, 384) or associated (δόξα ἀρετῆς („the virtue glory”; ISM II, 166). The most painful deaths are those of the very young individuals, or how they express in an inscription „innocentiae pleno” (ISM II, 354). Still remains very significant the short text used on the epitaph put by Asclepiades for his children and the image, on the monument, of the raising palms, in a gesture showing something between imprecation, fear and imprecation (ISM II, 173)⁷¹⁴. The act fatality is assigned to the faith (IGLR, 21), of an envious deity (βάσκανος δαίμων) and most often to the Moiras. A funerary epigram, in a dialogue form, claims from the beginning: „Nothing depends on people; everything rounds in the destiny power” (ISM II, 384). In other epigrams, the Moiras are indirectly accused of the pains they produced. Most of the times, they are presented as insensible to pain (ἀπαθής Μοῖρα; ISM II, 347, 369, 377), funeste (ὀλοή Μοῖρα; ISM II, 459) and plotter (τεχνησαμένη; ISM II, 377). Their singular action or in group, has a fatal effect: „the cruel judgement of the impassive faith”, send „painful troubles” to people (ISM II, 347). Confronted with the fatalism, individual transfers on the grave stones real *sententiae*.

One of the most profound funerary inscriptions in verse appreciated as well by V. Pârvan among the most beautiful of this genre was found long ago in Constanța (ISM II, 275). Due to the importance of its content we take the liberty of quoting it here almost completely: „But the deceased grieves for nothing, as there is no more love for those who passed away, and the deceased person lays as a motionless stone in the middle of the plain, spreading his flesh into the fresh soil (...). Of water, of soil and of breath was I made before. Once dead, I lay here giving everything to all. These are left to everybody. But what more? From where it came, there spread the weakened body”

⁷¹⁴ See also D.M. Pippidi, *Simbolul palmelor înălțate pe o stelă din Tomis (The symbol of the raising palms on a stele in Tomis)*, in *Studii*, p. 206-217.

Resuming Pârvan's commentary⁷¹⁵, we have to note once again: „Nothing is still left of us after our death, not even the soul”. There is no trace of regret, lament, revolt or hope in this inscription in verse. The materiality of human existence is almost trivially expressed.

Other inscriptions affirm, on the contrary, the immortal soul returned by death „to its nature” (*ISM* II, 346, *spiritum naturae suae reddedit*) or the deceased is considered a hero, passing through death to be among the gods (*ISM* II, 273, 285)⁷¹⁶. Finally, on a Tomitan inscription dedicated to the Manes Gods and the Eternal Safety (*D(is) M(anibus) et Perpetuae Securitatis*), is expressed the belief of the deceased that soon after death he would have to answer for his life (*ISM* II, 383: *modo post ob[it]um redo meae vitis rationem*). It is unnecessary to mention that this is not the judgement of Christian teaching. Nothing in the inscription content justifies such an opinion: either the belief in *fatum* and the darkness of death, or much less the addressing expression⁷¹⁷.

Among the Christian inscriptions, more numerous at Tomis than in other centres in province, more than half are funerary ones⁷¹⁸.

On the funerary monuments from the end of the 3rd century-beginning of the 4th century AD, there can be found older decorative motifs (ivy, rozette, persons represented in relief, collonettes), replaced, in turns, by Christian symbols; the most frequent is the simple Christian cross (beginning with the second half of the 4th century AD)- Christ religion image, sometimes dominating the whole inscription graphic (*IGLR*, 37, 40, 41, 43, 46, 48 etc.*; the monogrammatic cross, represented few times with Christ monogram (Greek letters I-X or X-P), in a circle, replacing the crown (*IGLR*, 24, 30, 31), symbolizes the Saviour's triumph upon death. Sometimes, beside the cross or separately of it there appeared other Christian symbols: the anchor, the fish (*IGLR*, 25; remembering the Baptization water), the pigeon (*IGLR*, 25, 31; the Saint Spirit symbol), the palm tree (the triumph upon death), associated here with the five corners star (*IGLR*, 28; image assumed by the Christian art, especially by the gnostics) and the praying person (*IGLR*, 35; probably sign of the prayer for the deceased soul)⁷¹⁹.

Beside the funerary epigrams, written in a traditional way at the beginning of the 4th century (*IGLR*, 18, 19) or Peagan and Christian expressions on the same

⁷¹⁵ V. Pârvan, *Gânduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stâng*, in *Memoriale*, Cluj (Reflections about world and life at the Greek-Romans at the Left Pont), *Memories*, 1973, p. 52-53.

⁷¹⁶ Becoming a hero is anyway a form of immortality, superior to common survival in Hades; see the commentary of D.M. Pippidi for *ISM* I, 309.

⁷¹⁷ *Dis Manibus et Perpetuae Securitatis* is a syntagm often used on 2nd-3rd centuries AD monuments and which expresses in funerary terms the philosophical idea about the complete quietness and the absence of the emotions, passions and troubles when passing to the shadow world; see Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966.

⁷¹⁸ I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, *Dacia* NS 1 (1957), p. 265-289; idem, *Arta creștină*, p. 16-21, pl. 9-29; Em. Popescu, *IGLR*, p. 19-33 and nos. 12-52.

* We notice from *IGLR* only the significant examples.

⁷¹⁹ *Supra* n. 707, the image of some praying persons on the walls of a tomb in Tomis.

epitaph (IGLR, 21), we also mention the preservation on the inscriptions at Tomis of the older expressions for the beginning of the text: D.M., ἔνθα (or ἐνθάδε) κατὰκιντε (κῖτε, κατὰκίται etc.); o for the final: χαῖρε(χαίροις or χέρε) παροδίτα, μνίας χάριν, *ave, vale viator* (to be found in the 4th century but also in the 5th-6th century AD).

There is used for the grave's name both the previous terminology: τύμβος (IGLR, 18, 19), *tumulus* (IGLR, 30), *memorial/mimoria* (IGLR, 36, 40, 43, 27 – „grave stone”; add τάφος (IGLR, 18), σῆμα (IGLR, 19), in a poetical language and μνημῖον (IGLR 48); for *epitaph/ inscription* we find *titulus* (IGLR, 27), translated in Greek τίτολο(ν)⁷²⁰.

As much as the new faith became more and more powerful, we assist at the changing of the funerary message, reflecting the Christian view about death, seen as eternal rest before resurrection.

The living people names, but mostly the deceased ones are accompanied sometimes by the epithet μακάριος/-α (*happy*) (IGLR, 31, 25).

The tomb, known also before as „eternal place” (οἶκος αἰώνιος), is made now „of God's gifts” (ἐκ [τ]ῶν τοῦ Θε(ε)ῶ δορισμάτων), and for the deceased person it is asked to be set by God „with the righteous” (ἀναπαύσι αὐτὴν ὁ Θε(ε)ὸς μετὰ τῶν δικέ[ων]) (IGLR, 44).

There are on the funerary stelae religious invocations and some times short liturgical fragments (without being very numerous examples): ὑπὲρ εὐχῆς (to fulfill the prayer; IGLR, 35) or as suggestive as – μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός (*God is with us*)⁷²¹, sending to the New Testament.

The New Testament vocabulary can be found, indeed, at Tomis, in different funerary forms, directly expressed, among which we mention: Θε(ε)ῶ χάρις (God's grace; IGLR, 44), „spir[it]um Deo rede[re]” (to give his/her soul to God; IGLR, 21) or „c[om]plevit in pace” (he rests in peace; IGLR, 40).

The words Φῶς/Ζωή (*Light, Life*; IGLR, 49, 50), symbolizing even Jesus Christ person, the Saviour's face⁷²² or the apocalyptic letters ΑΩ, sign of the divine attributes in their whole⁷²³, are other examples of the close knowledge of the Biblical message.

The universal Christian language, similar th the symbols, increased the emotional impact upon the funerary texts; their documentary value for different fields, complete substantially the religious life image and the mentalities evolution at Tomis, as well as in the whole province Scythia.

The history of Tomis after the 7th century AD is less known. As with all the western Pontic area, the city undergoes social and economic changes and a process of almost total conversion into a village.

⁷²⁰ M. Bărbulescu, A. Câteia, *supra*, n. 530; we notice of the inscription also the words: „μακαρία”, „τῶ (= τὸ) μνημῖον” and „μνημοσύνη” (meaning *memoria*).

⁷²¹ IGLR, 16: quotation from the prophet Isaiah, 7, 14, also to be found at the evangelist Mathew, 1, 23.

⁷²² Ioan 1, 7-9. 8, 12; 9, 5, 11, 25, 12, 46 cf. I. Barnea, *Arta creștină*, p. 18 and pl. 26, 2.

⁷²³ *Apocalipsa (The Revelation)*, 1, 8; 21, 6; 22, 13.

In the 8th century AD, the patriarch Nikephoros of Constantinople mentioned the settlement with the old name Tomis, but as a village (χωρίον)⁷²⁴. The archaeological discoveries of seals and coins seem to indicate the existence of a modest settlement in the second half of the 8th century and the beginning of the 9th, which was named Tomis⁷²⁵. There follows a hiatus of almost a century for which we do not have any information about the area's history⁷²⁶. Around the middle of the 10th century, the emperor Constantine the Porphirogenet mentions the settlement *Constantia* without defining more accurately its status of *village* or *city*. More archaeological vestiges⁷²⁷ - houses, kilns, domestic pits, inhumation graves - prove the existence of the settlement in the 10th century. Probably *Constantia* as well is mentioned in the chronicles of Scylitzes and Zonaras, referring to the confrontation at Dorostolon in 971 between Ioan Tzimiskes and the prince Sviatoslav of Kiev⁷²⁸.

After the Byzantine rule came back to the Lower Danube during the time of the Emperor Ioan Tzimiskes (971), and thema Paristrion (Paradunavon) was organized in this region, the old Tomis knew a new period of prosperity⁷²⁹. For political-administrative reasons, the core of the new province was moved to Dorostolon (Silistra, Bulgaria). It is assumed the settlement had a system of fortifications, but they have not yet been found in the area⁷³⁰; an uncertain late precinct from the 12th-13th centuries found in the port area is difficult to identify. It could be a new building or the reconstruction of a pre-existing wall from the

⁷²⁴ I. Barnea, *DID III*, București, 1971, p. 9.

⁷²⁵ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 302-303 and n. 17 (monetary discoveries) and n. 19 (sigilographical discoveries); the author advances his doubt that here could have existed an Episcopal centre. Add pieces issued by Roman I, discovered in Constanța, cf. G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI) (The Byzantine coin circulation in Dobruja) (9th-11th centuries)*, Constanța, 2000, p. 136, no. 26; idem, *Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX-XI) (Byzantine coins discovered recently in Dobruja) (9th-11th centuries)*, Pontica 40 (2007), p. 632, no. 11.

⁷²⁶ See though the information of the monk Walafridius Strabo at about 841, about the Gethian language, utilized in the region of Tomis, cf. *FHDR*, II, p. 641-642; see also Mihai Ovidiu Cătoi, *În legătură cu localizarea sciților tomitani consemnați de Walafridius Strabo (About the localization of the Tomitan Scythes mentioned by Walafridius Strabo)*, Pontica 43 (2010), p. 141-164.

⁷²⁷ C. Cârjan, *Ceramica de epocă feudal timpurie descoperită pe teritoriul orașului Constanța (Early Middle Age ceramics discovered on the territory of Constanța city)*, Pontica 2 (1969), p. 373-394; A. Rădulescu, *Contribution à une meilleure connaissance du repertoire archéologique du Haut Moyen Âge en Dobroudja*, Actes du VIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, II, 1971, p. 981; I. Barnea, *op. cit.*, p. 243; Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 303-307. The last author relating the monetary discoveries from Constanța to the Byzantine Empire historical realities, considers the settlement was established here between 927-941 as a supporting station on the coast for the Byzantines destined to facilitate their control upon navigation in the Danube mouths area.

⁷²⁸ I. Barnea, *op. cit.*, p. 73-74; see also *Fontes III*, București, 1975, p. 141; for different interpretations occasioned by the mention of *Constantia* beside „the other cities beyond Istros”, see Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 316-317 and notes 54-56.

⁷²⁹ For the early Middle Age settlement from Tomis, see also I. Barnea, *DID III*, p. 15 and 20; idem, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, in *Byzantina* 13 (1985), p. 298.

⁷³⁰ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei (Dobruja archaeological guide)*, București, 1968, p. 29-30.

10th-11th centuries. Vestiges, though, from the end of the 10th century and the beginning of the 11th have been discovered in the territory of the old city, as well as habitation centres scattered over a broad area; they belonged to some rural settlements around Constanța. A necropolis from the 10-11th centuries has also been studied at Tomis. The necropolis in the area of the „Portul” stadium could be contemporary with the last habitation period. The graves, though the majority follow the Christian rite, preserve some elements of pagan influence⁷³¹.

Seal discoveries and Christian objects present aspects connected with the local community's economic and religious life. Constanța is among the few settlements in Dobruja where seals were discovered⁷³². Two lead Byzantine seals belonging to the bishops from Tomis (Anicet and Vasile) from the 10th-11th centuries should be mentioned⁷³³. The function of the two metropolitan bishops and the precise title „bishop of Tomis” is, according to I. Barnea, evidence of settlement continuity and perpetuation of its city features. Moreover, in the opinion of the same scholar, the two seals above-mentioned represent the evidence that the metropolitan seat of Tomis continued to exist in parallel with the new established metropolitan seat at Dorostolon, both of them depending directly on the ecumenical Patriarchy of Constantinople⁷³⁴. Concerning the coinage, the maximum development of the settlement is noted under Roman III (1028-1034). It seems the Pecheneg attacks in 1036 affected *Constantia* as well. Important coin discoveries are dated during the reigns of the Emperors Constantine IX (1042-1055) and Constantine X (1059-1067). The invasion of Ghuzz in 1064 was the event which seemed to put an end to the settlement's existence. Though the same consequences could be the result of the uprising of the Paristrion cities, the coin issues between 1067-1081 (during the reigns of the Emperors Roman IV, Mihail VII and Nicephor III) have an incidental characteristic. 12th-14th centuries issues have the same features⁷³⁵; only a few pieces from Theodor I Lascaris and Ioan III Ducas Vatatzes could suggest a revival in the 13th century. Finally, we find about a hoard discovered here longer ago (1938), including about 100 ducats issued by the ruler Mircea cel Bătrân and which was lost (or hidden) during the campaigns of Mehmed I in Dobruja (1417-1418)⁷³⁶.

⁷³¹ Researches from 1986, unpublished; the necropolis noticed by Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 321 with information taken from the discoverers.

⁷³² I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo, RÉSEE*, 7 (1969), p. 32-33; *RÉSEE* 24 (1986), 2, p. 117; Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 320.

⁷³³ The seals found probably in Istanbul have been published in *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I, Washington, D.C., 1991, p. 180-181 (eds. John Nesbitt and Nicolas Oikonomides); see information at I. Barnea, *Date noi despre mitropolia Tomisului (New data about the metropolitan church of Tomis)*, *Pontica* 24 (1991), p. 279-281.

⁷³⁴ The bishoprics in the northern half of Dobruja would have depended on the Metropolitan Tomis seat in the 11th-12th centuries; the metropolitan seats in Tomis and Dorostolon probably existed until the Asan's uprising (1186), as long as thema Paristrion existed. Doubts concerning Tomis recognition as an important Orthodox center at Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 320.

⁷³⁵ Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 323-324, notes 84, 85 and the table at p. 324.

⁷³⁶ G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul*, p. 168, VI.

The 14th-15th centuries portolanoes mentioned the names of *Constantia*, *Constantza* or *Constansa*, toponymical variants of present Constanța.

ABREVIERI/ABREVIATIONS

AÉ	- L'Année épigraphique.
Antiquitas	- Antiquitas. Acta Universitatis Wratislawiensis Wroclaw.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iași-București.
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Athena-Paris.
BJ	- Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, București.
ByzNeugrJahrb	- Byzantinische Neugriechische Jahrbücher, Berlin-Athena.
BZ	- Byzantinische Zeitschrift, München.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România.
CCDJ	- Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
Dacia NS	- Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (nouvelle série), București.
DID (I, II, III)	- <i>Din istoria Dobrogei</i> , Vol. I-III, București 1965-1971.
FHG	- Fragmenta Historicorum Graecorum.
FHDR (<i>Fontes</i>)	- <i>Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes</i> .
FHDRCh	- <i>Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitas</i> , Iași, 2008.
Eos	- Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum
IDR	- Inscriptiile Daciei romane.
IDRE	- C.C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie Romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I-II, București, 1996-2000.
IGB	- Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae.
IGLR	- Em. Popescu, <i>Inscripții grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976.
IOSPE	- Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.
ISM	- Inscriptiile din Scythia Minor.
Klio	- Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
MBAH	- Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte. Münster.
MÉFRA	- Melanges de l'École française de Rome. Antiquité.
NMESM	- <i>Noi monumente epigrafice din Scythia Minor</i> , Constanța,

- 1964.
- PIR - Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III.
- PME - M. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Louvain, 1977-1993.
- Pontica - Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
- QC - Quaderni catanesi di studi classici e medievali. Catane.
- RA - Revue archéologique, Paris.
- RE - Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*.
- RÉG - Revue des Études Grecques, Paris.
- RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
- RRH - Revue Roumanie d'Histoire, București.
- SCIVA - Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCN - Studii și Cercetări Numismatice, București.
- SIRIS - L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapicae*, Berlin, 1969.
- StCls - Studii Clasice, București.
- Thraco-Dacica - Thraco-Dacica, București. Institutul de Tracologie.
- VEDR - Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e. n.*, București, 1977.
- ZPE - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Cercetări arheologice în zona Parcul Catedralei: ziduri de sec. V a. Chr. suprapuse de construcții din perioada romană.
2. Locuințe din aceeași zonă: zid cu prag de intrare în locuință. Sec. V a. Chr.
3. Resturile unui zid din sec. V a. Chr.
4. Vas getic pe fundul unei gropi din perioada greacă.
5. Ceramică greco-orientală și câteva piese corinthiene. Sec. VI-V a. Chr.
6. Vârfuri de săgeți de bronz (semne premonetare) descoperite într-un vas de Chios de tip olpé. Sec. VI-V a. Chr.
7. Ceramică attică provenind din săpăturile de la Parcul Catedralei; unele fragmente poartă graffiti. Sec. IV a. Chr.
8. Ceramică attică din necropolele elenistice de la Tomis. Sec. IV – începutul sec. III a. Chr.
9. Amfore din perioadă greacă și elenistică provenind din Chios, Thasos, Heracleea Pontică, Sinope, Chersonesul Tauric, Cnidos.
- 10-11. Ceramică elenistică din necropole. Sec. III-II a. Chr.
12. Mormânt de epocă elenistică de la Tomis (inedit).
13. Statuete de teracotă din complexe funerare de epocă elenistică (exemplarul din dreapta inedit).
14. Friză de marmură cu divinități. Sec. II-I a. Chr.
15. Diploma militară a praetorianului L. Ennius Ferox, originar din Aquae Statellae (Liguria), emisă de împăratul Vespasian, la 2 decembrie 76 p. Chr., descoperită la Tomis (după ISM II, 8).
16. Dedicatie pentru împăratul Hadrian din partea orașului tomitanilor, în timpul guvernatorului C. Ummidius Quadratus (119-120 p. Chr.).
17. Stâlpi miliari din timpul împăraților Septimius Severus (a), Gordian al III-lea (b) și Claudius al II-lea Gothicul (c).
18. Masă de verificare a capacităților; unitatea de măsură notată este $\delta\mu\acute{o}\delta\iota\omicron\nu$ (*dimodium*). Sec. II-III p. Chr.
19. Stela funerară a lui Theocritos, (fiu) al lui Theocritos, armator, pusă de mama sa Rufina, (fiica) lui Iason. Sec. II p. Chr.
20. Placa de mormânt a lui M. Iulius Tertullus, veteran din cohors I Commagenorum, pusă de Mitridates, soldat în aceeași cohortă și de Barales. Sec. I p. Chr.
21. Altar închinat lui Heros Manibazos de Sedatios Apollonios, prefectul

- alei de călăreți getuli din Arabia. Sec. III p. Chr.
22. Stela funerară a lui Aurelius Sozomenos (fiu) al lui Zotichos, din Bizanț. Sec. II-III p. Chr.
 23. Placă funerară a lui Vibius Severus, *speculator* pontic. Sec. II-III p. Chr.
 24. Stela funerară a retiarului (gladiatorului) Argutos, reprezentat cu echipament de luptă. Sec. II-III p. Chr.
 25. Stela funerară a gladiatorului (*retiarius*) Skirtos Dakesis, de condiție liberă, înmormântat la Tomis, înfățișat cu costumul și armele de luptă. Sec. III p. Chr.
 26. Stela funerară a lui Chrysion, fiica lui Demosthenes, soția lui Aphphos. Sec. II-III p. Chr.
 27. Simbolul palmelor înălțate în gest de invocare a Eroilor subpământeni pe monumentul pus de Asclepiades în amintirea copiilor săi morți de timpuriu. Sec. I p. Chr.
 28. Stela funerară a lui Abascantos (fiu) al lui Socrates și a soției sale Zosime. Sec. II-III p. Chr.
 29. Marcus Antonius Marcianus, *pater nomimos* și preot al Hecatei la Tomis. Sec. II p. Chr.
 30. Inscripție pusă în onoarea unui patron al metropolei Tomis (numele este martelat parțial). Sec. III p. Chr.
 31. Epigramă funerară pusă de Perinthos pentru soția sa Caecilia Artemisia de origine din Perinthos în care sunt menționați și alți membri ai familiei sale. Sec. II-III p. Chr.
 32. Monument funerar pentru Kyrille, „*lucrat cu multă artă*” de soțul său Andrys. Sec. III-IV p. Chr.
 33. Altar funerar pentru Epiphania de origine din Hellada, consacrat ca amintire de soțul său Hermogenes, ancyranul și tomitanul, din tribul Oinopes. Sec. III p. Chr.
 34. Sarcofag ridicat de Alexandros (fiu) al lui Zmaragdus, din tribul Oinopes, pentru el și soția sa Kyrilla. (Epoca Severilor).
 35. Sarcofag ridicat lui Damostratos (fiu) al lui Heras din Nicomedia. Sec. II-III p. Chr.
 36. Sarcofag de marmură decorat cu simboluri ale zeului Men. Sec. II p. Chr.
 37. Sarcofag pentru Euelpistos (fiu) al lui Sosos, actor, originar din Byzantion și stabilit la Tomis.
 38. Tezaurul de sculpturi din Tomis în momentul descoperirii (1 aprilie 1962).
 39. Grupul statuar Fortuna cu Pontos, divinități protectoare ale orașului Tomis. (Tezaurul de sculpturi).
 40. Aedica cu dubla reprezentare a zeiței Nemesis pusă de C. Herennius Charito. (Tezaurul de sculpturi).
 41. Fragment dintr-un grup statuar închinat Dioscurilor - „fondatorii cetății”-, în numele tribului Boreis. (Tezaurul de sculpturi).
 - 42-43. Basorelief și grup statuar cu reprezentarea zeiței Hecate *triformis*.

- (Tezaurul de sculpturi).
44. Relief votiv cu inscripție în limba greacă pentru Dionysos Kathegemon. Zeul este însoțit de principalii săi acoliți: Priap, satir, Pan, Cavalerul Trac. (Tezaurul de sculpturi).
 45. Basorelief de marmură cu reprezentarea Cavalerului Trac, divinitate autohtonă importantă. (Tezaurul de sculpturi).
 46. Statuia șarpelui fantastic Glykon, unul dintre cele mai remarcabile monumente ale tezaurului de sculpturi din Tomis.
 47. Bust în mărime naturală cu reprezentarea zeiței egiptene Isis. (Tezaurul de sculpturi).
 48. Basorelief de marmură cu imaginea zeului oriental Mithras în scena sacrificiului (Mithras Tauroctonul); piesă din tezaurul de sculpturi (azi dispărută).
 49. Triada eleusină – Pluto, Proserpina, Ceres; basorelief de marmură. Sec. II p. Chr.
 50. Capul unei statui dedicate Afroditei. Sec. II p. Chr.
 51. Capul lucrat în marmură reprezentând pe zeul Apollo. Sec. II p. Chr.
 52. Statuetă de marmură cu reprezentarea Afroditei. Sec. II p. Chr.
 53. Inscripție din timpul lui Hadrian descoperită în teritoriul tomitan, care atestă „restabilirea libertății orașului”. Sec. II p. Chr.
 54. Colonetă de marmură pentru zeița Syria din partea lui Sosippos (fiu) al lui Callicrates, originar din Sidon. Sec. II – III p. Chr.
 55. Statuia „cetățeanului tomitan”. Sec. III p. Chr. (după Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec. I-III*, pl. VII/1).
 56. Statuia „adolescenței”. Sec. I p. Chr. (după Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec. I-III*, pl. V/1).
 57. Închinare Marii Mame din partea lui Aurelius Firminianus comandantul graniței (*dux limitis*) în provincia Scythia; 293-305 p. Chr.
 58. Inscripție tomitană care atestă perpetuarea curiei (*ordo Scythicus*) în epoca romană târzie. Sec. IV p. Chr.
 59. Inscripție funerară pentru Valerius Felix, șef al biroului administrativ al guvernatorului. Sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.
 60. Monument metrologic cu numele arhontelui și comitelui Flavius Servandus. Sec. IV – V p. Chr.
 61. Placă dedicată împăratului Valentinian „învingătorul neamurilor barbare”; (în jurul anului 369 p. Chr.).
 62. Arhitravă de la o construcție funerară ridicată de Entolios din Cezareea Palestinei pentru soția sa, Kalliope. Sec. V-VI p. Chr.
 63. Masă cu inscripție folosită într-o construcție funerară pentru „fericitul Timotei”. Sec. IV p. Chr.
 64. Stelă funerară pentru Aurelia Sambatis (al doilea nume este de origine semitică). Sfârșitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.
 65. Epigramă funerară în formă de dialog, pusă de Bassianus (tată) și Ianuaria (mamă) pentru fiul lor, Lillas, decedat la o vârstă tânără. Sec. IV p. Chr.

66. Stelă funerară pusă pentru Terentius fiul lui Gaione, fost ostaș printre arcașii tineri. Sec. IV-V p. Chr.
67. Epigramă funerară (sec. III p. Chr.) reutilizată în perioada creștină ca placă de mormânt pentru Paula, soția lui Paul sirianul, hipodiacon. Sec. VI p. Chr.
68. Placă funerară amintind un „*martir al lui Christos și episcop*”. Sec. IV-V p. Chr.
69. Epitaf creștin pus de Iulius Atzeis, *vexillarius*, pentru soția sa, „*fericita Bonosa*”. Sec. IV-VI p. Chr.
70. Obiecte cu simboluri creștine (după I. Barnea, *Arta creștină în România*, I, București 1979, pl. 28 și 97).
 70. a. opaiț cu imaginea lui Iisus Christos înconjurat de apostoli și cu inscripție creștină. Sec. IV p. Chr.
 70. b. Gemă de cornalină cu reprezentarea lui Christos pe cruce, flancat de cei 12 apostoli. Sec. IV-V p. Chr.
 70. c. Lampă de bronz în formă de pește cu monograma lui Christos pe una din fețe. Sec. V-VI p. Chr.
71. Disc de argint aurit inscripționat cu numele episcopului Paternus (491-518 p. Chr.). (După I. Barnea, *Arta creștină în România*, I, București, 1979, pl. 94).
72. Planul (a) și cripta (b) basilicii mari din Tomis (după A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, fig. 11).
73. Cripta basilicii de la Tomis (din curtea Liceului „Mihai Eminescu”).
74. Cripta basilicii (nr. 5), cu nișă și un vas relicvar. Sec. V-VI p. Chr.
75. Basilica episcopală a Tomisului (nr. 7) în timpul cercetărilor arheologice (după A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, 1991, p. 31, fig. 5).
- 76-81. Edificiul Roman cu Mozaic.
 76. Terasa B a edificiului cu zidul de Est și pavimentul cu mozaic.
 77. Terasa C a edificiului cu încăperile boltite folosite ca antrepozite și locuințe adosate ulterior construcției.
 - 78-80. Registre decorative ale pavimentului cu mozaic (detalii).
 81. Tipuri de amfore găsite în antrepozitele (magaziile) edificiului.
82. a. Inscriptie pentru „*sacru sfat*” pusă de Hermippos, (fiul) lui Attas, cu prilejul construcției unui vestiar (τὸ λεντιάριον) la termele orașului.
 - b. Termele de pe faleza de vest a orașului.
83. Tipuri de morminte de epocă romană timpurie.
84. Inventar funerar din mormântul de înhumatie al unei femei descoperit pe actualul bd. Ferdinand. Sec. II p. Chr.
- 85-88. Mormântul hypogeu din Tomis: pictura interioară. Sec. IV p. Chr.
- 89-90. Cavou din necropola de SV a orașului cu resturile unei picturi murale paleocreștine. Sfârșitul sec. IV – începutul sec. V. p. Chr.
91. Vedere din galeriile subterane ale Tomisului (catacombe).
92. „Edificiul cu scări” de la baza falezei de vest a orașului interpretat și

ca eventual templu sau atelier de prelucrare a marmurei (după o fotografie de la începutul sec. XX, A. Magrin, cca. 1908; arhiva MINAC).

93-95. Zidul de incintă romano-bizantin.

93. Turnul măcelarilor.

94. Curtina de Nord.

95. Poarta de Nord-Est și bustul lui Vasile Pârvan.

Pl. I Planul orașului antic cu principalele monumente.

Pl. II Zonele de necropole antice (după C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p. Chr.)*, Constanța 1999; lucrare de doctorat; mss.).

LISTE OF ILLUSTRATION

1. Archaeological researches in the area of the Cathedral Park: 5th century walls superposed by buildings dated in the Roman epoch.
2. Housing district in the same area: wall with an entrance threshold in the house. 5th c. BC.
3. Remains of a 5th c. BC wall.
4. Gethic vessel on the bottom of a Greek epoch pit.
5. Greek-Oriental ceramics and some Corinthian items. 6th-5th c. BC.
6. Bronze arrowheads (premonetary symbols) discovered in an olpe type Chios vessel. 6th-5th c. BC.
7. Attic ceramics coming from the excavations in the Cathedral Park ; some fragments have graffiti. 4th c. BC.
8. Attic ceramics in the Hellenistic necropolis from Tomis. 4th-beginning of the 3rd c. BC.
9. Amphoras from the Greek and Hellenistic period coming from Chios, Thasos, Heraclea Pontica, Sinope, Tauric Chersonesos, Cnidos.
- 10-11. Hellenistic ceramics in the necropolis. 3rd-2nd c. BC.
12. Hellenistic epoch tomb from Tomis (unpublished).
13. Teracotta statuettes from Hellenistic epoch funerary complexes (the item to the right is unpublished).
14. Marble frieze with deities. End of 2nd-1st c. BC.
15. Military diploma of the *praetorian* L. Ennius Ferox, originary from Aquae Statellae (Liguria), issued by the emperor Vespasian, on December 2nd, 76 AD, discovered at Tomis (after ISM II, 8).
16. Dedication to the emperor Hadrian from the citizens of Tomis, in the time of the governor C. Ummidius Quadratus (119-120 AD).
17. Milestones from the reign of Septimius Severus (a), Gordianus 3th (b) and Claudius 2nd the Gothic (c).
18. Table to verify capacities, the specified measure being δμῳδιον (*dimodium*). 2nd-3rd c. AD.
19. Funerary stele of Theocritos, (son) of Theocritos, shipowner, put by his mother Rufina, (daughter) of Iason. 2nd c. AD.
20. Tomb plaque of M. Iulius Tertullus, veteran of cohorts I Commagenorum, put by Mitridates, soldier in the same cohort and by Barales. 1st c. AD.
21. Altar dedicated to Heros Manibazos by Sedatios Apollonios,

- praefectus* of Getulian horsemen *ala* in Arabia. 3rd c. AD.
22. Funerary stele of Aurelius Sozomenos (son) of Zotichos, from Byzantion. 2nd-3rd c. AD.
 23. Funeral plaque of Vibius Severus, Pontic *speculator*. 2nd-3rd c. AD.
 24. Funerary stele of the gladiator (*retiarius*) Argutos, represented wearing fight equipment. 2nd-3rd c. AD.
 25. Funerary stele of the gladiator (*retiarius*) Skirtos Dakesis, having status of free person, burried at Tomis, represented wearing his fight costume and weapons. 3rd c. AD.
 26. Funerary stele of Chrysion, daugther of Demosthenes, wife of Aphphos. 2nd-3rd c. AD.
 27. The raised palms symbol and invocation of underground Heroes on the monument erected by Asclepiades to remember his early dead children. 1st c. AD.
 28. Funerary stele of Abascantos (son) of Socrates and his wife Zosime. 2nd-3rd c. AD.
 29. Marcus Antonius Marcianus, *pater nomimos* and priest of Hecate at Tomis. 2nd c. AD.
 30. Inscription to honour a *patronus* of the metropolis of Tomis (the name is partially hammer-wrought). 3rd c. AD.
 31. Funerary epigram put by Perinthos for his wife Caecilia Artemisia originary from Perinthos, mentioning also other members of the family. 2nd-3rd c. AD.
 32. Funeral monument for Kyrille, „*very skillfully made*” by her husband Andrys. 3rd-4th c. AD.
 33. Funeral altar for Epiphania originary from Hellada, consacrated as remember by her husband Hermogenes, originary from Ancyra and Tomitan, of the tribe Oinopes. 3rd c. AD.
 34. Sarcophagus raised by Alexandros (son) of Zmaragdus, of the tribe of Oinopes, for him and his wife Kyrilla. (Severians’ epoch).
 35. Sarcophagus raised to Damostratos (son) of Heras from Nicomedia. 2nd-3rd c. AD.
 36. Marble sarcophagus decorated with symbols of the god Men. 2nd c. AD.
 37. Sarcophagus for Euelpistos, (son) of Sosos, an actor native of Byzantion and settled at Tomis.
 38. Thesaurus of sculptures when it was discovered (1962, April 1st).
 39. Statuary group Fortuna and Pontos, deities protecting the city of Tomis. (Thesaurus of sculptures).
 40. Aedicula with double representation of the goddess Nemesis raised by C. Herennius Charito. (Thesaurus of sculptures).
 41. Fragment of a statuary group dedicated to the Dioscuri „*the founders of the city*” in the name of tribe Boreis. (Thesaurus of sculptures).
 - 42-43. Bas-relief and statuary group with the representation of goddess Hecate *triformis*. (Thesaurus of sculptures).
 44. Votive relief with inscription in Greek for Dionysos Kathegemon. The

- god is accompanied by his main acolytes: Priap, satyr, Pan, the Thracian Horseman. (Thesaurus of sculptures).
45. Marble bas-relief with the representation of the Thracian Horseman, important local divinity. (Thesaurus of sculptures).
 46. Statue of the Fantastic Snake Glykon, one of the most remarkable monuments of the thesaurus of sculptures from Tomis.
 47. Life-size bust with the representation of the Egyptian goddess Isis. (Thesaurus of sculptures).
 48. Marble bas-relief with the representation of the Oriental god Mithras in the scene of the sacrifice (Mithras Tauroctony); piece from the thesaurus of sculptures (missing today).
 49. Eleusinian Trinity– Pluto, Proserpina, Ceres; marble bas-relief. 2nd c. AD.
 50. Head of a statue dedicated to Aphrodite. 2nd c. AD.
 51. Head carved in marble representing the god Apollo. 2nd c. AD.
 52. Marble statuettes with the representation of the goddess Venus (Aphrodita). 2nd c. AD.
 53. Inscription from Hadrian's time, discovered in Tomis territory proving that "the liberty of the city has been re-established". 2nd c. AD.
 54. Marble colonnette for the goddess Syria from Sosippos (son) of Callicrates, originary from Sidon. 2nd-3rd c. AD.
 55. Statue of the „Tomitan citizen”; 3rd c. AD (after Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec I-III*, pl. VII/1).
 56. Statue of the „teenager girl”, 1st c. AD (after Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec. I-III*, pl. V/1).
 57. Dedication to the Great Mother from Aurelius Firminianus the commander of the border (*dux limitis*) in the province Scythia. 293-305 AD.
 58. Tomitan inscription attesting the perpetuation of curia (*ordo Scythicus*) in the late Roman Age. 4th c. AD.
 59. Fragment of a funerary inscription for Valerius Felix, head of the administrative department of the governor. End of the 3rd-beginning of the 4th c. AD .
 60. Metrological monument with the name of archon and *comes* Flavius Servandus. 4th-5th c. AD.
 61. Plaque dedicated to the emperor Valentinian „the conquerer of the Barbarian populations” (around 369 AD).
 62. Architrave of a funeral construction raised by Entolios of Cezareea (Palestina) for his wife, Kalliope. 5th-6th c. AD.
 63. Table with inscription used in a funerary construction for „the happy Timothei”. 4th c. AD.
 64. Funerary stele for Aurelia Sambatis (second name of Semitic origin). End of the 3rd-beginning of the 4th c. AD.
 65. Funerary epigram as a dialog, put by Bassianus (father) and Ianuaria (mother) for their son, Lillas, deceased young. 4th c. AD.

66. Funeral stele put for Terentius the son of Gaione, former soldier among the young arches. 4th-5th c. AD.
67. Funerary epigram (3rd AD) re-used during the Christian epoch as a tomb plaque for Paula, wife of Paul the Syrian, hypodeacon. 6th c. AD.
68. Funeral plaque to remember a „martyr of Christ and bishop”. 4th-5th c. AD.
69. Christian epitaph put by Iulius Atzeis, *vexillarius*, for his wife, „the happy Bonosa”. 4th-6th c. AD.
70. Objects with Christian symbols (after I. Barnea, *Arta creștină în România*, I, București 1979, pl. 28, 97).
 70. a. Rushlight discovered in Constanța with the representation of Jesus Christ and the 12 apostles and Christian inscription. 4th c. AD.
 70. b. Cornelian gemstone representing Christ, on the cross, flanked by the 12 apostles; 4th-5th c. AD.
 70. c. Bronze oil lamp, shaped as a fish with Christ's monogram on one side. 5th-6th c. AD.
71. Gilded silver disc inscribed with Paternus bishop's name (491-518 AD). (After I. Barnea, *Arta creștină în România*, I, București, 1979, pl. 94).
72. Plan and crypt of the great basilica of Tomis (after A. Rădulescu, *Roman-Byzantine monuments from the western area of the city of Tomis*, fig. 11).
73. Crypt of the basilica from Tomis (inside the yard of the College „Mihai Eminescu”).
74. Basilica's crypt (no. 5), with niche and a reliquary vessel. 5th-6th c. AD.
75. The episcopal basilica of Tomis (nr. 7) during the archaeological researches (after A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, in *Études byzantines et post-byzantines*, II, 1991, p. 31, fig. 5).
- 76-81. The Roman Edifice with Mosaic.
 76. Terrace B of the Edifice, with the eastern wall and the mosaic floor.
 77. Terrace C of the Edifice with the vaulted rooms used as storerooms and houses which were built later on, near the construction.
 - 78-80. Decorative registers of the mosaic floor (details).
 81. Different types of amphorae, found in the Edifice's storerooms.
82. a. Inscription for the „sacred council” put by Hermippos, (son) of Attas, on the occasion of the building of a wardrobe room (τὸ λεντιάριον) at the city thermae.
 b. Thermae on the western cliff of the city.
83. Different types of tombs dating from the early Roman epoch.
84. Funerary inventory from the inhumation tomb of a woman discovered on the actual Ferdinand Blvd. 2nd c. AD.
- 85-88. The hypogeum tomb from Tomis: inside mural painting. 4th c. AD.
- 89-90. Tomb from the town's SV necropolis with fragments of an early

-
- Christian mural painting. End of the 4th c. – beginning of the 5th c. AD.
91. Overview from the underground galleries of Tomis (catacombs).
 92. "The staircase Edifice" at the base of the town's western promenade, interpreted also as a possible temple or workshop of processing marble (after a photograph from the beginning at the 20th century, A. Magrin, around 1908, MINAC's archives).
- 93-95. Roman-Byzantine precincts.
93. The butchers Tour.
 94. The northern Curtain wall.
 95. The North-East Gate and the bust of Vasile Pârvan.
- Pl. I The plan of the ancient city with its main monuments.
- Pl. II The areas of the ancient necropolis (after C. Chera, *The Tomitan necropoleis in the Roman West Pontic world context (the 1st-4th centuries AD*, PhD, Constanța, 1999; mss.).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

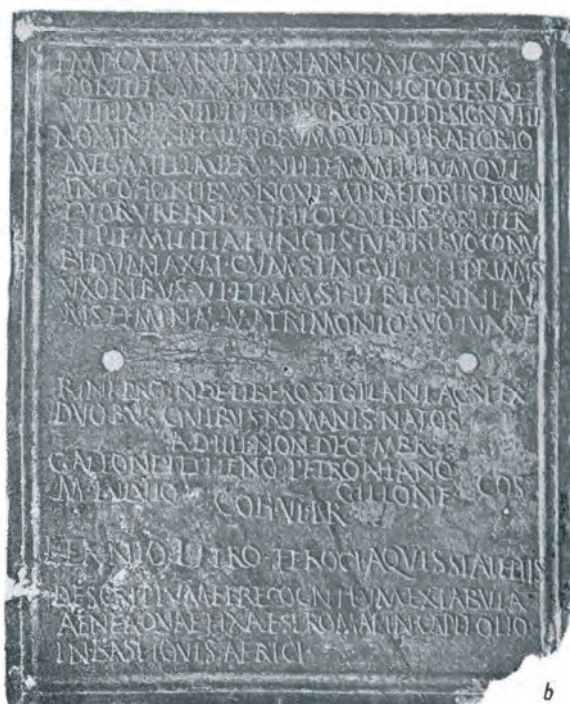
12

13

14

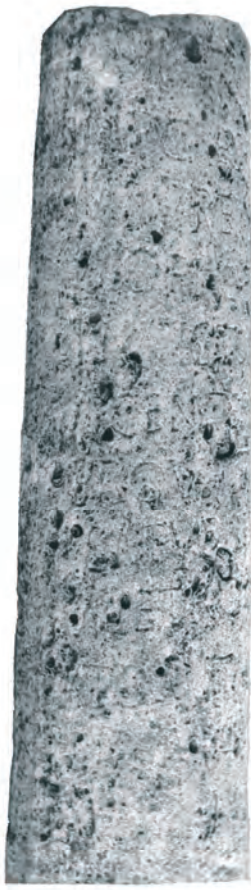

a

b

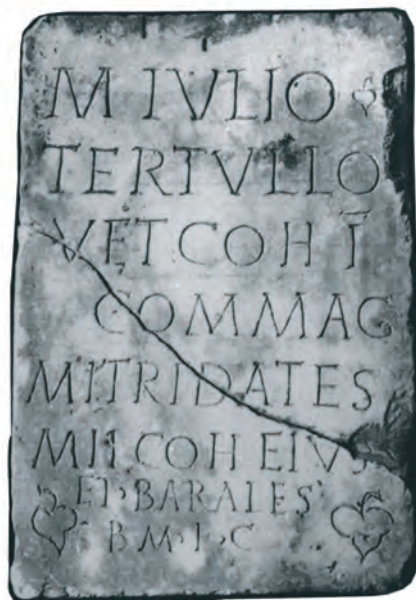
c

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

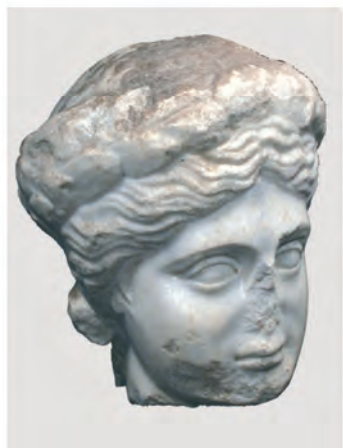
48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

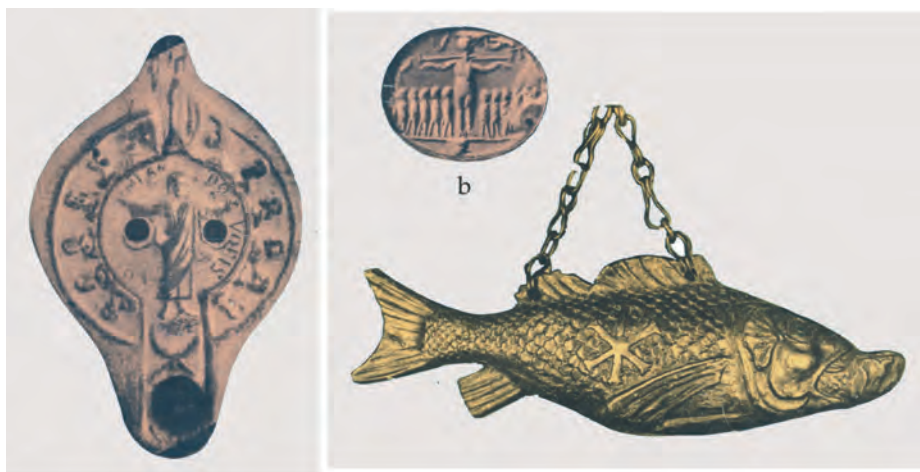
67

68

69

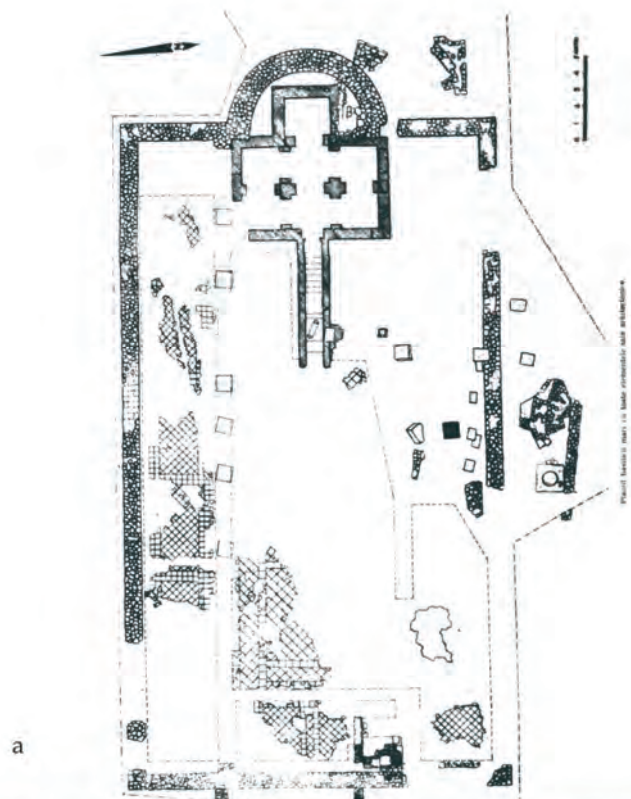
a

70

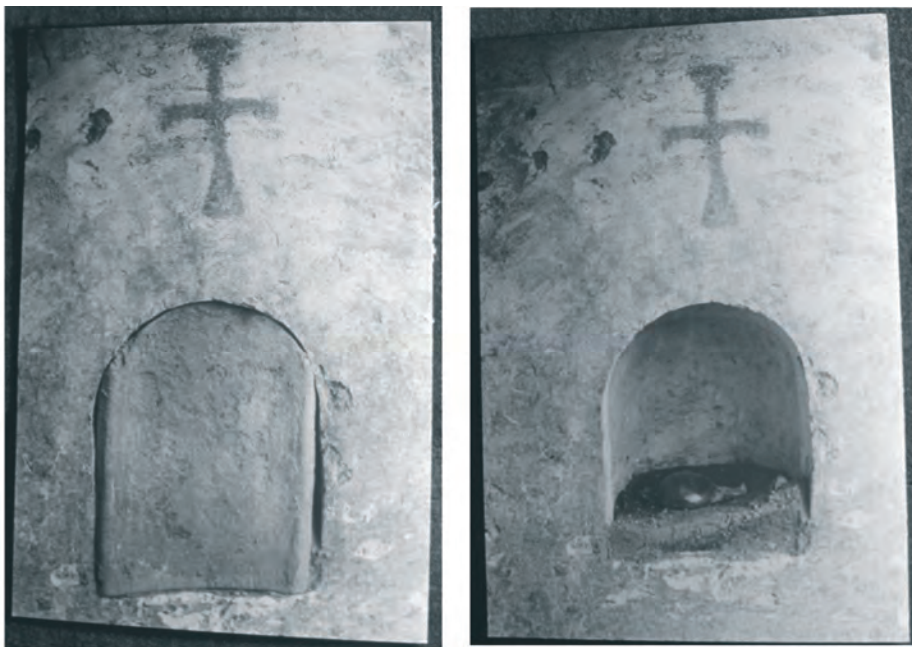
c

71

74

75

76

77

78

79

80

81

a

b

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

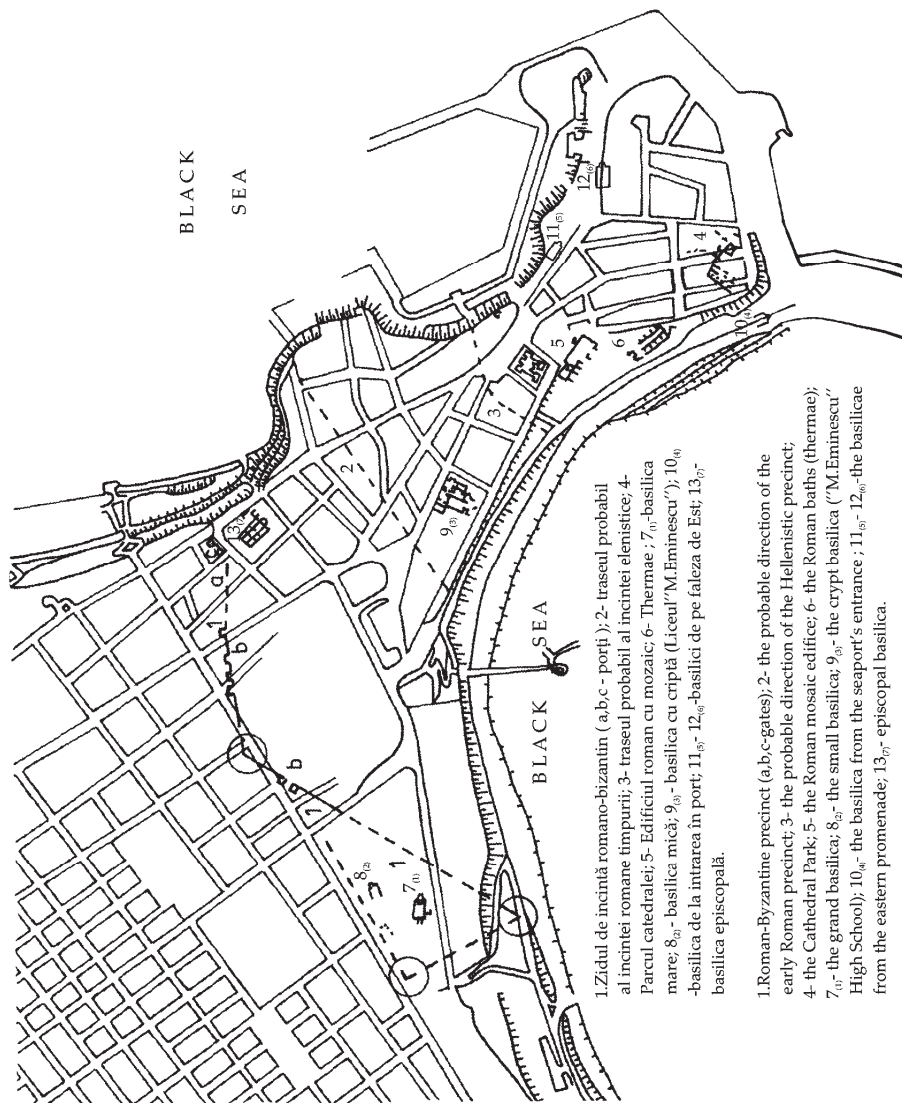

93

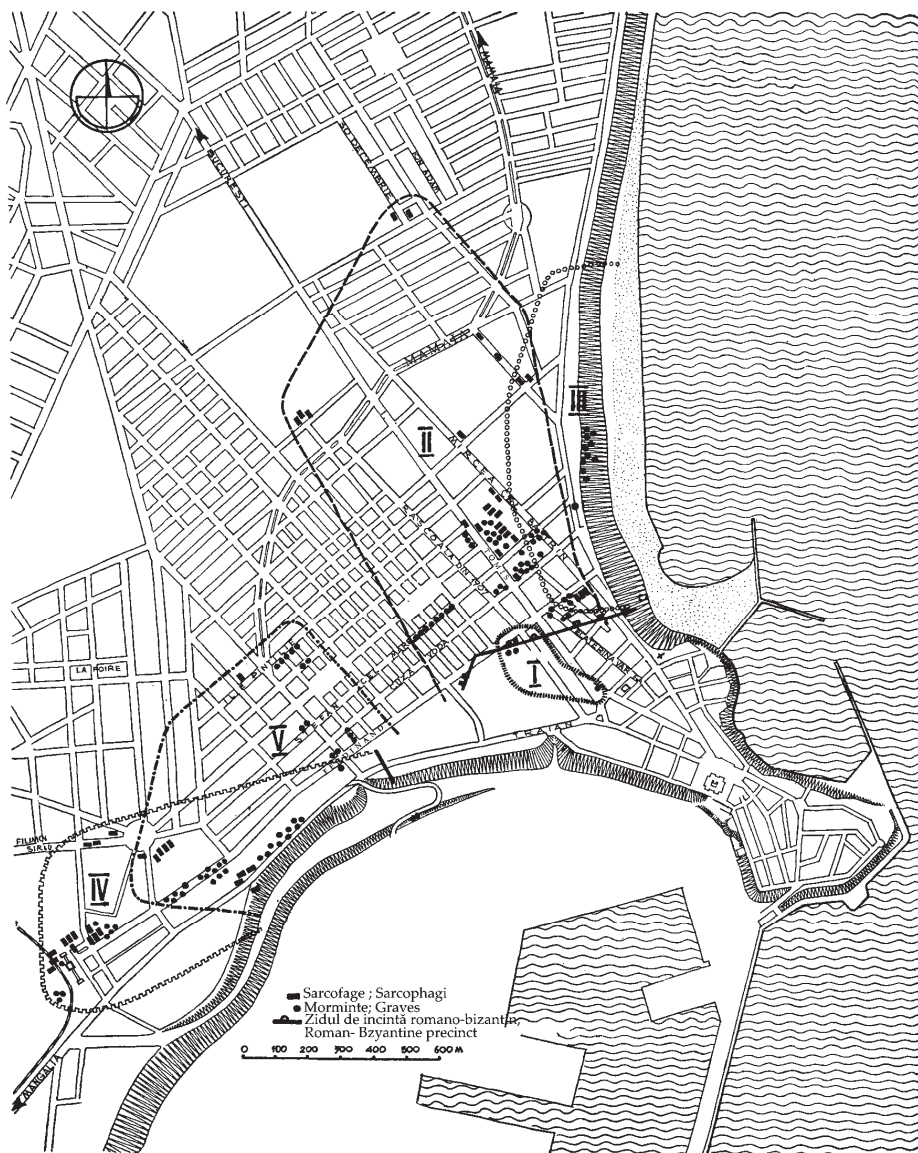

94

Pl.I

Pl.II